

NYOMDÁSZATUNK

500

ESZTENDEJE

GUTENBERG JANOS

NYOMDÁSZATUNK 500 ESZTENDEJE

Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félezeréves jubileumára

Szerkesztette Novák László

KIADJA
A MAGYARORSZÁGI
KÖNYVNYOMDAI MUNKÁSOK
EGYESÜLETE

E könyvet szeretettel ajánljuk mind-
azoknak, akikben él a magyar tipo-
gráfia megbecsülése s akik szívesen
elidőznek nyomdászatunk történetén.
A boríték és könyv nyomtatását vé-
gezte: Bauer Henrik főgépmester.
A borítólap pályadíjat nyert munka;
tervezője Kondor Árpád. A könyv
nyomtatása a Világosság Könyvnyomda
Részvénytársaság nyomdájában tör-
tént Budapesten, a könyvnyomtatás
Gutenberg János nagymesterünk által
való föltalálásának ötszázadik eszten-
dejében, az 1940. évben. Felelős
nyomdavezető: Dukai Károly.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Miért adja ki a Könyvnyomdai Munkások Egyesülete ezt a könyvet?

Egyesületünket „Anyaegyesület”-nek nevezi a nyomdász. Szerető, gondos édesanyja minden magyar könyvnyomtatónak, aki betűszedéssel, nyomtató munkával, a betűtípusok megőntésével avagy stereotipálással keresi a mindennapi kenyerét. Munkába-cseperedésétől koporsóba-zártáig: csaknem valamennyi komoly életszükségletéről gondoskodik. Anyagi támaszt nyújt neki betegség, munkanélküliség és rokkantság esetére; ha meghal, tisztességesen eltemeti; gondoskodik az árváiról, gyászborult özvegyét pedig jelentős pénzbeli segítséggel átsegíti az özvegyi sors kezdeti nehézségein; szellemi szükségleteinek javarészét is ellátja: sok-ezer-kötetes könyvtárában megvannak a nemzeti és világirodalom legérdemesebb művei; amely nyomdászembernek még ez sem elég: további szórakozást találhat az Egyesület rendezte felolvasásokon, előadásokon, matinékon és kollégiális szellemű mulatságokon meg összejöveteleken. Szóval: valósággal édesanyánk ez az Egyesület; áldó és védő kezeit ott érzi maga fölött minden jóra való magyar nyomdász.

Mindeme szociális tevékenységén túl nemzeti föladatot is teljesít a Könyvnyomdai Munkások Egyesülete: mindeneknél hathatósabban kivette részét a nyomdai munkásság megmagyarosításából. Ötven-hatvan esztendővel ezelőtt még jobbára idegen szó járta a fővárosi sokszorosító-műhelyekben és sokhelyt a vidéken is; azóta színmagyarrá lett nyomdászaink nyelve, lelke, minden érzése. Egyesületünk és szakszervezetünk eme magyarosító munkája annyira mélyenható és kirrthatatlanul meggyökereztető volt, hogy azt Trianon minden gonoszsága sem tudta többé megrontani. Kolozsvár, Nagyvárad és Szatmár, sőt még az odaát maradt városok nyomdászága is nyelvében és szívében most is épolyan magyar, mint aminővé nevelte őket háborúelőtti egyesületi életünk. A huszonkétesztendő elnyomatás hajszálynit sem változtatott rajtuk. Az összeomlás után is: hálával és gyermeki szeretettel csüngtek az édesanya emlékének. Erdélyország magyar könyvnyomtatójának Budapest felé járt a szeme mindenkoron, s nem Bukarest felé.

Azon a szolidaritás és mutualitás alkotta sokszálú kapcsolaton kívül, amely az egész régi magyar birodalom minden könyvnyomtatóját lelkileg idefűzi hozzánk, van egy további vonzó tényező is: a magyar, pontosabban a budapesti nyomdaipar szakmai fensőbbisége, s az az évtizedekre terjedő komoly szakkulturális munka, amely e fensőbbiség elérését lehetővé tette, s amelynek színhelye, kiindulópontja megint csak a Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Ennek a szakkulturális munkának köszönhető, hogy ma már szép számmal vannak olyan nyomdásztársaink, akik nem csupán kenyérkereső robotot látnak a mindennapi foglalatosságukban, hanem átérzik a maguk mintegy népnevelői hivatását is. Akik tisztában vannak már azzal, hogy a nyomtatvány nemcsak egyszerű gondolatközlő eszköz, hanem a tömegek esztétikai nevelésére is fölülte alkalmas. Hiszen minden sajtótermék ezernyi példányban kerül a közönség közé; ha esetlen a formája, silány a nyomtatása: még a tartalmi kiválósága mellett is destruál. Míg a szép betűjű, művészi érzékkel készült és jól nyomtatott sajtótermék a tartalmától függetlenül is nevel, tanít, szépségre és jóra oktat. Ez a fölismerés szülte a nyomdász közösség immár negyvenesztendős továbbképző szakkursusait, mennyiségileg és minőség dolgában egyaránt jelentős szakirodalmát és a nyomdászság átlagos szaktudásának mind magasabb szinten való nivellálására törekvést. Egyesületünk vezetősége sohasem mulasztotta el annak a hangsúlyozását, hogy a tanulás, a szakbeli önképzés csakúgy a kollégiális köteleességek sorába tartozik, akár a tagdíjak pontos fizetése, s a feddhetetlen erkölcsi magatartás. Ennek következtében magyar nyomdász körökben uralkodóvá lett az az elv, hogy bárminő munkakörben aprózzuk is Gutenberg apánk szellemi hagyatékát: vegyük vállainkra a tipográfia becsületének terhét, s emelkedjünk vele tisztultabb, magasabb régióig, oda, ahol a művészet és a technikai tudás a hangadó tényezők. S ennek az elvnek gyakorlati követése hódít nemcsak idehaza, hanem az elszakadottak körében is.

Egyesületünk közel nyolcvanesztendős, de már az első évek történetéből is kiérzik az a felelősségérzet, amellyel tagjainak szaktudását fejleszteni, műipari ízlésüket csiszolni igyekezett. Annak a sokezernyi előadásnak, amely a budapesti nyomdász körökben azóta elhangzott, többnyire ez volt a magva, célja, tartalma. Nagy számmal volt köztük olyan, amely nyomdászatunk multjával, régi könyvnyomtatóinknak élete folyásával foglalkozott. Az ő példájukból merítettek hitet és erőt újabbkori nyomdászi intézményeink fölépítői, meg jelenkori vezetői is. S hogy a fiatalabb generáció is meríthessen e forrásból: azért adja ki Egyesületünk most ezt a könyvet!

.... A világtörténelem eseményekben legdúsabb esztendejét éljük, de a láthatáron tomboló vihar nem lehet akadálya annak, hogy megilletődve gondoljunk arra: mit is jelent századunk negyvenes éve a nyomdászember szempontjából. Ekkor telt be ötszáz esztendeje, hogy a könyvnyomtatás megszületett. Ünneplik ezt a nagy eseményt világszerte, bőségesen tárgyalják minden nemzetek irodalmában, s mintegy zálogát látják benne annak az aranykornak, amikor béke léssen a földkerekségen, s minden embernek szinte egyetlen vágya és törekvése lesz: hogy tudását minél magasabbra fejlessze azokkal az eszközökkel, amelyekkel a könyvnyomtatás fölhalálója ajándékozta meg ötszáz esztendeje a világot...

A Választmány.

Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlatja

ÍRTA: NOVÁK LÁSZLÓ

A történelem újkora Pantheonjának bejárójánál, mintegy útjelzőjeként az elkövetkezőknek, két hatalmas alak áll őrt: Kolombusz Kristóf alakja az egyik oldalon, Gutenberg Jánosé a másikon. Amerika fölfedezője a bírvágy, az „auri sacra fames”, a hatalmasok hódításvágyának szolgálatában őrlte föl viszontagságos életét; a könyvnyomtatás föltalálója pedig a szellemnek és szellemért dolgozott, a tudás kincseiből akart juttatni szegénynek és gazdagnak egyaránt, az Isten képére teremtett ember isteni tulajdonságainak kifejleszthetőségét akarta lehetővé tenni mindenki számára. A történelem e két nagy alakja közül vajjon melyik volt nagyobb? Kinek a munkája nyomán fakadt több mosoly és kevesebb könnyű? Melyik tette emberebbé az embert? Melyiknek áldassék a neve mindörökké?

Kolumbusz művében a politikai elem volt a túlnyomó; Gutenberg találmánya az emberiség művelődéstörténetében jelent fordulópontot. Hiszen őelőtte még irodalomról semigen lehetett szó; legalább is olyan tekintetben nem, ahogyan azt a mai ember látja. Ami ebben a tekintetben Gutenberg János korát megelőzte, üvegházi palánta volt: csak a mecénások kertjében, meg a kolostorok falain belül tenyészett. Történelemalkító erővé csak Gutenberg óta lett az írás.

Ki is volt tulajdonképpen Gutenberg János? Ügyes szerencsefi talán, akinek egy talpraesett ötlete révén sikerült nevet és vagyont szereznie? Vagy pedig vagyonos vállalkozó, aki a rendelkezésére álló anyagi eszközökkel megvásárolta alkalmazottainak verejtékes munkáját, fizikai és szellemi képességét, tudását és találékonyságát, s végül a maga javára hasznosította mindezt? Nagyúr, aki a saját fejét övezi azzal az örök időkre szóló, hervadhatatlan borostyánnal, amit a történelem istenasszonya egy-egy történelmi esemény emlékeztetőre elhullajtott?

Egyik sem. Egyszerű, szegény ember volt Gutenberg János. De minden szegénysége, egyszerűsége mellett is megtestesülése a világos látásnak, a művészi és technikai tudás sokoldalúságának, a barkácsoló ember találékonyságának s ezenfelül a minden akadályokon győzedelmeskedő nagy emberi akaratnak. Amit egyszer a fejébe vett: a mellett kitarított fél évszázad minden nyomorúságán keresztül; s amit egyszer kifundált: azzal ébredt, azzal álmodott egész életében; nem mult el nap, hogy egy-egy szemernyit ne javított volna elgondolásain, technikáján, hogy végezetül is egyrészt mintegy második megváltója legyen a szellemi primitívségben sínylődő emberiségnek, másrészt meg csodálatos művészi magaslatra és több évszázadra szóló tökéletességre emelje a művét.

A győzedelmes akarat és kitarítás legnagyobb hőse Gutenberg, a könyvnyomtatás művészetének a föltalálója. Kiváló történelemkutatók – köztük a németalföldi Van der Linde is – azt mondják, hogy a könyvnyomtatás föltalálása a kor szükségszerű követelménye volt; hogy az emberi művelődés akkori haladottsága, a fatáblákról való többszörösítés technikájának fejlődöttsége már-már szinte elmaradhatatlanná tette az egyes betűk összerakásából előállított

nyomtatóformákról való sokszorosítást. Vagyis ha Gutenberg véletlenül el is mulasztotta volna nagy missziójának teljesítését: az őtána következő évtizedekben okvetlenül akadt volna más, aki az akkori korszellem intő szavát megértve, valamely találmánya segedelmével szintén olcsóvá s így mindenki által hozzáférhetővé tette volna a könyveket. De még ha így is állna a dolog: a mi Gutenbergünk érdeme csorbítatlan kell hogy maradjon. A találmány értékét lekicsinyelni: tájékozatlanságra vall. Aprólékos, egyszerű dolognak tűnhetik föl az az avatatlanok szemében, de aki az ügyet minden oldaláról megvizsgálja, s bele tudja magát élni a tizenötödik század szellemébe, levegőjébe: csakhamar rájön, hogy a találmányok legnehezebbikéről van itt szó. Hiszen amit Gutenberg egymagában föltalált és megalapozott – a betűmetszést, öntést, szedést, nyomtatást stb. – utódai csak több munkakategóriára oszoltan tudták végezni.

A föltaláló személyére és a könyvnyomtatás föltalálására vonatkozó kutatásoknak és elképzeléseknek hatalmas irodalma van. Sok benne a jóakarát és a misztikus életű feltaláló személye iránt való hódoló elismerés, de többnyire kevés a történeti valószerűség és a találmány lényegéhez való hozzáértés. Sokat írtak Gutenberg származásáról és atyafiságáról is; kikutatták az oldalsó rokonait, megállapították, hogy az „aranyos” Mainz városnak melyik házában lakott ez vagy amaz az unokatestvére, s így tovább. Őröla azonban nem tudják teljes bizonyossággal még azt sem, hogy mikor született, meg hogy mikor halt meg, valamint azt sem, hogy hol töltötte ifjúságának jórészét, éppen azt az időt, amikor nagy-szerű kibontakozásához az alapot teremtette, fölraktározva agyában mindazt a sokféle technikai, művészeti s egyéb ismeretet, amely őt végül is föltalálóvá avatta.

Gutenberg János 1396 körül születetett Mainz városában. Családja odavaló törzsökös patrícius-család volt. Apja Gensfleisch Friele, aki feleségül vette a szintén mainzvárosi Gutenberg patrícius-familia utolsó sarját, Elsét. Ebből a házasságból két fiú született; az idősebbik az apja nevét kapta: a Frielét; a fiatalabbikat Jánosnak keresztelték.

Nem tudják, hol töltött el Gutenberg az ifjúságából vagy tizenkét-tizenhárom esztendő, 1421-től 1434-ig. A család ugyanis 1421-ben belékeveredett a mainzi nemesség és polgárság közt kitört villongásokba, s el kellett hagynia az ősi otthonát. Eltvillebe költözhettek, ahol birtokuk volt. Az idősebbik fiú, Friele, ott lakott még 1434-ben is. Az ifjabbikat, a mi Gutenberg Jánosunkat illetően azonban bizonyos, hogy csakhamar el kellett hogy hagyja szülői házát. Azt a sok-irányú és alapos technikai készültséget, amit találmányának genézisében méltán csodálhatunk: a kicsiny Eltville város-kában semmiesetre sem sajátíthatta el. Németalföldet és Párizs városát is meg kellett járnia. 1434-ben Strassburgban találjuk, ahol már kész vértezettal, mint titokzatos föltaláló és tudósemler jelenik meg, egy kissé talán boszorkánymester hírében is áll, de meglelt emberek járulnak hozzá: tanítsa meg őket „titkos és csodálatos művészeire”.

És ő tanított is. Bevallottan drágakövek köszörlülését, tükröcskéek foncsorozását, fémkeretek készítését tanította, be nem, vallottan azonban már a nyomtatósajtó megépítését, a nyomtatást meg az ehhez való formák előállítását is, mint azt az 1439-iki strassburgi Dritzehn-pör tanuvallomásai a legnagyobb valószínűséggel sejtteni engedik.

Ez az ú. n. Dritzehn-pör már magában véve is bizonyítja Gutenberg nagyvonalúságát és sokoldalú technikai tudását. Még 1435 körül történt, hogy egy bizonyos Dritzehn András nevű ember megkérte, tanítsa meg őt jó pénzért valamelyik művészetére. Gutenberg kész volt erre, s szerződést kötött Dritzehn Andrással, amelyben azt ígérte neki, hogy a drágakövek csiszolására fogja megtanítani. 1437-ben egy további megegyezés létesült Gutenberg és Riffe Hans, a lichtenauai vár gondnoka között, melyben arról volt szó, hogy fémkeretes tükröket csinálnak majd nagyobb mennyiségben, s ezeket a következő évre hirdetett aacheni nagy búcsújárás alkalmával értékesítik. Gutenbergnek két rész járt volna a jövedelemből, Riffének egy. Mikor ezt Dritzehn meghallotta, addig könyörgött Gutenbergnek, hogy vegye fel őt a társaságba, hogy Gutenberg végre engedett, s a maga két részéből egyet rája ruházott át. Ebbe a kis közkereseti társaságba belépett később Heilmann András is, akinek egyik testvérelével közösen egy kis papirosmalma volt a város közelében, a másik testvére, Antoni pedig jelentős egyházi tisztséget töltött be Strassburg városában. A társaság már szépszámú tükröcskét gyártott, amikor az aacheni búcsújárást az akkoriban európszerte dühöngött járványos betegségek miatt egy esztendővel elhalasztották, s ezzel a tükrök eladásából várt haszonnak ideje is elodázódott.

Gutenberg ekkoriban már nagyon el volt foglalva valami új ideájával. Egy Sasbach Konrád nevű esztergályossal prés-félét csináltatott, egy Dünne Hans nevű ember pedig különböző fémet, közte ólmot is, szállított neki; ő maga éjjel-nappal vésett és faragott. Mindezt bár titkolódzva cselekedte: mégis fölkellette véle társainak figyelmét, akik különben is elégedetlenek voltak az aacheni pénzkeresés elodázódása miatt. Heilmann Antoni, a papírmalmos Heilmann Andrásnak lelkész testvére, szóvá tette ezt, s fölshíltotta őt, hogy kárpótlásul tanítsa meg Heilmann Andrást és Dritzehnt a maga egyéb művészeteire is. Gutenberg, akinek új találmánya megvalósításához okvetlenül segítő társakra és mindenkinek fölött pénzre volt szüksége, engedett s 1438 nyarán létrejött az a szerződés, amelyben Gutenberg kötelezte magát arra, hogy összes „titkos és csodálatos művészeteire” megtanítsa és a haszonból részeltseni a társait. Nyilván a könyvnyomtatás teóriája is e művészetek között volt. Heilmann András és Dritzehn megígérték, hogy szorgalmasan résztvesznek a fizikai munkában, titokban tartanak mindent, s együttesen 250 forint tanulási s részvételi összeget fizetnek Gutenbergnek, 100-at rögtön s 150-et részletekben.

Dritzehn András 1438 karácsony másodnapján hirtelen meghalt. Heilmann András, amikor ezt meghallotta, rögtön a halottasházba küldte Sasbach Konrád esztergályost, hogy az ezáltal készített és Dritzehn házában lévő prést szedje széjjel, úgyhogy „senki se tudhassa: mi volt az és milyen célra kellett”. Mire Sasbach odaért, a prés már nem volt meg. Ugyanezt tapasztalta Beildeck Lőrinc, Gutenberg famulusa, akinek gazdája adott ily megbízást. A szóban levő prés kicsodás voltáról sokat vitatkoztak már a könyvnyomtatás történetének irodalmában. Vannak, akik azt hiszik, hogy az egésznek még semmi köze a könyvnyomtatás föltalálásához, s csupán a tükörkeretek sajtolására való volt. Gustav Mori német kutató az öntői instrumentum első formáját gyanítja a „prés” szón, de a kutatók többségének az a meggyőződése, hogy Gutenberg ekkoriban már nagyban foglalkozott nemcsak a betűöntésnek, hanem a nyomtatásnak is az ideájával, s a Sasbach esztergályos csinálta prés ezt a célt szolgálta volna.

Az elhalt Dritzehn András helyett Gutenberg Heilmann Antoni lelkészt, a papírmalmos Heilmann András testvérét vette be a társaságba. Ezt zokon vette Dritzehn Jörg, az elhunyt bátyja, s örökség címén magának követelte a társaságban való részesedést. S mert Gutenberg János hallani sem akart erről: törvény elé vitte a dolgot. A könyvnyomtatás föltalálásának története szempontjából annyira fontos törvényszéki tárgyalást 1439 december 12-én tartották meg. Nem kevesebb mint harminchárom tanu volt beidézve; szó esett a sajtóról is, Dünne Hans pedig elismerte, hogy száz forintot keresett a Gutenbergnek szállított, „nyomtatáshoz való” mindenféle fémen, ezek közt ólmon is. Végül hosszú tárgyalás után Gutenberg megnyerte a pört.

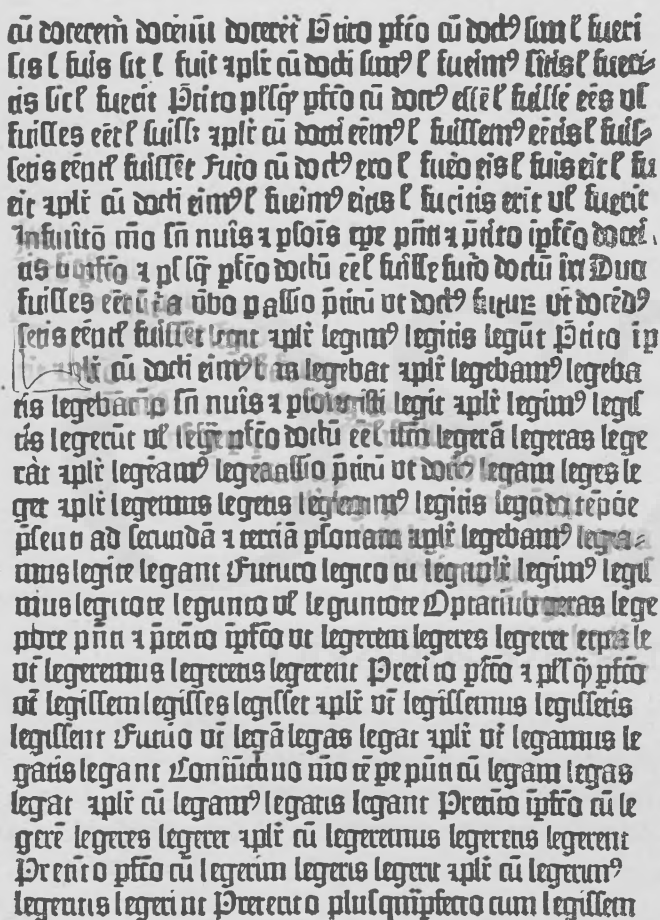
Nyilvánvaló tehát, hogy ezen az 1439-i strassburgi törvényszéki tárgyaláson a már embriójában levő könyvnyomtatásról volt szó, amelynek technikája és jelentősége ott élt Gutenberg elképzelésében. Elgondolásának kiindulópontjául az akkori kezdetleges fatáblanyomatokat vehette. Hiszen a fa- és fémmetszés művészete ismeretes volt már a Gutenberg előtti időkben is. A „formametszők” játékkártyák és szentképek körvonalait metszették ki a fából, s dörzsölgetés útján levonatokat készítettek róluk. Később szövegek metszésére is vállalkoztak, s egész könyvecskék készültek ilyen úton-módon. De ezeket a dörzsöléssel előállított levonatokat hepehupás voltak miatt a hátsó felükön össze kellett ragasztani. Ezért „anopisztografikus” (egyoldalú) nyomtatványoknak nevezik a Gutenberg föllépése előtt készült ilyen nyomtatásokat. A „blokk”-könyv elnevezést is gyakran alkalmazzák rájuk. A számuk különben meglehetősen gyér s előállításuk körülményessége és művésziatlansága miatt nem is igen terjedhettek el nagyobb mértékben. Ép ezért Gutenberg találmánya nem valami kurta lépést jelent egy hosszabb fejlődési menetben: hatalmas ugrás az, olyan, aminőre csak a legnagyobb teremtő erővel megáldott szellem képes. Nem csupán következményei okáért, hanem magáért a találmány benső lényegéért, mert hiszen Gutenberg találmányi sorozatában a két fő-fő dolog: a kézisajtó meg az annyira komplikált betűöntés már egymagukban is hallatlan teljesítmények. A fatáblanyomatok halovány ígéretet jelenthettek talán valami új technika felé, Gutenberg tevékenysége ennek a halovány ígéretnek csodás arányokban való beteljesedését. Oly tökéletesen formálta meg a maga új művészetét, a könyvnyomtatást, hogy azon a legújabb időnkig semmit sem kellett vál-

toztatni. Nagy műve: a 42 soros biblia művészi szempontból pedig valóban méltón sorakozhatik a középkor nagyszerű kódexművészetének legremekebb alkotásai, például Hunyadi Mátyás királyunk világhíres Korvinái mellé.

Strassburg városában, az egykori Arbogast-kolostor helyén, a következő fölirat tűnik a vándor szemébe: „Itt a Grünebergen találták föl a könyvnyomatás művészetét, s innen áradt szét a világosság a földkerekség minden tája felé.”

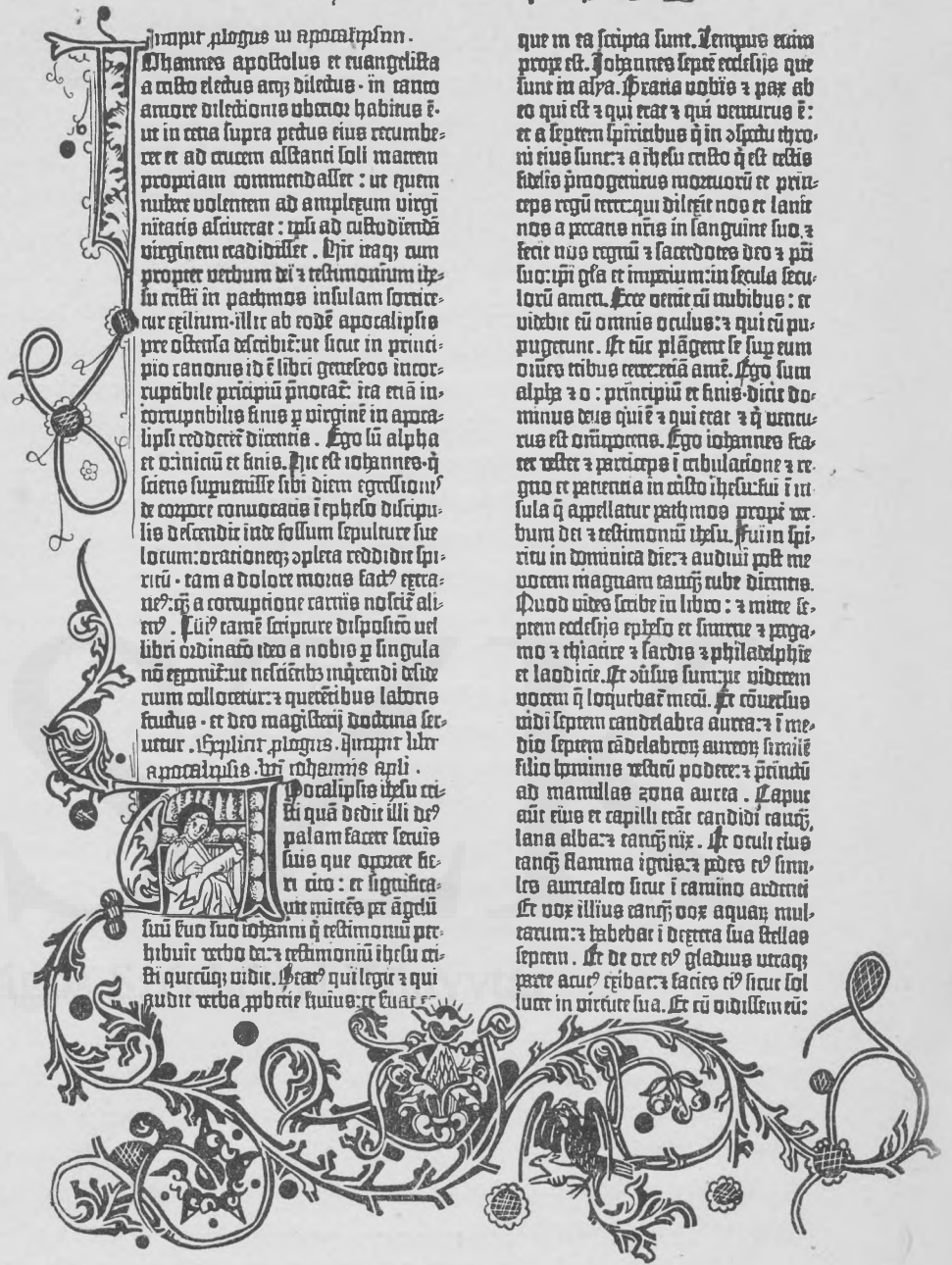
Sok igazság rejtőzik e strassburg-városi emléktábla szavaiban. Most félezer esztendeje – 1434-től 1444-ig – ebben a városban tartózkodott a minden idők legnagyobb föltalálója. Bár Mainz városában látta meg a napvilágot, s találmánya is ott ment át végső kiteljesedésbe: Strassburg városát mindenestre jókora rész illeti meg a föltalálás dicsőségéből. Hiszen annyira sokáigazatú a nyomdászat, annyi mindent kellett hozzá külön-külön föltalálni, s annyira tökéletes munkát végzett Gutenberg, hogy ahhoz okvetlenül több-évtizedes fejtörés, tapogatózás és próbálkozás kellett. Ha a könyvnyomatás csecsemőkorát, sőt talán születésének is az időpontját Mainzba tesszük, az eszme fogantatása és a magzat kihordása is okvetlenül Gutenberg strassburgi tartózkodásának idejére kell hogy essen.

Gutenberg Strassburgban tartózkodásának további idejére vonatkozóan biztos adatokat találtak az 1443 és 1444. évi adólajstromokban. 1445-ben azonban már mindenestre vissza kellett térnie Mainzba, szülővárosába, ahol csakhamar meg is kezdte nyomtatói munkálkodását. Eddig fölfedezett nyomtatványai közül legrégebnek azt az utolsó ítéletről szóló versfélért tartják, amelynek kétoldalas 24 sornyi töredékét régi mainzvárosi akták között fedezték föl. Ez a verstöredek arról szól, hogy micsoda boldogság vár majd az igazhitű katolikusokra az utolsó ítélet alkalmával, s micsoda szörnyűséges gyötrelmekre számíthatnak micsoda pogányok. Hogy ez a vers edék arról szól, hogy pográfia legelső termékeinek, s hogy katolikusokra az összes eddig ösmert szedéses nyomtatás szörnyűséges gyöngy a kezdetlegességéből következethet, s pogányok. Hogy nagassága nem volt egyforma; némelyik megelső termékeinek: s feje a nyomtatás következtében széjjel eddig ösmert csonyabbak viszont alig látszanak. 1447 körül keges-

1. ábra. Gutenberg 1447 körül nyomtatott „Donatus”-ának betűi. Amint így nevez az irodalomtörténet, az egy kis latin nyelvű volt, amelyet még 350 körül szerkesztett meg Aelius Donatus római grammatikus, s amely ezer esztendőn túl közhasználatos volt a tanuló ifjúság körében. Így a tizenötödik, sőt még a tizenhatodik században is. Gutenberg e kapós könyvecskének újból való kiadásával is megpróbálkozott, mégpedig nyilván jó anyagi sikerrel. A másolók ákombákos, nehezen olvasható, sokhelyt hibás fűzetkéivel mindenestre könnyen állta a versenyt. A betűöntés technikájának fokozatos tökéletesbülése szempontjából igen érdekes az itt bemutatott kisebbített könyvoldal, amennyiben a kilencedik sor után az öntőműszer megjavításának nyomát találjuk rajta. Az első kilenc sorban még szinte táncolnak a betűk, a tizedik sortól kezdve azonban már kifogástalan a betűvonal. Éppúgy kifogástalan az Gutenberg későbbi nyomtatványain is. Hogy minő volt a nagy föltaláló öntőműszere, s általában minő volt az öntési technikája: azon még ma is vitatkoznak, mert a műszer első ábrázolása csak a 16. század közepéről maradt fenn. Rajzolója Amman Jost volt.

rajta, de a holdváltásokból s változó ünnepekből egészen pontosan ki lehetett számítani, hogy melyik esztendőre nyomtatták. – Ilyformán 1447 körül a könyvnyomtatás már egész terjedelmében föl volt találva, s Gutenberg megkezdhette volna fáradozása gyümölcsének learatását. Donatusos könyve igen jól megállhatta a versenyt az akkori felsőiskolások számára készült olcsó, kézírásos másolatokkal. Olvashatóbb volt ezeknél, hiba is kevesebb volt benne, s bizonyára jutányosabban is árusíthatták. Ha a föltalálót az anyagi eredmények kielégítették volna: ezen a ponton okvetlenül meg is állapodott volna; hiszen a hevenyészve dolgozó uccai másolókkal sikeresen fölvehette máris a versenyt; az apró, csurrano-csöppenő munkákból tisztességesen megélhetett volna; egy-két újabb kiadás az akkoriban szél-tében használt Donatus-féle latin grammatikácskából, néhány szentképsorozat nagy tömegekben való sokszorosítása, esetleg egyéb ilyen kisebb méretű vállalkozás: és valószínű, hogy késő öregségéig lett volna mit aprítania a tejbe. Gutenberg azonban igazi művészlélek volt. Nagyszerű találmányát ő maga akarta a végső tökéletességig fejleszteni. Valami nagyot és abszolúte művészi akart teremteni. S ekkor a bibliára gondolt. A könyvművészetnek fő-fő tárgya akkoriban ugyanis a biblia volt. A kolostorok magányában ezt másolták a legnagyobb gonddal és végtelesen szeretettel, s az illuminátorok miniátorok munkája megkoronázta végül az írásművészet eme remekeit.

2. ábra. Gutenberg legnevezetesebb nyomtatványának, a 42 soros bibliának felényire kicsinyített oldala. A nagy föltaláló valószínűleg 1451 körül fogott e munkájához, s 1455 november 6-án, amikor megfosztották nyomdájától, már majdnem készen volt véle. Vannak pergamenre és papírosra nyomtatott példányai; az előbbiek – mint a mi mutatványunknak az eredetije is – nagyszerűen vannak illuminálva kifestett iniciálékkal és tarka, igen változatos motívumú lapszéll díszítéssel. Az eredetiben gyönyörű kis miniatúra Evangellista Szent Jánosnak az Iniciáléba foglalt színes képe. Már a könyv remek díszítéséből is kiténik, hogy a nagy föltaláló e művével a kézíratos könyvek, az úgynevezett kódexek utánzására törekedett. Érdekes a könyv szedéstechnikája is: Gutenberg a szavak közt csak egyféle sorzárót használt, olyat, ami körülbelül megfelelőhett a mai negyednégyzetnek. További spáciumos beosztásról szó sem volt. A sorzárs úgy történt, hogy ha valamely szó nem fért már a sorba: rövidítettek itt-ott egy szótagot. Ilyen rövidítő jele, „ligatúrája” százával volt Gutenbergnek. Így aztán nem volt csoda, ha az ősnymtatványok oldalai teljesen zárt szedésképet adtak, s az úgynevezett „sikátorokat”, amelyek a szóközök egymás alá kerülése révén keletkeznek: a tipográfia atyamestere el tudta kerülni. Az egyes betűk nem egészen azonos képűek itt-ott, mert az ötvözetlen ólompatricák öntés közben deformálódtak.

Egy-egy bibliának az ára azonban igen tekintélyes összegre rúgott: két-háromszáz forintra, ami az akkori értékében annyit jelenthetett, mint amennyi most egy nyomdászembernek két-három esztendei összes keresete. Lapszéli és iniciálás dísz, vagyis illumináció nélküli bibliának is száz forintnál fölül volt az ára. Gutenberg úgy számíthatott, hogy ő a maga nagyszerű találmánya segédelmével felényi áron tudná adni a könyvek könyvét; új olvasóközönséget teremtené vele, s lehetővé tenné sok szegény teológus és plébános, meg a polgárság szélesebb rétegei számára is a megszerzését. Igen ám, de a biblia sokszorosítása roppant munka. Betűk sok ezerét kell hozzá önteni, rengeteg papírost és pergament vásárolni, évek sorára munkabérről gondoskodni; a festék miegymás is pénzbe kerül, a házbérről sem szabad megfeledkezni –: s mindeme tömérdek befektetés csak esztendőnk múltán kezd lassan-lassan megtérülni! Éjjel-nappali emésztő fejtörés, rengeteg kalkuláció, a lehetőségek minden irányú mérlegelése következhetett tehát ezután. Gutenbergnek tisztában kellett lennie azzal, hogy körülbelül hány oldalra fog terjedni a nagy mű; kiszámíthatta azt is, hogy mennyi lesz a papiros- és pergamenszükséglete, körülbelül mennyi ideig fog majd tartani a szedés, a nyomtatás meg a rubrikálás és illuminálás munkája, mennyi munkabért kell majd fizetnie stb. stb.

Gutenberg ekkor szorultságában Mainz egy tekintélyes és gazdag polgárához, Fust Jánoshoz fordult kölcsönért. Megmutatta neki addigi nyomtatványait s közölve vele a bibliát illető terveit, 800 forintot kért tőle kölcsön. Fust éleszemű ember volt; látta, hogy ezen az ügyleten csak nyernie lehet, s ezért nyilván örömmel teljesítette a föltaláló kérését. 1450 augusztus 22-én írták alá azt a szerződést, amely szerint Fust hatszázalékos kamatra 800 forintot ad kölcsön Gutenbergnek, de zálogjogot biztosít magának a nyomdabeli szerszámokra. A biblia technikai előállításának munkája ezzel megkezdődhetett. Gutenberg a saját megjavított tervei szerint új, erős sajtókat épített, ő maga pedig fáradhatatlan volt az új típusok metszésében és megöntésében. Az új betűkből negyven sor fért egy hasábra; a biblia első kilenc oldalát így is szedték meg. Ezt a negyven sort azonban keveselte Gutenberg; addig reszelt és gyalult tehát a sorokon, míg a tizedik oldalra negyvenegyet tudott reávitni; ezzel sem elégedve meg: tovább gyalulta a betűket, s végre sikerült neki a tizenegyedik oldaltól kezdve a negyvenkettedik sort is rászoritania minden kolumnának a két-két hasábjára. Többet már nem lehetett lefaragni a sorokból, mert hiszen máris megsérült egyik-másik betű. Egymaga természetesen nem végezhetett el minden tipográfusi munkát; ezért munkatársakat kellett felfogadnia, akiket megeskettek a nyomdabeli munkafolyamatnak legszigorúbb titokbantartására. E munkatársak összeválogatása már eleve is nehéz probléma volt; különösen a szedés munkáját végzőknek jól kellett tudniok latinul. Az új művészet titkaiba való bevezetésükről is Gutenbergnek magának kellett gondoskodnia. Ez pedig nem volt könnyű dolog, mert hiszen az írott kódexek művészetét kellett a merev ólomtípusokkal és a nyomtatással utánozni. Szép egyenletesen kellett a betűknek egymás mellett fősorakozniok; nem volt szabad, hogy az egyik sor rövidebb vagy hosszabb legyen a másikkal; a fehérnek meg a feketének jóleső arányban kellett elosztódnia a kolumna síkján; a betűk maszatos egymásra-szorulását, a riktó nagy fehérsegeket sem tűrte Gutenberg. A sorok helyes zárása és a kódexek szöveghatásának mentől teljesebb megközelíthetése végett egy-egy betűből különbözőket metszett, s aszerint, hogy a szó elejére vagy bensejébe, avagy a végére került a betű: lecsiszolta róla avagy meghagyta rajta a gótika sarkos cifraságait. – De jókora gondot és fáradságot okozhatott a nyomtató személyzet betanítása is. Az egyengetés, a regiszter, a punktúrára való munka: mind-mind az ő találmányai sorozatába tartozott, s e tekintetben is ő a tanítómestere minden idők és minden népek könyvnyomtatóinak. Gutenberg munkásai közé tartozhatott ezidőtájt: a hanau Rodt Berthold, a bambergvárosi Pfister Albrecht, a schlettstadti Mentelin János, a kalandos életű Numeister János és a gernsheimi Schöffler Péter szépíró, Fust Jánosnak későbbi veje és társa. Mindmeggannyi olyan ügyes és értelmes fiatal ember, aki lelkesedéssel szentelte munkaerejét az új művészetnek. Még így is esztendőnkbe került, mire a nagy mű elkészült. Négy szedőt s ugyanannyi nyomtató munkást föltételezve: jó három-négyévi munkára becsülhető a 42 soros biblia (egyik oldalának felényire kisebbitett képét a 2. ábra adja) elkészültének ideje, bár közben-közben bizonyára akadt a nyomda számára egyéb apróbb munka is. Ezek jórésze elkallódhatott a századok folyamán. Egyet-kettőt azonban ismerünk közülök. Ilyen volt az a németnyelvű

nyomtatvány, amelyet „Türkenkalender” néven ismer a világ, s amely a török veszedelemre hívta föl az emberek figyelmét. Címe – mostani helyesírással – tulajdonképpen ez: „Eine Mahnung der Christenheit wider die Türken”. (Egyik oldalának kisebbitett hasonmását mutatja a 4. ábra.) Nyomatott ezenfölül Gutenberg bűnbocsátó leveleket is, mégpedig a ciprusi király Mainzban székelő főudvarmesterének, Chappe Paulinusnak a megrendelésére. (Erősen kicsinyített hasonmását adja a 6. ábra.) Valamicske jövedelmet hoztak ezek az „akcidenciák” is, de a nagy mű, a biblia elnyelt mindent. Nem csoda tehát, hogy Gutenberg újra kölcsönre szorult. Fust még 1452 decemberében adott neki újabb 800 forintot, de ennek fejében lekötötte magának a készülő mű összes példányait. (Az először adott 800 aranyforint biztosítékául a betűk, sajtók stb. már le voltak kötve.) Kötelezte magát ekkor Fust arra is, hogy a nagy mű elkészültéig esztendőnkint 300 forintot fog előlegezni Gutenbergnek házbérre, a munkások fizetésére, pergamenre, papirosra, festékre, szóval az időközben fölmerülő folyó kiadásokra. Ezt az utóbbi kötelezettségét azonban – mint majd látni fogjuk – nem tartotta be Fust.

1454 vége felé a biblia befejezéséhez közeledett. A szemfüles Schöffer Péternek ekkorára már sikerült Gutenberg összes technikáit, főleg a legfontosabbiknak tartott betűmetszést és betűöntést elsajátítania. Fust erre támaszkodva elérkezettnek látta az időt arra, hogy Gutenberget a nyomdájától megfossa. Közvetlen a biblia befejezése előtt pörrel támadta meg Gutenberget, a következő összegeket követelve rajta: az első kölcsön összege 800 aranyforint, ennek kamata 250 frt; a második kölcsön újabb 800, a kamata pedig 140 frt; a kamatoknak kamatát, 36 frtot is hozzászámítva: a követelés 2026 forintot tett ki. Gutenbergünk ezzel szemben hivatkozott arra, hogy 1. a kamatokról bár szó van a szerződésben, de Fust ennek megkötésekor kijelentette, hogy az csak formalitás, és Gutenbergnek egyáltalában nem kell kamatot fizetnie; 2. az első 800 forintot Fust nem fizette le teljes összegben; 3. a második 800 forintnyi összeggel Fust mintegy a társa lett, s így ő – Gutenberg – kamatfizetésre nem köteles; 4. Fust elmulasztotta az évi 300 frt üzemi tőke befizetését. A mainzi városi tanács mint törvényszék perdöntő esküt kínált föl Fustnak, aki az esküt letette, s így Gutenberget 1455 november 6-án megfosztották nyomdájától, s ez a már majdnem kész 42 soros biblia összes példányaival Fust birtokába jutott.

Fust és Schöffer az ilyenformán megszerzett nyomdájukban befejezték a bibliát s aztán új vállalkozásokba kezdtek. 1457-ben megjelentették remek zsoltáros könyvüket, a „Psalterium”-ot (3. ábra), amelynek betűit azonban nyilván még Gutenberg metszette. Fust 1466 körül az új könyvek értékesítése végett Párizsba utazott, s ott pestisben meghalt; Schöffer Péter azonban alapítója lett egy főleg a mellékágain századokig virágzott nyomdászdinasztiának.

... Mi történt ezekután a tragikus sorsú nagy föltalálóval? Összeúzta lelkét a nagy csapás? Éppen nem. Nagysága, szívóssága, akaraterije ekkor, élemedett korában sem hagyta cserben. Fáradozása eddigi gyümölcsét elveszítette bár, de munkához fogott újból. Humery Konrád jómódú mainzi tanácsos segítségével sikerült újabb sajtót állítania. Ezen nyomtatta ki azután a 36 soros bibliát, amelynek patricái még a „Donatus” idejéből megmaradtak a birtokában.

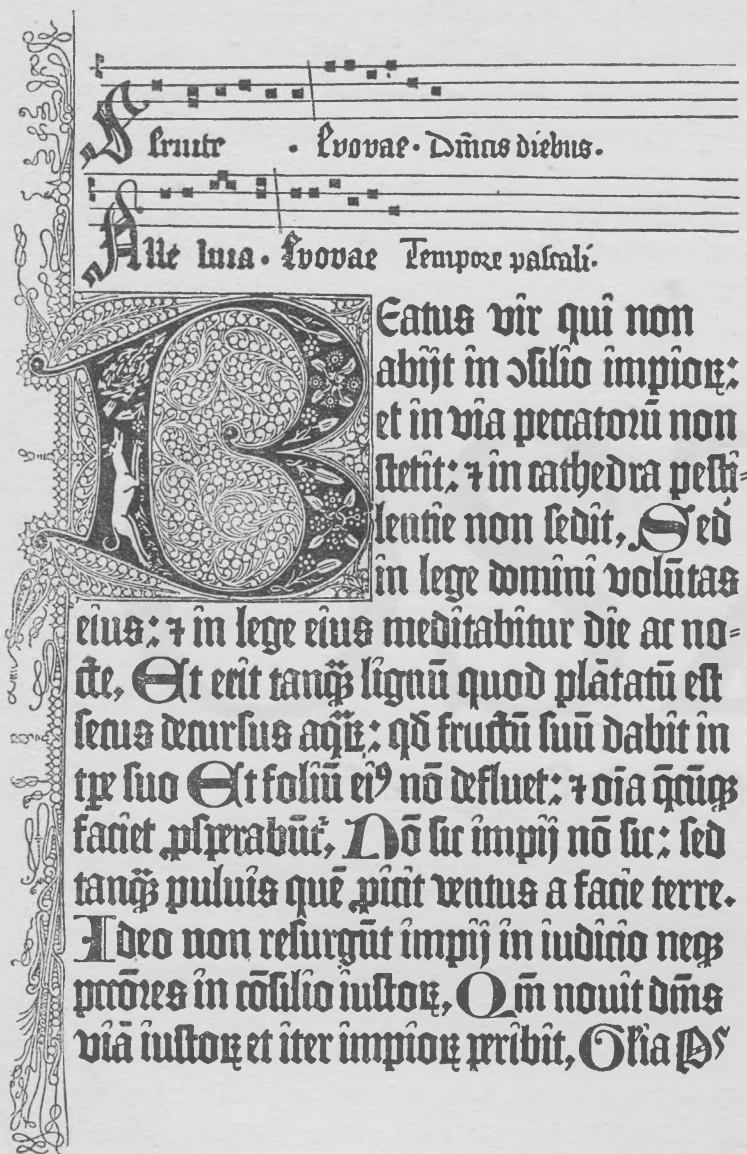
Eddig mindig csak a 42 soros bibliáról volt szó, pedig valószínű, hogy volt Gutenbergnek ezenfölül egy másik nagy bibliája is, amelyet 36 sorosnak nevez a világ. Hogy eddig miért nem emlegettük ezt a 36 sorosat: az az oka, hogy készültének idejét illetően máig sem tudtak megegyezni a szaktörténészek. Az egyik fölfogás szerint Gutenberg még 1450 előtt nyomtatta volna a 36 soros bibliát, amelynek betűivel különben már találkoztunk az 1447 körül nyomtatott „Donatus” elnevezésű latin grammatikácskában (1. ábra). E betűk patricáinak metszése tehát legkésőbb az 1446-os esztendő körül már megtörténhetett. E patricák meglévén, a 36 soros biblia betűanyagát illetően csak a matricák elkészítésére és a betűtípusok újraöntésére volt a nagy mesternek szüksége. A másik nézet szerint a 36 soros bibliát csak 1458 felé, tehát a Fusttal való pörösködése után nyomtatta volna Gutenberg. A terméketlen és hosszas vitatkozás elkerülése okáért mi nem foglalunk állást ebben a kérdésben. A 36 soros biblia terjedelme különben 1762 hasáb, vagyis 881 folió oldal. Schellhorn-bibliának is nevezik, mert az ilyennevű szuperintendens írta le legtüzetesebben, s egyszerűs mind ő volt az, aki legtöbbet kardoskodott amellet, hogy ezt a bibliát valóban Gutenberg nyomtatta. Már a 42 soros

bibliának terjedelme jóval kisebb: 1282 hasáb, vagyis 641 folió oldal. Mazarin-bibliának is nevezik, mert a híres francia államférfiú könyvtárából került ki a könyvészetileg leírt első példánya. Vannak épúgy, mint a 36 sorosnak pergamenre és papirosra nyomtatott példányai; az előbbieket nagyszerűen vannak illuminálva iniciálékkal és lapszéli díszítésekkel.

A Humery segítségével alapított új nyomdában új betűket is metszett Gutenberg. Mindenekelőtt két évszám nélkül való könyvecskét nyomtatott velük. Az egyik 22 kvart-oldalra terjedt, s a címe ez volt: „Matthaeus de Cracovia: tractatus rationis et conscientiae”. A másik, 12 kvart-oldalas nyomtatványnak a címe: „Thomas de Aquino: Summa de articulis

fidei”. Az említett új betűt tulajdonképpen életének második nagy remekművéhez készítette Gutenberg János. Első nagy remeke volt a „könyvek könyve”, a biblia, amelynek kinyomtatásával az egyházi ismeretek terjesztése eszméjének hozta meg a legnagyobb szerű áldozatot. Amibe most belefogott, méltó pendantja a bibliának: a világi ismeretek tárháza, amolyan lexikonféle, amiben benne kellett hogy legyen mindaz, ami a tizenötödik század emberét legelső sorban érdekelhette. Ez a 347 oldalra terjedő mű 1460-ban látott napvilágot. Címe: „Joannis de Janua: Summa quae vocatur Catholicon”. Az eleje négyfejezetes latin grammatika; ez vagy harmadrészét foglalja el, s utána latin szótár következik mint ötödik fejezet, egészen a könyv végéig. (A Catholicon kolofónját I. az 5-ik ábránkon.) – A következő esztendőből, 1461-ből csak egy bűnbocsátó levelét ismerjük az újabb alapítású Gutenberg-nyomdának.

Következett a Mainz városára nézve annyira végzetes, a könyvnyomtatás művészetének gyors elterjedhetése okáért azonban igen üdvös eredményű 1462-ik esztendő. Az október 27 és 28-ika közötti éjszakán Adolf nassaui gróf és mainzi érsek zsoldosai meglepetéssel elfoglalták a várost. Sok polgár életét vesztette az uccai harcokban, a többiek pedig – a pékek és mészárosok kivételével – mint pártütöket kikergették a városból. Szegény öreg Gutenberg Jánosunknak is vándorbotot kellett vennie ekkor a kezébe. Eltvillebe gyalogolt, ahol rokonai éltek, s a legnagyobb szeretettel fogadták őt. A győző dühe azonban apródonként elült. Már 1463 elején megengedte a száműzöttek közül vagy háromszáznak, hogy visszatérjen a kifosztott városba. Ugyanez év október 5-én pedig további négyszáz polgár részesült ebben a kegye-

3. ábra. A Gutenbergtől elpórólt mainzi nyomda „Zsoltáros könyv”-ének egyik erősen kicsinyített oldala. Ez a könyv 1457-ben jelent meg Fust és Schöffer neve alatt, de a hozzávaló betűket nyilván még Gutenberg metszette meg, vagy legalább is döntő része volt a megalkotásukban. Rendszerüknek és a szerkesztésük-nél megnyilvánult elveknek a Gutenberg-bibliák betűjeivel való megegyezése kétségtelenné teszi ezt. Különben is a nagy föltalálónak a nyomdától való megfosztása és a „Zsoltáros könyv” megjelenése között mindössze másfél esztendő telt el, amiből az következik, hogy a könyv körüli elmunkálat s a betűk patricáinak elkészítése még a nyomda Gutenberg-érájába esik. – A „Zsoltáros könyv” itt bemutatott ábrája az eredetivel képest valamivel úgy mondjuk csiszoltabbnak tekinthető, amennyiben a frankfurti Stempel-öntőde hasonmás-betűivel szedődött.

lemben. Valószínű, hogy Gutenberg ez alkalommal mentette át mainzi nyomdájának némely maradványait Eltvillebe, ahol lankadatlan buzgalommal vágott neki az új életnek. Új tanítványokat nevelt, köztük a két Bechtermünze testvért. Új betűket metszett, megtanította erre és a matricakészítésre az embereit; rendbehozta a tisztos külsejű, jókora sajtót; festéket csinált, szóval dolgozott úgy, olyan odaadással, mint annakelőtte. A két Bechtermünze is szorgalmasan segített neki. Együttesen nyomtattak több apróbb iratot, s megcsinálták a „Catholicon” egy kicsiny, összevont kiadását is. 1465 elején Nassaui Adolf érsek az előregedett főltalálót udvarába hívta, s gondoskodott minden szükségletéről. Gutenberg azonban már nem sokáig élvezhette pártfogója kegyét. Hogy mikor történt a halála: senki sem tudja. 1467 november 23-án még életben volt, 1468 február 24-én pedig már a hagyatékának átvételét nyugtázza régi hív barátja, Humery Konrád. Nem biztos a temetkezőhelye sem. Némelyek sejtése szerint holttestét a mainzi dominikánusok templomába vitték volna örök nyugovóra. Ez a templom a város 1795-iki ostromakor földig leégett. Helyébe gabonacsarnokot építettek, amit hasonló sors ért 1875-ben. Azelőtt is, meg azóta is többször híre kelt, hogy megtalálták nagy emberünk sírját, az efféle híreszteléseket azonban főnntartással kell fogadni, mert hiszen még annak sem találjuk írásos nyomát, hogy hová temették; amely templom stb. pedig ebben a tekintetben kutatásra és találgatásra alkalmas volna: az idő, elemi csapások és háborús viszontagságok úgy el-tűntették a föld színéről, hogy ott kő kövön nem maradt.

* * *

Titokzatos ember volt Gutenberg János egész életén át. Ennek a titokzatosságnak fő-fő magyarázata a visszavonultsága lehetett, amire különben találmányai sorozatának meg-érleléséhez okvetlenül szüksége is volt. Magasröptű egyéniségéhez képest túlságosan szerénynek is kellett lennie, hiszen még az egyetlen kolofónnal ellátott nyomtatványán, a „Catholicon” zárósoraiban sem árulta el a nevét. (5. ábra.) Nem csoda tehát, hogy a főltaláló személyét illetően színes legendák kerültek forgalomba. Azok a városok, amelyekben igen korán telepedett meg valamely nyomdász: a könyvnyomtatás művészetének szülőhelyéül hirdették magukat. Sőt a nagy ember munkatársainak, a legelső nyomdászoknak egyike-másika is – habár rosszhiszeműleg – igényt tartott a főltalálás dicsőségére. Így Schöffer Péter, aki pedig Gutenbergtől kellett hogy tanulja a művészetét: sehol sem nevezi meg mesterét a könyvnyomtatás főltalálójául; sőt első kolofónjait úgy fogalmazta meg, hogy abból arra is lehetett volna következtetni, mintha ő maga lett volna a főltaláló. Mikor aztán Gutenberg lehúnyta szemét, már nyílt valótlansággal is föl merészelt lépni Schöffer; egyik nyomtatványán például ezt mondja: „Abból a házból való vagyok, amelyben a könyvnyomtatás művésze megszületett.” Majd pedig korrektorával, Fons Jánossal latin verset készített, amelyben egyebek közt ez a mondat is előfordul: „Két Jánost szült Mainz városa, mint a betűk művészetének

O Almechtig köning in himels tron
 Der off erreich ein dorne trone Dñ
 Ein streit baner oß blude roit Das heilige
 creuce in sterbend nor Selb hat gerragē
 zu d' marc' grois Dñ d' birtn dor nacht
 vñ blois Dar an vmb menschlidy heil
 gelickē Dñ ons do mit erloist vñ erstrickē
 Dñ den bosē frant ob wüden hilff ons
 norbas in allē stüden widd' vnser fynde
 durckēt vñ heiden Nache en yren bosen
 gewalt leidē Den sie zu cōstantinopel in
 kriechē lanc An manchē cristē mensclhē
 begangē hanc Mit fahen marci vñ dor
 flagē vñ ülmehē Als den aposteln vor
 zürē ist gelcheen Vmb die xij stücke des
 heiligen glaubē guc Hale xij die gulden
 zale in huc Auch werden dis iar xij nu-
 wer schin Williceren die xij zeichē des him-
 mels din Als mā zele noch diñ geburt
 vffenbar M. ccc. lo. iar Siebē wochē

4. ábra. Németnyelvű Gutenberg-nyomtatvány 1454-ből. A tizenötödik századnak nagy politikai eseménye a török előretörése volt. Már az 1389-i rigómezei nagy csatában, melyben Lázár szerb fejedelem is elesett, megnyílt előtte az út a Duna felé. A Zsigmond királyunk vezette, részben francia lovagokból álló kereszties hadat 1396-ban Nagy-Nikápolynál tönkre verte, 1444-ben I. Ulászló magyar királyt győzte le Várnánál, 1453-ban pedig Konstantinápolyt elfoglalva, komolyan fenyegette már a nyugati kereszténységet, bár Hunyadi Jánosunk hősi karja egyelőre még föl tudta tartóztatni a Magyarországba való betörését. Konstantinápoly elestének hírére készült e különben „Türkenkalender”-nek nevezett, kilenc kvart-oldalra terjedő Gutenberg-nyomtatvány.

mestereit; a szent sír felé való futásukban azonban megelőzte őket Péter.” (Az idézet hátsó fele János evangéliumából való.) Ilyenformán dicsekedett Schöffer Péter maga is a könyvnyomtatás föltalálása körül való állítólagos szerepével. Amit ő kétértelmű nyilatkozataival és még inkább az igazság elhallgatásával mondani akart: ki merte fejezni fia s örököse, Schöffer János. Már az 1503-ban megjelent legelső munkájában a könyvnyomtató művészet föltalálója leszámazottjának nevezi magát. Majd meg azt mondja: „A könyvnyomtatást a nagy művészi készségű Gutenberg János találta föl, de Fust János és Schöffer Péter voltak azok, akik szorgalmuk, költségeskedésük és munkájuk útján tökéletesítették és állandósították.” Négy esztendővel utóbb így nyilatkozik egyik kolofónjában: „János nagyapám volt az első föltalálója és kiépítője a könyvnyomtatás művészetének.” Még arcátlanabban hazudik 1515-ben: „Fust János a könyvnyomtató művészetet a saját agya munkájával kezdte fölépíteni.” Ezt a hamis állítást a világhírű tudós Rotterdami Erazmus is valónak fogadta el, s tovább terjesztette. Így történhetett meg, hogy Fustot többfelé a könyvnyomtatás föltalálójaként, Schöffer Pétert pedig a nagy tökéletesítőnek magasztalták, s az utóbbinak Gernsheimben szobrot is állítottak. Gutenberg János, Fust János és Schöffer Péter személyét különben alaposan összekeverték a korábbi irodalomban. Beszélnek például valami Gutenberg Fausztusról, másutt meg Gutenberg Péterről, egy Petersheimi Jánosról stb.; van olyan könyv is, amelyik Schöffert Gutenberg vejének teszi meg. Fustot ezenfölül gyakran a Goethe földolgozta Faust-monda hőisével tévesztik össze. Sok értelmetlenséget találunk azokban a legendákban is, amelyek Gutenberg egykori tanítványainak valamelyikét nevezték meg a könyvnyomtatás föltalálójául. Ilyen a Mentelin-legenda is. Mentelin János szépíró, s a 42 soros biblia készülte idején Gutenberg segédje volt. Majd eltávozott Mainzba, s Madden szerint egyideig a kölni Fratres Vitae Communis társházában dolgozgatott mint illuminátor. 1460 után azonban már nyomdája volt Strassburg városában. Hogy ő találta volna föl a könyvnyomtatást: unokája, egy Schott nevű nyomdász híresztelése útján terjedt el. Főképp az ő nyilatkozataiból született meg az a csinos mese, hogy Mentelintől a legénye Gensfleisch János elleste a fogásait, s aztán Mainzba szökve, a gazdag Gutenberg János társaságában nyomdát nyitott, s továbbfejlesztette a művészetet. A sors keze azonban vaksággal büntette a hűtlenségéért. – Komolyabban hangzik a bambergi Pfister Albrechtről szóló legenda, akit szintén gyakran emlegettek a könyvnyomtatás föltalálójaként vagy társoftalálójaként, sőt a 36 soros biblia nyomtatását is szép számmal vannak, akik neki tulajdonítják. Csak az első könyvnyomtatók betűinek szorgos megvizsgálásával s összehasonlításával sikerült valószínűvé tenni, hogy e bibliát is Gutenberg nyomtatta, kinek sokak szerint ez az első nagyobb, a 42 soros bibliánál korábbi munkája. Vagy ha már – mint némely kutató véli – a 42 soros biblia kinyomtatása időrend tekintetében meg is előzi a 36 sorosét: az utóbbi betűinek patricái okvetlen korábban készültek, mint a 42 soroséi. A Pfisterre vonatkozó kutatásoknak eredménye szerint Pfister is, éppen úgy mint Mentelin, tanítványa, illetőleg segéde volt Gutenbergnek, s ettől később ama betűk egy részét, melyek a „Donatus”, majd meg a 36 soros biblia előállítására szolgáltak, vétel útján megszerezte. Hogy Pfister nem maga faragta vagy öntötte e betűket: az is bizonyítja, hogy valamennyi nyomtatványán igen kopottak, s így már korábban használatban kellett lenniök. Hogy pedig korábban valamely latin munkának előállítására szolgáltak, azt legjobban bizonyíthatják a német nyelvű nyomtatványai; ezekben ugyanis a latinban elő nem forduló, de a németben szükséges betűk (k, w, z) egészen újak, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy Pfister a Gutenbergtől megvett ócska betűk közt nem találva ezeket, újakat faragott.

A strassburgi Mentelin legendájához némileg hasonlít a haarlemi Coster személyéhez fűzött mese, amelynek még a mai napig is sok hívője van Németalföldön, sőt azon túl is, különösen Angliában. Hirtelenében két igen elterjedt angol világtörténelmi munkára is utalhatunk, a Taylor- és a Wells-félékre, mint amelyek Costert nevezik meg a nyomdászat föltalálójául. A legenda költője egy tudós hírében álló rézmetsző, Coornhert volt, aki 1560 körül adta közre a meséjét. E szerint a föltaláló Coster Janszoon Lőrinc lett volna, aki igen érdekes módon jutott a nyomdászat ideájához. Bükkfaterdőben járva, unokái szórakoztatására betűket vagdosott ki a fa kérgéből, s aztán papirosra nyomta ezeket. Eközben elgondolkodott, s csakhamar rájött, hogy ilyen alapon akár könyveket is lehetne csinálni. Megpróbálta: sikerült. Később

a búkkfabetűk helyett ólomból és cinnből valókat használt, szintén igen szép sikerrel, mígnem az első legénye, Gutenberg-Gensfleisch János, egy karácsonyi estén, míg a háznép a templomban ájtatoskodott: az egész nyomdát összepakolta és a szülővárosába Mainzba szökött véle. E körül a naiv mese körül százesztendősi irodalmi háborúság folyt Nyugat-Európában, mígnem a szintén németalföldi Van der Lindének a maga meggyőző írásaival – most vagy hatvanöt esztendeje – sikerült a Coster-pártiakat minden állásukból kivetni, s megdönthetetlenül bizonyítani, hogy a könyvnyomtatás egyetlen és igazi föltalálója a mainzi Gutenberg János volt.

Vannak még egyéb legendák is. Így például az is, amely az olasz Castaldi Pamfiliót vallja művészetünk föltalálójául. Eszerint a mese szerint Fust lett volna az, aki a föltaláló Castalditól ellette az új művészet minden csinját-bínját. Bár ez a mese is szembeűnően naiv: az olaszok sokáig hittek benne, sőt a felsőolaszországi Feltre városkában vagy hetven éve szobrot is állítottak Castaldi emlékezetére. Még kevesebb a valószínűség a Waldvogel-legendában. Ennek mindössze annyi a magva, hogy egy Waldvogel Prokop nevű prágai születésű aranyműves 1444-ben a délfranciaországi Avignonban járt, s valami betűfélélt akart eladni az ottani zsidóknak. Sajtóról, nyomtatásról szó sincsen az erre vonatkozó, különben is homályos értelmű iratokban. A csehek különben valamikor más alapon is igyekeztek a föltalálás dicsőségét a maguk számára hódítani. Van ugyanis Csehországban egy Kutenberg nevű városka. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy e városnevet kapcsolatba hozták a föltaláló nevével, s a mainzi Gutenberg Jánost megtették cseh embernek, a föltalálás színhelyét is áthelyezve a különben kedves és kies cseh városkába...

Homerosról írják, hogy hét kisázsiai város versengett azért, hogy szülőttének vallhassa. A könyvnyomtatás föltalálásának érdemét is magáénak tulajdonította az idők folyamán legalább tíz ősi nyomdahely. S ez részben érthető is: ahol a kezdet kezdetén megjelent az új művészet, igyekeztek azt ott a saját dicsőségekre kisajátítani. Márpedig az 1462-iki gyászos mainzi éjszaka után sokfelé megismerkedhettek ezzel a művészettel. A mainzi két nyomdának – a Gutenbergének meg a Fust-Schöffner-félének – legalább harminc főnyi jól begyakorolt alkalmazottja volt, akiknek többsége a pusztulás és vérengzés ijedelmében szétszaladt a világ minden tájéka felé. A titoktartás kötelezettsége alól fölszabadultnak érezvén magukat, fennen hirdették mindenfelé az új művészet dicsőségét, s egyik-másikuk talán – Gutenberg rovására – nagyobb szerepet tulajdonított a maga mainzvárosi nyomdai tevékenységének, mint az különben megillette volna. Legtöbbjük azonban becsülettel a nagymesternek csupán tanítványául vallotta magát.

De voltak egyéb, írásos nyomai is annak, hogy Gutenberg találta föl a könyvnyomtatást és senki más. 1472-ben, tehát négy esztendővel a föltaláló halála után, Fichet, a párizsi Sorbonne egyetem priorja így ír: „Gutenberg János volt az, aki föltalálta azt a művészetet, aminek útján a könyvek simán és finoman, izlésesen és szépen készre-nyomtathatók. Valóban, ez a férfiú méltó arra, hogy az összes múzsák és művészetek, valamint minden olvasók is őt isteni szelleműl áthatott emberként magasztalják, s őt minden hősök és ókori istenek fölé emeljék. Mert ő találta föl azt a művészetet, amelynek segítségével minden, amit elgondolunk és kimondunk: a késő utókorra is átszármaztatható.” Két esztendővel később egy római nyomdász, Lignamine ír lelkesedve Gutenberg János ügyességéről, amellyel fémbe metszett betűkről egyetlen napon háromszáz ívet tud nyomtatni. Ugyanakkor a pisai Palmerius is elragadtatással emlegeti, hogy minő nagyszerű ajándékot kapott a tudósvilág a Gutenberg föltalálta könyvnyomtatásban. „A régi és újabb idők mechanikájának minden vívmányát messze fölülmúlta Gutenberg a maga találmányával”, mondja ezidőtájt egy másik olasz írás. Természetesen Németországban is fölhangzott az igazság szava. Az 1499-iki kölni krónika kimondja: „A könyvnyomtatás nemes művészetét Gudenburch János találta föl Mainz városában.” Ugyancsak 1499-ben három heidelbergi professzor költői versenyre állott össze: ki tudja szebben zengeni a könyvnyomtatás föltalálójának, Gutenberg-Gensfleisch Jánosnak a dicsőségét. Az egyik közülük így ír: „Gensfleisch, ó halhatatlan, lásd a dicsőségedet zengő Rómát, mint sáppad az irigységtől, hogy nem magasztalhat mint fiát.”

A tizenhatodik századtól kezdve szenvedelmes viták indultak meg a föltaláló személye körül, mígnem a tizenkilencedik század közepe táján ez a kérdés véglegesen megoldódott. Százan meg százan, ezernyi írásban foglalkoztak véle; elő-

**Altissimi presidio cuius nutu infantium lingue fi-
unt diserte. Qui et miserepe puulis reuelat quod
sapientibus celat. Hic liber egregius. catholicon.
dñice incarnationis annis M ccc lx Alma in ur-
bo magantina nationis indite germanice. Quam
dei clemencia tam alto ingenij lumine. dono et
tuto. ceteris terrarum nationibus preferre. illustrare
et dignatus est non calami. stili. aut penne suffra-
go. s; mira patronarum formarum et concordia por-
cione et modulo. impressus atq; confectus est.
Hinc tibi sancte pater nato cum flamine sacro. Laus
et honor dño trino tribuatur et uno Ecclesie lau-
de libro hoc catholice plaude Qui laudare piam
semper non lingue mariam DEO. GRACIAS**

5. ábra. A „Catholicon” kolofónja. Ez az 1460-ban megjelent hatalmas könyv az egyetlen, amelyben Gutenberg János megemlékezik a maga nagyszerű találmányáról. Nevét azonban nem említi meg benne. Már a kolofón hangja is oly megindítóan szerény és alázatos fogalmazású, amely csak a sokat próbált, mélyen filozófikus gondolkodású lelkek sajátja lehet. A kolofón szövegének tartalma nagyjából a következő: „A magasságos Úristen segítségével, akinek Intésére a gyermek szája okos beszédre nyílik, s aki a kicsinyeknek gyakran tudtukra adja azt, amit a bölcsök előtt eltitkol, készült ez a „Catholicon” című jeles könyv az Úr emberré-változásának 1460-ik esztendejében, a dicsőséges német nemzet Mainz városában. De nem náddal, íróvesszővel avagy tollal másoltatott ez a mű, hanem a patrónoknak és formáknak csodálatos összeillesztése, aránya és egyöntetősége útján nyomtatott és juttatott befejezésre.” Nyilvánvaló, hogy a patrónokon patricákat, a formákon pedig matricákat kell érteni. A „patron” szó a középkorban mintát, archetípus-t jelentett, meg a pénzveréshez használt poncot is.

eltvílei tartózkodásakor élt és küszködött, metszett, öntött meg nyomtatott. Mint említettük: még a sírja sincs meg már. Egyetlen relikviái a művei, amelyek némelyikéből viszonylag szép számú példány maradt a korunkra, így a bibliákból közel félszáz, az 1460-ik év folyamán napvilágot látott „Catholicon”-ból is néhány, az 1454-ben és 1461-ben megjelent bűnbocsátó levelekből közel harminc, s a „Donatus”-okból s egyéb apróbb dolgokból is egy-kettő.

Mainz város maga sokáig nem törődött nagy szülőtte emlékének a megörökítésével. Wittich Ivo mainzi egyetemi professzor, a Szent-Viktor-testvérület pecsétőre ugyan még 1504-ben emléktáblát helyezett a Gutenberg-ház falába, de ez a tábla házastul együtt eltűnt az időknek viharában. A tábla fölírata különben ez volt: „Gutenberg Jánosnak, aki a fémbetűkkel való nyomtatás művészetét föltalálta és ezzel az egész világ háláját kiérdemelte.” A mainzi tanács nem-törődőmségének tulajdonítható, hogy a város nagy szülőttének tipográfiájából sem maradt semmiféle emlék az utókorra. Az 1804-iki francia megszállás alkalmával azonban kemény lecke érte a tanácsot: Jeanbon Saint-André francia prefektus indítványozta, hogy állítson Mainz városa méltó emléket Gutenbergnek, s a költségekhez való hozzájárulásra Európa összes népei szólíttassanak föl. Ugyancsak 1804-ben, szeptember hónapban pedig maga Nagy Napoleon is beleszólt a dologba, elrendelve, hogy nagy és szép Gutenberg-teret létesítsen a város. Ebből ugyan nem lett semmi, de a franciáknak a német föltalálóló iránt tanúsított elismerése mégis csak nyomot hagyott a lelkekben, s mikor aztán a hollandusok 1821-ben a könyvnyomtatás föltalálásának négyszáz-éves fordulójára címén országos ünnepségben hódoltak az állítólagos föltalálóló Coster emlékének: megmozdult végre a mainziakban is az igazság és méltányosság érzete. Azt a házat, amely a régi nyomdaműhely valószínű helyén épült, Gutenbergről nevezték el, s aranyos fölírással látták el, 1824-ben pedig emlékoszlopot állítottak a ház kertjében, amit rövidesen követett egy homokkőből faragott Gutenberg-szobor föllállítása a ház udvarán. A lovagi ruhába öltözött nagy föltalálóló e szobron szedésformát tart a kezében. 1831-ben pedig fölhívás ment széjjel a világ művelt nemzeteihez, hogy járuljanak hozzá egy nagyszabású Gutenberg-szobor föllállításának a költségeihez. A világhíres szobrászművész Thorwaldsen Bertel vállalta a mű elkészítését magára;

kerültek a strassburgi és mainzvárosi levéltárak bizonyítékai is, s így a költői himnuszok helyébe a tudományos kutatás eszközeivel való munkálkodás eredményei léptek. Ma már tisztán tündöklök előttünk a föltalálóló alakja, s a föltalálás sorozatos munkáit is megközelítőló pontossággal ki tudjuk számítani.

Gutenberg-ereklyénk azonban nincsen. A korábbi századokban szokásban volt a mainzi tipográfusoknál, hogy ha valamelyik tanítványuk fölszabadult: fából faragott úgynevezett Gutenberg-típust adtak neki emlékül. Ezek a fabetűk semmiesetre sem származhattak Gutenbergtől. Azok a J. MCDXLI. G. fölírásos korhadt présdarabok, amelyet 1856-ban ástak ki a „Zum Jungen” elnevezésű régi mainzi épületben: hamisítványok. Az a tömérdek Gutenberg-képmás sem hiteles, amelyet a szakkönyvekben meg egyebütt szerte láthatunk. Későbbi időkbelöló volt az a Gutenberg-arckép is, amelyet sokáig hitelesnek tartottak, s amely Strassburg város 1870-iki bombázásakor elégett. Azok a házak is rég tovatűntek immár, amelyekben Gutenberg strassburgi, mainzi és

Vniuersis Catholicis pntes litteras inspecturis **Paulinus** Chappe Consiliari⁹ Ambasciat⁹ & pntalor generalis Serenissimi Regis Cypri i hac pte Salute in dno Cu Sacrosancti⁹ xpo p⁹ & dno nr. dno Nicola⁹ diuina puidetia. papa⁹. Afflictiōi Regni Cypri misericorditer spatiēs. contra p⁹fideliōs crucis xpi hostes. Theucos & Saracenos gratis cōcessit omib; xpifidelib; vbi libet pstituit ipōs p a⁹spionem sāguis dñi nri ihu xpi pie exhortādo qui infra triēniū a primadie Maii Anni dñi Mcccclii incipiendū p defensioē catholice fidei & Regni p⁹dicati de facultatib; suis magis vel min⁹ p⁹out ipōs videbit & scientis p⁹dicatib; vel nūciis Sedi situtis pie erogauerint vt Confessores p⁹donei seculares vel Regulares per ipōs eligendi & sessionib; eorū auditis. p⁹missis etiā Sedi aplice reseruatis excessib; criminib; atq; delictis quāntūcūq; grauib; p⁹ona vice tāū debita absolutioē impedere & penitētiā salutariē inūgere Necnō si id hūlliter petierit ipōs a quibuscūq; excoicationū suspensionē & Interdictū Aliisq; senētus cōsuetis & penis ecclesia⁹ ficiis a Jure vel ab hoīe pmulgatis quib; forsā immodat exsūt absoluere. Inūcta p⁹ modo culpe penitētiā salutariē vel alius que de Jure fuerint inūgenda de eis vere penitētib; & confessis. vel si forsā propter amissionem loquele & fiteri non poterint signa p⁹tionis ostendēdo plēssimā oīm p⁹torū suorū de quib; ore & fesi a corde & hūlliter Indulgētiā ac plēziā remissionē sicut in vita et fel in mortis articulo ipis alicte aplice accedere valeāt. Satisfactioē p⁹ eos factā si supuerint aut p⁹ eorū heredes si tunc trāsierint scie tū. q⁹ post indultū & cessum p⁹ onū anū singulz sexis senis vel quadā alia die icumēt. legitio impedimēto ecclesie pcepto Regularū obseuatiā. p⁹nta inūcta voto vel alias non obstaūt. Et ipōs impeditis. ut dicto Anno uel eius parte Anno sequenti uel alias quam p⁹miū poterint reuocabunt. Et si aliquo Anno uel eorū parte dictū ieiuniū cōmode adimplere nequiverint Confessor ad id electus in alia mutare poterit caritatis opera que xpi facere etiā tenent Diuino in ex⁹ fidentia remissionis hūōi quod ablit peccate non presumant Alioqui dicta concessio quo ad plenariā remissionē in mortis articulo et remissio quo ad p⁹ta ex⁹ fidentia vt p⁹mittit⁹ pmissa nulli sint roboris uel momēti Et quia deuotū Judicis⁹ or⁹ non a⁹ p⁹parat⁹ Juxta dictū indultum de facultatibus suis pie erogauit. merito huiusmodi mougentis gaudere debet In⁹ocitatis testimo⁹ nium Sigillum ad hoc ordinatum presentib; litteris testimonialib; est appensum Datum Magnanice sub Anno dñi Mcccclii. die uero vltima⁹ Mensis Decembris

Forma plenissime absolutiois et remissionis in vita

Misereatur tui etc. Dñs n⁹ ihesus xps p sua scissimā et piissimā miā; te absoluat Et aucte ip⁹ beatorūq; petri et pauli Ap⁹loy et ac alicte aplica michi pmissa et tibi concessa Ego te absoluo ab omib; p⁹ctis tuis & tuis p⁹ctis & obliis Et iā ab omib; easi b⁹ excessib; criminib; atq; delictis quāntūcūq; grauib; Sedi aplice reseruatis Necnon a quibuscūq; excoicationū suspensionē et interdictū Aliisq; sūis cōsuetis & penis ecclesiasticis a Jure vel ab hoīe pmulgatis si quas incurrisi dando tibi plēssimā oīm p⁹torū tuorū indul⁹ gentiā & remissionē Inquātū claus lance maris eccle in hac pte se extendit. In nomine patris & filii et spiritus sancti Amen.

Forma plenarie remissionis in mortis articulo

Misereatur tui etc. Dñs noster ut supra Ego te absoluo ab omib; p⁹ctis tuis & tuis p⁹ctis & obliis restituendo te vnica & si fidelis & sacramentis eccle remittendo tibi penas purgatorii quas propter culpas et offensas incurrisi dando tibi plenariam oīm p⁹torū tuorū remissionē. Inquātū claus lance maris eccle in hac parte se extendit. In noīe p⁹ris et filii et spūs sancti Amen.

6. ábra. Gutenberg János által 1454-ben nyomtatott bűnbocsátó levél. Az avignoni pápák tanítása szerint Krisztus és az apostolok sokkal több jót cselekedtek, mint emennyi a megváltáshoz kellett, s a jónak eme fölőlségéből az egyház részt juttathat azoknak, kik szent céljaiban adakozással stb. támogatják. E megokolással bocsátották ki az itt bemutatott bűnbocsátó levél több ezer eredetijét. Midőn ugyanis a török 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, az egész keresztény világ mély megrendüléssel fogadta a hírt, s mindenfelé kereszties háborúra készülődtek az Európát fenyegető veszedelem ellenében. A háborúhoz szükséges pénzösszegeket az egyház egyebek között ilyen bűnbocsátó levelek árusításával igyekezett előteremteni. Nyomatásuk évtizedeken át meglehetősen munkát adott a mainzi könyvnyomtatóknak. Gutenberg maga is legalább háromfelét nyomtatott belőlük. Ezek voltak az első olyan nagyobb példányszámú munkái, amelyek hírlív vették Németország minden zugába a „mechanikal írás” fölállásának az újdonságát.

Az itt bemutatott bűnbocsátó levél fordítása valamivel rövidebbre fogva a következő:

Minden oly hívő kereszténynek, aki a jelen írást olvassa: üdvözlétét küldi a nemes Chappe Paulinus, Ciprus szigete legfőnségesebb királyának tanácsosa, követe s ez országban való teljes hatalmú megbízottja. A pápa ő szentsége fájdalmas részvétellel véve tudomást a ciprusi birodalomnak a hitetlen törökök meg szaracének által való szorongattatásáról, Krisztus szent vére hullásának nevében minden olyan embernek, férfinak és asszonyszemélynek egyaránt, aki a katolikus hit és az említett királyság védelmére három éven belül vagyoni lehetőséghez mérten valamit áldoz, a következő kegyelmet adja meg: Az adakozók maguk választhatják gyóntatóatyjukat, aki őket minden bűnük alól föloldozhatja, még azok alól is, amelyeknek megbocsátása az apostoli széknek van fönntartva. A gyóntató e szerint az adakozóknak – egy alkalommal az életében és egyszer a halála pillanatában – föloldozást adhat mindama bűneiért, amelyeket szóval meggyónt és szívből megbánt. Szükséges azonban a bűnbocsánat teljességéhez, hogy a bűnös avagy örököse a köteles elégtételadást teljesítse, s egy esztendőn át hetenkint át hetenkint egy napon böjtöt tartson.

S mert ily kegyes adományt tett, legyen része az említett kegyelmekben. Minek bizonyosságul e levél kiállított és pecsétel is ellátott. Kelt az Úr ezernégyszázötvennegyedik esztendejének..... hónapjában.

Az életben való föloldozás és megbocsátás formulája:

Megkönyörülve rajtad az Úr Jézus Krisztus legszentebb áldozata értelmében: az egyház föloldó hatalmánál fogva megajándékozlak téged bűneid teljes bocsánatával.

Halálesetre szóló teljes bűnbocsánat formulája:

Megkönyörülve rajtad Urunk legszentebb áldozata értelmében: föloldozlak minden bűnöd alól, a megbántak, meggyóntak és elfeledettek alól egyaránt; visszahelyezlek ismét a hívőknek s egyházi szentségeknek a közösségébe; elengedem néked a purgatórium büntetéseit, amelyeket bűneid és vétkezéseid által magadra vontál; s összes bűneid teljes bocsánatában részesítelek. Az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Amen."

a leleplezési ünnepet 1837 augusztus 17-én tartották. 1840-ben a strassburgi Gutenberg-téren állítottak föl egy Gutenberg-szobrot (10. ábra); a tervezője David d'Angers volt. Majd Majna-Frankfurt városában létesült egy Launitz által tervezett emlékmű, testvéries együttműködésben ábrázolva Gutenberget Schöffer Péterrel és Fust Jánossal. Gyönyörű Gutenberg-szobrot állítottak 1900 körül Bécs városában is, főképpen a nyomdászok közadakozásából. Hasonló célra nálunk is folyt gyűjtés a Könyvnyomdászok Szakköre keretében. A budapesti Gutenberg-szobrot a nyomdászegyesület palotájának, a Gutenberg-Otthonnak a kisdudvarányi Sándor térre néző főhomlokzata előtt remélték fölállíthatni, a későbbi események azonban meghiúsították ezt a kegyeletes elgondolást. Budapesten különben még uccája sincs Gutenbergnek, pedig a nagy városok jórésze már ebben a formában is áldozott a föltalálók legnagyobbika emlékének. A franciák fővárosában, Párizsban például nagyforgalmú, hosszú ucca hirdeti a német föltaláló dicsőségét. Budapesten a Gutenberg-Otthonnal szomszédos Bérkocsis ucca is alkalmas volna erre. Utoljára 1940 júniusában a Grafikai Főnökegyesület kérvényezte egy Gutenberg uccának és egy Tótfalusi Kis Miklós uccának Budapesten való létesítését.

Nagymesterünk emlékezetét századok óta esztendőről esztendőre megünnepeli a nyomdászvilág. Így nálunk is, János napján, június 26-án, illetőleg az ezt követő első vasárnapon. A százesztendőssé fordulókat, a centenáriumokat alkalmával pedig már országos ünnepek is rendeződnek. 1900-ban megalapították Mainz városában a Gutenberg-Múzeumot, amelynek az a rendeltetése, hogy minden a Gutenberg személyére és találmányára, ennek elterjedésére és későbbi fejlődésére vonatkozó adalékot szorgosan összegyűjtsön és az érdeklődők számára tanulmányozhatóvá tegyen. A szaktudósok és a nyomdászok tehát nem feledkeztek meg a föltalálók legnagyobbikáról. De a tudomány más emberei sem. Gutenberg nevét viseli például egy Abesszíniában fölfedezett növény, s azonfölül az égboltozaton egy csillag is...

* * *

A könyvnyomtatás föltalálásának körülményeiből eddigelé még csak nagyon kevés mondható közismertnek. A Gutenberg-Fust-féle pörösködésről az iskolakönyvek révén már a serdülő gyermek is tud egyetmást, de magáról a találmánynak igazi lényegéről és kiterjedéséről a nyomdászok többsége is csak meglehetősen felületes ismeretekkel dicsekedhetik. Pedig csupán ennek a szaktechnikai szempontból igen érdekes ismeretkörnek a birtokában lehet jól fölfogni a mainzi föltaláló valódi nagyságát. Foglalkoznunk kell tehát azzal a kérdéssel, hogy mi mindent kellett Gutenberg Jánosnak föltalálnia, mire első műveinek kinyomtatásáig eljutott; s kellően értékelnünk kell azt a technikai és művészeti munkát meg találmányszerűséget, amelynek komplexuma a fatáblás nyomtatás és a Gutenberg tipográfiája közötti rengeteg űrt betölti. Mert hiszen a könyvnyomtatás föltalálása szak szempontból is igazán szenzációs dolog volt, s a találmányok egész láncolatának kellett egymást követnie, amíg Gutenbergünk az emberiséget oly művészeti remekkel, mint aminő például a 42 soros biblia, megajándékozhatta.

A találmányok e láncolatában nagyjelentőségű volt a nyomtatásjuttató föltalálása is. Ezt okvetlenül Gutenberg találta föl, mert hiszen az 1440 előtti fatáblanyomatok mind egyoldalasak, tehát dörzsolással állítottak elő. Azt beszéli a legenda, hogy valami szőlőpréssnek a látása adta volna meg Gutenbergnek a kézi sajtó ideáját. Más fölfogás szerint Gutenberg a papíroskészítők prését vette a maga tipográfiai sajtójának szerkesztésekor alapul. Ennek a nézetnek a támogatására azt hozzák föl, hogy a strassburgi Heilmann Andrásnak, Gutenberg tanítványának papirosmalma volt, s bizonyára ott is használták a különben igen primitív szerkezetű papirospréseket. Akárhogy esett is a dolog, a papirospréstől s a még kezdetlegesebb szőlőpréstől az ősi könyvnyomtatókhoz kézisajtóig van akkora haladás, mint Mongolfier léggömbjétől a Zeppelinig, vagy Stanhope lord vasból csinált kézisajtójától König Frigyes gyorsajtóig. Szőlőpréssféle mechanizmussal vajmi bajos lett volna a nyomtatás; az oldalaknak egyenlő színezetét meg a pontos regisztert nem lehetett volna elérni. Gutenberg János és az őnyomtatók művei pedig ebben a tekintetben valóságos remek. Azt bizonyítja ez, továbbá Badius Jodocus Ascensius lyoni, majd párizsvárosi könyvnyomtatónak 1498 tájáról való nyomdajegye (7. ábra), meg aztán Amman Jost német rajzolóművésznek egy a tizenhatodik század derekán készült fametszete is, hogy az ősi könyvnyomtatók, a prototipográfusok sajtóján megvolt a levonatok készítésére használt kézisajtók minden

jelentékenyebb alkotórésze, így a formát ide-oda hordó nyomtató-taliga, a sajtófüdő meg a ráma, szóval mindaz, ami a szép és teljesen kifogástalan képű, valamint pontos regiszterű nyomtatáshoz okvetlenül szükséges.

A 42 soros bibliának nyomtatótechnikáját megfigyelve – mondja a praktikus nyomdász-szaktudós Faulmann Károly – mindenekelőtt föltűnik az oldalak pontos egymásra-vágódása, regisztere; ha világosságon át nézzük valamelyik lapját: az oldalak, sőt a sorok is pontosan fődik egymást. Úgynevezett „schattierung”, vagyis a betűknek a túlsó oldalon való kidomborodása nem észlelhető rajtuk, a nyomtatófesték pedig egyenletesen fekete. Az efféle tökéletes nyomat többszandós beható gyakorlatra vall, ha tehát a bibliát 1450 körül kezdték nyomtatni: a könyvnyomtató művészet már évekkel azelőtt teljes egészében föl kellett hogy találva legyen; az óvatos Fust ugyanis aligha fektet a vállalatba oly tekintélyes tőkét, ha előzően megfelelő mintanyomatokat nem lát. A hírneves amerikai nyomdász-szakíró De Vinne is megjegyzi, hogy Gutenberg sajtója nagyszabású és érdemes találmány volt, s össze sem hasonlítható a szólsajtóval meg papirospréssel. Majd folytatja: „A sajtószerű nyomtatótechnikát már a könyvnyomtatás körüli találmányi sorozatnak a legelején kellett föltalálni s megrögzíteni, mert hiszen ez a sajtóval egyetemben századokon át érvényben maradt. Gutenberg bibliája már bizonyára olyan sajtón nyomtatódott, amelynél a nyomtatás megkezdése és befejezése között csak nagyon rövidke időköz telhetett el, s amelynél megvoltak a jó regisztert biztosító alkotórészek, így az ide-oda járatható fundamentum vagyis nyomóalap, a sajtófüdő meg a ráma, tehát a papiros rögzítésére való berendezkedés. Kiegészítik mindezt a hibátlan és egyenletes festékadást lehetővé tevő munkálkodó mód és szerszámok. Az ősi nyomtató munkás ezenfelül valósággal mestere is volt a sajtójának; lassan, körültekintéssel és gondosan végezte munkáját, s ebben a tekintetben olykor szinte csodálatos teljesítményekre volt képes.”

A régi könyvnyomtatók sajtóinak fundamentuma akkora volt, hogy azon egy akkori értelemben vett egész folió-oldal elfért. A tégelyt azonban csak felényire csinálhatták, úgy hogy az ív nyomtatása csak két részletben történhetett. Előbb félig hajtották be a taligát és a papirosra reányomatták az ív első felét, majd pedig továbbhajtva a taligát, következett a papiros másik felének a telenyomtatása. Csak vagy száznegyven esztendeje, amióta ugyanis vasból készül a kézi-sajtó, tudják a tégelyt akkorára csinálni, hogy az egész ív egyszerre legyen véle nyomtatható. Szembetűnő a tégely kicsisysége már a 7. ábránkon is.

A régi sajtók fából készültek, s bár a csinálójuk rendszeren valamely ügyesebb asztalos-mesterember volt: a fundamentum és a tégely fölülete aligha lehetett tökéletesen síma és egyenletes. A betűk magassága is aligha volt oly szinte mikroszkópikusan pontos és egyforma, mint a mai időkben. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy az ősnymtatók már a legelején is igazán bravúros munkát végeztek.

A formát alkotó szedéskolumnákat olyan hézagokkal választja el egymástól a nyomdász, amelyek a majdani könyvben az oldalak szélein fehéren maradnak. Ilyen a „kapitális” vagyis fejhézag, a középhézag („mittelstég”) meg a kereszt-hézagok. A hajdani nyomdászok e célra az oldalak közé illesztett fa-léceket használtak. Foliós alaknál – aminő volt a 42 soros biblia formátuma is – csak egyetlen ilyen „stég”-re, a középstégre volt szükség a forma két oldala között. Hogy a papiros pontosan fekdjék a formára, illesztékek („békák”) segedelmével a pergamennel bevont és a formára ráborítható sajtófüdőre (az ú. n. „deklí”-re) erősítették. A sajtófüdőbe nemezlapot („filc”-et) is tettek, hogy a nyomás rugalmasabb legyen; esetleg néhány ív papirost is. Ha pedig a forma valamely részlete a nyomtatásban nem jól adódott ki: papirosdarabkáknak a sajtófüdő megfelelő helyére ragasztásával segített a bajon a nyomtatás mestere. Ez az eljárás az úgynevezett „egyengetés”, amelynek nagy jelentősége van még a mai nyomdai munkálkodásban is, s amelynek a sok között szintén Gutenberg volt a föltalálója. Hogy mikor, mely esztendőben: nem állapítható meg; annyi bizonyos, hogy bibliáinak nyomtatásakor már régi, alapos gyakorlata volt benne. A régi fasajtókon való munkálkodásban különben nagy szerepe volt a hosszas prakszisknak és egyéni ügyességnek is. „A tudós uraknak – mondja Faulmann Károly – sejtelmük sem lehet arról a sokféle nehézségről, amit az ősi könyvnyomtatónak le kellett küzdenie, ha a fasajtóval kifogástalan, szép nyomtatványokat akart előállítani.”

Az oldalak pontos egymásra-esése – nyomdásznyelven regiszter – okáért már Gutenbergék is punktúrára dolgoztak. Ez azt jelenti, hogy az ív beillesztése a sajtófüdőn a középhézagba elhelyezett két tű segítségével a legpontosabban történt. Minthogy azonban olykor még így is megtörténhetett, hogy a papiros a sajtófüdőnek a formára borításakor kissé elhajtódtott avagy begyűrődött: a füdő fölé csuklósan megerősített, behajtható, vékony vaslemezekből összerótt rámat alkalmaztak. Ezen a papirossal bevont rámán csak az ép nyomtatásra szánt szedésfömlületnek megfelelő helyek voltak kivagdosva, s a nyomtatópapiros csak ezeken az „ablakocskákon” át érintkezhetett a festékes szedéssel. Kétszines nyomtatás esetében – ami szintén Gutenbergék idejéig vezethető vissza – a színes sorok meg iniciálék helyét alacsonyabb kvadrátumokkal töltötték ki, s a fekete nyomtatás elkészülte után a fekete formába valami alátéttel úgy állították be az iniciálékot, hogy a felszínük magasabban legyen, mint a fekete-nyomtatásos betűké.

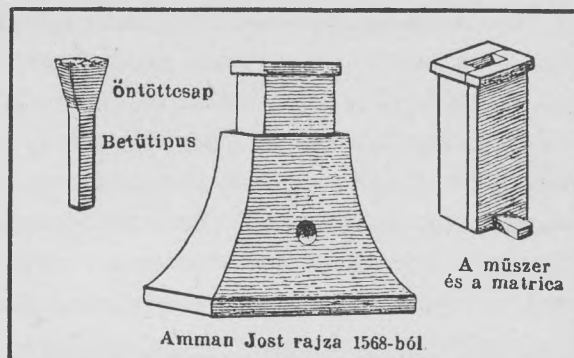
Majdnem bizonyos, hogy a nyomdafesték föltalálása, illetőleg megjavítása is Gutenberg János érdemei közé sorozható. A Gutenberg idejéig csupán átdörzsölés útján sokszorosított fatáblanyomatok festéke rendszeren sötétesbarna földfesték, míg a Gutenberg nyomtatványaié tompa-fekete színű, kencében oldott, tehát „olajfesték”. Az olajfesték ugyan abban az időben már ismeretes volt, de a könyvnyomtatás céljaira az ilyen festék nem egészen alkalmas. A nagy föltalálónak okvetlenül jó sokat kellett javítania ennek az olajos festéknek az összetételén, mert csakis így magyarázható meg nyomtatványainak tompa feketesége, valamint az egyes betűk vonalainak éles elhatároltsága. A nyomdafestéket különben még Gutenberg közvetlen utódai is jórészt maguk állították elő. Az 1474 körüli időkből megvannak még egy firenzei őstípopgrafiának, a Ripoli-kolostor nyomdájának a számadásai. Ezek szerint festékkészítéshez a nyomdának a következő anyagokra volt szüksége: lenolaj, terpentín, szurok, kénkovand, cinóber, gyanta, kence, gubacs, vitriol és sellak. Nyilván Gutenberg is ilyen anyagokból állította elő a maga festékét. A nyomdafestékről való gondoskodás

7. ábra. A nyomtatósajtó legrégebbi ábrázolása. Gutenberg sajtója is ilyenforma lehetett. Ábránk Badius Jodocus Ascensius francia könyvnyomtatónak nyomdajegye volt az 1498 körüli időktől kezdve. Badius Lyonban nyomdászkodott, majd Párizsba telepedett át, s ott tevékenykedett 1535-ben történt haláláig. Vejei révén törzsapja lett három világhírű nyomdászcsaládnak: a Vascosan-, Roigny- és Estienne-családoknak. A sajtó keresztgerendáján levő, hibás ortográfiájú latin fölirat („Praelum Ascensianum”) magyarra lefordítva ennyit jelent: „Ascensius sajtója”.

különben a kencefőzéssel kezdődött, aminek a tűvesélyessége miatt minden esetben a városon kívül, a lakott helyektől jó távol kellett történnie. Egy hibátlan, karcolás nélkül való vörösréz-üstöt háromnegyed részig megtöltöttek jóféle lenolajjal, az üstöt ráhelyezték egy vasból való háromlábúra, s száraz fával hatalmas tüzet gyújtottak alá, hogy a lenolaj jól forrásnak induljon. Ha már erősen forrott: hosszú nyársra tűzött kenyérdarabokat tartottak beléje, amitől állítólag sötétebb lett a kence és nyomtatáskor gyorsabban száradt. Majd gondosan lefödtek az üstöt, a fülein rúdat dugtak keresztül, s egy előre megásott s kissé fölmelegített gödörbe cepelték, ahol lassanként lehűlhetett. Ha a kencefőzés sikerült, hozzákeverték a szurok elégetéséből nyert kormot, meg a Ripoli-nyomda jegyzékéből ismert egyéb anyagokat. Selakra azért volt szükség, hogy a festék fényes legyen. Gutenberg azonban úglátszik nem használt a festékéhez sellakot, mert a festéke bár mély fekete, de nem fényes. Pergamenre való nyomtatáskor különben több bajlódás volt a festékadással, mint akkor, amikor papirosra nyomtattak. A pergamen ugyanis nehezebben veszi föl a festéket; ha nyirkosítják: érdes fölületű lesz; ha túlságosan nyirkos: a nyomat halovány és vízenyősnek látszik. – A kész festék eldörzsölése a festékező asztalon, majd pedig a két festékező labda közt történt. Hogy az ily festékező labdát a fatáblás nyomtatás mesterei ösmerték-e: nem tudható, de annyi bizonyos, hogy a könyvnyomtatásba való átvétele okvetlenül valami jelentékenyebb megváltoztatását von-

hatta maga után. A nyomónak ugyanis egyik legkényesebb szerszáma a festékező lapda volt; jórészt ennek a helyes megszerkesztésétől függött a festékezés egyenletessége. Hetenkint legalább is kétszer széjjel kellett ezeket a labdákat szedni és a gondosan megkártolt szőrrel újra megtömködni. A labda bőrének a preparálása pedig valósággal mesterségszámba volt vehető. Halzsírba áztatott és félig cserzett birka- vagy kutyabőrt vettek hozzá; gömbölyű darabot vágtak ki belőle, s ezt vastagságához és vékonyságához képest félórára vagy kevesebb időre vízbe mártották. A vastagabb bőr a nagyobb betűjű szöveghez volt alkalmas. Hogy puhább legyen, egyideig tenyérrel is dörzsölték, majd rászögezték a nyeles labdafára, kis nyílást hagyva rajta a teletömökődhetés okáért. A tömésnek egyenletesnek kellett lennie, ha túlságosan kemény vagy laza volt: a festékezés rovására ment a dolog. A kéziszajtó körül mindig két ember dolgozott. Ezek egyikének kezében az összes

8. ábra. A betűtípusok sokszorosítására való öntőműszer legrégebbi ábrázolása. Amman Jost rajza 1568-ból. Lehetséges, hogy Gutenberg is ilyenforma műszerrel öntötte meg a betűt. A négyzetes, tulajdonképpen öntőműszer egy kiszélesedő talpú ládikába van beleeresztve; ez a ládika arra való, hogy a betűöntő azt munkája közben a tenyerére téve, meg legyen védve a túlságosan nagy forróságtól. Ládikánk egyik felén lyukat látunk; ez a műszer ama részének felel meg, ahol a matrica van; talán valami ékkel lehetett a matricát a lyukon keresztül rögzíteni. A ládika is, meg a műszer is két-két részből állott; öntés után széjjel nyitották ezeket, s az öntött betűt kivéve, újraöntés végett megint összecsuhták mind a kettőt. A betűöntés meglehetősen lassú munka volt.

régi ábrázolatokon ott látjuk a festékező labdákat. A festéket ugyanis ezekkel dörzsölték széjjel a festékes asztalon, s ugyancsak ezekkel vitték rá a szedésre. S ez nem volt valami nagyon könnyű dolog; ahhoz, hogy a nyomtató tipográfus szép egyenletesen tudja befestékezni a formát, legalább is huzamosabb gyakorlatra volt szüksége. A festékező labda különben a tizenkilencedik század elejéig volt használatban. A könyvnyomtatásban való szerepének fontosságát az is bizonyítja, hogy mint a nyomtatás szimbolumát már néhány évszázaddal ezelőtt bevették a nyomdász címerbe.

A sajtónak, a hozzávaló eszközöknek és anyagoknak, valamint a nyomtatói munkálkodás módjának föltalálása már egymagában is elég lehetett volna ahhoz, hogy örök fényt vessen Gutenberg nevére, hiszen már ezekkel a találmányaival is hatalmas lendületet adhatott a könyvcsinálás ama formájának, amelyet fatáblás nyomtatás néven – avagy „blokk”-könyvek elnevezéssel – ismer a világ, s amelynek lényegéről a 9. oldalon már néhány rövid szót ejtettünk.

Gutenberg találmányainak sorozatában azonban legnagyobb szerű az egyes betűkből álló forma elkészítésének, vagyis a betűmetszésnek, a betűöntésnek, valamint a betűszedésnek a föltalálása. E körül folyt a legtöbb tapogatódzás meg kíséreltezés és így ez egyszersmind a leghomályosabb ügy az egész találmányi komplexum közepette. Maga Gutenberg ezt mondja erről a „Catholicon” kolofónjában, a mű végén: „Nem náddal, íróvesszővel, avagy tollal másoltatott ez a mű, hanem a patrónoknak és formáknak csodálatos összeillesztése, aránya és egyöntetűsége következtében nyomtatott és befejezésre juttatott.” Fust és Schöffer 1457-ben megjelent zsoltáros könyvében pedig ezt mondja a kolofón: „Készült a nyomtatásnak és betűcsinálásnak művészi találmánya útján.” A betűkészítésre való utalást megtalálhatjuk tehát már a legrégebbi ősnymtatványoknak kolofónjában is, de arra nézvést, hogy kezdetben miképpen történt ez a betűkészítés, minő utakat kellett Gutenbergnek megjárnia, mire a 42 soros biblia típusáig eljutott: egészen biztos feleletet sehosem találunk. Az erre vonatkozó irodalom csupa sejtésből és találgatásból táplálkozik.

Ismerkedjünk meg egynéhány ilyen elképzeléssel. Az egyik szerint Gutenberg eleinte gyakorolhatta volna a fatáblanyomatok készítését is, s eközben támadt a szétszedhető és újból összerakható betűkre vonatkozó ideája. A nyomdászattörténelmet tárgyaló művek legtöbbje szerint logikus fejleménye a mozgatható betűk kialakulásának az, hogy e fatáblákat aztán széjjelfűrészelte, hogy így az egyes betűk külön-külön kis dúcok legyenek; majd későbbben áttért a fabetűk olyan módon való csinálására, hogy sok-sok külön kis tönköcskét metszett, s ezek fejébe a betűképet csak utólagosan, a tönköcskéknek egyforma testűre gyalulása, illetőleg reszelése után metszette bele. Mi a történetírók eme

leírásának a valóságában kissé tamaskodunk; meggyőződésünk szerint Gutenberg nagyszerű fémtechnikus létére aligha bajlódhatott sokat egy olyan megoldással, amely még a mai kitűnő fémgyártó szerszámok használata mellett sem adhatna eléggé jó eredményt. Hiszen az ügyes Gutenberg majdnem ugyanazzal a fáradsággal fémbe is bele tudta vésní a betűtípust; a fém pedig nem vetemedik meg a nedvesség stb. hatására.

A nyomdászattörténelem megírásával foglalkozó tudósok némelyike szerint nem lehetetlen, hogy Gutenberg, különösen eleinte, az egyes betűket, lettek legyen azok fából avagy ólomból, külön véste, vagyis kezdetben egyáltalán nem foglalkozott betűöntéssel. Annak a körülménynek, hogy az ősnymtatványokon ritkaság két olyan betű, amely egyforma volna: ez volna a legkényelmesebb magyarázata. A 36 soros bibliának betűírő Faulmann Károly is azt mondja, hogy még nem öntéssel, hanem csakis véséssel állították elő. Magától értetődik, hogy Faulmann azok közé a kutatók közé tartozik, kik e művet tartják Gutenberg első nagy munkájának.

A fába vésett betűk gyöngye oldalait – ha csakugyan foglalkozott előbb ezzel a megoldással – csakhamar észre kellett, hogy vegye a főtalálót. Tartósság dolgában ezek a betűk nemigen elégíthették ki, nagyon is ki voltak téve az időjárás viszontagságainak, a nedvesség hatásának stb. Szinte természetes, hogy valamely fémre – első sorban a cinnre meg az ólomra – kellett további kutatása közben gondolnia. Valószínű, hogy ezentúl csak a mintabetűket vágta fába, még pedig pozitív képpel; ezeket aztán fínomszemű nedves homokba nyomta bele, s az így képződött mintába öntötte aztán a cinnre meg az ólomot. Ez is lassú eljárás volt; ezért a betűbélvegeket később gyaníthatólag fémbe metszette, s ezt aztán puhább fémbe – Faulmann szerint ólomba – verve, állította elő a matricákat. Hogy az első nyomtatványok betűi annyira különböznek egymástól, annak az lehet az oka, hogy eme betűket ólommatricákból öntötték. Az ólom pedig tudvalevőleg eléggé puha ahhoz, hogy a belőle készült matrica az alakját megváltoztassa, ha forró fémre – akár ólomot is – öntünk rája. Éppen e deformálódás következtében az egyes ilyen ólommatricákból különben is csak nagyon korlátozott számú betűpéldányt – legföllebb huszat-harmincat – önthettek. A matricák ennek következtében való cserélgetése is nagyban hozzájárulhatott természetesen ahhoz, hogy a belőlük öntött betűk ne lehessenek egészen egyformák.

Kisded tanulmányunk folyamán eljutottunk Gutenberg találmányi sorozatának legnehezebb s egyszersmind leghomályosabb részéhez: az öntőműszer micsodás voltának a kérdéséhez. Ezen a ponton csak találgatásra vagyunk utalva. A mai idők szemszögéből nézve, nagyon egyszerű lehetett ez a szerszám, de a maga idejében mechanikai csoda számba mehetett. Mielőtt Gutenberg a betűöntési technikájának és ehhez való szerszámainak milyenségét illetően találgatásokba bocsátkoznánk: föl kell vetnünk azt a kérdést, hogy milyennek is kell a könyvnyomdai betűtípusnak lennie? Feleletünk erre csak az lehet, hogy az ilyen típusnak nélkülözhetetlen tulajdonságai a következők: 1. a betűképnek pontosan kell a betűpálcikán elhelyezve lennie; 2. minden betűpálcika pontosan egyforma magasságú legyen; 3. a betű testének – nyomdásznyelven grádusának – is egyforma törzsökűnek kell lennie. A föladat nehéz és fontos része a matricának az elkészítése, bár a derékszögű betűpálcika megöntése sem valami könnyű dolog, amennyiben rendkívül pontosan kidolgozott öntőforma kell hozzá. Ez a pontosság azonban első sorban a matrica megmunkálásakor alapvető jelentőségű. A matrica tudvalevőleg csak a betű felső részének, a majdan lenyomtatásra kerülő betűképnek a megöntésére szolgál, s valamely fémdarabból áll, amelybe a betűkép mélyítve van. A betűkép mélyítése azonban nem vésés útján történik, hisz ez kézi munkával lehetetlen is volna: hanem egy kemény bélyegzőnek, az úgynevezett patricának a beleverésével, újabban belepréselésével. A betű megöntéséhez azután rendkívül pontosan kidolgozott úgynevezett öntőműszerre van szükség, amelynek segédelmével minden betűt pontosan egyforma nagyságúra lehet önteni. E műszer egyik végén a kicserélhető matricát helyezik el, úgy hogy a folyós fém beöntögetésekor mindig csak egyetlen egy betű, mondjuk például az „a” készül el. Hogy „b” betűket önthessenek: az „a” típus matricáját a „b”-jével ki kell cserélni, s így tovább az egész alfabétán keresztül. Megöntés után a betűpálcikát bizonyos egyforma hosszúságra, illetőleg magasságra kell gyalulni. A betűöntés folyamatának sorrendje tehát a következő: 1. A betűjegyeket kicsi fémpálcikákba véssik, s ezeket a pálcikákat (a patricákat) valamely puhább fémbe – például vörösrézbe, vagy mint

Gutenberg cselekedhette: ólomba – beléverik; 2. az ilyformán készült matricát az öntőműszerbe teszik, s megöntik róla az egész betűt, talpastul, mindenestül. Ha már most a 8. ábra bal sarkában látható öntöttcsapot, másképp csingát is pontosan legyalulják: készen van a nyomdatípus, mely az eredeti patríca ólomba öntött reprodukciójának tekinthető.

Ezt az egész munkamenetet és a hozzávaló összes szerszámokat Gutenbergnek kellett kitalálnia. Eleinte talán a könyvkötői típusokhoz hasonló alacsony betűket öntött, mígnem föl nem talált valami olyan öntőműszert, amely nagyjából a 8. ábrához lehetett hasonló. Hogy ez nem egyszerre történt, hanem hosszas fejtörés és kísérletezés eredményeképpen, bizonyítja az 1. ábránk is, amelyen az 1447-ben nyomtatott „Donatus” felső sorain még nem sikerült a betűk vonalba-állítása. Ehhez a találmányához a puszkagolyók öntése adhatta meg az impulzust, még Strassburgban 1444 körül, amikor a város lakossága a gyülevezs Armagnac-hadak ellen való védelemre készülődött, s Gutenberget is befogták a munkába. Szóval: Gutenbergnek köszönhető minden, a találmány alfájától egészen az omegájáig.

A 8. ábránkon bemutatott Amman Jost-féle ábrázolás egészen hiteles – a nagy német rajzolóművész pontosan és lelkiismeretesen dolgozott –, de éppen száz esztendővel Gutenberg halála után készült. Mindamellet föl kell tételeznünk, hogy a nagymester öntőműszere is ilyen lehetett. Bizonyítják ezt a 42 soros biblia betűtípusai, amelyek öntéstechnikai szempontból is tökéletesek. Az öntőműszeren ugyanis fő-fő követelmény, hogy az öntendő betű pontos szögű lehessen, és ezért a műszer bensejében levő törzsököknek, a fenéknek meg a falaknak egymás ellenében pontosan derékszögűeknek kellett lenniök, mert csak az így keletkezett térben lehetett olyan betűket önteni, amelyek a szedés között teljes pontossággal záródtak egymáshoz.

Egy német Gutenberg-kutató, Mori Gusztáv olyanformán képzei el a betűöntés legősibb kezdeteit, hogy Gutenberg figyelmessé lett arra a stereotípálással rokon eljárásra, amelyet állítólag már a tizennegyedik század vége felé is ismeretek és gyakoroltak Németországban, s amely abból állt, hogy a fametszetekről fémöntvényt – főleg bronzlapot – készítettek. A fatáblanyomatoknak körtefából, bükkből, hársból való, hosszanti vágású dúca ugyanis a finomabb vonalrészekben sok esetben nem bírt meg nagyobb számú többszörösítést. A híg festék hatása meg az erős dörzsölés következtében gyakran kitéredezett egyik-másik vékony vonal. A dúc újrametszése ilyenkor hosszadalmas munkát adott volna, s ezért a homokstereotípiák módjára inkább másolatot készítettek róla. Az igen finom szemecskéjű homokot ha némi agyaggal és faszénporral keverik: ez a legfinomabb vonalakat is vissza tudja adni, s amellet a forró fémnek a ráöntésekor jelentkező gőzöket áteresztí magán. Ebből a homokstereotípiás eljárásból indult volna ki Gutenberg, amikor egyes fabetűket metszett, s ezeket leöntötte. Mori szerint később nem elégedett meg azzal, hogy egyenként öntse a betűit, hanem, kellő spáciumokkal, több fabetűt rakott egymás mellé, s egyszerre mondjuk hat-nyolcféle betűtípust is öntött. Ehhez természetesen megfelelő számú öntőformára lett volna szüksége, amiket egy közös prés fogott volna össze. Az ilyen munkát könnyebb elképzelni, mint megvalósítani. Alapos mérlegelés után tehát valószínűbbnek kell találnunk, hogy Gutenberg öntőműszere azonos volt az Amman 1568-iki ábrájának „instrumentum”-ával. (8. ábra.)

Faulmann szerint az ólombetűket kezdetben drótra fűzték, hogy az intenzív „erős” festékkel telített bőrlabda festékezés közben ki ne húzzon a szedésformából egyes betűket. Az ilyen lyukas betűk előállítására egyrészt fölösleges is, meg képtelen valami is. A betű oldalán lévő karika, amely egy ily kihúzódt betűpálcikán látszik: valami a műszerbe dugott rögzítő szögnek a helye. Scholderer Viktor, a British Museum könyvtárosa, eddigelé hat olyan különböző könyvet talált, amelynél kihúzódt és a formán végigfeküdt valamely betű. Közülök hármon látszik ilyen bemélyedésféle. Ugyancsak e kihúzódt típusokról megállapítható az is, hogy milyen volt Gutenberg közvetlen utódainak a betűmagassága. Ez bizony különbözik a városok és nyomdák szerint. B. de Tortis velencei tipográfus egy 1490-ben nyomtatott könyvnek betűi 27 milliméter (kb. 6 ciceró) magasak voltak, az ugyancsak velencei Ratdolt-nyomdának azonban már csak 22 milliméter (kb. 5 ciceró) volt a betűmagassága. Geofroy Tory 1529 körül Párizsban megjelent „Champ fleuri” című könyve szerint – amelyet különben bátran számíthatunk az első tipográfiai szakkönyvnek – a Gutenberg betűivel megegyező barátbetűk „m” betűjének magassága ötször akkora volt, mint aminő vastag volt az „m” betű törzse.

9. ábra. Rézmetszet hasonmása a nyomdászat föltalálásának kétszáz esztendő előtti lipcse-városi jubileumi ünnepségéről. A nyomdászvilág már elejétől fogva kegyelettel ápolta a nagy föltalálót, Gutenberg János emlékét. A nagyobb nyomdászvárosokban rendszeresen János-napokat tartott, s a százados évfordulókat nagy ünnepségekkel ülte meg. Az első centenárium megünnepléséről csak szájhagyományok szólnak. A wittenbergi ünnepen, 1540-ben megjelent volna dr Luther Márton is, és hatalmas beszédet mondott. E beszéd egyik mondata: „A könyvnyomtatás az utolsó és egyszersmind legnagyobb kegyelmi ajándéka az Úrstennek; az az ajándék ez, amely az evangélium ügyét győzelemre fogja vinni, az utolsó föllángolás a világ kialakása előtt!” – A későbbi centenáriumokról bővebben vannak írásos emlékeink. 1640-ben a harmincéves háború fõrgetege zúgott végig Németországon, mindamellett ahol csak lehetett, megülték a tipográfia születésének kétszázéves fordulóját. 1740-ben már valamivel békésebb idõk jártak, s így a centenáriumi ünnepségek is nagyobb szabásúak voltak. Különösen az akkoriban már könyvipari gócponttá fejlődött Lipcsében, amely város lakosságának apraja-nagyja kivette részét az ünnepségbõl. A várost föllobogózták, ökrörsütéses, ingyenboros népünnepélyt tartottak, a város korifeusai és az egyetem tanárai díszgyűlésre ültek össze, s lelkes beszédekkel magasztalták a nyomdászatot s annak föltalálóját. Ebbõl az alkalomból készült – egy díszes emlékfűzet számára – a fõntebbi képünk is. 1840-ben is nagyarányú volt a centenáris ünneplés. Nálunk ugyan nemigen lehetett szó róla, mert a Metternich-kormány féltõsen tilalmazott minden olyan összejövetelt, amelyben a sajtó meg a szabad szó áldásai valahogy szóba jöhettek volna. Tudunkkal csak Pozsony nyomdászai ünnepeltek, de õk is csak suttyomban. A budai Egyetemi Nyomdában és a pesti Landerer-nyomdában dolgozók még ezt sem tehették.

Gutenberg János nemcsak hogy a föltalálója volt a betűöntésnek, hanem minden idõkre szólóan a legnagyobb mûvésze is egyszersmind. Sokoldalúsága, ötletessége és szívós kitartása szinte példátlan a találmányok históriájában. Rengeteg munkásságát csak akkor vagyunk képesek igazán megérteni, ha tudjuk, hogy a ligatúrákkal egyetemben hány betűbõl álltak az õ ábécéi. A 36 soros bibliához 140, a 42 sorozhoz pedig nem kevesebb mint 240 patricát csinált pusztán a kurrens betűk visszaadására. Így aztán a maga egyszerű eszközeivel is sikerült célját: a kolostori másolómûvészek, a legjava szkriptorok írásának utánzását elérnie. Mert ha nem az írott könyvremekek megtévesztõen pontos utánzása lett volna a célja: már negyven patricával is bízvást beérhette volna, amint hogy már a legközvetlenebb utódai is – a kétségen kívül igen jó munkát végzett s egyébként is nagyon jó ízlésû és érdemes Schõffer Péterrel az élükön – beérték.

Gutenberg az újabb kutatások eredménye szerint ötféle betűt metszett. Az elsõ ezek közül az, amelyet az ú. n. 36 soros bibliának, a Donatosos kalendáriumnak meg az ítéletnapról szóló nyomtatványának az elkészítéséhez használt. A másik, késõbben metszett betű az, amellyel a 42 soros bibliát nyomtatta (1455); a harmadik az 1457-iki zsolttáros könyvnek kisebbik, a negyedik pedig ugyanennek a nagyobbik betűformája. A két utóbbi típus ugyan Fust és Schõffer neve alatt látott napvilágot, de rendszerüknek és az alkotásuknál megnyilvánult elveknek a két biblia betűjeivel való megegyezése

kétségtelenné teszi, hogy Gutenbergnek nagy része volt a megalkotásukban. A föltaláló metszete ötödik betűfajta volt az 1460-ban megjelent „Catholicon” nyomdatípusa. Ez a mester leggyöngébb alkotása. Látszik, hogy a sok viszontagság s a magas életkor felőrlötte az erejét. Mindamellet a „Catholicon”-típus a későbbi időkben a németektől felkapott ú. n. schwabachi betűfajta kiindulópontjául szolgált. A sokat dicsőített Schöffer Péter csak vagy öt betűfajta vésett életében, s ezek közül a három elsőt, amelyeket még ólommatricából öntött, használta majdnem kizárólagosan, úgyhogy betűi élesség tekintetében sem múlják fölül a Gutenbergéit, minden egyéb tekintetben pedig messze ezek mögött maradnak.

* * *

Nagy ember volt Gutenberg János mint technikus és föltaláló, de nagy volt mint művész is, a kódexművészet ihletett mestere. Bibliáinak művészi kompozíciója olyan magasrendű, a tudásnak és ízlésnek akkora bőségét és finomságát, az artisztikus egység megérzésének olyan csalhatatlan biztosságát árulja el, hogy már ezért is kalaplevéve kellene megállnunk az emléke előtt. Szellemét átsugározta az olasz és német őstipográfusok némelyikére is, s együttvéve olyan korszakát teremtették meg a könyvművészetnek, amely a maga csodálatos szépségeivel – anyagszerűségével, célszerűségével s dekorativitásával – örök forrásul és mintaképül szolgál minden idők bibliofiljei és könyvcsinálói számára.

A könyvnyomtatásnak alapja, mintegy nyersanyaga a betű. A betű azonban a maga gondolatközlő rendeltetésén túl művészeti termék is, egyúttal, s mint ilyennek megvan a maga évezredes históriája. Az egyes korok és nemzetek szelleme mindenkor megnyilatkozott a betű formájában és apróbb részleteiben csakúgy, mint a várkastélyok, katedrálisok, bútorok, ruházat stb. stb. formájában, szerkezetében, díszítésében, szóval stílusában. Gyakorlati szempontok, nemzetieskedés és egyéb tényezők olykor egy és ugyanazon nyelvi és művelődési területen egymással párhuzamosan különböző betűstílusokat hoztak létre. A könyvnyomtatás föltalálása körüli és még inkább az azt közvetlenül követő időkben ez a párhuzamosság jobban jelentkezett, mint valaha, s rányomta bélyegét az új találmányra is. Technikánk maga a Gutenberg teremtette tökéletességénél fogva négyszáz esztendőre szólóan megmerevedett, de művészetünk alapja – a betű – élt, virult és minduntalan új hajtásokat hozott. S hoz mind máig.

Nyomdászember számára alig lehet érdekfeszítőbb tanulmány, mint e betűstílusok keletkezésének és kialakulásának nyomkövetése. Teljes megértésükhöz azonban szükséges, hogy visszanyúljunk a betű korábbi, a könyvnyomtatás föltalálását megelőző históriájáig is, s elmondjunk egyet-mást – ha mintegy mogyoróhéjban is – az ősidők gondolatközléséről, főleg pedig a középkori kézírásos könyvek, az ú. n. kódexek betűiről.

Betűszedőből lett nagy tudósunk, Faulmann Károly azt mondja az írás történetéről szóló nagy művében, hogy az írás régebb keletű, mint maga a nyelv. Annyi bizonyos, hogy minél ősbibb állapotban van valamely nyelv, annál inkább rászorulnak az illető emberek a mutogatás és jeladás segítségére, ami pedig kétségtelenül már igen közeli rokonságban van az írás legősibb formáival, például a hieroglífákkal, sőt még a mi ősi hun-szkítarovásírásunkkal is. A számok írásának legrégebb formáit nézve, amikor a tízig, illetőleg hatig terjedő számjegyek annyi különbözőképpen elhelyezett vonalból állottak, ahány darabot jelentettek: még jobban hajlamossá kell hogy legyünk Faulmann megállapításának elfogadására. Az írás ebből

10. ábra. Gutenberg János alakja a strassburgi szobron. (A kezében tartott írás francia mondatának fordítása: „És lón világhosszág.”) A nagy föltaláló emléket több monumentális szobor hirdeti már szerte a világon. Hiteles képmása ugyan nem maradt fenns így ahány szobor meg rajz: mind csak elképzelésen alapul. Általában hosszú szakállal, prémes sípkában ábrázolják, bár újabban láttuk már borotvált-képu mellszobrát is. A strassburgi Gutenberg-szobor éppen most száz éve, tehát a könyvnyomtatás föltalálásának négyszáz esztendőes centenáriumán leplezték le. A mainzi szobor három évvel idősebb.

a legrégebbi alaptól, a jeladásból és mutogatásból kiindulva, kezdetben külön fejlődött majd minden nemzetnél. Példa erre a szimbolikus jellegű „tetoválás” szokása, majd az egyiptomi, kínai és amerikai „képírás”, a hieroglif-írás (25. ábra) és az aztékek „csomóírása”, nemkülönböztetve a rúnák s a székely „rovásírás”. Önállóan fejlődött az asszír-babiloni „ékírás” is (14. ábra). Ez a külön való fejlődés főképpen addig szembetűnő, amíg a kép- és fogalomírás, majd meg szótagírás helyébe a ma már szelvében használt „hangjelölő” írás nem lépett. Ennek a hangjelölő írásnak föltalálójául a feníciaiak kereskedő népét tartják, akiknek a Kr. e. 9. században – sőt újabb föltárások szerint a feníciai Byblos telepítésében jóval előbb is – megvolt már a hangírásos ábécéjük (11. ábra). A feníciai ábécét idővel átvette a többi semita nép is, és több-kevesebb változtatással belőle keletkezett az arámi-szír, héber (11. ábra) s arab (16. ábra) ábéce. Az arabot azután a perzsák, afgánok, hinduk és törökök is elfogadták. Közvetlenül a feníciaiaktól vette át az ábécét a görög nép (11. ábra). A görög ábécéből fejlődött ki aztán a georgiai, a „kopt” és a szláv népeknél a „cirill” alfabéta (20–21. ábra). Ma használatos betűink egyik-másika fölismerhető már a régi feníciai és héber írásban is (11. ábra), de az alapformáik igazában csak a görögök írásától kezdve mondhatók megállapodottaknak. A legrégebbi görög ábécé eleinte csak tizenhat betűből állott, s később bővült még több, főleg magánhangzós betűvel. A görög írás ezután már változatlan maradt sok évszázadon át. Eleinte jobbról balra írtak a görögök; követte ezt az írásmódot az ú. n. „szántó írás”, amikor az első sort jobbról balra, a másodikat balról jobbra, a harmadikat ismét jobbról balra írták, s így tovább. Herodotos ideje körül végképpen áttértek a balról jobb felé való írásra, s ekkor a betűk alakja is megváltozott. Amíg ugyanis a jobb felől író népek betűi általában bal felé nyitottak, a balról jobb felé íróknál a betű eme nyílása rendszeresen jobb felé esik.

Ha az írás történetét lapozgatjuk, okvetlenül szemünkbe tűnik, hogy a betű formáját, vonalainak alakulását és általában egész együttes hatását mennyire befolyásolja az írószám. A germánok, a hunok és az ősmagyarok fába metszették a maguk betűit, s a késnek nyoma meg is látszik ezek mindenik vonalán; az asszírok kőbe vésték az ékekből kombinált írásukat, s a véső munkáját megérezzük e betűk valamennyi részletén (14. ábra); a görög és római őskapitális betűk szintén a véső nyelvén szólnak hozzánk; az egyiptomi, kínai és japán írásmódokban már az ecset hatását érezzük; a római unciális könyvbetűk, majd meg a középkori „barátbetűk” erővel teljes dekorativitásának pedig a nádtoll és lúdtoll volt a világra-nemzője. Befolyásolta a betűk alakulását az is, hogy mire írtak: papíruszra, pergamenre avagy – a középkor vége felé – a kézzel való merítés útján (32. ábra) készült papírosra. A durva struktúrájú papíroshoz például alkalmasabb volt az ecset meg a nádtoll, mint a vékonyabb vonalakat adó liba- vagy éppenséggel varjútoll. – Érdekes jelenség az is, hogy az építészeti és betűbeli stílusok összevágának egymással. A római építészeti stílust például a fél körív és az egyenes vonal jellemezte, s ezekből az elemekből vannak összetéve a régi római betűk is. Már a magyar származású nagy művész, Dürer Albrecht is észrevette a római betűk e sajátosságát, s egyik könyvében bővebben írt is róla.

A római vagy latin írás kezdetben alig különbözött a görög írástól; később a szükséghez képest több betűvel bővült, így a C-vel, Q-vel; különválasztották az U-t meg a V-t is. A császárság idejébéli római írásban a betűk két főfajtaját különböztethetjük meg: a „majuszkulákat”, vagyis nagyobb és a „minuszkulákat”, vagyis kisebb betűjű írást, nyomdásznyelven verzalist és kurrenszet. (Ez az elkülönülés megvolt már az újabb keleti görög írásban is; l. a 11. ábrán.) A majuszkula-írás „kapitális” avagy „unciális” lehetett (11. ábra). A minuszkula-írás (12. és 13. ábra) alfajai: a szűkes értelemben is minuszkulának nevezett kicsiny álló írás, és az ugyancsak kicsiny, de dült írás, amelyet „kurzív”-nak neveztek el. A középkor átvette a rómaiaktól mindezeket a betűfajtaját. Legelőbb is a kurzívnak majuszkulás és minuszkulás formáját. Az első irodalmi, a második főképpen üzleti célokra, levelek, ügyiratok stb. fogalmazására szolgált. A régi római kurzívból az egyes tartományokban idővel nemzeties formájú írások fejlődtek ki: a frank „merovingi” írás a mai Németországban, a „lombardiai” vagy „longobard” Itáliában, a „nyugati gót” Spanyolországban és az „angolszász” az angol szigeteken. Mindezek az írásmódok, bár a rómaiak kurzívjából keletkeztek: jobbadán egyenes állásúak, s cikornyásabb voltak által is elütnek az ősuiktól. Az egyenesen álló tiszta minuszkulákból a kilencedik század felé kifejlődött írást „karolingi” írásnak nevezik Nagy Károlyról, a hatalmas frank császárról.

A „kapitális” és „unciális” betűket főképpen könyvek írására használták. Mind a kettő verzális betű. Eredetileg mind a kettőt sírfőiratokul s egyéb emlékek főiratául használták. A kapitális betű a régebb és határozottabb formájú; a könyvekben és diplomákban főképpen csak egyes sorokban használatos címül vagy a fejezetek kezdetéül; az egész könyvet ritkán írták tele kapitális betűvel. A kapitális betű a maga nemében teljesen kész és kifejlődött valami; végződési élesek és határozottak, s a sor képe teljesen egyforma vastagságú sávot alkot. Az unciális betű ezzel ellentétben sokkal könnyedebb, szabadabb meg hajlékonyabb. Míg a kapitális betű az első pillantásra is vésőre emlékeztet, az unciális határozottan tollvonásos jellegű. Formája gömbölyded, a kapitális határozott vonalvezetése és zártsága hiányzik róla. Az unciális betű vonalai gyakran önkényesen meg vannak hosszabbítva, de hogy hol végződik a betű és hol kezdődik az önkényesen odavetett sallang: ritka esetben lehet egészen pontosan meghatározni. Az unciális betűk között legjellemzőbb a nagy U, amelyet e formában a kapitális és más írásfajták közt nem találhatunk meg. Könyvek írására az unciális jóval hamarabb kezdtek használni, mint a kapitális. A 6–9. századból jó csomó ilyen betűvel írt könyv maradt ránk. Az unciálisnak egy további fejlődési foka volt az úgynevezett „fél-unciális”, amelyet szintén gyakran használtak könyvek írására. Az író a maga gyors munkája közben gyakran önkénytelenül is megváltoztatgatta a betűk formáját, hajlítgatta és rövidítgette a vonásokat, néha a vonal alá nyúlt velük, s így apródonként eljutott az egyenesen álló minuszkulákhoz, amelyek természetesebben és gyorsabban adódtak ki a tollból. Az egyenesen álló minuszkula-írás fejlődése azonban igen lassú volt. A 8–9. században még bajos megállapítani a biztos karakterisztikumait. A betűk ezután lesznek csak izoláltabbakká; az összekötő vonáska elmarad és a betű kiegyenesedik. Az egyforma szárú betűk is egyenletesebbekké lesznek, s a kurzívet jellemző szabadosság, az egyes betűknek az alapvonalon való túlemelkedése avagy süllyedése megszűnik. Ennek a lassú fejlődésnek a folyamata néhol már a 10. századtól kezdve jól észrevehető. E században kerekdedebb és teltebb lesz a minuszkula; a tizenegyedikben élesség és határozottság járul ehhez; a tizenkettedikben pedig legnagyobb tökéletességét érte el. A tizenharmadik század kezdetén azután megkezdődött az írás jellegének már alaposabb megváltozása, mégpedig Európa majd mindenik olyan országában egyidejűleg, ahol a római írás volt használatban. Ez a változás természetesen az építészeti stílus változásával járt karöltve, illetőleg abból indult ki. Az építőművészetben ugyanis a fél körív helyében a háromszög és a hegyes-szög jutott uralomra, s ennek megfelelően a betűk is éles-szélűek és hegyes-szögűek lettek. Megkezdődött az ú. n. „gót” stílus kialakulása. Ennek hatására apránként mindenféle gömbölydedség eltűnik a minuszkulákból. Az ívelt vonalak megtörnek és sarkokkal meg hegyes-szögökkel látódnak el. Éppen ezért némely író élessarkú minuszkulának nevezi a „gót” betűt. De még szokottabb ennél a „barátbetű” elnevezés, mégpedig azért, mert ezt az írásfajtát főleg a szerzetesek, barátok gyakorolgták kolostori magányukban. A sarkosítás nem szorítkozott pusztán a kisbetűkre, hanem kiterjedt a majuszkulákra is, s az idők folyamán ezek is a legváltozatosabb formákat öltötték föl. (L. 1–6., 11., 22. és 23. ábráinkat.)

A gót írás első alapformája igen hegyes sarkú, cifraságtól ment volt. Rendesen jó nagyra írták, s szélessége meg tömörsége a magasságához képest jólesően arányos volt. Tisztaságát a könyvnyomtatás föltalálásáig, tehát harmadfél századon át megőrizte, s még Gutenberg betűi is a legszebb példáit adják a középkori barátbetűs írásnak. Hiszen a nagy föltaláló mind a könyvdíszítés, mind pedig a betűk dolgában a korabeli legszebb kódexeket vette mintául. Az utóbbiak metszése és megöntése hallatlanul nagy munkájába kerülhetett, de teljes mértékben sikerült. Sikerült neki a kódexek írástechnikájának a legaprólékosabb dolgokban való utánzása is. A szövegkép őnála is egységes és tömör, éppen úgy, mint a kézírásos könyveknél. A szóközök egyformák itt is, ott is: a nyomdásznyelven negyednégyzetes beosztás az uralkodó, sem több, sem kevesebb. Gutenberg művein meg a legjava kódexen legalább is oly mértékben megtaláljuk a szóközök egyenletességére és a szóelválasztások elkerülésére való törekvést, mint a mi legnagyobb gonddal szedett modern munkáinknál. Pedig a betűk – a könyvek folió-alakjához mérten – jóval nagyobbak voltak akkoriban, s az egyenletesség elérése és a szembántó szóelválasztások elkerülése csak úgy vált lehetségessé, hogy bizonyos meglehetősen komplikált rövidítési rendszert állapítottak meg. A rövidítésnek „abbreviatura” volt a neve;

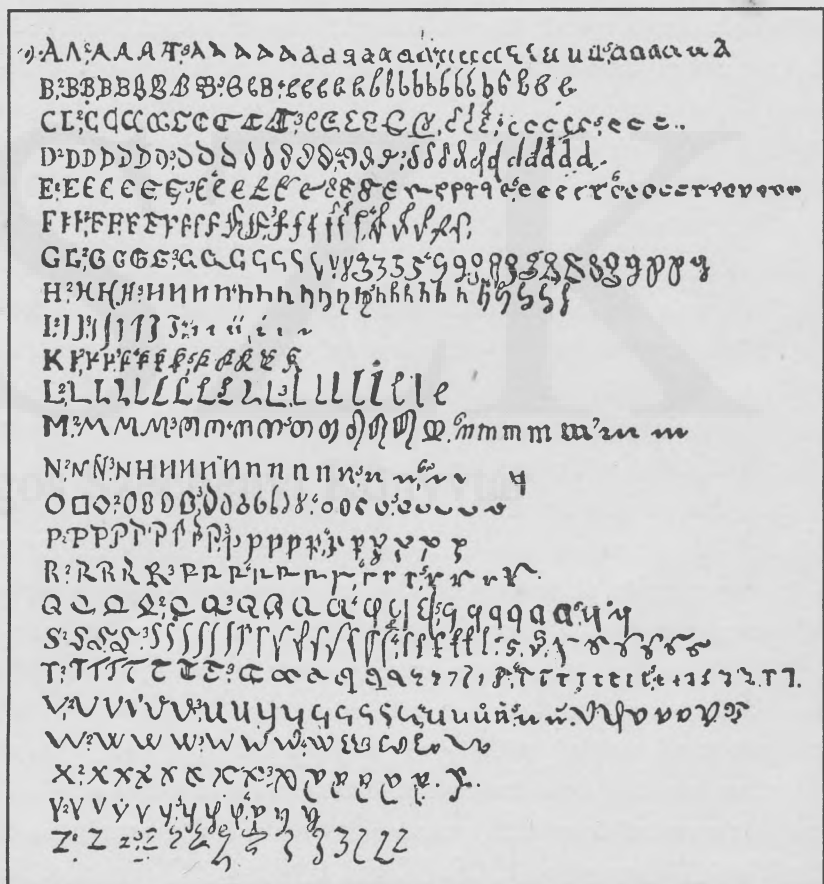
A BETŰ FEJLŐDÉSE A FENICIAIAK KORÁTÓL KEZDVE											
Feniciai ábécé	Ó-héber ábécé	Szamariánus betűsor	Régi nyugati görög (jobbrol balra iró)	Nyugati görög (balrol jobbra iró)	Régebbi keleti görög irás	Újabb keleti görög irás	Ó-római kapitális betűk	Unciális betűk a római irások után	Gót betűk (Gutenberg típusai)	Modern antika típusok	Német fraktur betűk
𐤀 𐤁	𐤀	𐤀 𐤁	Α	Α	ΑΑ	Α α	ΑΑΑ	α	𐌲 a	A a	ℵ α
𐤂 𐤃	𐤂	𐤂	Β	Β	ΒΒ	Β β	ΒΒ	Β	𐌳 b	B b	ℶ β
𐤄 𐤅	𐤄	𐤄	Γ	Γ	ΓΑ	Γ γ	ΓC	C	𐌴 c	C c	ℷ c
𐤆 𐤇	𐤆	𐤆	Δ	Δ	ΔD	Δ δ	D	δ	𐌵 d	D d	ℸ d
𐤈	𐤈	𐤈	Ε	Ε	ΕΕ	Ε ε	ΕΗ	Ε	𐌶 e	E e	ℹ e
𐤉	𐤉	𐤉	Ζ	Ζ	ΖΖ	Ζ ζ	Ζ'	Ζ	𐌷 f	F f	℺ f
𐤊	𐤊	𐤊	Η	Η	ΗΑ	Η η	G	ς	𐌸 g	G g	℻ g
𐤋	𐤋	𐤋	Θ	Θ	ΘΗ	Θ θ	H	h	𐌹 h	H h	ℼ h
𐤌	𐤌	𐤌	Ι	Ι	Ι	Ι ι	I	J	𐌺 i	I i	ℽ i
𐤍	𐤍	𐤍	Κ	Κ	Κ	Κ κ	K	K	𐌻 k	K k	ℿ k
𐤎	𐤎	𐤎	Λ	Λ	Λ	Λ λ	LL	L	𐌼 l	L l	Ⓚ l
𐤏	𐤏	𐤏	Μ	Μ	ΜΜ	Μ μ	M	m	𐌽 m	M m	Ⓛ m

𐤐	𐤐	𐤐	Ν	Ν	ΝΝ	Ν ν	N	N	𐌾 n	N n	Ⓜ n
𐤑	𐤑	𐤑	Ξ	Ξ	Ξ	Ξ ξ	O	O	𐌿 o	O o	Ⓝ o
𐤒	𐤒	𐤒	Ο	Ο	ΟΟ	Ο ο	P	P	𐍀 p	P p	Ⓞ p
𐤓	𐤓	𐤓	Π	Π	Π	Π π	Q	q	𐍁 q	Q q	Ⓟ q
𐤔	𐤔	𐤔	Ρ	Ρ	ΡΡ	Ρ ρ	R	R	𐍂 r	R r	Ⓠ r
𐤕	𐤕	𐤕	Σ	Σ	Σ	Σ σ	S	S	𐍃 s	S s	Ⓡ s
𐤖	𐤖	𐤖	Τ	Τ	Τ	Τ τ	T	T	𐍄 t	T t	Ⓢ t
			Υ	Υ	Υ	Υ υ	V	U	𐍅 u	U u	Ⓣ u
							V	V	𐍆 v	V v	Ⓤ v
								W	𐍇 w	W w	Ⓥ w
			X	X	X	X x	X	X	𐍈 x	X x	Ⓦ x
			Υ	Υ	Υ	Υ	Y	Y	𐍉 y	Y y	Ⓧ y
Z	Ζ	Ζ	I	I	I	Z z	Z	Z	𐍊 z	Z z	Ⓨ z

11. ábra. Itteni táblánk általános áttekintést ad a hangjelölő írás betűinek közel három évezreden át való fejlődéséről. A hasonlóság, illetőleg az egymásba való átmenet valamennyi itteni ábécénknél jól észrevehető. Figyelmesen szemlélve, azt is megérezhetjük rajtuk, hogy mely népek írtak jobbról balfelé, vagy amint mondják: zsidósan. Ezeknél a betűk balfelé nyitottak. Már a nyugati görögöknél divatba jött a balfelől írás, aminek következtében a nyitottság is jobbfelé tolódott át. A római kapitális betűk a maguk klasszikus szépségében ma is mintaszerűek, s a nagy olasz ősnymtatóktól Dürer Albrechten át a mai betűöntőkig mindenki a római diadalkapuk fölírás kétezer esztendő előtti mestereinek szellemét aprózza. Örökké szépek maradnak azok a gót barátbetűk is, amelyek ólomba való áttüzetése oly fényesen sikerült Gutenberg János 42 soros bibliájában. Ábránk utolsó hasábjában a németek „nemzeti betűjét”, a fraktúrt mutatja, amely az ú. n. „schwabachi” betűn keresztül, tehát kezdetben az antikva felé való elhajlással kerekedett ki a helytelenül „gót”-nak nevezett formából. Az első lépést ez Irányban Gutenberg tette meg a „Catholicon” betűvel.

az „m” vagy „n” betű elhagyásakor vízszintes vonalat húztak a szomszéd betű fölé (tūc = tunc); a „per” szótag rövidítése úgy történt, hogy a „p” betű szárát áthúzták; ha a „p” fölött volt a vonal: a „prae” szótag megrövidítését jelentette; a rond 9-eshez hasonló jel a szó elején a „cum” vagy „con” szótag megrövidítését jelentette; a rond 4-eshez hasonló jegynek a szó végén alkalmazása pedig a „rum” végződés elhagyását jelezte. Mindezeknek a rövidítéseknek igen sok módja volt, s azt érték el vele, hogy a szóelválasztást helytakarítási és szépészeti okokból elkerülhették. Persze a kódex másolójának már a sor első felében tudnia kellett, hogy mely szavakat fogja majd megrövidíteni. E végből az oldalt már a másolást megelőzően függőlegesen is – rácsformájúan – megvonalazta, s azután a maga érdekes egységrendszerével kiszámította, hogy mi fér majd bele a sorba. Az egyalapvonalas betűk (i, l, j, t) egy, a két-alapvonalasok (n, a, e, d, h, p, g, o) két, s a háromalapvonalasok (m, w) három egységet számítottak. A sorról a függőleges vonalzat révén tudta, hogy hány egység fér bele; mi sem volt tehát könnyebb, mint a másolásra váró szöveg egyes sorait előre kiszámítani, s a rövidítések helyeit előre meghatározni. Gutenberg a legjava barátbetűs kódexek szkriptorainak ezt a rövidítési rendszerét ismerte s alkalmazta is, amint az a műveiben található szépszájú logotípiából és rövidítési jelről látható. De még tovább is ment Gutenberg. Bántotta a szemét az, hogy némelyik minuszkulás betűnek — nyomdásznyelven szólva —

„hús”-a is van. Ha például az „e” betű mellé „n”-et sorozunk, akkor az „e”-nek jobbfelé kihajló fejcskéje alatt szembetűnő hézag is keletkezik. A barátbetűs kódexek másolója könnyedén tudott ezen segíteni: közelebb hozta a következő betűt a „hús”-oshoz, úgyhogy az „e” stb. betű a térbeli harmónia megzavarása nélkül illeszkedhetett bele a másoló rácsrendszerébe. Gutenbergnek a maga merev fém-betűível ez nehéz föladatnak látszott, de nem riadt vissza a megoldástól. Ama legrégebb nyomtatványokon, amelyeknek nyomtatása minden kétséget kizáróan Gutenberg nevéhez fűződik, csodálkozva láthatjuk, hogy a kódex-írók rácsos rendszere meg általában minden esztétikai szabálya az öntött betű-típusokra is át van vevve. A betűk függőleges szárait egyforma avagy egyértékű hézagokkal választani el egymástól: ezt a törekvést látjuk már a legrégebb Gutenberg-típusokon is. A Donatusos könyv minden kisbetűjénél például egymás-

12. ábra. A betűk változásai és a folyóbetűs kurzívna alakulása középkorban. A betűk formái a középkor hosszú századai folyamán a helyhez, az író egyéniségéhez és az írás rendeltetéséhez képest jelentékeny változásokon mentek keresztül. Kiinduló pontja valamennyi írásunknak a sorok élén álló kapitális betűk voltak, amelyeknek ősi, vésetes formájától azonban mihamar eltértek az ügyiratok írásával foglalkozó kancellisták, az üzleties leveleket küldözgető kereskedőemberek s a gyors följegyzéseket viaszos táblákra vető tanulók, mindenik beleadva az írásába valamit az egyéniségéből. Nem csoda tehát, hogy az egyes betűknek az idők folyamán meg-megváltozott a formája. Ábránkon a kapitális betűk mellett az unciálisba, majd a klsbetűkbe, kurzívba, sőt még a németes kézírásba való átmenetet is nyomon követhetjük. Az itteni ábécéket a gyors betűvetés jellemzi: a könyveket rajzolva írták.

tól különböző két formát találunk. Ezeknek egyike a rácsos szerkezetbe beillő teljes betű, a másik a bal oldalán kinyúlás nélkül hagyott vagy lereszelt csatlakozó betű. Az utóbbinak célja volt, hogy szorosabban tapadjon az előtte levő típushoz, s hogy ilyenformán a betűk közötti szembántó hézagokat el lehessen tüntetni. Magától értetődik, hogy a betűöntést ez a rendszer megnehezítette. Hasonlítsuk csak össze véle a patricáknak mostani előállítását. A gót meg a fraktúr betűk minuszkuláihoz most csak 27 patricát kell metszeni, s 10–15-öt még ezenfölül a ligatúrákhoz; összesen tehát mintegy 40 darabot. Ezzel szemben a 36 soros bibliában 140, a 42 sorosban pedig 240 olyan patricát számolhatunk össze, amely mind pusztán a kurrens betű visszaadására való. Mert tudvalevőleg nem csupán az egyszerű betűknél, hanem a ligatúráknál és a rövidítési jelekkel ellátott betűknél is meg kellett lennie a fentebb említett kétféle betűformának: a teljes betűnek és a csatlakozó betűnek is. Ugyanez az eset a „Psalterium” két betűfajtajánál. Ez a két típus ugyan csak 1457-ben, Fust és Schöffer neve alatt látott napvilágot, de rendszerüknek, az alkotásuknál megnyilvánult elveknek a két biblia betűjeivel való megegyezése kétségtelenné teszi, hogy Gutenberg közreműködött a megalkotásukban. Érdekes, hogy az egyenletes betűközi beosztásra törekvő, most ismertett betűalkotási rendszer az ősi tipográfusok közül csak a Gutenberg csinálta betűket jellemzi. Nincs a 15. századnak öntéssel is foglalkozó könyvnyomtatója, aki a fölतालálót e rendszerében csak megközelítően is követni tudta volna; még a Gutenberghez legközelebb álló Schöffer Péter sem, akinek maga-csinálta betűin egészen más, sokkalta könnyebb megoldásra való törekvést látunk. Ezek az ő betűi a kicsiny, gömbölydedebb, kissé már olaszos kódexbetűk felé hajló produktumok. Schöffer 1483-ból való egyetlen misszále-típusa is az általános, egyszerűbb elveken épült föl. Az „e” és az „r” igen ritkán csatlakozik az utána következő betűhöz szorosabban; még legtöbbször a jobb felé vízszintes mellékvonalat bocsátó típusok (f, t stb.) előtt látjuk ezt. (Gutenberg alkalmazta először az f és i, az f és l, meg az f és f betűk egymásbaöntéséből származó logotípiákat is, amelyek még ma is szélteben használatosak.) Különösebb csatlakozó formákat Gutenberg után csupán elvétve állítanak elő; többnyire csak az egyszerű betűt használják, melynek rajzánál különben már a csatlakozásra is számítottak.

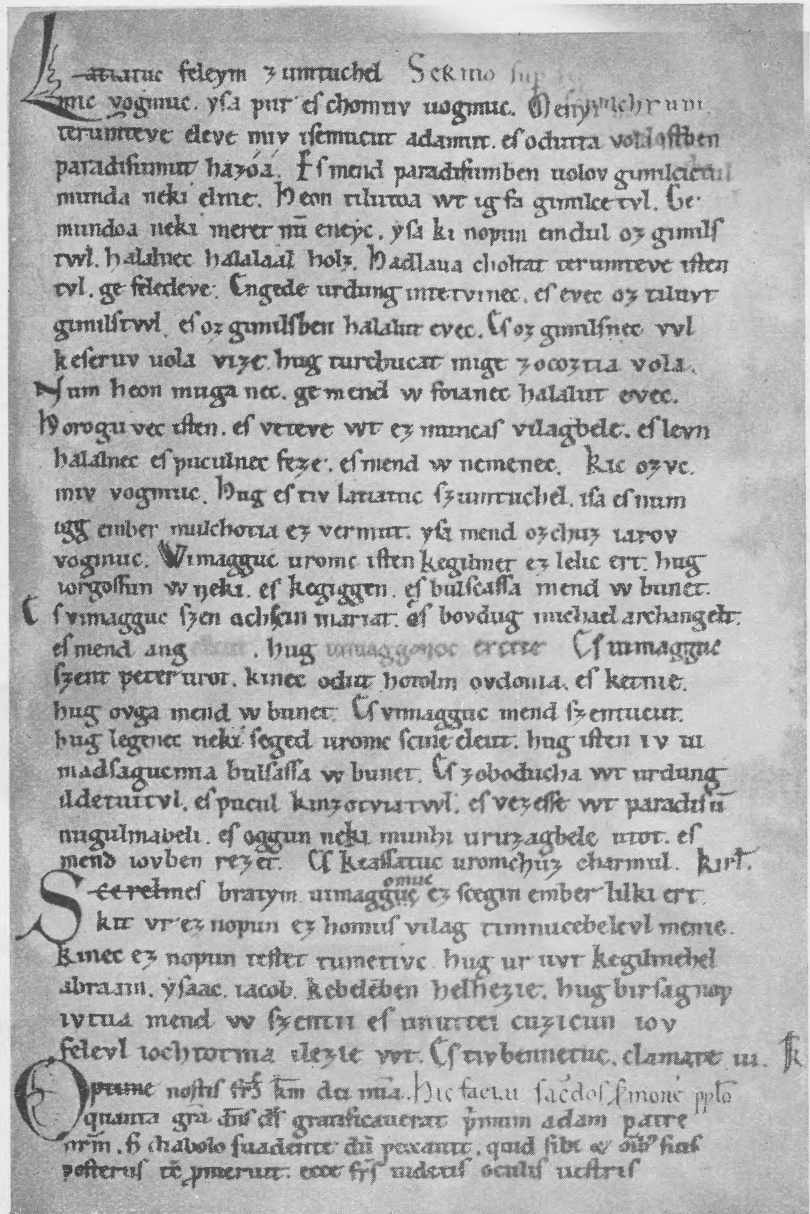
Bár Gutenberg a másolók barátbetűs írását vette kiindulási pontul, a nyomdabetűk későbbeni kialakulásában – kissé már a „Catholicon” típusainál is – szerepe volt a fejedelmi udvarok írődeákjai írásának, a diplomatikus írásnak is, amely időnként erősen elütött a kolostorbéli kódexbetűk stílusától.

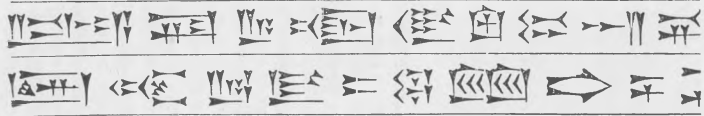
A gyors diplomatikus írásban természetesen nem lehetett szó olyan pedánságig menő rajzolja-írásról, mint a kódexek másolásánál. A diplomatikus írásban tehát a betűk törzse ugyanaz maradt, mint a kódexbeli barátbetűknél, de a sarkok megtompultak, sőt néha egészen ki is gömbölyödtek rajta. A diplomákban olykor szép ornamensekkel díszítették ezt a diplomatikus írást, aminek érdekes, szép példáját láthatjuk a 28. ábrán, IV. László királyunk oklevelén.

A régi magyarországi okleveleken kitűnően tanulmányozhatók az írás középkori változatai. A kapitális és unciális, a kurzív meg minuszcula betűk egyaránt megtalálhatók okleveleinken, sőt még a kapitálisnak és unciálisnak hosszúra nyújtott alakjai is. Egy okiratunk sincs azonban, amely végesvégig nagybetűkkel volna írva; rendszerint csak a király nevét, címét meg az Isten általánosan szokásos segítségülhívását írták majuszkulákkal; az okirat többi szövege minuszkulás volt. Hosszú betűkkel vannak írva: Szent István 1001-iki oklevele, I. Endre 1055-iki és II. Endre 1222-iki oklevelei az Isten segítségülhívásáig. A tizenegyedik és tizenkettedik században e betűk különállóak voltak okleveleinken; innen kezdve az egymással összekötött kurzív betű jött nálunk is divatba, míglen a tizenegyedik és tizenötödik században a barátbetűk föl nem váltották. Károly Róbert és Nagy Lajos királyaink oklevelei még ezekben az időkben is latin minuszkulákkal írvák.

Ha a késői középkor különböző országokbeli írott emlékeit – tehát mind a kódexeket, mind pedig a diplomatikai írásműveket – összehasonlítgatjuk, meg kell állapítanunk, hogy bár az egyes népek szokások és ízlés dolgában a könyvművészet terén is meglehetősen elkülönültek egymástól: ez az elkülönülés főleg a betű stílusában nyilvánult meg; az ornamentálást illetően gyakran fölűnő hasonlatosságokat, vagy legalább is hasonló elveket vehetünk észre. Így a 28. ábrabeli magyar oklevél díszével megegyező elgondolást találunk az ugyanazon korbéli francia diplomákon.

13. ábra. A Pray-kódex egyik oldala, rajta a leg-régibb magyar nyelvemlékkel, a Halotti Beszéddel. E kézirat a 13. század harmadik tizedéből, tehát körülbelül az aranybulla idejéből való, s mintegy harmadfél száz szót tartalmaz. A kódexet Toldy Ferenc nevezte el a tudós Pray Györgyről; előbb „Sacramentum Boldvense” vagy „Missale Posoniense” néven emlegették. Horvát István tévesen azt tartotta, hogy egy Boldva melletti kolostorban keletkezett, majd a pozsonymegyei Deákiban keresték iratása helyét. Legújabbán Karácsonyi János azt bizonyítgatja, hogy a Halotti Beszédet a somogyvári bencés kolostorban írták az 1195. és 1203. évek között. A könyv különben a leg-szebbben írt kódexek közé tartozik: három-négy nagyobb kép is van benne, s a kezdőbetűi pirosbetűsek. A minuszkulás szövegben unciális nagybetűket is látnak. A szöveg hétszáz esztendő előtti kiejtése (Simonyi Zs. szerint): Látjátuk feleim szümtükkal, mik vagyunk. Isa pur és chomuv vogymuk. Mennyi milosztiben terümtéve elév [isten] mív isemüküt Ádámot, és oduttá volá neki paradysumot házóá. És mend paradysumben volov gyimilcsiktül munda neki élnie; héón tilutóá út igt fá gyimilcsétül. Gye mundaá neki, mérett nüm ennék: Isa ki nopun émdül oz gyimilcsétül, halálnak haláláál holsz. Hadlává choltát terümtéve istentül, gye feledévé. Engede ürdüng intetvínék, és evék oz tiluvt gyimilcsétül, és oz gyimilcsben halálut evék. Horoguvék isten, és vetéve út ez munkás világbelé, és lón halálnak és pukulnek fésze és mend ü nemének. Kik ozuk, mív vogymuk, hugy és tiv látjátuk szümtükkal. Isa és nüm iggy ember mülchotjá ez vermüt, isa mend ozchuz járov vogymuk. Vimádjúk uromk isten kegyilmét ez lélikért, hugy jorgossun ü neki és kegyidjen és búlsássá mend ü bünét. És vimádjúk szent achszin Máriát és boudug Michael arkanyelt és mend anygelkut, hogy vimádjonok érette. És vimádjúk szent Péter urat, kinek odutt hotolm udoniá és kettie, hugy oudjá ménd ü bünét. És vimádjúk ménd szentüküt, hogy légyenek neki segéd uromk színe előtt, hugy isten iv vimádságuk miá búlsássá ü bünét. És szoboduchchá út ürdüng ildetvítül és pukul kinzotvátül, és vezesse út paradysum nyugalmábéli, és odjun neki műnyhi uruszágbelé útót és mend jovben részét. És kéássátuk uromkchuz chármúl: Kyrie eleison! Szerelmes brátim, vimádjomuk ez szégin ember lilkiért, kit ür ez nopun ez homus világ tímüncébelől menté, kinek ez nopun testét tümetjük; hugy ür út kegyilméhel Abraham, Izsák, Jákob kebelében helyezé, hugy bírságnop jutva mend ü szentj(e)i és ünüttei küzikün jov felől jochtotnia ileszje út, és ti bennetük. Clamate ter: Kyrie eleison. Most a n o l v a s á s m ó d: Látjátok felebarátim szemekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté (elő) Isten a mi őstünket Ádámot, és adta vala néki a paradicsomot házává. És mind a paradicsomban való gyümölcsökből (mondá neki élni) mondá hogy éljen; csak egy fá gyümölcsétől tiltá őt. De megmondá neki, miért ne egyék: Bizony amely napon eendel ama gyümölcsből, halálnak halálával meghalsz. Hallá (holtát) halálát teremtője Istentől, de elfeledé. Engede az ördög íntésének, és evék ama tilos gyümölcsből, és azon gyümölcsben halált evék, és azon gyümölcsnek oly keserű vala íze, hogy torkukat megszakasztja vala. Nem csupán magának, de egész fájának halált evék. Haragvék Isten és veté őt e bajos világba, és lón halálnak és pokolnak fészke és minden nemének. Akik azok: mi is azok vagyunk, ahogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem kerülheti el e vermet, bizony mind ahhoz járulandók vagyunk. Imádjuk Urunk Isten kegyelmét e lélekért, hogy irtalmazzon neki és kegyelmezzon és bocsássá meg minden bünét. És imádjuk szent asszony Máriát és boldog Mihály arkanyalt és mind az anyyalokat, hogy imádkozzanak érette. És imádjuk Szent Péter urat, kinek hatalom adatott oldania és kötnie, hogy oldja fel minden bünét. És imádjuk mind a szenteket, hogy legyenek neki segítség Urunk színe előtt, hogy Isten az ő imádságuk miatt bocsássá meg az ő bünét. És szabadítsa őt meg az ördög üldözésétől és a pokol kinzásától, és vezesse őt a paradicsom nyugalmába, és adjon neki a mennyországba utat és minden jóban részt. És kiáltátok háromszor: Kyrie eleison! Kedves barátim, imádkozzunk e szegény ember lelkiért, kit az Úr e napon e hamis világ tömlőcéből kimente, kinek e napon testét temetjük: hogy az Úr őt kegyelmével Abraham, Izsák, Jákob kebelébe helyezze, hogy az ítéletnap eljövén, minden szentjei és boldogai közé jobb felől iktatva, éléssze föl őt és (ti benneteket) titeket. Cl. t. Kyrie eleison. – A régi meg az újabb olvasásmódot egybevetve, láthatjuk, hogy hétszáz esztendő alatt mennyi változás történt nyelvünkben: a) majd minden szónak megváltozott a kiejtése, sőt egy hang, a „ch” egészen elveszett: „chomuv” ma hamu; b) sok szónak teljesen megváltozott a jelentése: „héón” (azaz hiún) ma nem jelent annyit mint csupán; c) némelyik szó egészen elavult: „fész”, „jorgot” stb.

14. ábra. Ókori kisázsiai ékírás. Az ékírás már háromezer esztendővel ezelőtt el volt terjedve Asszíriában és Babiloniában. Asszíriában vésővel vésték az írásjegyeket kőoszlopokba. Az ékírásos betűjegyeknek a formája tehát a vésős technikára jellemző.

. 𐎠𐎡𐎢𐎣 . 𐎤𐎥𐎦 . 𐎧𐎨𐎩 . 𐎪𐎫𐎬 . 𐎭𐎮 . 𐎯𐎰𐎱𐎲
 . 𐎳𐎴 . 𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹 . 𐎺𐎻𐎼𐎽 . 𐎿𐏀𐏁 . 𐏃𐏄 . 𐏆𐏇 . 𐏈𐏉𐏊𐏋
 . 𐏌𐏍 . 𐏎 . 𐏐𐏑𐏒 . 𐏔𐏕𐏖𐏗 . 𐏘𐏙𐏚 . 𐏜𐏝𐏞 . 𐏟𐏠𐏡 . 𐏣𐏤

15. ábra. Zend-nyelvű szövegrészlet. Perzsia őslakóinak a nyelve. A parszik szentkönyveit, a Zarathustrának vagy más néven Zoroasternek tulajdonított törvényeket így írták.

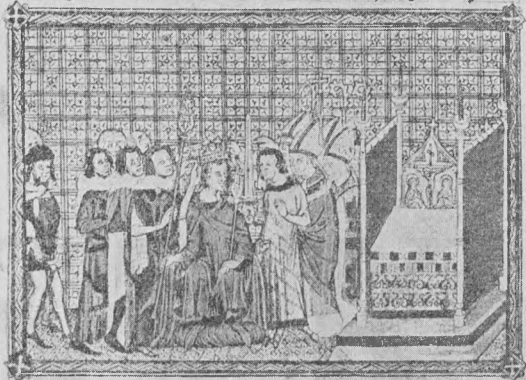
𐎠𐎡𐎢𐎣𐎤𐎥𐎦𐎧𐎨𐎩𐎪𐎫𐎬𐎭𐎮𐎯𐎰𐎱𐎲𐎳𐎴𐎵𐎶𐎷𐎸𐎹𐎺𐎻𐎼𐎽𐎿𐏀𐏁𐏃𐏄𐏆𐏇𐏈𐏉𐏊𐏋𐏌𐏍𐏎𐏐𐏑𐏒𐏔𐏕𐏖𐏗𐏘𐏙𐏚𐏜𐏝𐏞𐏟𐏠𐏡𐏣𐏤

16. ábra. Arab kufai írás. A Babilontól délre épült Kufa városáról elnevezett arab írás; a Koránt is véle írták. Ezzel a könyvvel indult meg az arab irodalom Kr. u. 700 körül. A kufai írás iránya jobbról balfelé halad, mint a nyugat-ázsiai nyelveknél általában.

Արդի հասարակարգի մէջ զրուի եւ արուեստագէտի ազատութիւնը պտարանը է միայն: Գրականութիւնը ենթակայ

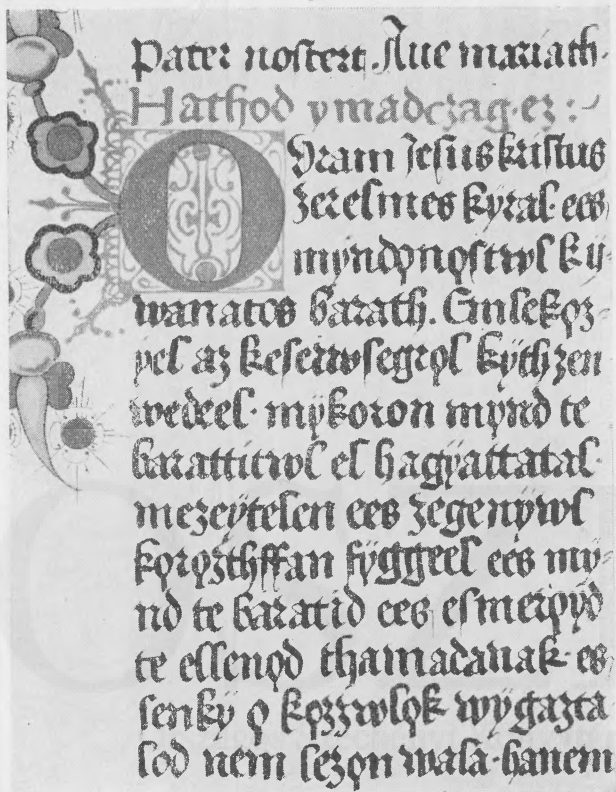
17. ábra. Örmény írás. Az örmény nyelv az indogermán nyelvcsaládba tartozik, de tellíve van perzsa meg török elemekkel. Szép vágású kurzív betűin meglátszik a görög hatás. Dekoratív szépsége az olvashatóság rovására van. Ez az írás már jobbfelé fut.

per officium nre bndictionis. **Q**uoniam fide in
 ta et multiplica bonoz operum fructu ad
 uonam peruenias i regni perpetui ipso laudante
 te cuius regnum et imperium permanet in
 secula seculorum. **Q**uia oratione dicta pnt
 do coronam in capite dicat archiepiscopus.

Ascipe coronam regni in nomine pa
 tris et filii et spm sancti
 au spireto antiquo hoste spiretoq; conuagys
 uator omniu sic in suam misericordiam

22. ábra. Barábtetés egyházi szertartáskönyv egyik oldala a könyvnyomtatás föltalálását megelőző időkből. Az eredeti kódexoldal nagysága a mi itteni autótípiai másunknak jó háromszorosa lehetett. A miniatúrák és színes kezdőbetűk díszítették, s meg van bennük jelölve az is, hogy hol kell olvasás közben az illető egyházi személynek keresztet vetnie. Kódexünk nyilván valamelyik kolostorban készült, s legalább három szerzetes dolgozott rajta. Egyik volt a másoló, latin szóval „szkriptor”, aki a szép egyenletes betűjű írást végezte. Ha elkészült véle, az írás rendszeren egy másik szerzetesnek, a „rubrikátor”-nak a kezébe került, aki vörös meg egyéb színnel aláhúzogatta a sorokat s berakta a szövegközti nagyszámú iniáciát. És mert különösen díszes kódexről volt szó: ezután még az „illuminátor” munkája következett, aki a könyv képecskéit festette meg. Az illuminátort olykor „miniatör”-nak is nevezték, mert festményekkel, „miniatúrákkal” díszítette a könyvet. Némelyik miniatúra-festőt a kor legnagyobb művészei közé számítják, így például a firenzei Attavantét, aki Mátyás királyunk könyvtárának, a híres Korvinának néhány kötetét díszítette finom miniatúráival.

23. ábra. A Czech-kódexnek (Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvének) az egyik oldala. A könyv végén olvasható kolofón szavai szerint 1513-ban másolta egy M kezdőbetűjű szerzetes. Mutatványunk első sora az eredetiben vörös, a második sor kék, az O kezdőbetű arany, a kifutói pedig kilenc színűek. A hasonmás olvasásának mai módja a következő: „Hatodik imádság ez: Ó Uram Jézus Krisztus, szerelmes király és mindenestül kívánatos barát! Emlékezzél a keserűségről, melyet szenvedél, mikor minden barátitól elhagyattatál, mezítelen és szegényül keresztfán függél és minden barátid és ismerőd teellened támadának és senki öközlülök vigasztalód nem leszen vala, hanem...” – A kódex betűi átmenetet képviselnek a könyvminuszkuláktól a barátbetűk felé, de a Gutenberg-típusok szabatosságát és szépségét meg sem közelítik. A szkriptor az írás megkezdése előtt mindenestre megvonalozta vízszintesen a lapokat, de olyan függőleges rácozással s ezen alapuló egységrendszerrel, mint azt a java barátbetűs kódexek másolói cselekedték (l. a 31. oldalon): nem élt. Az igaz, hogy ez nem esik az olvashatóság rovására, s ezenfelül a rövidítéseket is el lehetett kerülni.

Qualo derselbig pöszwichte
 Ruet auf das nicht lang sonnder diche
 Wie Erdemhelder mocht komen zu
 schön Ratten zu behüet

24. ábra. Részlet az 1517 körül megjelent „Theurdank”-ból. Betűje a „schwabachi”-ból a fraktúr felé való átmenetet jelenti. Ezt a nyomtatványt a betűk közti kacskaringókból következtetve, sokáig fatáblanyomatnak tartották. E múnél is egy fordított betű a fő-fő bizonyítéka annak, hogy nem fametszetről, hanem ólombetűkről nyomtatódott. Mestere, Schönsperger augsburgi betűöntő, mindenesetre jól megbirkózott azzal a föladdattal, hogy a széprók által írt kéziratot ólomtípusokba ültesse át, mégpedig annak minden cikornyáját s egyéb karakterisztikumát megtartva. Faulmann szerint a sorok nonpareille kvadrátumokkal voltak ritkítva. E kvadrátumok helyére illesztették be azután utólag az e, o és u ékezeteket, a „g” és „h” betűk farkát, meg a kisebb tollvonásos díszet. Persze e műveleteknél a forrasztóóznak s a különböző vésőknek meg fűróknak is bőven akadt még szerepe.

25. ábra. Egyiptomi hieroglífás kép. A hieroglifák a földmívelést ábrázoló rajz fölött húzódnak végig. A képirás e módja évezredekig volt szokásos a Nilus völgyében. Három- vagy négyezer betűjegy kellett hozzá. Volt egy kurzívós fajtája, a hieratikus (papi), később egy demotikusnak nevezett népies írásmódja is.

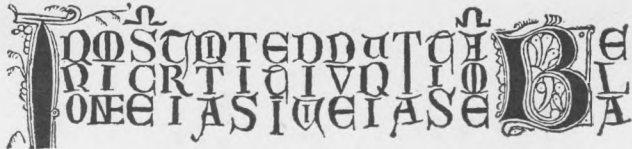
Lactantij firmam de duobus institutionibus
 aduersus gentes rubrice pimi libri inscribit
 Quanta sit et fuerit Romae cognitio ueritatis Et quae sint eius
 sapientia nec sine sapientia sit profunda religio *Ca^mpnum*

AGNOSCE excellēti ingenio nri quom se doctrinā p-
 ritatis dedidissent: quicquid laboris poterat impendi:
 conentis omnibus publicis & prtutatis actionibus;
 ad inquirendē ueritatis studiū se conuulerūt: exultimā-
 tes multo esse pcedariū humanarū diuinariūq; rerū
 inuestigare ac scire rationē q̄ struedis opibus aut cu-
 mulandis honoribus inberere: Quibus rebus quoniam frāgiles terrenaeq;
 sunt: & ad solius corporis pntent cultum nemo melior: nemo iustior effici
 potest. Erāt quideq; illi ueritatis cognitione dignissimi quam scire cōtere

26. ábra. Szemigót nyomdabetűk a Róma melletti subiacói nyomdászok 1465-ben megjelent „Lactantius”-ából. Ez a betűtípus már átmenet a barátbetűből az antikvába. Hogy a szemigót a maga idejének kézírásából fakadt: bizonyítják a ritmus és vonások tekintetében hozzá hasonlító fölső írott sorok is. A nagy M kezdőbetű unciális jellegű, mint az iniciálék eddig a korszakig általában. Ez a kezdőbetű nyilván fametszet, mégpedig nem tökéletesen derékszögben vágott dúc, aminek következménye a közte és a szöveg harmadik sora között feltörekvő maszat, nyomdásznyelven „spisz”. Ha ezt tényleg a nyolcadpetites spácium föloldása okozta, úgy amint itt látjuk: ez már magában véve is jó bizonyítéka az akkori öntői technika fejlődöttségének. Tudniillik azt bizonyítja, hogy már Gutenberg idejében is tudtak „hajszálpáciumot” önteni. Példákon különben még a Gutenberg János által megállapított szedési szabályok az uralkodók: a szavak közötti beosztás mindenütt egyforma, s a tulajdonképeni sorzárás még kizárólag csak a rövidítések útján történik.

27. ábra. Kapitálissal kevert unciális betűk IV. Béla egy oklevelén. Az írás kolumnációs (oszlopos), tehát a betűket fölülről lefelé kell olvasni. Így adódik ki a következő szöveg: „In nomine Sancte Trinitatis et individue Unitatis. Amen. Bela.” Rövidítési módok: 1. nagytalpú „n” betű az oszlop fölött; 2. a betűk összeforrasztása (N és E) a második oszlop alján; 3. egyberekesztés (I és N) az ötödiknek élén.

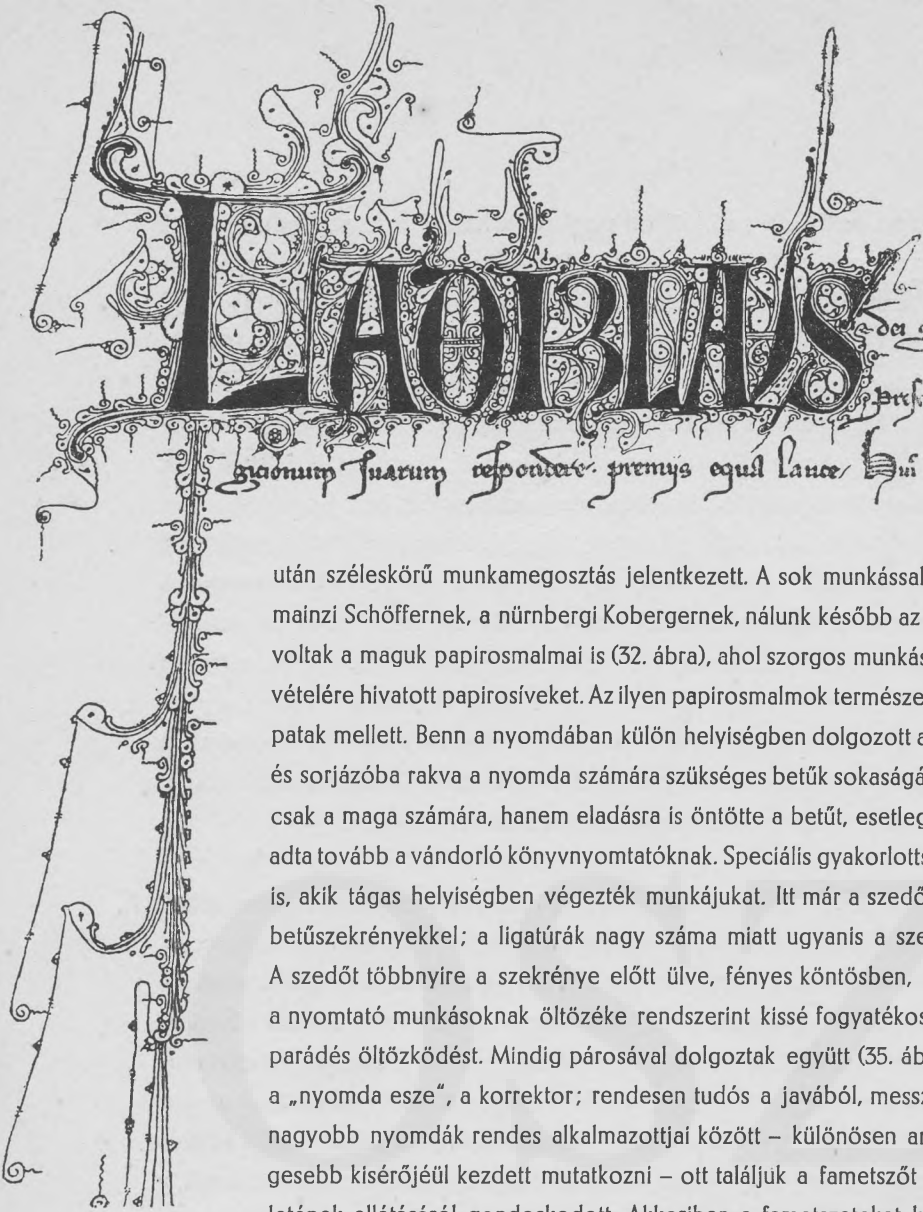
Gutenberg 42 soros bibliája lapdíszének egyes motívumai pedig itt-ott meglepően hasonlítanak az Albert királyunk „Viridarium” című kódexében előfordulókhöz. Úgy látszik, hogy az egyéni fölfogás majdnem teljes érvényesülése mellett sem volt elkerülhető, hogy nagyobb területek könyvdíszítő művészei is ne kerüljenek valamely erős tehetségű, nagyteknintélyű társuk szellemének a hatása alá.

A kései középkor könyvcsinálója – akár szkriptor, akár nyomdász – a maga finom művészi ízlésével irtózott a kolumnabeli fehér foltoktól, az ürességtől. Úgynevezett kimeneteket a régi kódexekben nemigen látunk, de sőt még az ősnymtatványokban sem. A vastagvonásos dekoratív betű nem tűrte az ilyesmit. A tizenhatodik század felé látunk csak kimeneteket a könyvekben, tehát akkor, amikor a betűöntés tökéletesedése révén a tipográfiai betű egyre kisebb és vékonyabb vonásúvá kezd lenni. S bár a kimenetek használatát elkerülték, nem feledkeztek meg arról a stilisztikai törvényről, hogy az olvasónak olvasás közben minduntalan bizonyos megnyugvásra van szüksége. Ezért kisebb-nagyobb passzusok után – már ahol erre a szöveg értelméből folyóan is szükség volt – iniciálékkal, közbetoldott tollvonásokkal, apró ornamentumokkal jelezték a megnyugvás helyét. Szöveg közti ornamentumokat főképpen csak a francia könyvmásolók használtak. A kezdőbetűk jobbra színesek voltak. Miniumot vagy cinóbert, díszesebb munkáknál aranyat használtak e célra, de itt-ott kékszínű dísz is látunk. A legrégebb nyelvemlékünket magában foglaló Pray-kódexben (13. ábra) például majd vörösek, majd pedig kékek a kezdőbetűk. Ugyanezt tapasztalhatjuk a Gutenberg megkezdette, Schöffer Péter kezében 1457-ben kivitelre került „Psalterium”-on, magyar szóval: zsoltáros könyvön.

* * *

Említettük már, hogy a könyvnyomtatás európszerte való gyors elterjedése az 1462-iki véres éjszaka után kezdődött meg; amikor ugyanis a mainzi két nyomda munkásainak többsége elmenekült a városból, s fölmentve érezve magát a titoktartás kötelezettsége alól, ahol támogatásra, mecénásra tett szert: jelentősebb nyomdát alapított. Mások vándorló tipográfusokként, szerény felszereléssel rótták az országutat, meg-megállva itt-ott s apróbb vásári nyomtatványokat, csíziót, kalendáriumot, versikéket készítve a kispénzű közönség számára. Eszerint mingyárt eleve kialakult a kisdud vándor nyomdák meg a művészi teljesítményekre is képes nagyobb officinák típusa. Az őstipográfusok egyrésze tehát vándor életet élt, éppen úgy, mint korábban a világi szkriptorok és diákok is, akiknek soraiból rekrutálódott azután a betűszedők legnagyobb része. A szedést az ilyen műveltebb, írást, nyelvet, ortográfiát tudó emberek hamar megtanulták, s irodalmi meg egyéb tájékozódottságuknál fogva bele tudtak illeszkedni a különböző népek szokásaiba, s kielégíthették ezek kezdetlegesebb szellemi szükségletét. Némelyik messze földet bejárt a maga legszűkebbre fogott szerelvényével. Ilyenkor a sajtóból csak a legkényesebb alkotórészeket vitte magával; az állványzatot össze lehetett ácsolni bárhol is. Néhány ezer betűtípus, két festékező labda és holmi egyéb apróság egészítette ki a vándorló tipográfus poggyászát. A betűket rendszerint valamely nagyobb nyomdából vásárolta; de néha betűt sem vitt magával, csak matricát meg a minden körülmények közt nélkülözhetetlen öntőműszert; az öntéshez való fémet megvásárolhatta akármelyik nagyobb városban. Éppen úgy a papírost is. Ha azután valahol munkája akadt: összeeszkábálta a sajtót, megöntötte a betűt és megcsinálta a festéket; ha kifogyott a munkája: csinált még valami vásári elárúsításra szánt kalendáriumfélét avagy egyebet, s aztán összecsomagolva a legfontosabb szerelvényét, odébb állt néhány várossal. Az ilyen vándorló könyvnyomtató egyébként az olyan városokat sem kerülte el, ahol már volt számottevő, nagy nyomda. Csak így magyarázható, hogy például Baselben 1500-ig 58 nyomdavállalatról tud a nyomdászattörténelem, Párizsban 66-ról, Velencében pedig több mint 100-ról, holott nagyobb szabású, hat-nyolc sajtót is foglalkoztató officína itt is, ott is legfőljebb ha néhány volt. A vándor tipográfusok apró műhelyei meghúzódtak az állandó nagy nyomdák árnyékában, csakúgy, mint most a kisipari nyomdácskák az ipari jellegű óriási műintézetek mellett.

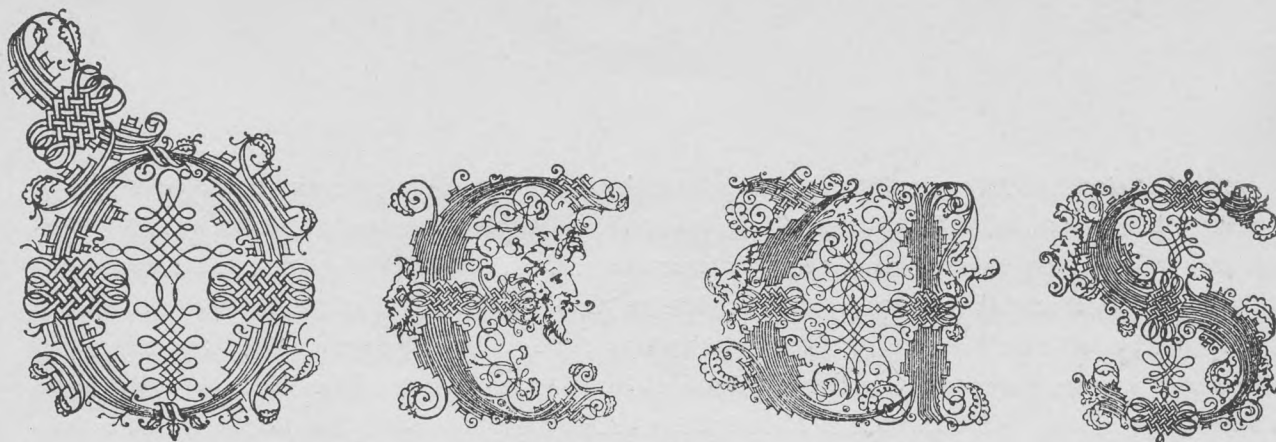
Míg a vándorló tipográfus jóformán egyesegyedül önmaga végezte a nyomtatványcsinálás körüli összes munkákat, kezdve a betűöntésen, majd folytatva a betűszedésen, festékcsináláson és nyomtatáson át az egész folyamatot, olykor belekapcsolva még a könyvkötői tennivalókat is: a nagyobbarányú nyomdai officinákban már mingyárt Gutenbergék

28. ábra. Díszes kezdőszó Kun László királyunk egyik 1274-iki oklevelén. A királyi kancelláriákban voltak jeles művészi készütségu íródeákok is, akiknek díszítési kedve megnyilatkozott gyakran az egyszerű közokiratok, meg egyéb irások készítésénél is. Legrégibb alapító, nemességadó-mányozó s egyéb hasonló irataink pedig jórészt ornamentálva vannak. Díszítésre természetesen a kezdőszók, monogramok és iniciálék voltak legalkalmasabbak. Ezeket gyakran finom csipkészet szövi át, levéldomok, virágok, kalászkok terjengenek körülöttük, lendületes vonaldísz csap ki a margóra. Olykor a színnek is jut benne szerepe.

után széleskörű munkamegosztás jelentkezett. A sok munkással dolgoztató tipográfusmestereknek – mint a mainzi Schöfferek, a nürnbergi Kobergernek, nálunk később az Egyetemi Nyomdának és Trattnernek – megvoltak a maguk papirosalmái is (32. ábra), ahol szorgos munkászek merítgették és simítgatták a betűk föl-vételére hivatott papirosiveket. Az ilyen papirosalmok természetesen kívül voltak a városon, valamely bővízü patak mellett. Benn a nyomdában külön helyiségben dolgozott aztán a betűöntő, sorra öntögetve, csiszolva és sorjázóba rakva a nyomda számára szükséges betűk sokaságát (30. ábra). Némelyik nyomdászmaster nemcsak a maga számára, hanem eladásra is öntötte a betűt, esetleg a maga már használt, kissé kopottas típusait adta tovább a vándorló könyvnyomtatóknak. Speciális gyakorlottságú emberek voltak természetesen a szedők is, akik tágas helyiségben végezték munkájukat. Itt már a szedőregálisok is megvoltak, rajtuk a nagy, dupla betűszekrényekkel; a ligatúrák nagy száma miatt ugyanis a szekrényeket igen sok rekeszre kellett osztani. A szedőt többnyire a szekrénye előtt ülve, fényes köntösben, kalaposan ábrázolják régi metszeteink, míg a nyomtató munkásoknak öltözéke rendszerint kissé fogyatékos. Nehéz testi munkájuk nem engedte meg a parádés öltözködést. Mindig párosával dolgoztak együtt (35. ábra). Csöndes, külön helyiségben dolgozott a „nyomda esze”, a korrektor; rendesen tudós a javából, messze földön elismert kitűnő polihisztor. A legnagyobb nyomdák rendes alkalmazottjai között – különösen amióta az illusztráció a szöveg mind szükségesebb kísérőjéül kezdett mutatkozni – ott találjuk a fametszőt is (34. ábra), aki a nyomda „klisé”-szükségletének ellátásáról gondoskodott. Akkoriban a fametszeteket kézzel való kiszínezésre (33. ábra) számítva,

árnyékolás nélkül és vastos körvonalakkal metszették. A fametszés művészete különben a legújabb időkig elválaszthatatlan maradt a könyvnyomtatástól. A tipográfusok Schöffertől és Pfister Albrechtől kezdve szeltében használták a fametszetet díszítő és illusztráló eszközüül. A fametszet együtt nyomtatódott a szintén kidomborodó képű szedésformával, s a nyomtatási technika közössége a gyakorlati szempontokat is minden irányban kielégítette. A fametszésről – régiebb kifejezéssel formametszésről – mint a könyvnyomtatást bevezető technikáról szó volt már könyvünk 9. oldalán. Láttuk ott, hogy a kézírásos kódexek és az ólombetűs könyvek között időrendi tekintetben a fába metszett szövegről nyomtatott könyv, az ú. n. fatáblanyomat az összekötő kapocs. Az ilyen fatáblákról még Gutenbergék föllépése után is jó darabig nyomtattak – addig tudniillik, amíg a dúc végleg használhatatlanná nem vált –, s ezért néhány évtizedbe került, mire az ólomtípusokról való szövegnyomtatás kizárólagossá lett, s a fametszőnek főladata az illusztrálásra, dekorálásra meg egyes önálló képecskéknak, műlapoknak az előállítására szorult. A fametszeten a lenyomtatásra kerülő vonalak az ólombetűk módjára kidomborodnak a dúc fölületéből. Ezeknek a domborulatoknak a felszínét befestékezve, s azután vékony papiroslapot simogatva el rajtuk, kapjuk meg a metszet lenyomatát. A tizenötödik század fametszői technikája különben igen egyszerű volt. Dúcnak hosszanti irányban, tehát a deszkák módjára fűrészelt falapot – jobbára körtefát – vettek, amelyet munkába-vételkor teljesen simára dörzsöltek, s azután átmásolták rája az eredeti rajzot. Ami a vonalakon kívül eső „fehér” rész volt, azt egy-két milliméternyi mélyen el kellett a dúc fölületéből távolítani. A metsző eszköz kisebbfajta tollkés volt, amit munka közben a fametsző olyanformán tartott a kezében, mint ahogyan

29. ábra. Bocskay György udvari szépíró „vitézskötéses” díszbetűi. Erre a nagy betűművészünkre Czákó Elemér hívta fel a közfigyelmet most vagy harminc esztendeje. Bocskay 1510 körül született és 1575-ben halt meg. 1540-től 1570-ig udvari titkár volt Bécsben, s főleg nemesi levelek és királyi leiratok díszes kiállításával foglalkoztatták. „Díszbetűivel – mint Czákó Elemér mondja – messze túlszárnyalja korának kalligráfusait, szépíróit. Betűremekeinek több kötetét most is a bécsi művészettörténeti múzeumban őrzik; epitáfiumai közül pedig negyven márványba vésett fölírat látható tőle Innsbruckban. Kerek betűi (lettera rotonda) szebbek az olasz Cresci és Serlio betűinél. Vitézskötéses díszbetűi pedig legalább olyan értékűek, mint aminőket a római Vicentius rajzoltatott Lleonardo da Vinci zsinórfonatos díszítményei nyomán. Kimeríthetetlen gazdagságú Bocskay nyúlványos, farkincás, rezgős, tükörírású, ötvonalas betűinek sokasága. Ezek azonban csak olyanok, mint ünnepnapok a naptárban. A betű-primadonnák mellett megnevesíti a jegyzői (notaresca) és a kereskedői (mercantila) alakzatokat is.” Bocskay György a maga remekeivel fölülmúlja a korabeli német szépírók legnevezetesebbjeit is.

mi tartjuk a tollat; a fehéren maradó nagyobb fölületeknek kiemelése vésővel történt. Amint már említettük is: a tizenötödik század fametszetei még mind körvonalasak; a keresztvonalas árnyékolásnak csak a mainzvárosi Rewich Erhard által 1486-ban nyomtatott Breydenbach-féle szentföldi útirajzoknál mutatkozik némi nyoma. A Manuzio-féle velencei „Hypnerotomachia” Mantegnának tulajdonított fametszetein (1499) az árnyékolás az illető vonalrészek vastagításával történt. Éppen úgy a nürnbergi Koberger 1491-iki bibliájában is, amelynek az illusztrációit Wohlgemut mester rajzolta, sőt talán metszette is. Tanítványának, Dürer Albrechtnek is lehetett része ebben a munkában.

A vándorló tipográfusnak, ha kinyomtatta valamely könyvecskéjét, könyvkötő után kellett néznie. Egyik-másik maga is értett ehhez a mesterséghez, s jól-rosszul önmaga fűzte a művét; sőt akadt olyan is, amelyik a bekötéstől sem riadt vissza. Pedig nagymultú, nehéz művészet volt ez már a tizenötödik században is. Együtt nőtt fel és emelkedett impozáns magaslatra a kódexművészettel. Története tehát egybeesik a könyv történetével, vagyis azzal az időponttal, amikor az íráskülső formája a papirusznál megszokott tekercs helyett a laposan, egymásra fektetett mai ívcsomó lett. A könyvtáblák anyaga kezdetben fa, majd fém, csont, a kereszties hadjáratok óta bőr is lett. A bőr művészies kidolgozását ugyanis e hadjáratok idején, keleten és Spanyolországban sajátították el az elődeink. Az állatbőrök cserzését már az ókorban is nagy tökéletességre vitték a kínai birodalomban s Egyiptomban, s az arabok útján ez a kézművesség meghonosodott az iszlám egész területén. A kordován, a szattján és a sagren (a perzsa „sagre” szóból; franciáiban: chagrin), valamint a szintén arab és kínai eredetű bagaria is: kiválóan alkalmasak könyvek bekötésére. A kordován-bőr – a franciák „maroquin”-nek, vagyis marokkóinak nevezik – a spanyolországi Cordova városától vette a nevét; ripacsos fölületű kecskebőr. Amit szattjának neveznek: csak a simaságával különbözik tőle. A sagrent apró gömbölyded szemcsészerű fölület jellemzi. A bagaria végül olyan marha- vagy lósbőr, amelyet különleges eljárás szerint, lúgokkal, páccokkal és festőanyagokkal kezeltek s azután nyírfaolajjal puhítottak. Mindezeknek a bőrtöknek nagy szerepük volt a könyvkötői munkában. A könyvkötői díszet a legrégebbi időkben bevágásokkal állították elő, s a mélyedésekbe festéket dörzsöltek. A nagyobb fölületeket pontozták, vagy apróképű poncok belevergetésével tették mintázatosá. A nedves bőrt olykor mintázóvassal csinálták plasztikussá, igen gazdag díszet állítva elő néha ilyen módon. Nagy szerepe volt a régi könyvkötői műiparban a stancák és gördítőkarikák használatának is. A sarkokat rendszerint áttört ornamentációjú fémvasalással látták el, a könyv jobbfeleli szélén pedig bőrből avagy fémből való kapcsokat alkalmaztak. Ilyen kapcsos bibliákat és misekönyveket sok helyt láthatunk a múzeumokban. A régi századok hatalmas foliánsait a nagy súlyuk miatt és a könnyebb lapozgathatás okáért rendszeren ferde állványokra helyezték, s ezenfölül esetleg lánccal is odaerősítették.

A szoroson vett könyvkötőművészet első korszakául a bizáncit vehetjük föl. A miniatúrákkal, lapszéli rajzokkal díszített kéziratok értékes voltával arányban állott a fődielek művészi becse. Elefántcsontmunkával, hajlított vagy vésetes ötvös-

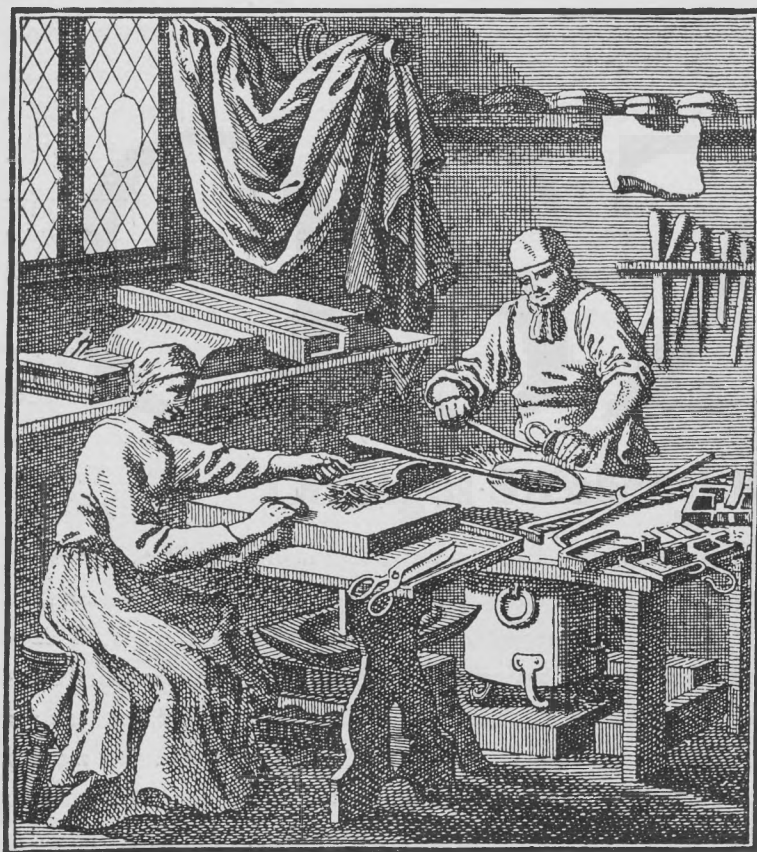
munkával díszítették őket. A nyugati országokban is követték ezt a szokást, csak hogy itt már azzal bővítették, hogy a fatáblát bőrrrel vonták be. A bőrkötés nagyobbarányú elterjedése a Gutenbergék kora utáni időkre esik. Két fő-fő irányt lehetett ezeken a könyvkötői munkákon megkülönböztetni: az egyiknél mind a födelet, mind pedig a címlapot homlokzatos díszítéssel látták el, amelynek fantasztikus architektúrájába alakokat és medaillonfejeket illesztettek; a másiknál arabeszek borították el a fődél egész síkját, legföljebb a közepükön egy kis hellyel a cím, a tulajdonos címere vagy emblémája számára, vagy pedig az arabeszek fölsozoltak közép- és sarokdíszekre. Fölmerült azután egy mozaikos bőrkötésfajta is, piros, zöld, fehér stb. színű bőrbetétekkel a közönségesen barna bőrön. Nagy lendületet nyert a könyvkötőművészet az aranyozott és festett kötőszalagok, a gördítőkarikával előállított és vonal-arabeszekből álló díszítések következtében, amely díszítést Majoli és Grolier könyvgyűjtőkről neveztek el. Nagyon fölkapták a fémvasalásokat is, amelyek ha át voltak lyuggatva, díszes alátétet, például piros selymet mutattak. Régi magyar könyvkötéseink technikai kimunkálás és a művészi motívumok helyes és ízléses megválasztása által fényesen tanuskodnak a könyvkötésnek hazánkban való művészi fejlettségéről és régi mestereink helyes fölfogásáról. A könyvkötés különben ugyanabban az irányban fejlődött, mint a nyugati államokban és Mátyás király idejében technikai és művészeti tekintetben azok nagyobb részét fölül is multa. A Korvinák kötésére kezdetben selymet és bársonyt alkalmaztak, később azonban a barna bőrkötés lett általánossá, főleg akkor, mikor Mátyás király egy önálló könyvkötői stílust honosított meg a könyvtárában. E stílus a renaissance-kori könyvkötés történetét egy önálló magyar stílussal gyarapította. Ornamentikája meg préselt arany lombozatának motívumai a 15–16. századbeli magyar hímezések és díszítések motívumaival azonosak, ezenfölül pedig a könyvkötés történetében még azért is érdemel különös figyelmet, mert ez a legrégebbi olyan kötés, melynek tábláján az aranyszín mint dísz az 1490-es észvendők előtt fordul elő. A kódexek kötése – éppen úgy, mint a bensejük – kezdetben jobbára a kolostorokban készült, amiért is az e fajta kötéseknek még későbbre is fönnmaradt a „barátkötés” (Mönchsband) elnevezése. Csak a tizennegyedik században kezdtek olyan könyvkötők is föltűnedezni, akik nem tartoztak semmiféle egyházi rendhez. E világi könyvkötők – egyéb mesteremberek módjára – ahol csak lehetett céhekbe tömörültek. Minálunk Magyarországon az első könyvkötőcéh Kassán 1699-ben alakult meg, s kiváltságlevelét II. Rákóczi Ferenc is megerősítette 1704-ben. Debrecenben, Pesten és más városokban is volt a könyvkötőknek céhük 1872-ig.

* * *

Azt már említettük, hogy Gutenberg találmánya hihetetlen gyorsasággal terjedt el az akkori civilizált Európában. Ez a tény már az ősnymtatványok roppant számában is jelentkezik. Fitz József ismertetése szerint ezek száma már eddig is negyvenezerre rúg. Valamennyinek nyomdászát névszerint fölsorolni: egész könyvtárra való nagy munkát adhatna a bibliográfusoknak. De nem is volna ennek különösebb értelme. Nem sorolhatnák föl benne például a segédi sorban élt ama tipográfusok ezreit, akik verejtékes munkájukkal bár nagyban hozzájárultak a nyomdászat dicsőségének öregbítéséhez: névtelen hősei maradtak művészetünknek, mert hiszen a nevüket nem őrizte meg semmi kolofón- és impresszumféle. Viszont teljesen fölösleges dolog volna sok-sok kötetet telezsúfolni olyan könyvnyomtatómestereknek az impresszumokban megrögzült neveivel, akik csak haszonélvezői voltak e szent foglalkozásnak, pusztán csak üzletet látva benne, s nem érezve át annak sem művészeti, sem etikai velejáróit. Mert hát ilyen is akadt a sok közül. Amikor tehát itt megemlékezünk egyes rég halott tipográfusokról, tesszük ezt olyanokkal, akiknek a neve mondhatnók arany betűkkel van följegyezve a nyomdászat történetében.

Kezdjük ezt Németországgal, s ott is a tipográfia szülőhelyével, Mainz városával. Már szó volt arról, hogy Gutenberget Adolf érsek 1465 elején udvari emberévé nevezte ki. Az előregedett fölhalálkozó maga elvillei nyomdáját ekkor bérbeadta a Bechtermünze testvéreknek, akik jóideig a „Catholicon” kiérdemesült betűivel készítették a nyomtatványaikat. A két Bechtermünze halála után örökösök átengedték a nyomdát a Fratres Vitae Communis elnevezésű szabad kulturális egyesülésnek, amely a sajtót az Elville közelében levő marienthali kolostorba helyezte át, s ott nyomtatott 1508-ig. Ekkor egy Hewmann nevű tipográfusnak kezére került a nyomda, aki Mainzban telepedett meg. Munkáiban még föl-

felében. Köztük említésre méltó a grafikai művészetek édesapjáé, a magyar származású Dürer Albrechté. Ez a kis tipográfia szép schwabachi vágású betűről és remek fametszetes nyomatairól volt híres, ami különben magától értetődik. Ott nyomtatódott a mester műveinek tekintélyes része. Peypus Fridrik művészies nyomtatványai szintén hozzájárultak a nürnbergi nyomdászat hírnevének öregbítéséhez. Egyik Dürer-keretes szép címdoldalát a 38. ábránkon mutatjuk be. Nürnberget szokás tekinteni a fraktúr és schwabachi betűfajták szülővárosának is. Az előbbi valószínűen az ottani Neudörfer János és Hölzel Jeromos mester alkották meg, az utóbbi szép lassan fejlődött ki Gutenberg „Catholicon”-jának betűiből. A fejlődés határvonalai persze nagyon elmosódtak. Mind a fraktúr, mind a schwabachi betűt leszűrten találjuk már Dürer Albrecht könyveiben. A fraktúrt az „Unterweisung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheit” című, a kőfaragók számára készült könyvecskéjében, a schwabachi betűt pedig a világhíres „Apokalypsis”-ben mutatja be. Ulm városában nyomdászkodott néhány évig, majd Strassburgba ment át a világhírű Brant Sebestyén, korának egyik legnevezetesebb írója és társadalmi etikusa. Eredetileg pap volt, de 1528-ban otthagya a parókiáját, főlváltva lett író, szappanfőző meg könyvnyomató. Munkái a legnépszerűbbek és egyszersmind a legtilalmasabbak voltak egész Európában; Bajorországban például halálbüntetés várt arra, akinél valamely Brant-könyvet találtak. „Bolondok hajója” című

30. ábra. Betűöntőműhely a tizenhatodik században. A könyvnyomtatás keretébe tartozó munkamenetek, mai szóval „munka-kategóriák” között legnagyobb jelentőségűnek az ólombetűk előállítását tartották évszázadokon át. Ebbe beleszámított a betű megtervezése, a patricák vésése s ezek alapján a matricák elkészítése, valamint a betűknek a matricákról való megöntése. Látnivaló, hogy már a könyvnyomtatás első századaiban is mintegy önálló, részben jelentős művészi készséget, részben pedig kiváló kézügyességet igénylő foglalkozási ágazatokat foglalt magában a betűkészítés kategóriája. Érthető tehát, hogy a legnagyobb és legtekintélyesebb nyomdák különös súlyt helyeztek a betűöntésre, s gyakran egész ország-részek kisebb nyomdáit látták el a maguk tervezte s öntötte betűtípusokkal. Ábránk kisdéd betűöntőműhelyében az egyik munkás éppen betűt önt a maga „instrumentum”-ával, a másik pedig a megöntött betűkről a csingát letördeli, a betűt kézre csiszolja, majd meg fölszedegeti.

könyvéhez ő maga készítette el a furcsa, megdöbbentő hatású és a maguk nemében mégis művészi értékű fametszeteket. Lipcse városának Friesner András volt az első könyvnyomatója, aki korábban Nürnbergben együtt dolgozott a nagy tudós tipográfus Sensenschmiddel. Ez a Friesner 1479-ben a lipcsei egyetemre a teológia tanárául ment át. Annyi bizonyos, hogy Friesner ekkor nyomdát is vitt magával. Lipcse városa különben az idők folyamán a „nyomdászat Mekkája” díszes jelzőjét kapta. A tizenhetedik században már az első nyomdávárosa volt Németországnak, s a kitűnő szakavatottságú könyvnyomatók és könyvkereskedők egész sora öregbítette a hírnevét. A város különben nem csekélyrészen annak is köszönhetette tipográfiaja legelső helyre jutását, hogy falai között a cenzúra engedékenyebb volt, mint másutt. A tizennyolcadik században itt élt és tevékenykedett a kitűnő nyomdász és szakíró Breitkopf Imánuel, négy-száz munkást foglalkoztatva a mintaszerű üzemében. A tizennyolcadik század végén keletkeztek: a Tauchnitz-nyomda, amely a „Collection of British Authors” többezer-kötetes kiadásával lett népszerűvé, valamint a lexikon-kiadást specializáló Brock-

haus-nyomda. – Wittenberget Luther Márton föllépése tette jelentős nyomdahellyé. Itt volt a reformációs mozgalomnak a középpontja; érthető tehát, hogy egymást érték benne a nyomdaalapítások. Jónevű nyomdászok voltak: Luft Hans, a százezer-példányos Luther-biblia nyomtatója, valamint a művészi ambíciókban is bővelkedő Grünenberg János, kinek egy Cranach Lukács rajzával díszített címlapját a 37. ábránk mutatja. A nagy művész Cranach Lukácsnak magának is volt nyomdája, s főképp a saját maga fametszetes műlapjait nyomtatta benne. – A Majna melletti Frankfurtban csak a tizenhatodik század elején honosult meg a tipográfia, de csakhamar európai hírűvé lett, főleg Egenolff Krisztián tevékenysége révén. Betűöntődéjéből ő látta el szépmetszésű betűkkel a németországi könyvnyomtatók jórészét. Egyik utóda, Egenolff Emmel már 1615-ben rendes hetilapot is nyomtat, a máig is élő „Frankfurter Journal”-t. Híres frankfurti könyvnyomtató volt Feyerabend Zsigmond is, aki főképpen korrekt szedésű illusztrációs művek nyomtatásával jeleskedett. A párizsi Bertalan-éj borzalmaiból 1572-ben megmenekedett Wechelius Krisztián is Frankfurtban telepedett le, s megalapítója lett egy hosszú időn át virágzott, egyik ágával hozzánk is eljutott nyomdászcsaládnak. – Berlin a tipográfia dolgában most versenytársa Lipcsének, számottevő nyomdái azonban csak a tizennyolcadik században alakultak. Ilyenek voltak a Grynäus-féle, majd Decker-féle officína, amelynek öntődéjéből a keleti alfabeták remek metszésű sorozatai kerültek ki. A nyomda bibliofilek számára készült könyveit ma is keresve keresik. E tipográfiai remek egyike a Luther-féle „Uj testamentum” díszes kiadása, amelyet csupán 80 példányban nyomtattak le. Egy másik bibliofil-mű volt a Dante „Isteni komédiája”, mindössze két példányban; ezek „bolti” ára a megjelenésükkor több mint ezerháromszázötven jó porosz ezüsttallér volt. A porosz államnyomdát 1851-ben alapították; azóta a világ egyik legnagyobb műintézetévé fejlesztették ki. – Bécs városában jó későn vert gyökeret a könyvnyomtatás. Járt ugyan arra már 1462 körül is vándorló könyvnyomtató, de állandó nyomdásza csak 1492-től kezdve volt Bécsnek Winterburger János személyében, ki némely adatok szerint budai polgár lett volna. 1510-ben a kitűnő betűöntő Singrinus János alapított nyomdát Bécsben, harminchárom esztendeig állva tipográfiája élén. Ő nyomtatta Verböczi István hármastörvénykönyvének, a „Tripartitum”-nak első kiadását, mégpedig az akkori viszonyok közt hihetetlenül gyors „postamunka”-képpen, hetven ívet negyven nap alatt. Később ott nyomdászkodott a mi Hoffhalter Ráfaelünk is, akiről a debreceni könyvnyomtatás történetének ismertetésekor lesz szó. 1559-ben a jezsuiták alapítottak kisebbszerű nyomdát, amely 1565-től 1577-ig szünetelt, ebben az utóbbi esztendőben azonban Nagyszombatba került s magva lett a Budapesten ma is virágzó Egyetemi Nyomdának. A bécsvárosi tipográfiaik közül igen jeles volt a Formica Mátéé, aki több magyar munkát is nyomtatott, köztük a Pázmány Péter híres könyvét 1627-ben: „A setét hajnalcsillag után bujdosó lutheristák vezetője” (54. ábra). Magyar nyomda volt ez időtájt Bécsben a Ferenczi Lőrinc királyi titkáré, ki az ország törvényeit nyomtatta benne. – A reformációs mozgalmak következtében a könyvnyomtatás terjeszkedése olyan nagy arányúvá lett, hogy a tizenhatodik század vége felé már száznál több olyan város akadt német földön, amelyben legalább is egy nyomdaműhely szolgálta a fölvilágosodást. Német nyelvterülethez számít különben a svájci köztársaság nagyrésze is. Itt Basel volt a legjelentékenyebb nyomdaváros. 1470 és

31. ábra. Könyvkötőmunkásokat ábrázoló játzókértárya a tizenhatodik századból. Népszerű és nagybecsült kézművesség volt a könyvkötés már századokkal ez-előtt is. Mechanizálódásnak, a mai ötvenféle gépnek nyoma sem volt még akkor, a műhelyekben mindent kézi munkával, egyszerű szerszámok segítségével vég-zett el a könyvkötő. Egyik ilyen szerszáma volt a fűző-láda, amelyen baloldalt az inasgyerek dolgozik és amelyet még ma is ebben a formában ismer a világ. Jobbfelől a mester verdesi jókora fakalapácsával a könyvet. Ez a kalapács is igen fontos szerszám volt.

1480 közötti adólajstromában már nem kevesebb mint 26 nyomdacég szerepel. E városban játszódott le az első nyomdásztrájk 1471-ben, mint az a tanács békéltető határozatából kitűnik. Eszerint a sztrájkban álló nyomdászsegédek kötelezettek, hogy a munkát újra fölvegyék, munka közben magukat rendesen viseljék és minden összebeszéléstől tartózkodjanak. A könyvnyomtatómestereknek viszont kötelességükké tétetik, hogy segédeiket étellel, itallal meg egyebekkel illendően lássák el; ha a segéd rendetlenkedik: fizesse ki a mester és bocsássa el; viszont a segédnek is megvan a joga, hogy fizetését kikérje s munkahelyét otthagyja, ha ugyanis ahhoz eléggé nyomós oka van. A segédek szegődtetése különben ez időtájt egész esztendőre szólt; később a félévre való szerződés jött szokásba, s az ilyen félesztendő kondíciók rendszere megmaradt a tizenkilencedik század elejéig. Európai hírű sajtója volt Baselben Frobenius Jánosnak. Hét sajtója egymásra ontotta magából a szebbnél szebb, hibátlanságukról közmondásos nyomtatványokat. Persze nagyszerű korrektorai (akkori szóval: kasztigátorai) voltak, köztük a későbbi zwingliánus reformátor Oecolampadius. Maga Rotterdami Erazmus is, ki Frobenius házában lakott 1514-től fogva 1536-ban történt haláláig, akárhányszor kezébe vette a korrektori pennát. Nyomtatványai díszítéséhez Frobenius a legkiválóbb művészek közreműködését nyerte meg, így az ifjabbik Holbein Hansét is. Betűöntődéje pedig híres volt Európaszerte; a nonpareille fokozatú betűtípusokat ő öntötte meg először. – Zürich városában Froschauer Kristóf alapított a tizenhatodik században nagy nyomdát. Csupán német bibliát tizenhatfélét jelentetett meg a legkülönbözőbb formátumokban; latin bibliáinak száma öt volt, de ő készítette a legelső angolnyelvű bibliát is. Froschauerék nyomdájából lett a századokon át virágzó, s újabban főképpen értékpapíros- és bankönyomatairól nevezetes Orell, Füssli & Co. cégű nyomda.

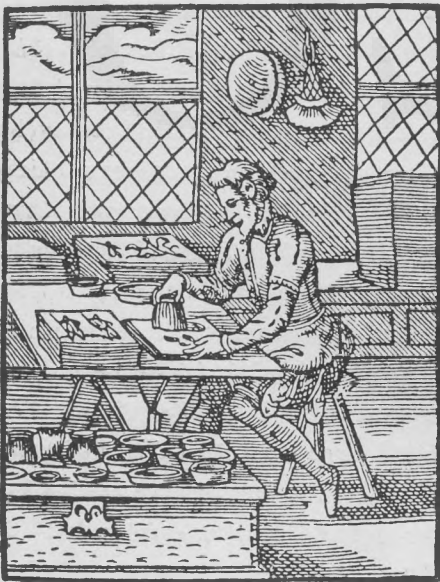
A német ember találmányát jobbra német könyvnyomtatók vitték széjjel a nagyvilágba, s így Olaszországba is. Mint Fitz József írja: „az 1460-as évek vége előtt már százával jöttek német nyomdászlegények Olaszországba”. Első táliai tipográfiának a bencések subiacói kolostorában, Róma közelében 1464 körül alapított azt a nyomdát tekintik, amely 1465-ben egy szemigótbetűs (26. ábra) Lactantius-kötetet („De divinis institutionibus”) bocsátott ki a sajtója alól. E nyomdának nyomdászaiul a legújabb időkig Sweynheym Konrádot és Pannartz Arnoldot tekintették. Sweynheym volt a betűmetsző és öntő, Pannartz pedig a betűszedő és nyomtató. 1467-ben Rómába telepedtek át. Sweynheym nemigen volt megelégedve a sorsával; el is sírta panaszát Sixtus pápának, ki őt mainzi kanonoknak nevezte ki 1474-ben. Újabb megállapítás szerint – s az e téren leginkább tájékozódott Fitz József is ezt vallja – már Sweynheymék előtt is járt egy német vándornyomdász az olasz földön. Előzően Bécsben nyomtatott volna egy német kalendáriumot 1462-re; majd átkelve az Alpokon, valahol Közép-Olaszországban kinyomtatta a Krisztus Urunk kinszenvedésének („Passio Christi”) németből olaszra áttett fordítását. Ebben a vándorló könyvnyomtatóban Han Ulrichot sejtik, aki 1467-ben Rómába került, ahol Turrecremata bíboros nyomdát rendeztetett be véle a maga művei nyomtatására. Hasonlóan jelentős nyomdaműhely volt 1470-től kezdve Rómában az antikva betűkkel is nyomtató Lignamine- meg a Lauer-féle. Az utóbbinak lehetett munkása Magyarország későbbeni első tipográfusa, Hess András is. Volt e nagyobb négy üzem mellett több apró is; a német tipográfusok szívesen telepedtek meg az örök városban; a tizenötödik század végéig nem kevesebb mint huszonhárom olyan római könyvnyomtatómestert számolhatunk össze, akinek bölcseje a távol Németországban ringott. Későbbre, már a tizenhatodik századra esik a vatikáni nyomda megalapítása, még későbbre a „Congregatio de propaganda fide”-é, mely 1622-iki átszervezése óta egyike lett Európa legnevezetesebb tipográfiáinak. – Európa legjelentősebb nyomdászvárosa a tizenötödik század vége felé Velence volt, a maga nagyszámú nyomdájával. Az első fecske itt a speieri Spira János volt, aki 1469-ben életfogytig való szabadalmat kapott könyvek nyomtatására. Már a következő évben elköltözött az élők sorából, aminek hírére egyszeriben több könyvnyomtató is termelt a lagunák városában. Közülük a legnevezetesebb a francia Jenson Miklós volt, a legszebb antikva betűtípus világhíres metszője, aki valószínűleg még magától Gutenbergtől tanulta a művészetét. Nagy becsülésben és közszeretben élt 1481-ben elkövetkezett haláláig; a pápa is méltányolta az érdemeit s őgrófi rangra emelte. A Jenson-biblia szépsége révén világhírű. Nyomdája idővel Aldo Pio Manuzio kezére került, ki korának leghíresebb nyomdása és kiadója volt. Különösen

az 1501-től 1505-ig terjedő időszakban végzett bámulatos munkát. Nem mult el ez időtájt olyan hónap, hogy legalább egy remeke ne került volna ki velencei sajtója alól. Utólérhetetlenül szép könyvek voltak ezek; minden tekintetben gondos, egyenletes beosztású és hibátlan szedés, briliáns fekete nyomtatás pompás papírosra: ezek az e korbeli „aldinák” fő-fő jellemzői. A velencei Manuzio-nyomda 1585-ig állott fenn; Renouard összeállítása szerint 1105 könyv készült ebben a műhelyben. Gyönyörű munkákat nyomtatott az augsburgi Ratdoldt Erhard is, aki 1476-ban került Velencébe, de a honvágy már 1486-ban hazavitte Augsburgba. A velencei nyomdák közül érdekes volt a különben keresztény Bomberg Dánielnek a zsidó tipográfiája. Bomberg egyike volt az elsőnek, akik pontozással szedték a héber szöveget. A Talmudot tizenkét kötetben adta ki, s ezenfölül is nagyszámú zsidó könyvet nyomtatott. Lesser szerint kétszáz nyomdászt és zsidó hittudóst foglalkoztatott, ami azonban nyilvánvalóan túlzás. Az ugyancsak velencei Paganini-féle nyomdának is nagy híre volt mindenfelé; egyebek között 1518-ban kiadta a mohamedánok szentkönyvét, a Koránt is arab nyelven. (Az első arabbetűs könyvet különben nem Velencében, hanem Fano városában nyomtatták 1514-ben. A nyomdász neve Gregorio Gergely volt, ki a művészetek nagy barátjának, II. Gyula pápának segítségével alapította nyomdáját.) – Foligno városkájában 1470-ben Gutenberg egyik tanítványa, Numeister Johannes alapított nyomdát. Ő magát „Clericus Moguntinus”-nak, mainzi kispapnak nevezte. Neve gyakran föl-fölbukkanik a francia területeken is, egyike volt tehát a legtöbbet vándorolt tipográfusoknak. – Firenzének első könyvnyomatója igen érdekes ember volt, a Cennini-művészcsalád tagja, Cennini Bernardo, akit magát is a legjava aranyművesek közé számítottak. Ez a Bernardo amikor tudomást szerzett Gutenberg találmányáról, elhatározta, hogy utánozni fogja azt. Szorgosan tanulmányozta az ősnymtatványokat, s addig spekulált, amíg csakugyan rájött a dolog nyitjára. Patricákat vésett, betűt öntött, sajtót épített, s végül sikerült is Virgilius egy kommentárját 1471-ben kinyomtatnia. Mindez azonban akkora anyagi áldozatába került, hogy ezután az erőpróbája után végkép búcsút mondott a tipográfiának. Firenze városának másfél évszázadon át virágzott jeles nyomdászinasztíája volt a Giunta-család. Fínom, ízléses, tiszta nyomtatás jellemezte valamennyi munkáját. Betűi szépség dolgában versenyeztek a Manuzio-félékkel. – Nápoly városának a Strassburgból odaszármazott Riessinger Szixtus volt az első nyomtatója 1471-ben. Tudós nyomdász volt. Mikor 1479-ben tovább készült menni, Ferdinánd király, a mi Hunyadi Mátyásunk feleségének Beatrixnak az édesapja, mindenáron ott akarta tartani, s még püspökséget is ígért neki, csak hogy maradjon. De Riessinger nem hajlott erre sem; előbb Rómába ment, majd onnan visszatért Strassburgba, ahol azonban nem nyomdászkodott többé, hanem papi hivatalt vállalt, s derűs csöndben elégedt még igen sok ideig. A tizenharmadik század második felében Parma városában élt és dolgozott az olasz nemzet máig is legnagyobb könyvnyomtatója és betűmetszője, Giambattista Bodoni. 1740-ben született, a tipográfiát édesapjától tanulta, s fölszabadulása után a Propaganda nyomdájába került Rómába. Néhány esztendőtt itt eltöltve, Angliába készült, de útközben megbetegedve, örömmel fogadta Parma hercegének azt a fölszólítását, hogy valami nagyszerű nyomdát rendezzen be számára a hercegségi székhelyen. Bodoni itt kezdte meg a maga páratlanul nagyterjedelmű és értékes betűművészi tevékenységét. Nyomdáját betűk dolgában a legelsővé tette a világon; 144 antikva és kurzív betűfajtája, 108 címszedéshez való verzálisa, sok kézírásos típusa meg keleti betűfajtája volt; a legtöbbjét ő maga metszette, utólérhetetlen művészettel és pontossággal. Halála után, 1818-ban jelent meg „Manuale tipografico” című betűmintakönyve, amely a legsebbebb ilyenemű mű eddigelé a világon. Szülővárosában, Saluzzóban 1872-ben szobrot állítottak az emlékének.

Franciaországnak századokon át két nagy nyomdávárosa volt: Párizs és Lyon. Az első nyomdát 1470-ben alapították meg Párizsban. Ebben az esztendőben az itteni egyetem két professzora, Fichet Guillaume és Heynlin Jean, három ügyes tipográfust hozatott Svájcából; ezek voltak: Gering Ulrich, Friburger Mihály és Crantz Márton. Az egyetem teológiai fakultásán, a Sorbonneban rendezkedtek be. Első munkáikat egy a Jenson-típushoz közel álló antikvával nyomtatták, később azonban áttértek egy szögletes gót betű használatára, aminek „lettres de forme” volt a neve. E típusnak kisebbik fajtáját „lettres de somme”-nak nevezték. Utánuk hatalmasan fölszaporodott a nyomdák száma; 1500 körül már 66 nyomdája volt Párizsnak; Lyonnak 50. A párizsi egyetem fölügyeleti joga kiterjedt az egész ország nyomdászatára.

32. ábra. Papirosalmi munkálkodás a tizenötödik században. Kínában ősrégi foglalkozás volt a bambuszrostból, eperfafelevélből és selyemhulladékból való papirosgyártás. Az újkor kezdetén ez a mesterség hozzánk is elkerült, s bővízü patakok mentén elég szép számmal voltak papirosalmaink. A papiros alapanyagául szolgáló rongyot kallózták, péppé verték s aztán vízjegyes szitával „merítve”, közben esetleg enyvezve is, megszáritották, majd pedig présbe tették.

33. ábra. Kártyafestő a középkor végén. Ez a mesterség mintegy kiegészítője volt a korai könyvnyomtatásnak. Ők színezték a képeket meg iniciálékat. A tizenötödik század fametszetein ugyanis még nincsen semmiféle árnyékolás; a képeket tehát színezéssel tették eleve-nebbé. Ez a technika századokon át virágzott, s itt-ott virágzik még ma is. A párizsi divatlapok képei például még ma is jobbra kézi színezéssel készülnek. A nők és férfiak száza foglalkoznak ott ezzel a könnyűnek látszó, de igen pontos munkát igénylő technikával.

A könyvnyomtatónak megvoltak a maga privilégiumai, így föl volt mentve mindennemű adózástól, de ennek fejében az egyetem inspektorai beleszóltak a tipográfus minden dolgába: bírálták a betűt, csakis jó papirosra engedték meg a nyomtatást, s a sajtóhibákért felelőssé tettek nyomdászt, korrektort és szerzőt egyaránt. Amely műben sok volt a hiba, avagy betűje kopott, papirosa silány volt: elégették, s azt, aki ludas volt benne: megbüntették. A párizsi egyetem eme beleszólási jogát erősen érvényesítette a hitújítási mozgalmak kezdetekor is. Már 1521-ben kárhoztatta a lutheri tanításokat. I. Ferenc király egyideig közömbösen vette a reformáció ügyét, de később elfogadta ő is az egyetem álláspontját, s a párizsi nyomdák számát huszonnégyre szállította le. Rendelkezésének megokolása az volt, hogy a numerus clausus következtében a tipográfusmesterek jól megélhetnek majdan, s „nem kell olcsón és rosszul dolgozniok”, esetleg még tilalmas könyvek nyomtatására is vetemedniök. Ez a rendelet különben több-kevesebb szigorúsággal egészen a nagy forradalomig maradt érvényben, s a segédek legjelesebbjei számára is szinte lehetetlenné tette az önállósulást. A királyi rendelet végrehajtásakor a huszonnégy szabadalmas nyomdának hatalmasan fölgyülemlett a munkája, úgyhogy még külföldről is kellett munkásokat hozatni. A nagy segédlétszám következménye az lett, hogy az addigi patriárkális berendezkedés lazulni kezdett, a mindenfelől összekerült sok segéd szervezkedésbe fogott, ügyesbajos dolgait közösen beszélte meg, 1539-ben pedig hosszú és makacs sztrájkba lépett. Világhírű francia nyomdászcsalád volt a tizenhatodik században az Estienne-eké, akiknek nevéől keresztelték el újabban a párizsi nagy nyomdászszakiskolát is. Közülök Róbert bibliakiadásokkal kezdte, amivel úgy járt, mint 150 esztendővel később a magyar Tótfalusi Kis Miklós: a vaskalaposság rossz néven vette a stiláris javításait. Ettől fogva főkép a filológia művelésére adta magát. 1534-ben kinyomtatta a latin nyelv nagy szótárát, a „Thesaurus linguae latinae”-t, amelyet később a görög és latin klasszikusok díszes sora követett. Hogy nyomtatványainak hibátlanóságát a lehető legteljesebb mértékben biztosítsa: a korrektúraíveket Párizs legforgalmasabb helyein kiaggatta, gazdag jutalmat ígérve annak, aki azokban még hibát talál. 1539-ben egy nagy héber biblia nyomtatásához fogott, amivel és még inkább az ehhez kapcsolódó kommentárral újra fölélesztette az egyetem professzorainak a haragját. 1552-ben menekülnie is kellett Franciaországból. Genfbe ment, ahol Kálvin és Béza Tivadar nagy szeretettel fogadták. Egyik fia Henrik, korának egyik legkiválóbb tudósa, legjelesebb nyomdásza és legnagyobb – csavargója volt. A legjobban tudott Európában görögül. Olaszul úgy beszélt, mintha Rómában nevelkedett volna; a latinban művész volt, a franciában nemkülönb; németül, spanyolul és angolul

szintén igen jól tudott. Könyvnyomtatói pályáját csak 1557-ben kezdette meg az augsburgi Fugger Hulderich nyomdájában, ahol majd „Typographus Parisiensis”-nek, majd pedig „Fuggerorum Typographus”-nak nevezte magát. Aztán Párizsban folytatta könyvnyomtatói munkásságát, összesen 74 görög, 58 latin és 3 héber munkát nyomtatva. 1572 után, úglátszik vallási meggyőződése miatt, menekülnie kellett Franciaországból. Ettől fogva egészen nomád életre adta magát. Negvedszázadon át, majdnem kilencvenéves koráig, afféle kóbor tudósa volt Európának. Hol itt, hol ott bukkant föl, mindenütt tanulva, disputálva és oktatta. A Németországban akkorára már rendszeresedett könyvvásároknak rendes vendége volt; innen gyakran átrándult Bécsbe, sőt olykor Magyarországra is. – A híres Tory Geofroy ezermester nyomdász volt: nagytudományú filozófus, rajzoló, illuminátor és fametsző is egyúttal. 1529-ben adta ki „Champ fleuri” című könyvét. Ennek első része tisztára lingvisztikai mű a francia nyelvhasználat helyességéről; második része a latin nagybetűk keletkezéséről s az emberi archoz és emberi testhez viszonyított arányaikról szól, természetesen szépszámú kitűnő fametszettel illusztrálva; a harmadik részben tizenhárom érdekes ábécének a rajzát látjuk mintegy példaképpen. Torynak ez a könyve valóságos forradalmat idézett elő a francia helyesírás és tipográfia területén. A francia könyvnyomtatók tulajdonképpen csak ekkor és az ő hatására kezdtek áttérni az addigi gót betűk használatáról az antikváéra. Ortográfia tekintetében pedig jelentős egyszerűsítéseken kívül a mai ékezetes francia betűk is Tory találmányai. Tanítványa volt Garamond Claude, a kitűnő betűmetsző, akiről a tízpontos betűnagyságot máig is „garamond”-nak nevezik. Egész sorát metszette a jól olvasható betűtípusoknak; ezek egyikét vagy húsz-huszonöt esztendeje elevenítették föl, s hozták újra általános forgalomba. Garamondnak is megvolt a maga világhírű tanítványa Le Bé Guillaume személyében, akinek betűöntődéje két évszázadon át virágzott; 1730-ban az idősebbik Fournier vette át. Jelentős nyomdászváros volt a tizenhatodik században Lyon is. Tipográfiaiának a számáról és terjedelméről fogalmat adhat az is, hogy 1548-ban 413 festői ielmezbe öltözött nyomtató munkás állott sorfalat, amikor II. Henrik francia király bevonult a városba. Az itteni leghíresebb könyvnyomtató Gryphius Sebestyén volt (1528–1566), aki roppant számú latin és görög klasszikus munkát nyomtatott. Lyoni nyomdász volt a szomorú sorsú Dolet Etienne is, aki 1537-ben nyomdát alapítva, hosszú sorát nyomtatta a legjava könyveknek, köztük a sajátjainak is. Éles, szikrázó pennája azonban sok ellenséget szerzett neki, s mikor a sztrájkoló nyomdász-segédeknek a mesterekkel szemben pártját fogta: az utóbbiak s ellene fordultak. Sokszoros bevádolás, többszöri bebörtönzés, menekülés, majd megvisszatérés voltak életének ezután való fő-fő mozzai.

34. ábra. A fametsző a munkája közben. A fametszés művészete annyira szerves összefüggésben volt a könyvnyomtatással, hogy a nagyobb nyomdaműhelyeknek megvoltak a maguk rendes fametsző alkalmazottai is, akik kicsiny készülékkel rendszerint körtefába metszték az illusztrálásra vagy dekoratív célra elébük adott rajzokat. Főleg a tizenhatodik század fametszői oly csodálatos művészi készségről tettek tanuságot, hogy ma jóformán senki sem tud a nyomukba jutni.

35. ábra. Munkálkodás az ősi kézsajtón. Amman Jost rajza 1568-ból. A régi idők nyomtató munkása mindig párosával dolgozott. Egyik volt a „labdák mestere”, a másik a „sajtómester”. Az elsőnek a föladata volt a forma gondos és egyenletes festékezése, ami pedig az akkori időkben nem volt könnyű dolog; a sajtómester pedig a közben befestékezett formára ráillesztette a papírost (a punktura túli jól láthatók az ábránkon), leeresztette a rámát és „deklit”, a taligát a tégely alá hajtotta, s a fordítókart kihúzva, végezte a nyomtatást.

natai, mígnem eretnek könyvek nyomtatása címén újra elfogták, s Párizsba hurcolva, ott 1546 augusztus 3-án máglyán elégették. – Vagy másfél század mulva, 1694-ben, megint akadtak mártírjai a lyoni nyomdászságnak. Hét embert vittek egyszerre a vesztőhelyre, s közülök kettőt: Rambault nyomdász-segédet és Larcher könyvkötőinast föl is akasztották, a további ötnek – szintén a könyvcsinálás szakjából valóknak – újabb inkvizíció céljából egyelőre elhalasztották a kivégzését. Bűnük az volt, hogy valami a XIV. Lajos és Maintenon asszony viszonyát tárgyaló titkos röpiratfélélet nyomtatnak és terjesztgettek. Cailloué tipográfusmesternek özvegye, kinek nyomdájában, bár nyilvánvalóan tudta nélkül készült a röpirat: a Bastille egyik földalatti börtönében végezte az életét. Ennek a híres börtönnek különben meglehetősen szerepe volt a francia irodalom és nyomdászat történetében. 1660-tól 1756-ig, tehát nem egészen száz év alatt nem kevesebb mint 869 nyomdász, könyvszerző meg könyvkereskedő s fa- és rézmetsző került sajtóvétség címén a Bastille börtöneibe. Jórészüik sohasem látták viszont a napvilágot. – Nevezetes lyoni tipográfus volt Huss Matthias is.

A párizsi nemzeti nyomdát – akkoriban „királyi” volt a címe – 1640-ben rendeztette be Richelieu bíboros a Louvreban, faktorává a nagyhírű tudós tipográfus Cramoisy Sebestyént téve meg. XIV. Lajos is (bár egyébként nem volt barátja a nyomdászoknak) nagyon érdeklődött ez iránt a nyomda iránt, s 1692-ben „Description des arts et métiers” címen nagyszerű munkát nyomtatott – ami jellemző rája: egyetlen egy példányban –, aminek első kötete a könyvnyomtatói, betűmetszői és könyvkötői művészeteket ölelte föl, bemutatva ezeknek az akkori időkig Franciaországban elért leg-szebb eredményeit. A királyi nyomda sajtóinak száma ekkoriban már közel száz volt. A nagy forradalom viharai megviselték kissé ezt a tipográfiát, igazgatójának Anisson-Duperonnak valami ellenforradalmi írás miatt fejét is vették 1794 tavaszán, de később újra hatalmas arányúvá fejlődött a nyomda, ami nem is csoda, mert hiszen még az 1860-as években is szabadalma volt majdnem az összes hivatalos nyomtatványok előállítására. 1823-ban pályázatot írtak ki egy a nyomda majdani betűanyagának gerincét tevő új típusra, s a győzedelmes Marcellin-Legrand nyolc esztendő alatt meg is metszette azt tizenhatféle gráduuban. Ez a betűtípus a világhírű „francia antikva” tulajdonképpen őse. – Kitűnő könyvnyomtatókban és betűöntőkben különben sohasem volt hiánya Franciaországnak. A Le Bé-féle öntőde, mint már említettük, 1730 körül az idősebbik Fournier kezére jutott, aki szintén kitűnő betűmetszője volt a korának. Sokszorosán felülmúlta azonban őt az öccse, Fournier le Jeune, aki 1736-ban maga is öntőműhelyt létesített Párizsban, s a típusok megtervezésétől és metszésétől az öntőműszerbeli jusztlálásig maga végzett ottan minden fontosabb munkát. Ő a tipométria megteremtésének is egyik legérdemesebb munkása. – Szinte korszakot alkotó volt technikánk történetében Didot François Ambroisenak a működése. Máiig is érvényes betűrendszerünknek tulajdonképpen ő az edesapja. A róla elnevezett, az ő utasításai nyomán Waflard által metszett antikva betűk örök életűek; a fából való űrtöltők („stégek”) helyébe ő honosította meg az ólomból valókat, a faszajtót ő javította meg jelentékenyebb mértékben, s a velin-papíros gyártása is az ő nevéhez fűződik. Vagyonát 1789-ben fölosztotta két fia közt, nyomdáját Pierre, betűöntő műhelyét pedig Firmin nevű fiának adva át. Az előbbi gyönyörű latin és francia klasszikus kiadásokkal jeleskedett, Firmin pedig az azóta is legszebbnek tartott angolos írásbetűk megmetszése tekintetében végzett művészi munkát, s a stereotípiát föltalálása körül is sok az érdeme. – A tizennyolcadik század végének nevezetes nyomdásza és kitűnő tipográfiai szakírója volt az ifjabbik Fournier veje és utóda: Momoro Antoine François. A nyomdászatról írt tankönyve („Traité élémentaire de l'imprimerie”) alaposság és gyakorlatiasság tekintetében fölülmúlt minden addig valót; több kiadást is ért, a legutolsót most vagy húsz esztendeje. A nagy forradalom idején Momoro elnöke volt a „Club des Cordeliers”-nek a legnehezebb időkben adminisztrátora Párizs városának, majd vendéi komisszárius lett. Mint a forradalom nagyjai majd mind: ő is vérpadon fejezte be életét (1794 március 24).

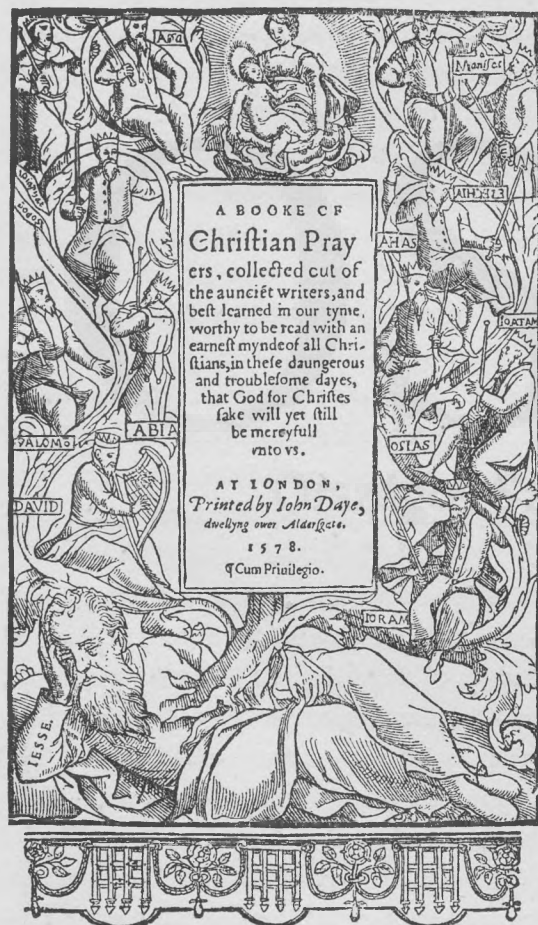
Az angolországi könyvnyomtatás kezdő évéül 1471-et szokták fölvenni, mindamellett az angol földön nyomtatott első könyv az 1477-es dátumot viseli. Az angol őstipográfus neve: Caxton William. Kereskedő volt, s 1464 körül beosztották a IV. Edvárd angol király által Jó Fülöp burgundiai herceg udvarához Brügge városába küldött követségbe llt Merész Károly feleségétől, Margit yorki hercegnőtől azt a megbízást kapta, hogy fordítson le egy „Recueil des

histoires de Troyes” című terjedelmes francia munkát angolra. Megcselekedte, mégpedig úgy, ahogy azt a fordítás itt következő záró szavaiban elmondja: „Íme befejeztem e könyv fordítását, úgy ahogy azt Isten tudnom engedte. A fordítás leírása közben azonban a tollam elkopott, a kezem elfáradt és reszketőssé vált, szememet a papiros fehérsége majd agyonkápáztatta; kedvem is elinalt, s visszariadozom attól a munkától, amelyet egykor olyannyira szerettem; az öregség meglepte a testemet, s gyöngülök napról napra, óráról órára. Minthogy azonban jóakaróimnak s barátaimnak megígértem, hogy e könyvet nékik, mihelyt csak tehetem, meg fogom küldeni: nagy költség árán megtanultam a könyvnyomtatást, s a könyvet íme ki is nyomtattam. Nem tintával meg tollal írott mű ez tehát, miként az eddigi könyvek, hanem az összes példányai egyszerre, egy napon kezdettek meg s egy napon fejeződtek be.” Minthogy Caxton a fordítást 1471-ben Kölnben készítette el: bizonyosra vehető, hogy a könyvnyomtatást is ebben a városban tanulta meg. Mikor aztán hosszas távollét után végre hazavitorlázott hazájába, a tipográfusművészet alapos tudásán kívül teljes nyomdai berendezést is vitt magával. Műhelyét Westminsterben, az apátság közelében állította föl, s késő aggkoráig dolgoztatott benne mint író, fordító és könyvnyomtató. Összes nyomtatványainak a számát 94-re teszik, s ezek nagyrésze roppant értéket képviselő könyvészeti ritkaság. Caxton utóda Wynkyn de Worde volt, aki Saint-Bridebe költözött. Innen kapta nevét a Saint Bride’s Institute, az angolok jónevű nyomdászati főiskolája. Jeles könyvnyomtató volt még a tizenhatodik században Daye John, akinek egy érdekes címdoldalát a 36. ábránkon mutatjuk be. 1556-ban a „könyvkereskedők egyesülete” (Stationers’ Company), amelybe beletartoztak a könyvnyomtatók is, fölhatalmazást kapott arra, hogy törvényeket szabjon a nyomdaipari rend meg a jó munka érdekében. Erzsébet királyné egy 1585-iki rendeletében megtaláljuk a nyomdaipari inasskála első szabályozását is. I. Jakab király 1604 körül ötvennégy tudós emberből álló bizottságot nevezett ki a biblia lehetőleg pontos lefordítására. A könyvnyomtatói munkával a jónevű tipográfus Baker Georgeot bízták meg, aki 1611 körül bravúrosan felelt meg e föladatának, éppen csak hogy a tízparancsolat hetedik pontjából („ne orozz!”) kihagyta a tiltó „ne” szócskát. Keservesen meg is lakolt érte: az íveket elkobozták, s három-ezer sterling font pénzbüntetést is kellett fizetnie. Ezt az akkori időkben roppant summát nagyrésztben görögtípusos patricák készíttetésére fordította a kormány, s betűket csináltatva velük, azokat oly föltétellel adta kölcsön az udvari nyomdászoknak, hogy évenként legalább egy görög könyvet kell a saját költségükön nyomtatniok. A tizennyolcadik századbeli angol tipográfusok közül sokat emlegetik Caslon Williamot, akinek remek metszésű medievális antikvája a legnépszerűbb könyvbetű még ma is. Nevezetes nyomdász volt még e korban Baskerville John, aki a cambridgei egyetem segítségével dolgozott. Hosszúak, szikár betűi csakhamar divatosak lettek, s némi modernizálással mostanában is elég gyakran találkozunk velük.

Spanyolországban a vándorló német tipográfusok jártak már 1474 körül is. A szintén német Pelmart Lambert 1475-ben alapított állandó tipográfiát Valenciában, Flander Matthias pedig Zaragozában. A század végén a szent inkvizíció is hasznára fordította a tipográfia művészetét, nyomdát állítva Sevilában, s az akkori spanyol főinkvizitor rendeleteit nyomtatva benne. A spanyol nyomdászatra különben annyira ránehezedett a cenzúra nyomása, hogy a legújabb időkig semigen tudott a középszerűségen túlemelkedni. Legkiválóbb tipográfusoknak Ibarra Joachimot tekintik a spanyolok, aki a tizennyolcadik század második felében Madridban dolgozott, hosszú sorát készítve a könyvremekeknek. – Portugáliában zsidók voltak az első könyvnyomtatók: D’Ortas Ábrahám magiszter 1484-ben Leira városában, a két Zorba rabbi pedig Lisszabonban. Eleonora királyné, II. János felesége ez időtájt vallásos könyvekre áhítozott, de nem akarva ezek nyomtatását zsidó kézre adni, Németországból hozatott könyvnyomtatókat. Egy 1496-ban megjelent királyi rendelet értelmében a nem-katolikusoknak halálbüntetés terhe mellett távoznok kellett az országból. Hogy hová lettek ekkor a zsidó tipográfusok: nem jegyezte föl a krónika.

Németalföldön Martens Dierik volt az első tipográfus Aalst városában 1473-ban. Primitív nyomtatványait hatalmasan túlszárnyalta 1476-tól fogva Colard Mansion, a brüggei művészek céhének a tagja. Érdekes szemigót betűje volt, s a nyomtatványait önmaga illuminálta. A hollandiai könyvnyomtatás elterjesztésében és népszerűvé tételében nagy szerepe

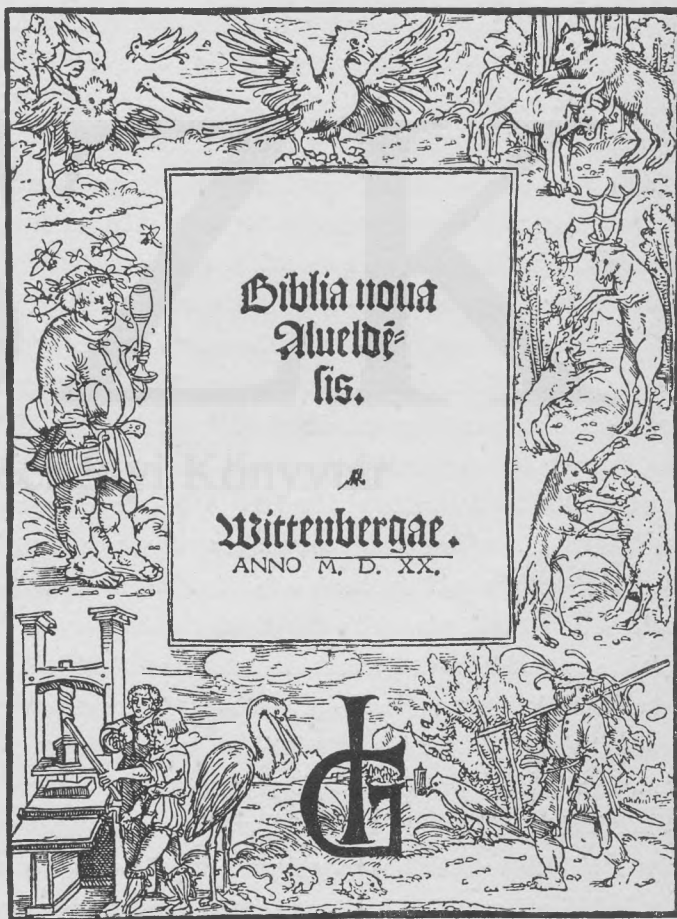
volt a „Fratres Vitae Communis” elnevezésű szabad kulturális egyesülésnek, amely hamarosan adoptálta Gutenberg találmányát, s társházaiban a másolásról a tipográfiára tért át. Nyomdái voltak Németalföldön, Vesztfáliában és északnyugati Németországban. Gutenberg eltávolított nyomdája is a Bechtermünzeek kihalása után az ő kezükre került. Madden szerint nagy nyomdájuk, sőt tipográfiai szakiskolájuk is volt Köln városában. A brüsszeli első nyomdát ők állították. Sokat nyomtattak a németalföldi Gouda és Löwen városában is. – A tizenhatodik században rakta le néhány derék nyomdász a németalföldi könyvnyomtatás világhírének az alapjait. 1548 körül bukkant föl Antwerpenben a franciaországi születésű s ifjú korában sokat utazott Plantin Kristóf. Ő maga kis könyvesboltot nyitott, amivel könyvkötő-műhelyt kapcsolt egybe. A felesége vásznat árult a piacon. Kettejük szorgalmas munkásságából verődött össze az a kis pénzösszeg, ami lehetővé tette, hogy Plantin szerény könyvnyomdával bővítsen meg az officináját, amely az idők folyamán a legnagyobbszerű tipográfiai mintázemévé fejlődött Európának. 1550-ben Plantint már mint könyvnyomtató-mestert vették föl a híres Szent-Lukács-céhbe; 1555-ben pedig házat vásárolt, s ebbe vitte át a máris szép tipográfiáját. Plantin ettől fogva minden ambícióját abba helyezte, hogy mentől szebbé és mentől hibátlanabbá tegye a nyomtatványait. Ebben a tekintetben példaképpen emlegették őt már a tizenhatodik században is, amikor Gutenbergék szent művészete sok helyt bizony

36. ábra. Erzsébet angol királynő imádságos könyvének címlapja. Daye John, korának egyik legtanultabb londoni tipográfusa nyomtatta 1578-ban. Daye különben igen jeles betűmetsző is volt; egyike azoknak, akik a Caxton góttikus hagyományait föladván, a tiszta medievális antikva kultuszában találták a gyönyörűségüket. Az ábránkhöz hasonló figurális keretdísz divatos volt a tizenhatodik században, nemcsak Angliában, hanem Németországban is.

tudatlan meg kapzsi kufárok kezébe került. Már a világhírű Rotterdami Erasmus keserű megvetéssel szólt arról a nyomdász-speciesről, amely „inkább eltűri, hogy hatezer hiba nyüzsögjön hangyamódra a művében, mintsem hogy egy a munkáját alaposan értő korrektort alkalmazzon”. A könyvnyomtatás e lelkiismeretlen haszonélvezőivel szemben Plantin az Estienne Henrik híres mondásához tartotta magát: „A korrektornak olyan a szerepe a nyomdában, mint aminő a lélek a testben.” Ettől a meggyőződéstől áthatva, korrektorainak jó megélhetést s nyugodt munkálkodási lehetőséget biztosított, de viszont megkívánta tőlük a folytonos ernyedetlen tanulást, tudva, hogy csak így képesek a nyomda érdekeit a legteljesebben szolgálni. Első korrektora volt a tudós Van Kiel Kornéliusz, aki 1607-ig, tehát ötven esztendeig működve a pályáján, nagyban hozzájárult a Plantin-nyomda világhírűvé emeléséhez. Híres korrektora volt Plantinnek a nemez-csináló legényből tudóssá emelkedett Pullmann Tivadar is, aki főleg a latin klasszikus kiadványokat korrigálta. A kiváló Raphelengius Ferencnek már bizonyos tudományos múltja volt, mikor Plantinhez került korrektornak: Párizsban görög s latin tanulmányokat folytatott, s ezeket Cambridgeben a héber nyelv s irodalom tanulásával bővítette ki. Plantin annyira megkedvelte ezt a jeles korrektort, hogy feleségül adta hozzá az idősebbik leányát. Mikor Plantin 1582-ben az ostrom alatt álló Antwerpenből Leydenbe ment át tipográfusnak: az antwerpeni nyomdát Raphelengius vezette tovább. Plantin visszatértekor Raphelengius ment Leydenbe s itt a könyvnyomtatóskodás mellett a héber nyelv tanára is volt az egyetemen. Egy másik lányát faktorához, Moretus Jánoshoz adta feleségül Plantin. Moretus technikai készség dolgában volt igen

jó hírnevű. Volt Plantinnek még egy harmadik lánya. Ezt szintén könyvnyomtató vette el: Beys Gilles, ugyancsak elsőrendű ember a maga művészetében. Mikor az öreg Plantin Párizs városában fióknyomdát alapított: ennek a fényesen berendezett officínának az élére Beys Gilles került. Plantin legnagyobb műve a poliglott – többnyelvű – bibliának megszerkesztése és kinyomtatása volt, amelynek eszméjével már Manuzio Aldo is foglalkozott, s amelyet Brocario tipográfus 1517 körül már ki is nyomtatott egyszer a spanyolországi Alcalában. A Plantin-féle poliglott biblia azonban jóval terjedelmesebb a Brocario-félénél. A nyolc hatalmas köteten Plantinék kimutatása szerint negyven munkás dolgozott nem kevesebb mint nyolc évig. Plantin halála hetvenöt éves korában, 1589-ben következett be. Negyvenesztendő nyomdászskodása folyamán ezeregyszáz könyvet nyomtatott. Valamennyit gyönyörű betű meg tiszta nyomtatás jellemzi; kurzív típusai még a Manuzio-féléknél is szebbek és egyúttal olvashatóbbak. Halála után nyomdait véglegesen a vejei vették át: Raphelengius a leydenit, Beys a párizsit s Moretus János az antwerpenit. Az utóbbi nyomda virágzott a legtovább; az idők folyamán azonban mintegy megkövesedett: megvolt, szépen dolgozott, a régi tipográfiai hagyományokhoz erősen ragaszkodott, de az üzleti jelentősége mind szűkebbre zsugorodott. Így volt ez századokon keresztül egészen 1865-ig, mikoriban a nyomda működése egészen megszűnt. A nyomda dicső múltja iránt való kegyeletből mindent ott hagytak a maga régi helyén: a sajtókat, a regálisokat, a nyomda világhíres korrektorainak asztalaít stb., úgy mint az hajdanában, a „Biblia Polyglotta” nyomtatása idején volt elrendezve. A Moretusok családjának későbbi tagjai levél- és kézirat-, meg réz- és fametszetgyűjteményt rendeztek be a nyomda épületében, megnövelve azt kilencven, a legjava németalföldi művészekről származó festménnyel, úgy hogy a nyomdából egy a maga nemében páratlan nyomdászati múzeum lett. Csak a rézlemezeinek a száma több mint nyolcezer, a fametszetes dúccoké pedig a tizenötezeret is meghaladja. Antwerpen városa 1875-ben a nyomdát mindenestül megvásárolta, s „Musée Plantin-Moretus” néven az érdeklődő közönség számára hozzáférhetővé tette. – A Plantinékéhez hasonló ragyogású név a nyomdásztörténelemben az Elzevireké. E nyomdászcsalád őse Lajos az antwerpeni Plantin-nyomda könyvkötőmunkása volt, de Alba herceg protestáns- és zsidóüldözése elől menekülnie kellett. 1580-ban Leydenbe került, ahol idővel pedellusa lett az ottani híres egyetemnek. Emellett könyvek árusításával is foglalkozott, sőt 1592-től kezdve egyes művek kiadásával is megpróbálkozott, mégpedig fényes sikerrel. Ez az öreg Elzevir Lajos 1617-ben halt meg. Öt fia volt; ezek mindegyikének megint egy csapat olyan gyereke, aki rövidebb-hosszabb ideig kisebb-nagyobb munkát végzett a könyv-

37. ábra. Cranach Lukács rajzával díszített wittenbergi címlap 1520-ból, Grüenberg János tipográfiájából. Cranachnak ugyan magának is volt nyomdája, de ebben főképpen csak a tulajdon fametszetes műlapjait nyomtatta. A címlap alsó balsarkát az akkori idők nyomtatósajtójának képe foglalja el, mellette a festékezést végző „labdamester”-rel, a berakást és nyomtatást végző „sajtómester”-rel. A monogram az eredetiben piros színnel nyomtatódott. Az ilyen piros nyomtatásért különben áldomásszerű külön honorárium, ú. n. „Titulgeld” járt a nyomtató munkásoknak.

nyomatói, vagy még inkább a kiadói vállalkozás körül. Egy Elzevir Lajos Hágában alapított nyomdát. Izsák, az öregebbik Lajosnak a fia, a leydeni nyomdát rendezte be, s fejlesztette nagyra. Megszerezve az 1624-ben elhunyt híres orientalista Erpeniusnak keleti betűkhöz való patriciát s matricáit, az akkori értelemben vett tudományos nyomdák legtekintélyesebbjei közé emelte a maga tipográfiáját. 1625-ben átadta az egészet – öt könyvnyomdai sajtót, egy réznyomató prést, tízezer kilóra menő betűt meg rengeteg patriciát – testvérének Bonaventurának és unokaöccsének Ábrahámnak, s ő maga tengerészéletre adta magát. A két új tipográfus és kiadó egyre-másra készítette a legszebb könyveket; ők hozták divatba az aldinákra emlékeztető tizenkettedrét klasszikusokat, amikből rengeteg sokat nyomtattak. A nyolcadrétű formátumot csak olyan műveknél alkalmazták, amelyekben sok volt a jegyzet. Bonaventura és Ábrám idején a leydeni háznak már fiókinézetei voltak Párizsban, Frankfurtban, Rómában, Nápolyban, sőt még Koppenhágában is. A két cégtárs 1652-ben halt meg, s utódaik 1712-ig tartották fenn a leydeni nyomdát és könyvkiadó vállalatot. Az Elzevir-család egyik tagja, az ifjabbik Lajos, 1637 körül Amsterdamban alapított világhírű könyvkiadó vállalatot s 1640-ben nyomdát is. Fővilágosodott és bátor ember léte olyan munkák is kerültek ki a sajtói alól, aminőknek kiadására leydeni rokonai gondolni sem merészeltek volna. Így például kiadta a nagynevű francia bölcselethez Descartesnak az összes műveit. Nem riadt vissza a francia jansenisták munkáinak a kiadásától sem. 1655-ben társul szegődött hozzá a család egy másik tagja, Dániel, 1664-től kezdve az amsterdami nyomda egyedüli tulajdonosa, mert Lajos akkoriban betöltve a hatvanadik életévét, úgy vélte, hogy eleget dolgozott már, s hátralévő néhány esztendejét a mezei birtokán akarta eltölteni. Dániel nagy buzgalommal fektet neki mind a tipográfia, mind pedig a könyvkiadóvállalat ügyének; sajtói csak úgy ontották a szebbnél szebb új műveket; könyvkereskedését pedig időközben szortimentvállalattal is megbővítvén: 1674-ben kiadta a maga nagy raktári katalógusát, amely nem kevesebb mint húszezerféle könyvet ajánlott megvételre. További nagyszabású irodalmi s egyéb tervei voltak, amikor 1680 október 13-án meglepte őt a halál. Véle kidőlt az Elzevirek legnagyobbika. Bár kilenc gyermeke volt, az amsterdami hatalmas üzemet el kellett kótyavetyélni. Az Elzevir-családnak több mint kétezregyszáz kiadványát tartják számon a bibliográfusok, s azok jórészen az aldinákhoz s a Giunta- meg Estienne-családok kiadványaihoz hasonlóan nagy a becse. Amíg azonban az utóbb említett kiadványok fogalma élesen körül van határolva: az „Elzevir” jelzés egymagában még nem sokat mond. Az Elzevir-család tagjai ugyanis azonfölül, hogy tipográfusok meg könyvkiadók voltak: jórészt a skrupulus nélküli üzletember jellemvonásait is egyesítették magukban, s némely kiadványukra bizony nem sok gondot fordítottak. Mint könyvkiadók gyakran a maguk nyomdáin kívül más tipográfiákban is készítették könyveket, s mint nyomdászok a maguk sajtóin olykor más kiadók számára is nyomtattak; utánnomataikban elhallgatták a saját nevüket, s az eredeti mű nyomdászát tették ki a könyvre; egyik-másik merészebb hangú munkájukat hamis cégjelzéssel s hamis helynévvel adták ki. Viszont az is megtörtént, hogy más tipográfusok hamisították oda az Elzevirek nevét és nyomdajegyét a maguk kiadványaira. Mindez természetesen bonyolódottá teszi a valódi Elzevir-kiadások meghatározását. A bibliofilmek rendszerint az iniciálék, vignetták és egyéb díszek összehasonlítása útján cselekszik ezt. Azonban még ez sem adhat mindig biztos eredményt, mert az Elzevirek tizenkettedrét könyvecskéit többfelé utánozták, s bizony ez utánnomatok némelyikében még az iniciálékát és vignettáikat is pontosan fakszimiléztek a tulajdonjogot nem tisztelő német és egyéb könyvkiadók. – Pompás tipográfiája volt Amsterdamban a Blaeu-családnak is. E nyomdászdinasztia megalapítója, Blaeu Vilmos 1571-ben született, s csillagásznak készült. Jó barátja volt Tycho de Brahenak, I. Rudolf királyunk udvari asztronómusának. Kitűnően értett a mechanikához, s az első jelentékenyebb javításokat ő végezte a nyomtató-sajtón. Kilenc ilyen javított sajtója volt a nyomdában, s a kilenc műzsról nevezte el őket. 1638-ban történt halála után fia János vette át a tipográfia vezetését, s az édesapja szellemében vezette tovább. Főképp nagyobb terjedelmű, térképekkel ellátott és pompás illusztrációkkal díszített műveket nyomtatott, köztük egy tizenkét nagy folió s kötetet tevő atlaszt is 1663 körül. A Blaeu-féle nyomdát ez időtájt Európa legszebb tipográfiájának mondották; munkásainak a száma állandóan meghaladta a negyvenet. 1673-tól kezdve Blaeu János fiai: Péter és János nyomdászokdtak benne tovább. Az ő munkatársuk volt 1680-tól 1689-ig a minden idők

egyik legnagyobb betűmetszője, a magyar Tótfalusi Kis Miklós. – Az amsterdami könyvnyomtatók közül európaszerte hírhedt volt Jansson János, aki 1618-tól 1664-ig dolgozott ebben a városban, s főleg utánnomtatással foglalkoztatta a sajtóit. Mihelyt valami kapósabb könyv jelent meg valahol: Jansson egyszeriben lenyomtatja újra, s sok esetben bizony többet keresett ezzel a kalózkodásával, mint a mű eredeti kiadója. 1645-ben Jansson a Hollandiában tanuló magyar deákok rábeszélésére utánnomtatot készített a Károli-bibliából is, s Magyarországra szállítva, eladta.

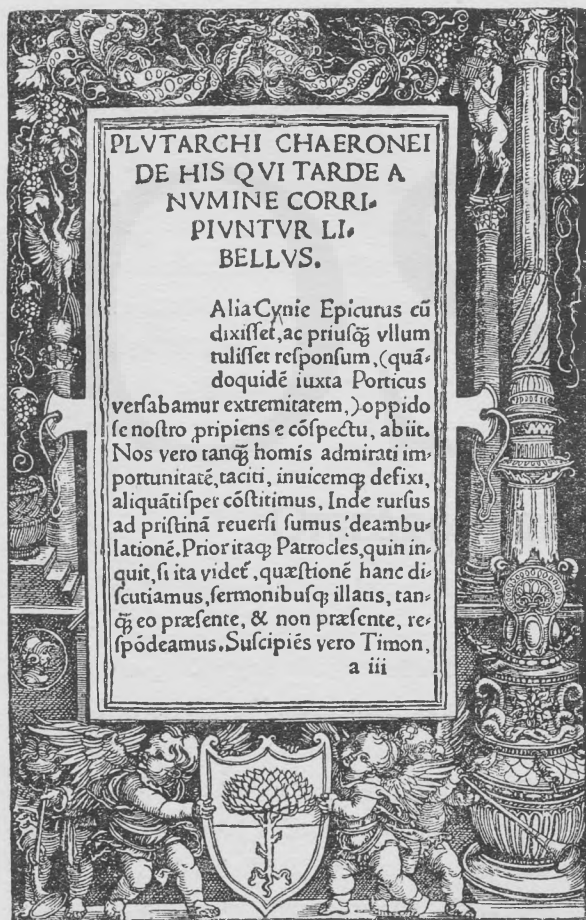
A csehországi Pilsen városban már 1475-től kezdve dolgozott valami ismeretlen német nyomdász. Ugyanitt nyomtatgatott a tizenötödik század vége körül a nevéől ítélve magyar származású Bakatár Miklós is. Kuttenberg városkájában 1489-ben nyomtatott fametszetes szép cseh bibliát a tudós Tissnowa Márton, kit később Prágába hívtak az egyetem filozófiai fakultásának dékánjául. A csehországi nyomdászat legnagyobb alakja Veleslavin Dániel Ádám volt, akiről az egyik szaklapjuknak a címét („Veleslavin”) is vették. 1546-ban született és 1599-ben halt meg. A prágai egyetemen a történelem tanára volt. Harminc éves korában megtanulta a könyvnyomtatást, s ettől fogva egész sorát nyomtatta a tipográfiai remekeknek. – Lengyelországban Krakkó városa ösmerkedett meg először a könyvnyomtatás művészetével 1491-ben. A tipográfust Swaybold Franknak hívták, s természetesen német ember volt. A krakkai egyetem európai híru volt ebben az időben, s magyar ifjak is nagy számban akadtak a hallgatói között. 1492-ben külön egyesületük volt a krakkai magyar deákoknak: a „Bursa Hungarorum”. 1518-ban került oda Bécsből a jeles nyomdász Vietoris Jeromos, akinek nyomdájában egész sora került ki a jól nyomtatott magyarnyelvű könyveknek. – Skandináviába egy német vándorló könyvnyomtató, Snell Johannes vitte be a nyomdászatot, mégpedig először Dániába, ahol Odense városban 1482-ben latin könyvecskét nyomtatott. A következő esztendőben már Svédországban találjuk, Stockholm városában. – Oroszországban, Csernigov városában 1493-ban nyomtattak először, mégpedig a dolog természeténél fogva cirill betűkkel. A tipográfusról csak annyit tudunk, hogy Csernoviec Györgynek hívták. A betűmetszésnek mindenestre elsőrangú mestere volt. Később, 1564-ben, Fedorov Iván nyomdászokodott Moszkvában. – Törökországban zsidó tipográfusok próbálkoztak meg legelőször Gutenberg művészetének a meghonosításával, II. Bajezid szultán azonban eltiltotta ezt, s halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, kik továbbra is nyomtatni merészelnének. Rendelkezését azzal okolta meg, hogy a próféta a Koránt írásban kapta meg Allahtól, a nyomtatással való sokszorosítás ennél fogva istentelen dolog. Ebből a fölfogásból engedett később, 1727-ben III. Achmed, aki elrendelte egy szultáni nyomda létesítését. Ennek vezetője a magyar renegátnak mondott Ibrahim effendi volt, aki egy kétkötetes török-arab szótár nyomtatásával kezdte meg a működését.

Amerikában, Mexikó városában már 1544 körül volt könyvnyomda. Jezsuita nyomdászok dolgoztak 1585-től fogva a délamerikai Limában. A mai Egyesült Államok területén azonban csak 1638 körül alapították meg az első könyvsajtót. Az Északamerikai Egyesült Államok legragyogóbb emlékezetű államférfia: Franklin Benjamin is nyomdász volt. 1706-ban született. Főlszabadulása után átjött Európába, s két esztendeig szedősködött Londonban. Hazavitorlázva 1727-ben: szépszámú nyomdát rendezett be, s ezeket egynek kivételével bérbe adta a szerte megtelepedő kollégáinak. A kezelésében maradt philadelphiai nyomdával hírlapot és „Szegény Rikárd” című híres évkönyvet állított elő. Természettudós is volt és erkölcsfilozófus. Áldozatos és buzgó társadalmi tevékenysége páratlanul népszerűvé tette. Az Egyesült Államok függetlensége kivívásában Washington mellett övé a legnagyobb érdem. Államférfiúi dicsősége delelőjén is büszkén mondta magát nyomdásznak, s franciaországi követsége idején kicsiny nyomdát rendezett be magának Passyban. 1790 április 17-én halt meg, s mint az önmaga készítette sírfőlirata is mutatja, könyvnyomtatói mivoltát nem tagadta meg még az enyészet honában sem: „Itt nyugszik a teteme Franklin Benjamin könyvnyomtatónak. (Mint valami ócska könyvnek a táblája, amelyből kiszaggatták a lapokat, s amelynek gerince és aranyozása elkopott.) Most a férgeknek az eledele. De a mű nem fog megsemmisülni, mert – mint a boldogult hiszi – meg kell még jelennie egy újabb és szebb kiadásban, kijavítva és helyesbítve a szerzője által.” – Franklin Benjaminról, az államférfiú-nyomdászról több várost neveztek el az Északamerikai Unió különböző államainak területén, szobra pedig van úgyszólván temérdek.

Gutenberg művészete Magyarországon. Megszoktuk, hogy történetíróink jogos büszkeséggel szóljanak a könyvnyomtatás hazánkban való megjelenésének időpontjáról. Tény, hogy ebben a tekintetben több nyugati országot megelőztünk. Egyebek közt Angliát is. Viszont tagadhatatlan, hogy arrafelé Nyugaton még a tizenötödik század folyamán jól meggyökeresedett a nyomdászat, míg nálunk – mi tagadás benne – az első nyomda csak kérészerű volt, s ennek a budai nyomdának letűnése után jó hatvan esztendeig nem volt Magyarországon tipográfia.

Hogy Magyarország legelső könyvnyomtatója a német Hess András volt: már több mint száz esztendeje megingathatatlan tényképpen vallja a magyar tudós- és nyomdászvilág. Sokáig homályos kérdés volt azonban, hogy ki tette lehetővé Hessnek Budán való megtelepedését, ki volt mintegy finanszírozója ennek a nemes kulturális vállalkozásnak. Az a föltevés, hogy maga Mátyás király lett volna figyelmes a tipográfia frissen zsendülő művészetére, s ő maga földözte volna a budai nyomda felszerelésének borsos költségeit: kissé valószínűtlen, mert hiszen Mátyás ez időben már kicsúszott Vitéz János és Csezmeicei János intellektusának a hatása alól, diplomáciai és hadvezetési föladatak raja nyüzsgött az agyában, s ezenfölül még a saját dinasztikus érdekeinek a biztosításán is dolgozott. Magán embernek,

a tulajdon anyagi eszközeivel és a saját rizikójára kellett tehát megalapítani a nyomdát, ami mindenesetre öregbíti az érdemét. Történetíróink egészen a legújabb időkig azt hitték, hogy kultúránk e hősét Geréb Lászlónak, a későbbi erdélyi püspöknek, Mátyás király anyai részről való rokónának a személyében kell keresnünk. Geréb Lászlót említi a nyomda megalapítójaként már Wallaszky Pál irodalomtörténetíróink is Pozsonyban 1785-ben latin nyelven megjelent munkájában. Az ő nyomán Geréb Lászlót mondják a nyomda protektorának régebbi történetíróink is mindannyian: Szabó Károly, Ballagi Aladár a maga nyomdászat-történeti vázlatában, amely 1878-ban látott napvilágot, sőt még Fraknói Vilmos is a „Hunyadiak és Jagellók kora” című 1896 körül megjelent munkájában. A budai nyomda megalapítójának fölfedezése azonban mégis Fraknói Vilmosnak az érdeme, aki a vatikáni levéltár magyar vonatkozású regesztáinak átnézése közben bukkant rá a „Ladislaus de Kara” névre. Föltűnő volt neki, hogy ez a Karai László budai prépostnak nevezte magát, holott eddig Geréb Lászlót tekintették annak a budai prépostnak, akihez Hess András könyvnyomtatónak a budai krónikában foglalt dedikációja szólt, s aki e szerint a nyomda megalapítója lett volna. A korábbi történetírók – mint Fraknói mondja – a rendelkezésükre álló oklevelekben 1468-tól 1475-ig egy László nevű budai préposttal, 1476-tól egy Geréb László nevű erdélyi püspökkel találkozván: ebből azt az önkényes következtetést vonták le, hogy Geréb László budai prépostból lett Erdély főpapjává. Ennek a kombinációnak az alaposága iránt Fraknói fölfedezéséig semmi kétség sem merülhetett föl. További kutatásai során Fraknói megtalálta II. Pál

38. ábra. A nürnbergi Peypus-féle nyomdában 1513-ban készült könyv címlapja. A keretrajzot a grafikus művészetek atyamestere, Dürer Albrecht készítette. (Az iniciálé helyét üresen hagyta a nyomdász, hogy az illuminátor később pirossal befesthesse.) Dürer öregapja még szántó-vető ember volt a békésvármegyeli Ajtóson; fia már Nürnbergbe vándorolt ötvös, az unoka pedig, aki 1471-ben született s 1528-ban halt meg, már világhírű művész, a fa- és rézmetszésnek utólréhatetlen mestere. Nyomdájára is volt Nürnberg városában, de csak a saját műveit – így a „Kis Passió” és „Nagy Passió” fametszeteit – nyomtatta benne.

pápának Mátyás királyhoz intézett egy levelét, amelyben szintén szó esik Karai Lászlóról, majd a budai káptalan 1473 augusztus 4-én kelt kiadványát, melyben a káptalan átírja a német lovagrend nagymesterének okiratát, fölemlítve, hogy ezt Karai László prépost mutatta be. Kutatásai eredményeképpen tehát Fraknoi püspök csakhamar megállapíthatta, hogy a budai nyomda fölállításának és a „Chronica Hungarorum” itten való kinyomtatásának idejében Karai László volt a budai prépost. Ugyanakkor tisztázódtak a Geréb László életfolyására vonatkozó ismereteink is. A Fraknoi vezetése alatt a vatikáni levéltár egy másik osztályában dolgozó Czaich Gilbert hittudor nyomukra akadt azoknak az addig ismeretlen bulláknak, amelyeket Geréb László püspökké való kinevezése alkalmával állítottak ki. Ezekből kiderül, mint Fraknoi mondja, hogy: „Geréb ebben az időben élete huszonegyedik esztendejét töltötte be, még csak a tonzúrát vette föl, semmiféle egyházi javadalmat nem bírt, így csupán az erdélyi egyházmegyének a klerikusa volt; tehát a budai prépostságot 1473 után sem nyerte el”. Fraknoi Vilmos ezután végzett kutatásainak köszönhető, hogy ma már, ha csak nagy vonásokban is, de eléggé tisztán megjeleníthetjük magunk előtt az első magyarországi nyomda megalapítójának a vonzó alakját, s egyszersmind ismerjük az élte főbb mozzanatait is. E szerint Karai László a somogy megyei Kara helységből való volt. 1455-ben a bécsi egyetem deákja lett, majd az egyházi pályára lépett, de az egyházi rendeket csak az alszerpapságig vette föl. Ekkoriban a királyi kancelláriánál nyerhetett alkalmazást. Titkári minőségben jobbára Mátyás oldala mellett volt, s a király bizalmát a legteljesebb mértékben megnyerte. Ennek tulajdonítható, hogy Mátyás kegye őt egykettőre a főpapság sorába emelte. Az 1468-ik év első napjaiban egy akkori számadás már mint budai prépostot említi Karait. 1470 elején pedig alkancellárjává tette őt Mátyás. Ez év folyamán követségbe ment Rómába, s itt alkalma nyílt megismerlni az örök város akkori látványosságát, a tipográfiát. S ekkor adta bizonyosságát széles látókörének, tudománykedvelésének s igaz magyar honszeretetének. Átlátta a könyvnyomtatás roppant jelentőségét; fölismerete, hogy a tudományok terjesztésének a sajtó léssen a leghatalmasabb eszköze; s mert jó magyar ember volt: ennek a kultúrának, művelődési lehetőségnek az áldásaiban a maga magyar népét is részeltetni kívánta. Népének s a tudománynak szeretetével magyarázható meg későbbi nagy áldozatkészsége: hiszen anyagi hasznot nem remélhetett abból, hogy a tipográfia művészetét Magyarországra is átülteti. Itt, Rómában, kellett megismerkednie a Lauer-nyomda kiváló munkásával, Hess Andrással. A prépost és a nyomdászember valószínűleg gyakrabban elbeszélgetett egymással, s e beszélgetések azzal végződtek, hogy Karai egyszégre lépett a kitérő könyvnyomtatóval, s meghívta őt Budára. A költségek fedezését úgy látszik a maga teljességében magára vállalta, mint az Hess dedikációjából következtethető.

39. ábra. Othmar Sylvan augsburgi tipográfus műhelyében 1516-ban készült könyvcímlap. A gazdag keret rajzát Hopfer Dániel készítette, aki Dürer Albrechtel egyetemben egyik átültetője volt az olasz renaissance szellemének Németországba. Hopfer nemcsak mint rajzolóművész volt jelentékeny, hanem mint a sokszorosító technikák kitérő ismerőjét és gyakorlóját is emlegetik. A fa- és rézmetszésnek mestere volt, de őt tekintik a rézkarcos technika előfutárjának is. Ő ugyanis 1505 körül már mélynyomtatásos vaslapokat maratott, amítől pedig már csak egy lépés a rézkarc technikája, melyet főképp a rézmetszés kiegészítőjeként, később önállóan gyakoroltak.

Karai László további életfolyásáról Fraknói kutatásai nyomán annyit tudunk, hogy 1473 nyarán a „királyi személyes jelenlét” törvényszéki helytartójává, vagyis személynökké nevezte ki őt a király. E minőségében az ország legfőbb bírái között foglalt helyet, s hivatása volt mindazokban az ügyekben bírászkodni, melyek a király elé hoztak. Ítéleteit a király nevében hozta és az őrizetére bízott királyi pecsét alatt bocsátotta ki. Ebbeli tevékenységének számos emléke maradt reánk az 1474-től 1483-ig terjedő időkből. Meddig viselte ezt a hivatalt: Fraknói Vilmos sem tudta megállapítani. Utóda, Lukács egri prépost neve 1485 október 4-ikétől kezdve fordul elő az oklevelekben. Ez évi május hó 9-én azonban még élt Karai; halálának valószínűen a most említett két dátum között kellett bekövetkeznie. – Valószínű, hogy a meg egyezés után Hess András rövidesen útra is kelt Rómából, csak a legszükségesebb dolgokat: öntőműszert s matricákat vive magával. Az 1472-iki esztendő jórészét már a budai várban tölthette, ahol Karai László bizonyára a prépostság épületében adott neki szállást. Itt rendezhette be a nyomdáját is. Kezdetben volt dolga bőven. A betűk megöntése, a szekrények, állványok elkészítése, a nyomtató-sajtók megépítése, a kencefőzés és festékkotyvasztás, az összes egyéb anyagok előteremtése hónapokig eltarthatott. Mikor aztán a nyomda készen állott: fölmerült az a legfogasabb kérdés, hogy mit nyomtasson az újdonsült sajtókon. Valószínű, hogy Hess, miután megrendelésekre hiába várt: a saját kockázatával vállalkozott munkára. Olyan könyvet akart kiadni, amely számosabb vevőkre számíthat. A német nyomdász éles szeme fölismerte a magyarok kiváló kegyeletét és érdeklődését nemzetök multja iránt; ezért arra határozta el magát, hogy nyomdája első termékéül a magyar nemzet történetét bocsátja közre. A mű szedésébe 1472 végén avagy 1473 első hónapjaiban foghatott bele. Többhónapos ernyedetlen munkálkodás után 1473. évi június 5-én, pünkösd ünnepére megjelent végre a budai nyomda híres, szép terméke: a „Chronica Hungarorum”. „Chronicon Budense”-nek is nevezik, de nem ez az igazi címe. Hatvanhét levélre terjed, s vastag fehér papírosra nyomtatták. A magyarok történetét ismerteti két részben, a honfoglalástól egészen Mátyás királynak a koráig. Kolofónja következően hangzik: „Finita Bude Anno dni M.CCCC.LXXIII. in vigilia penthecostes: per Andream Hess.” A belőle máig megmaradt példányok száma Ballagi Aladár szerint tizenháromra rúg. A szép könyvnek nyomdászattörténeti szempontból nagy érdekessége az a mű élére szedett dedikációs levél (43. és 45. ábra), mely az egyetlen olyan forrás eleddig, amiből a budai nyomda keletkezésére és a „Chronica Hungarorum” megjelentetésére vonatkozóan adatokat találunk. Nincs meg benne, hogy ki volt a krónikának az írója, illetőleg megszerkesztője. Lehet, hogy Turóczi János történetírónk rejtőzködik mögötte, kinek terjedelmesebb magyar krónikája később, 1488-ban, egyszerre két helyt: Augsburgban és Brünbnben került sajtó alá. Hess András budai nyomdájának második és utolsó terméke valószínűen a „Magni Basilii de Legendis Poetis” című munka volt. Teljes bizonyossággal e kérdés, Fraknói szerint, nincs eldöntve. A munkának kolofónjából következtethető a főntebbí állításnak az igaz volta; ez a kolofón ugyanis így hangzik: „Sic finis libelli Basilii est per A. H.” A rövidítést úgy látszik egészen bátran „Andream Hess”-re egészíthetjük ki. Évszám azonban nincs e művön. Ép úgy dedikációs levél sincsen benne. Több ily régi nyomtatványt nem ösmerünk Budáról. Trócsányi Zoltán szerint ugyan Hess András nyomtatta volna Galeotti Marzio „De Homine” című munkáját is. Ez a mű a nyomtatás évének és helyének kitétele nélkül jelent meg, s Zrednai Vitéz Jánosnak van ajánlva. A budai nyomdában való elkészítése 1473 előtt – a Krónika dedikációjának tanusága szerint – nem történhetett meg. 1473 körül pedig Vitéz Jánosnak már a nevét semigen volt szabad emlegetni Magyarországon. Az aulikus Galeotti tehát e könyvét valószínűen 1470 körül, vagyis Vitéz kegyvesztettsége előtt nyomtathatta ki (Fitz József megállapítása szerint Bolognában), s hálából dedikálta azt Zrednai Vitéz János esztergomi érseknek, akinek nagy része lehetett abban, hogy ő, Galeotti, kiszabadult a velencei inkvizíció börtönéből.

Hess Andrásnak, a budai nyomda tipográfusának Fitz József bibliográfus, a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának főigazgatója a tulajdonképpeni történetírója. (Könyvének címe: „Hess András, a budai ősnymdász”, Budapest 1932, a Magyar Bibliophil Társaság kiadása.) Ámbár Hess személyére vonatkozó közvetlen adat újabban nem is merült föl, Fitznek a nyomdászattörténeti analógiák és újabb vizsgálódási módszerek segédelmével sikerült Hess alakját és tevékenységi területét annyira megvilágosítania, hogy ezt a képet már szinte végérvényesnek fogadhatjuk el. Megállá-

pításait Fitz József három részre csoportosítja. Az elsőbe tartoznak a bizonyosnak mondható tények, a másodikba a valószínűségek, a harmadikba pedig az adatok hiányait pótolni alkalmas láncszemek: a lehetőségek.

Bizonyos dolog például, hogy Karai László a római Lauer-féle nyomdából hívta meg Hess Andrást Budára. A „Chronica” betűinek patricái ugyanis ebből a nyomdából származtak, s Lauer az efajta betűkkel 1472 februárjáig több könyvet nyomtatott. Hess csak 1472 februárja után indulhatott tehát útnak Budára, de patricák nélkül, csupán matricákkal, s ezek egyikét, az „us” rövidítését, amely a rond 9-eshez hasonlít, elvesztette, s patrica híján nem is tudta pótolni. A papírost, mint az a vízjegyekből megállapítható, nem hozhatta külföldről, hanem itt Magyarországon vásárolta. Bizonyosnak véli Fitz József azt is, hogy Hess betűkészletét a „Chronica Hungarorum” kiadása után a Rómából hozott matricákból kisebb törzökre, „lécméret”-re öntötte át, s az új készlettel nyomtatta a „Basilius”-t és hozzá ugyanebben a nyomtatványban az „Apologia Socratis”-t. Ugyancsak bizonyos volna az is, hogy a budai nyomda 1480-ban már nem létezett, mert egyházaink a liturgikus könyveiket ettől az időtől kezdve külföldön nyomtatták. Külföldön készültek azok a nyomtatványok is, amelyekről részint régebben, részint újabban azt hitték, hogy Hess sajtóiból kerültek ki. Ilyenek: a „Constitutiones”, amely Lipcsében, az „Oratio Caesaris”, amely Rómában, s Galeotti már említett könyve, a „Liber de Homine”, amely Bolognában készült, s amelynek nyomtatását Proctor és utána Trócsányi Hessnek tulajdonították.

Mint bizonyosságot állapítja meg Fitz József azt is, hogy „Hess a „Chronica Hungarorum”-ot három szedésrészletre osztotta, s három sajtón nyomtatta. Típusaiból pedig kétségtelenül megállapítható, hogy a velencei nyomdászok technikai újításait nem ismerte, hanem még a legrégebb római nyomdák gyakorlata szerint nyomtatott.” A szedésrészlet szó nyomdásznyelven „partie”-t jelent, az egyes szedőknek kiosztott kéziratmennyiséget, amit „kimenesztés”-sel igyekeztek tele sorokká, illetőleg tele oldalakká formálni. Ezt a rövidítések gyakoribb voltával vagy kevesbítésével igyekezett az ősi szedőember elérni. A velencei nyomdászok technikai újításai az antikva betűk szépségében és szabatoságában fejeződtek ki a nyersebb római antikva meg a subiacói, „szemigót”-nak is nevezett típusokkal szemben. (Hogy hol kezdődik az antikva: nem könnyű meghatározni; Mentelin vejének, Rusch Adolphusnak már volt olyan kerekded típusa, ami elbírja az „antikva” elnevezést; de az antikvát – mindenestre a legtökéletesebb formáját, aminek már valószínűleg Jenson Miklós volt a metszője – a velencei Johannes de Spira 1469-iki föllépésétől számítják.) A velencei antikva és a valamivel korábbi római antikvák közötti szépség- és élességbeli különbségnek a betűmetsző és öntő egyéni szakképzettségén túl az is lehetett – Fitz József szerint – egyik oka, hogy a rómaiak még a Gutenberg-féle eredeti ólommatricát használták, míg a velenceiek már a Schöffer-féle rézmatricával dolgoztak.

A valószínűségek sorában Fitz József gyanítja az, hogy Hess András az egyházi rendhez tartozott, s nyomdász-kodása előtt szkriptor volt. Valószínű az is, hogy Mátyás király nem állott távol a budai nyomda létesítésének tervétől. Hess nyomdai személyzetét Fitz tizenhárom főre becsüli, s ezek közt voltak magyarok is. Hogy üzeme kifizetődjék, a „Chronica” körülbelül négyszáz példányban kellett Hessnek kiadnia, mert a könyv előállításának költségei négyszáz aranyra rúghattak, pedig rubrikált példányok az akkori ősnyomtatványok mellett legföljebb másfél aranyba kerülhetett. Mind a „Chronica”, mind pedig a „Basilius” papírosa valószínűleg magyarországi gyártmány volt, mert vízjegyei első sorban magyarországi kéziratok papírosában fordulnak elő. Valószínű továbbá, hogy Hess e két könyvön kívül egyebet is nyomtatott. „Ezek közé tartozhatott egy ma már elveszettnek tekinthető liturgikus munka, melyhez kétféle gótikus típust használt: egy hamar elkopott aprót és egy ellentállóbb misszálé-típust. Ezzel az utóbbival nyomtatta 1477-ben Antonius Florentinus „Confessionale”-jét. E föltevés alapja az, hogy a „Confessionale”-ban a „Chronica” papírosának a vízjegyét látjuk viszont, példányok pedig csak Magyarországon maradtak fenn, köztük kettő rubrikálatlan állapotban. A két gótikus típust Matthias Moravus metszette, ki 1474-ig valószínűen Budán, Hess nyomdájában dolgozott. Matthiasnak Genovába távozása után Hessnek ismét nem volt betűmetszője, a kisebb típus matricái hasznavehetetlenné váltak, s így kénytelen volt a „Confessionale”-t a hozzá nem illő misszálé-típussal nyomtatni. (Matthias Moravus később kisebb sorméretben használta ugyane típust.) Eszerint a budai nyomda 1477-ben még létezett.” Ennyi valószínű.

Lehetőségek számbavétele nélkül – mondja Fitz József – a budai nyomda rejtélyét nem oldhatnók meg. Történetében sok az elszigetelt adat, s ezeket csak lehetőségekkel hidalhatjuk át. Ilyen lehetőségekkel kell számolnunk már magának Hessnek a származásánál is. „Hogy merre volt hazája: nem tudjuk. Előszavának elegáns latinsága után ítélve, valószínűtlen, hogy a Hess névvel hesseni származását akarta volna kifejezni.” „Maga a Hess név is gyanús. S éppen mert gyanús: két egymástól elszigetelt tényt át lehet véle hidalni. Az egyik az, hogy a kilencvenes években Petrus Ungarus a ‚Chronica Hungarorum‘-ével részben egyező papirosra nyomtatott s csak magyarországi példányokban fennmaradt 1477. évi ‚Confessionale‘ típusát továbbfejlesztette; a másik pedig, hogy Petrus Ungarus társa volt Matthias Hussnak és valószínűleg már előzőleg is segédje Martinus Hussnak, mert az utóbbi régibb üzleti összeköttetésekének útvonalán jár. Nem lehetetlen tehát, hogy Hess a botwari Huss-család legidősebb nyomdásztagja, testvére Martinus Hussnak, nagybátyja Matthias Hussnak, a késői hetvenes és nyolcvanas évek híres lyoni nyomdászainak. Petrus Ungarus pedig ifjúkorában Huss budai segéde, ki a nyomda fölmozgatása után mestere nyomdászrokonainál értékesítette ismereteit. A budai

ősnymdász, ki Magyarországon feszült politikai légkörbe jutott, talán a Huss név itteni kényes hangzása miatt írta magát Hessnek.” „A Huss név ugyanis Mátyás király idejében gyűlöletes név volt minálunk. A Zsigmond idejében kivégzett Huss János hívei, a husziták, még mindig garázdálkodtak, s Mátyás király éppen a ‚Chronica Hungarorum‘ megjelenése előtt a huszizmus kiirtása címén hosszú és veszedelmes háborút viselt a csehek királya, Podjebrád ellen.”

Mi lett 1473, illetőleg 1477 után Hess András sorsa: nem tudjuk. Fitz József lehetségesnek tartja, hogy a budai nyomda megszűnésének oka Hess halála volt. „Nem hallunk többé róla, nyomtalanul eltűnik. De oka lehetett az is, hogy tönkrement. Hitelezői, például a papiros-szállító, megszorították, csódba jutott, a rossz üzlet elkedvetlenítette s visszavonult, más pályára lépett, ismét szkriptor lett, vagy kolostorba húzódott. Satöbbi, az eshetőségek száma mérhetetlen.”

S mi lett vajjon a budai nyomda Hess eltűnése után hátramaradt szerelvényének a sorsa? Ballagi Aladár azt hiszi, hogy valami elemi csapás pusztíthatta el azt, mert Hess távozta vagy halála esetén akadt volna a külföldön dolgozó magyar származású könyvnyomtatók között olyan, aki a fényes udvaráról európa-szerte híres Budára szívesen eljött volna. Mert szerinte volt magyar származású könyvnyomtató a külföldön szép számmal. Szebeni Tamásnak például 1472-től 1481-ig Mantovában, majd Modenában saját nyomtató műhelye volt. Feketealmi Holló András 1476-tól 1486-ig Velencében, Erdélyi Bernát 1478-ban Padovában, Dalmatinus György 1480-ban Velencében,

Szent Lukasz irása szerint. 113

Goffaga lün. Es főueti vala ütet/dicziruin az istent. Es mind az bereg.nip mihelen ezt látá/dicziretet tün az istennel.

Zizenkilengedik

VII.

S be menuin Zert choba / az városbari ar vala. Es sim egg

firfiu / kinek Zacheus vala neu / es ki az fukaroknak feidelme vala / es vgan ezen kuzdag ember vala / es azon ugekerit vala / hog az Zesust meg lathatna ki volna / es nem lathatfa vala az sereg niptul / hog miuel ember kor beli állapotaban kirzin ember vala. Es elol el sietuin fel haga egg vadfigbe foro / hog utet meg lathatna / mert azon vala vta. Es mikoron az Zes sus az helre iutott volna / fel tekintuin meg lata utet / es monda une ki. Zacheus / siess ball le / mert ma ennekem az teharadnal kell meg maradnom. Es sietuin le balla / es oromben liuin hazaba be fogada utet. Es mikoronn latnat ezt mindenel / rugodnak vala ezt monduan / hog az bunos emberhez ment volna be ballalra. Aluan le diglen Zacheus monda az vr istennel. Vram im az en iofaghimel nak felit az begbirnelnek adom / es ha valamiben valakit meg ezal zam / mig annit adok irtete. Monda Zes sus uneti. Es haznak ma kortingel meg maradasa / azirt hog ez es Abrahamnak leana legere. Mert az embernek fia azirt iutt / hog meg keresse / es meg tarza / az mi el vesett volt. Mikoron azok ezeket hallanat / ilfen hasonlatos f besidet es monda ezethez / azirt hog Zerusalembel kozel volna / es.

40. ábra. A sárvár-újszigeti tipográfia nyomtatványa 1541-ből. (Erdősi Sylvester János: „Ujtestamentum magyar nyelven.”) A kítűnő szakember Abádi Benedek volt a nyomtatója; a betűvel azonban ő maga volt a legkevésbé megelégedve. A nyomdát különben sem ő, hanem elődje, valami Strutius vagy Strauss nevű német tipográfus rendezte be még 1537 körül. Érdekes a könyv helyesírása; megérik rajta a német hatás is („sz”, a hosszú meg a gömbölyű „s”), meg a lengyel is (például a „cs” hangnak „cz”-vel írása). Legérdekesebb azonban a helyesírásban megnyilatkozó „itacizmus”, vagyis az a nyelvjárás, amely az „é” betűből „i”-t csinál. Főleg Szatmár vármegyében és Esztergom körül beszélnek így. (Például: „Ritka a szíp vínasszony.”) A „j” hangot ekkor még „i”-vel írták.

Feketealmi Márton 1481-ben szintén Velencében volt könyvnyomtató. Nem is szólva Hess budai valószínű munkatársáról, Petrus Ungarusról. Nevükről ítélve, nyilvánvaló, hogy a felsoroltak mind magyarok voltak. Valamint a későbbi idők-
ből a következők is: Garay Simon (Velence 1491), Basay Ungarus (Cremona 1494), meg talán a pilseni Bakatár Miklós is. De még egy adat teszi valószínűvé azt a föltevést, hogy a budai nyomdát elemi csapás, például tűzveszedelem pusztította el. Vitéz János főpapunk 1492-iki bécsi tartózkodása idején az ott dolgozó könyvnyomtatót, Winterburger Jánost minden áron rá akarta venni arra, hogy a nyomdáját helyezze át Budára. Ha a budai tipográfia szerelvénye ebben az időben még meglelt volna: egyszerűen csak valami vándorló tipográfust kellett volna fogni hozzája.

A tizenötödik század végén és a tizenhatodiknak az elején voltak Budán kiadással is foglalkozó könyvárusok, de nyomda híján külföldön kellett dolgoztatniok. Így Nürnbergben (Koberger Antal hírneves műhelyében) nyomtatódott 1484-ben a Szent István jobbkezéről szóló magyar ének, amely munka elveszett vagy lappang. Több magyarországi vonatkozású mű készült ez időtájt Bécsben is, Winterburger János nevezetes nyomdájában. Feger Theobald budai könyvárus 1488-ban az augsburgi Ratdoldt Erhard könyvnyomtatónál kinyomtatta

Turóczy János ítélmesternek „Chronica Hungarorum”-át, amely a Hess András-féle krónika terjedelmesebb, illusztrált kiadásának tekinthető. A templomi szertartáskönyvek nyomtatását pedig – főképpen az esztergomi egyházmegye számára – Kaym Orbán budai könyvkiadó közvetítette a tizenötödik század alkonyán meg a tizenhatodik elején. Volt egy Paep János nevű könyvárusa is Buda városának; 1498-ban kiadta a magyar szentek legendáját. E derék könyvkiadók tevékenysége volt utolsó kicsendülése a magyar könyvhistóriának ebben a korszakban. A nagy agónia idejéhez értünk; 1514 és 1526 vérzivataraiiban tovafoonyadt minden régebbi kultúránk. Ami a nyomában később kisarjadt: már nem a humanisztikus világnézet palántája volt, s nem is a gyér kiválasztottak számára zsendült. A világraszóló nagy lelki átalakulás korszaka következett; a reformációs világnézet piros virágai nyíltak milliónyi ember kebelében nálunk is. Az udvari cifra latin-beszédű humanizmus helyett a nép nyelvén harsogó szószék, meg az iskola és a sajtó lett döntő tényezővé a nemzetek kultúrájában. A könyvnyomtatás félelmetes harci eszközzé lett az eszmék csatározásaiban. Amíg korábban művész volt a nyomdász, a jobb módúak esztétikai és kulturális szükségletei egy részének előteremtője: a tizenhatodik században sokhelyt egy új, mintegy apostoli hivatása lépett előtérbe. A reformáció századának szokták nevezni ezt a tizenhatos évszázadot, a reformáció fogalmától pedig elválaszthatatlan a nyomdászatnak, a szószékről elhangzó ige megmilliomszorozójának a fogalma. A tipográfusok egy része tehát alvezére lett a hit akkori világháborújának.

Buda vára azonban, s véle majd egész Közép-Magyarország, harmadfélszáz esztendőre elveszett a tipográfia számára ...

**AZ NAGYSAAGOS GROFF
KATALYN** a33onnak a5 nehay nagyla
agos Pereny Gabriel ha3as Taartaanak a5
Comyathy Benedek hywfeeges 3olga
lathyat es ew maga ayanlalath
mongya mynth kegyelmes
A33onyanak.

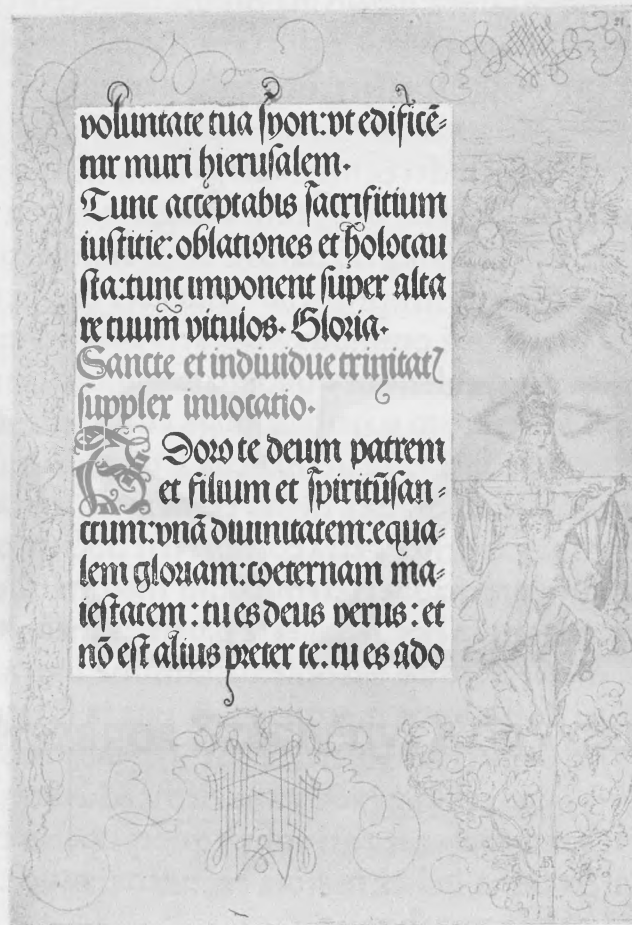

EMekezhetyk rola the nagyfa
agod kegyelmes A33onycm,
hogy mykaron halloth volna
the nagyfagod engemeth, hogy
yde es f3wldre budostam volna
(mynth ydegen es iwueuyn Ember) a5 fene
3w3wkwk elwt (kyketh aloytok en hogy a5
y3w3wsten Ostora, es a5 my gonos Bwneynke
erth reank boc3aroth haragya), Huzth vara
bol hoz3aia byuatha the nagyfagod engemeth
hogy en a5 the nagyfa: Egyeten egy ydes fiar,
a5 nemes erkewl3w Pereny lanolth tanoy
tanam. Mely the nagyfa . egyeten egy maga
3aryanak tanoytafara en rea alleek, iolleheth
nagy gondolkodafual, es enmagamba valo,
lok meg hanyafual vete3uel. Eoyenit a3erith
hogy igen iol rudom vala mely igen nagy
gond volna, illeten nemes v3fiath a5 deaky
rudomanyra

41. ábra. Az első magyar nyelvű nyomtatott könyvnek ajánlása. (Komjáti Benedek: „Szent Pál levelei.”) Krakkó városában nyomtatták a Bécsből odakerült Vietoris Jeromos sajtóin 1533-ban. Nyelvezetében jelentkezik az itacizmus is (például „édes” helyett „ydes”), egyébként lengyeles ékezetet is találunk benne (farkas „e” betűt az „és” szócskában). Az „i” hangot még sokhelyt „y”-nal írja Komjáti, a szóvégi „t”-hez hehezetes „h”-t biggyeszt („kyketh”, „iolleheth”, „ayanlasath”). Az „á” hangot kettős „aa”-val jelöli, vagy egyáltalában nem különbözteti meg az „a”-tól. Az „ö” és „ü” hangot többféleképpen írja; az „sz” helyett „z” jegyet használ („gonos”: gonosz; „azzon”: asszony).

Buda városának a török uralom alól való felszabadulása után – Gárdonyi Albert közlése szerint – csakhamar akadt volna új tipográfusa a német Heyl Quirinus személyében 1689-ben, de nyomdanyitási kérelmét a kormány elutasította. Így aztán a török uralom megszűnése utáni első nyomdásza a bajor származású Landerer János Sebestyén lett, aki 1724-ben szerelte föl vizivárosi sajtóját. Korai halála után özvegye Veronika 1728-ban férjhezment a faktorához, Nottenstein János Györgyhöz, akit azonban szintén rövidesen elragadott a halál. 1738-tól 1852-ig az özvegy maga vezette tovább a tipográfiát, majd pedig átadta első házasságából való fiának, Landerer Lipót Ferencnek, aki tizennyolc esztendőig nyomtatgatta német katekizmusait, ábécés könyveit és ponyvás füzeteket. Őutána özvegye Katalin nevén volt a nyomda 1802-ig. Landerer Lipót Ferencnek és Katalinnak volt a fia a szomorú emlékű Landerer Mihály, aki 1779-től kezdve faktori szerepet töltött be a nyomdában, s mint Gárdonyi Albertnél olvassuk: igen serényen dolgozott tipográfiája fölvirágoztatásán, Trattner-től vásárolt új betűkkel szerelve föl azt. Ez a Landerer Mihály 1795-ben belekeveredett a Martinovics-féle összeesküvésbe, s halálra ítélték őt is, meg társait is, többek közt Kazinczy Ferenc és Verseyhy Ferenc nagy íróinkat. A királyi kegyelem börtönre enyhítette Landerer halálos ítéletét, de szegény tipográfusunk tíz év multán testben-lélekben megtörve, úgyszólván csak meghalni jött ki a tömlőcéből. Közben a nyomda testvére Landerer Anna kezére jutott, 1838-ban pedig a jeles szakember, Bagó Márton vette át, akinek családja népies iratok nyomtatásával foglalatzkodott az egész tizenkilencedik századon át. Kalendáriumukat tizenötezer példányban nyomtatták.

Buda városának időrendben harmadik nyomdája az Egyetemi Nyomda volt, amelyet tulajdonképp Nagyszombatban alapított meg Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök még 1577-ben, megvéve erre a célra a jezsuiták bécsi tipográfusának a szerelvényét. A nagyszombati nyomda az ellenreformációt szolgálta; ott nyomtatódott Telegdinek a püspöknyomdász Bornemisza Péter ellen írott több vitairata, majd meg Pázmány Péter írásainak is egyrésze. Ott készült az első magyar naptár 1579-re, amit aztán több is követett, így az 1584-iki is, Otmár Bálint könyvnyomató impresszumával. Telegdi 1586-ban történt elhalálózásakor a tipográfia irányítója valószínűleg Pécsi Lukács, az esztergomi egyházmegye fiskálisa lett, aki szintén vitairatok sokszorosítására használta föl a nagyszombati sajtót. Ebből a háromszázhatvanhárom esztendővel ezelőtt alapított kicsinyke tipográfiából lett idővel a nagymultú, máig is virágzó Egyetemi Nyomda, amely a századok folyamán nyomdászati művészet dolgában is megállta a helyét, általános kulturális szempontból pedig a maga ezernyi kiadásával, főleg iskolai és tudományos könyveivel mérhetetlen szolgálatot tett a magyar közművelődés ügyének. A nyomda történetében döntő szerepe volt a magyarországi ellenreformáció vezérének, Pázmány Péternek, aki 1625-ben megalapítva a nagyszombati egyetemet, a Telegdi-féle tipográfiát is beléjeolvasztotta, s egyszersmind rábízta a jezsuita rend kezelésére. A jezsuiták ama törekvése, hogy a befolyásukat minél szélesebb körre kiterjesszék: érdekesen nyilvánult meg abban, hogy ők már nemigen nyomtattak foliánsokat és negyedréti könyveket, hanem túlnyomóan nyolcad- vagy éppenséggel tizenkettőrétiűket állítottak elő. Termékeik tehát jobbra apró könyvecskék, amelyek kényelmesen kezelhető külső alakjukkal, valamint olcsóságukkal is világosan kifejezik, hogy nem csupán a tudósok kicsiny számú csoportjára, hanem az olvasni tudók nagyon széles tömegeire számítanak. A „tömegmunka” azonban sokszor a nyomtatványok szépségének rovására volt. Mint Ballagi Aladár mondja: „E könyvek nyomdászati szempontból igen gyarló kiállításúak, s egy sincsen közöttük, amely idehaza készült nyomdai szerekkel és betűkkel nyomtatott volna. Ha kezünkbe vesszük a jezsuita kiadványokat: a bécsit, a grácit, a nagyszombati és a kassait, nem tudjuk megkülönböztetni őket egymástól. Jele annak, hogy a Provincia Austriaca, amelynek a bécsi, gráci és nagyszombati rendházak egyaránt kiegészítő részét képezték: valamennyi nyomdája részére egyszerre – és mindig a külföldön – szerezte be nyomdai felszerelését.” Ballagi Aladár e megjegyzése természetesen csak a tömegmunkára vonatkozhatik, amit bizony egyformán silányul állítottak ki mindenütt. De hogy voltak a nagyszombati nyomdának valóságos remekei is szép számmal: bebizonyította az a kiállítás, amelyet Czákó Elemér rendezett 1927 őszén az Egyetemi Nyomda 350 éves jubileumára. Ami a nyomda felszerelését illeti: az kezdetben csakugyan nem volt – és nem is lehetett – hazai származású, hiszen a református nyomdáké sem volt az. Betűit a tizennyolcadik század közepéig minden nyomda a külföldről

42. ábra. Miksa császár imádságoskönyvének egyik oldala. E terjedelmes könyv szövegét Schönsperger augsburgi udvari nyomdász készítette, az első 56 lapot pedig – köztük az itten bemutatottat is – a magyar származású nagy művész Dürer Albrecht illusztrálta. A művészi főladat eredetileg abból állott, hogy a lapok széleit a szövegnek megfelelő illusztrációk díszítsék. A fametszetek kivételére azonban nem került a sor, mert a könyv előállításának munkálatai, valószínűleg a császár rendelkezése, abban maradtak. Az ábrázolások különböző színű tintával készült gondos tollrajzok. A könnyű tollal rajzolt vonalak finomak és egyenletesek. A képkíséret mindenütt a szöveghez illő; a könyv díszé mindenütt a nyomtatás természetes folytatása gyanánt hat; annyira összenőtt a nyomtatott szöveggel, hogy a betűk nélkül csak mintegy félmunkának hatna. Nagy mestere volt Dürer a díszítő elemek földolgozásának, s e tekintetben képzelete csodálatosan gazdag. A sokhelyt fantasztikus emberi és állati alakok, füzérek, indák, hullám- és csigavonalban elágazó növények és gazdag díszű oszlopok sokszoros változatosságuk mellett is gyönyörű egységben olvadnak össze az imádságoskönyv oldalain.

Ad uenerandum dñm Ladizlaū prepositū ecclesie
buden: pthonotariū apostolicū: necnon uicecācel
lariū serenissimi regis Mathie i cronica hūgaroy
Andree prefatio.

Quoniam in superiori tempore uenerande dñe in latio uersarer:
uiderēq; quāto emolumento ac decori hoim generi hī uiri
forēt: q; magno pstantes ingēio suā diuinā industriā compmē
dis libris adhibebant: placuit mihi tam dignū tamq; excellens
studiū mea pro uirili capeffere: ut siquid demū assequi possem:
id non in meam dūtaxat: uerū etiam pluriū mortaliū utilitatē
conuerterē. Vnde cū dei benignitate p uoto meo aliquātisper
profecissem: & ob id rei ad inclytum hungarie regnū tua gratia
accerfitus uenirem: essemq; nō parum ociosus: suscepti laborem
ingentem dieꝝq; plenū: imprimendi uidelicet cronicū pānonie
opus: laborē in qua: quē omnibus hungaris gratū atq; iocundū
fore putauī: quādoquidem: ut quisq; natale solum unice diligit:
reliquisq; orbis terrarum partibus longe antepōnit: ita & suoꝝ:
qualem uitam egermt: quicq; uernaticus scire plurimū exoptat:
ut siqua preclara: memoratūq; digna cōspe xerit: imitari debeat.
siqua uero minus feliciter gesta compererit doctus precauere
possit. Sed cum animaduernerem: & diu mecum ipse uolūtārē:
cui meam primam in hoc sedulitatē pluribus diebus lucubrātā
dirigerē: te preter domine mi obseruandissime inuenio neminē.
Quippe & tu de me optie meritis es: & sine te susceptus labor
neq; iniri: neq; expleri potuisset. Accipe itaq; hoc munusculum
nostrum iure quodam tue excellentie dedicādū: ut q; uidelicet
potissima laboris causa extitisti: ipsius quoq; operis particeps
esse debeas. Et siqua indies, maiora excudemus: tuo etiā illustri
nomini dedicata putabimus.

Incipit prima pars cronice de origine hūgaroy:
de descensu de scitia in panoniam: de bellis contra
diuerfas nationes habitis: ac de expulsionē eorū
& reditu in scitiam.

43. ábra. Az első magyarországi nyomtatott könyv, a „Chronica Hungarorum” Karai Lászlóhoz intézett dedikációja. (Magyar fordítását l. a következő oldalon.) 1473 tavaszán került ki a Rómából jött Hess András budai sajtója alól. A könyv vastag fehér papírosra nyomtatott 67 oldalra terjed, s a magyarok történetét ismerteti a honfoglalástól Mátyás király koráig. Hess Andrásnak ez az ajánló levele az egyetlen olyan forrás eleddig, amelyből a budai nyomda keletkezésére és a „Chronica Hungarorum” megjelenetésére vonatkozóan adatokat találunk. Nincs meg benne, hogy ki volt a krónikának az írója, illetőleg megszerkesztője. Lehet, hogy Turóczi János történetírónk rejtőzködik mögötte, kinek terjedelmesebb magyar krónikája később, 1488-ban, egyszerre két helyt: Augsburgban s Brünbnben került sajtó alá. A Hess András könyvében és Turóczi János krónikájában csakugyan sok a közös részlet.

44. ábra. Buda vára az első magyarországi könyvnyomató, a Róma városából hozzánk került Hess András idejében, 1473 körül. Ez az eredetijében foliós nagyságú fametszet Schedel Hartmannak a nürnbergi Koberger Antal nagyszabású nyomdájában 1493-ban megjelent krónikájából való. Balfelől látható rajta az erős fallal övezett s palisszádjával a Dunáig lenyúló királyi várpalota. Karai László budai prépostnak és királyi alkancellárnak a háza Hess András nyomdájával a jobbfelől levő első templom körül lehetett. A királyi palota és a Duna közt levő házcsoportoknak már akkor is Viziváros volt a neve; ehhez csatlakozott északabbra (a mai Horvát ucca tájékán) a Tótfalunak nevezett városrész. A mostani Császárfürdő körül volt Felhévíz mezőváros, az újlaki templom körül Szentjakabfalva község, még följebb a Királyné Városa; a mai Óbuda. Tabánt (amely a török világban kapta ezt a nevét) régenten Kispesztnek nevezték, a mostani Gellért-fürdő táján pedig a kicsiny Szentersébetfalva terült el. – „Ős-Budavára” különben nem annyira ősi település, mint azt közönségesen gondolják. A tatárjárás idején, 1241 körül például a mai Vár helyén még csak egy kopasz domb emelkedett; „Pesti hegy” volt a neve. A várszerű építkezést IV. Béla kezdte meg a tatárok eltakarodása után. Az első telepések jobbára németek voltak; számukra épült 1255 és 1269 közt a Nagy Boldogasszony temploma, míg a magyarok a mai helyőrségi templom helyén álló Magdolna-egyházba jártak istentiszteletre. Zsigmond királyunk a tizenötödik század elején francia építőmesterekkel újjáépíttette a királyi palotát. Fénykorát azonban Mátyás király idejében élte Budavára. Ekkoriban lett a politikai és diplomáciai élet, a tudományos és művészeti mozgalmak központja. Humanista írók lepték el, főiskola létesült benne, megalapítódott a „Bibliotheca Corviniana” világhíres könyvtára, Karai László hívására pedig megjött Hess András is a maga tipográfiájával.

45. ábra. Hess András „Chronica Hungarorum”-jának kolofónja. Fordítása a következő: „Befejeztetett Budán az Úr 1473-ik esztendejében, pünkösd előtt való szombaton, Hess András által.”

Finita Bude Anno dñi. M. CCCC. LXXIII
in uigilia penthecostes: per Andream Hess

A 45. ábra latin szövegének magyar fordítása a következő: „Tisztelendő László úrnak, a budai egyház prépostjának, apostoli főjegyzőnek, fenséges Mátyás király alkancellárjának. Az elmúlt időkben, tisztelendő úr, tapasztalhattam, hogy azok a nagytehetségű férfiak, akik isteni ügyességüket könyvek nyomtatására használják föl: ezzel az emberiség javát és díszt nagy mértékben előmozdítják. Ezért magam is kedvet kaptam, hogy erre a föladatra vállalkozzam, s amennyiben igyekezettel célt érek: az elsajátított ismereteket nemcsak a magam, hanem számos halandók hasznára fordítom. Miután pedig óhajtsom teljesült és némi előmenetelt tettem: a Te meghívásodra a dicső Magyarországra jöttem. Itt nem kevés ideig foglalkozás nélkül voltam, míg végre hosszú időt igénylő nagy vállalathoz, Magyarország krónikájának kinyomtatásához fogtam. Azt hittem, hogy ezzel minden magyar embernek kedves és örvendeztető munkát végzek. Ugyanis miként szülőföldjét mindenki legjobban szereti és minden más országnál többre becsüli: szintűgy minden hazafi ösmerni kívánja az életet, melyet ősei egykor folytattak, hogy ily módon emlékezetes jeles tetteiket utánozhassa, ellenben a szerencsétlenségeket, mik őket érték, okulva elkerülhesse. Mikor pedig arról elmélkedném és hosszasan magamban tépelődném, hogy fáradozásaimnak néhány nap előtt befejezett ez első eredményét kinek ajánljam: mást nem találtam, mint Téged, tisztelt uram. Néked ugyanis személyem körül nagy érdemeid vannak; a munkát, melyre vállalkoztam, nélkülöd sem megkezdeni, sem befejezni nem lettem volna képes. Fogadd tehát ezt a kis ajándékot, mely jogosan megillet. Miután a munkára a legfőbb indító ok voltál: részesülj eredményében. Ha netán később nagyobb könyveket lenne alkalmunk nyomtatni, ezeket szintén majd a Te dicsőséges nevednek fogjuk ajánlani.” – Fraknoi Vilmos megjegyzi ehhez a dedikációhoz: „Az ajánló levélben Hess András két jellemvonása tűnik föl: az ideális fölfogás a könyvnyomtatásról, s a humanisták hízelgéseitől elütő komoly, mondhatnók méltóságteljes hang, amelyen pártfogója iránt érzett háláját tolmácsolja. Az ilyen önrzetes ember nem szánja el magát arra, hogy kegyelemkenyéren élőködjék.”

ZACHARIAS.

¶ Az Babyloniából való szabadulásna utána, emlekezteti az Prophéta az Sidókat arról, miért sanyargáta volt meg Isten az ő Atyákat olyan keserűesen. Az után inti őket hogy jó reménységben legyenek igaz szabadulásoc felől, ezac hogy sűnecc szerint Istenből térjenek. Végre feddi őket az ő gonoszságokért, miuel hogy meeg az előbbi bétkekben scc vala bennecc.

ELSŐ RESZ.

¶ Először inti az Propheta az Caputban az Sidókat hogy megtérjenek Istenhöz, és az ő atyáknak gonoszságokat ne kövessék. Másodszor vigabralja az foglaltságból haza sőt Sidókat az Isten fiának (kic az Myrtus fac közdörre álló Angyal példáz) közdörre való térésüel, az Angyaloknak melletre való vgyazafoccal, az Isten fiának érettecc való törekedéscuel, az Istennek kegyelmes gondúfeleléscuel, hűzszaioc való jó akarattyual, az ő ellenlégeknek romlásoccal, mellyeket mind az Prophéta három larsafokban példáz.

DARIVS királnac másodice estendie nécc nyöltzadic hólnapián, síóla az WR Zachariásnac Barachias fiának, ki Iddo Prophéta fia vala, ezt monduán.

2 Meg haragut vólt az WR felötte igen az ti atyáitokra.

3 Ezt mondgya azért nékic. Ezt mondgya a seregeknek WRa. Tértetec én hozzám azt mondgya az seregeknek WRa, és ti hozzátoc terecc, azt mondgya az seregeknek WRa.

4 Ne legyetec olyanoc mint az ti atyáitoc, mert ez előtt való

Prophétac kiáltottac nékic, monduán. Ezt mondgya az seregeknek WRa. Tértetec meg kérlec az ti gonosi útaitokról, és az ti gonosi tselekedetektől: és nem fogattac síót, és nem figyelmeztetec én hozzám, azt mondgya az WR.

5 Hól vadnac az ti atyáitoc? és a Prophétac? mind öröcké élneké?

6 De az én besédim és az én végezésim, mellyeket az én síólgaimnac az Prophétáknac megparanczoltam, vallyon nem tellyésedteké bę az ti atyáitokon: mert megtérüen azt mondottac, az mint elgondolta vala az Seregeknek WRa hogy mi velünc czelekedgyér, az mi útainc és tse-

a: Az ötödice és hatodice vers együnc való, mellyek nec értelme ez, vgy vgyon hogy az ti atyáitoc meg holtac, a Prophétákis meg holtanac de az en besédim meg né holtanac, azért melto do log hogy az ti atyáitoknac példaiokból és a regi Prophétáknac tselekedetéből tselekedetec.

m z .leked.

46. ábra. A „Vizsolyi biblia” egyik oldala. A magyar reformátusvilág e sok kiadást ért, híres könyvét másképpen „Károli-biblia” néven ismerik. Károli Gáspár gönci református pap volt a fordítója és Mancskovics Bálint a nyomtatója. Ortográfiai érdekességek ebben az első, 1590-ben az abaújmegyei Vizsoly községben nyomtatott kiadásban: A farkincás lengyel „e” betű még itt is kísért néhol, de már megvan az „á”, „é”, sőt még a hosszú „ó” betű is; a szövégi „k” hangot általában „c”-vel írják; az „u” helyett „v”-t vagy „w”-t, a „v” helyett viszont „u”-t használnak; a „cs” hang írásmódja: „cz” és „ts”.

szerezte be. Betűöntő szerszáma – úgynevezett „instrumentum”-a azért mindenik tipográfiának megvolt. Az akkori közlekedési viszonyok mellett ugyanis nem lehetett szó arról, hogy ha valamelyik nyomdásznak kifogy mondjuk az „e” betűje: száz mérföldről hozasson ilyen „defektus”-t. Ezért a régi könyvnyomtató amikor betűt vásárolt: matricát és a maga tipométriájára beállított öntőműszert is vett hozzá, s amikor szüksége került: önmaga öntögette a pótlóbetűit. A nagyszombati tipográfiánál is ilyen lehetett a helyzet a tizenharmadik század közepéig, amikortól fogva az Egyetemi Nyomda nemcsak a maga számára, hanem eladásra is tudott betűt önteni. Ami a tipográfia másik fő-fő anyagát, a papírost illeti, a nagyszombati nyomda a maga papíros-szükségletét kezdetben főleg Morvaországból és Sziléziából szerezte össze, de a tizenhetedik század második felében már a Pálfi-féle bazini malom papírosát használta; még későbbben a líptóvármegyei szentmihályi, majd meg a znióváraljai malmok voltak a fő-fő szállítói. Budára kerülté után a kőrmöci Klöckh-malom papírosát használta az Egyetemi Nyomda, de évről évre roppant mennyiségeket hozatott a Trattner János Tamás ebergassingi telepeiről is. Ballagának a nagyszombati nyomdát illető rossz véleményének kialakulásához talán hozzájárult az is, hogy a nyomda faktorainak kétszázésettendős névsorát végignézve, még véletlenül sem találunk köztük magyar embert; csupa német név. De hogy a technikai irányítás német faktorok útján történt: sokfelé így volt a világon; a német találmányt német emberek fejlesztették ki legjobban, s különösen a nyomtatási technikában a pedánságig gondosak és alaposak voltak. Mindamelllett kítűnő magyar szedője állandóan kellett, hogy legyen a nagyszombati nyomdának, mert az ott készült nagyszámú nyomtatványban az akkori időkhöz képest aránylag kevés a sajtóhiba. Már a tipográfiát felső fokon igazgató jezsuita rendbeli szerzetesek között szép számmal akad magyar ember is. E „prefektus”-oknak nevezett nyomdaigazgatók közt találjuk a jeles hitvitázó Szentiványi Márton tanárt, ki 1688-tól kezdve egyszersmind az egész ország területére kinevezett könyvcenzor is volt. Huzamosabb ideig prefektusokodott utána Kapi Gábor, majd Roys Ferenc, aki után 1748-tól 1750-ig jeles írónk Faludi Ferenc vezette legfelső fokon a tipográfia ügyeit. A nagyszombati nyomda utolsó prefektusa Tolvay Imre volt 1758-tól 1773-ig.

Mikor XIV. Kelemen pápa 1773-ban fölözlatta a jezsuiták szerzetét, az erről szóló pápai brevét Mária Teréziának is foganatosítania kellett. Még ugyanebben az esztendőben elrendelte a jezsuiták összes társházainak bezárását és minden vagyonuk lefoglalását. Ebbe természetesen beleszámítódott a tipográfia is. A nyomda ekkor készült leltárából megtudjuk, hogy sajtóinak száma hat volt, betűkészlete pedig hétszáz bécsi mázsát tett ki. A hat könyvsajtó közül öt volt állandóan működésben, s ezek mellett tíz nyomtató munkás („impresszor”) dolgozott. A „kollektorok” vagyis szedők száma tíz volt, a korrektorok („kasztigátoroké”) három. Inas („tyro”) egy volt, aki 1 forint és 15 krajcár kosztpénzt kapott hetenkint. A munkabeosztás, tördelés stb. Leiszek Miklós faktornak a dolga volt, akinek a fizetése heti 4 forintot tett ki. A szedők és nyomtató munkások akkordbérért, mai nyomdász-mesterszóval számolásban dolgoztak. Állandó betűöntő munkásai is voltak az Egyetemi Nyomdának már Nagyszombatban is.

Mária Terézia királynő 1777-ben elrendelte a nagyszombati egyetem és a nyomda átköltöztetését Budára, ami meg is történt. Nyomdaigazgató itt kezdetben a híres történetíró Pray György volt, kinek helyébe csakhamar a korábban Párizsban dolgozott Trattner Mátyás tipográfus, majd a nagyszombati főfaktor, Folger János került. 1779-ben a nyomda szabadalmat nyert az összes magyarországi iskoláskönyvek nyomtatására és terjesztésére. 1797 körül megvették Novákovic Iván bécsi tipográfiáját, aminek révén rengeteg cirillbetűs anyag került az Egyetemi Nyomda birtokába 1798-ban pedig megkezdték a házi betűöntőde bővítését és átszervezését, s evégből Bécsből Budára hívták Bikfalvi Falka Sámuel, aki Tótfaluji Kis Miklós után legnagyobb betűmetsző művésze és öntőmestere volt a régi Magyarországnak. Működése nyomán a nyomda betűöntőosztálya hatalmasan föllendült; 1810-ben már tizenhat, 1822-ben pedig tizenkilenc betűöntő-munkással dolgozott Falka, ami csak azzal magyarázható, hogy az Egyetemi Nyomda nem csupán a maga számára, hanem az ország könyvnyomdái egy jórészének is öntött betűt.

A nyomda igazgatója 1804-től 1838-ig a széles látókörű jó magyar ember Sággy Ferenc volt, aki mindvégig nehéz harcot vívott az osztrák szellemű bürokratizmussal. Ami hivatalnokembertől igen merész dolog volt akkortájt: jó barátságban

élt a politikai tekintetben legjobban kompromittált íróinkkal, így Bacsfányi Jánossal, Verseghyvel, Kazinczyval is, és ahol csak tehetette, segítségükre volt a munkáik kinyomatása körül. Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Révai Miklós műveinek jórésze is a budai Egyetemi Nyomda sajtóin át lett a magyarság közkincsévé. A börtönviselt Verseghyt éppenséggel a nyomda korrektorául alkalmazta Ságghy. Nélküle a szegény, gyámoltalan író talán éhen is pusztult volna. S mikor meghalt: Ságghy közbenjárására az Egyetemi Nyomda temettette el Verseghy Ferencet. Ságghy igazgatósága idején, de még jó darabig azután is, sok újság és folyóirat készült az Egyetemi Nyomdában. Legtöbb munkát adott a 2800 példányban megjelenő „Ofner Zeitung” nyomtatása. A magyar lapok közül ott készült: Kisfaludy Károly „Aurora” című folyóirata (l. 61. ábra) 1823–24-ben, amely maga köré csoportosítva az ifjabb költői nemzedéket, szinte korszakot teremtett a magyar irodalomban; a Bajza József szerkesztette élelhangú „Kritikai Lapok” 1830–36-ban; Schedel, Vörösmarty és Bajza roppant tekintélyű „Athenaeum”-ja és „Figyelmező”-je 1837-től és sok más. Az Egyetemi Nyomda állította elő Vahot Imre „Pesti Divatlap”-ját is, amelynek Petőfi – addig még Petrovics – Sándor lett korrektori címmel a segédszerkesztője.

1822-ben az Egyetemi Nyomda személyzetének létszáma úgy 150 körül járhatott. Volt közte 34 betűszedő és 42 nyom-

tató munkás, 3 korrektor és 19 betűöntő. A sajtók számát Pest-Buda akkori monográfusa Schams Ferenc 20-ra teszi; valamennyi régimódi faszajtó. A legelső két gyorsajtót csak 1839-ben hozzák meg Bécsből. A szabadságharc kitörésekor azonban a kéziszajtókon kívül már öt gyorsajtója volt az Egyetemi Nyomdának. A kormány ott kezdte nyomtatni a maga terjedelmes és nagy-példányszámú hivatalos lapját, a „Közlöny”-t, meg a felelős minisztérium ezerféle új nyomtatványát; ott készült a konzervatív párt Dessewffy Emil megindította, hetenkint négyszer megjelenő újságja is, a „Budapesti Híradó”, amiből később „Figyelmező” címmel napilap lett, sőt ott nyomtatták egyideig Táncsics Mihálynak „Munkások Újságja” című hetilapját is. Windischgrätzék bevonulásakor a kormány a hivatalos „Közlöny” nyomtatására használt sajtókat meg betűkészletet Debrecenbe szállította, „Álladalmi Nyomda” címet adva az Egyetemi Nyomda e különítményének. Az Álladalmi Nyomda a kormány közvetlen rendelkezése alatt maradván, követte a kormányt az egész vándorútján: Debrecenből Pestre, majd meg Szegedre, Aradra és tovább is. A „Közlöny” utolsó számát Lugoson nyomtatták ki 1849 augusztus 13-án. Szétosztásra azonban e lapszám már nem került. Futott kiki amerre látott.

Az abszolutizmus kora nagyon megviselte az Egyetemi Nyomdát. Szabadalmait mind elveszítette a nyomda, s iskoláskönyvekkel is Bécsből látták el az országot. Ezek helyett a hivatalos nyomtatványok özőnét készítette a budai tipográfia, így az „Országos Kormánylap”-ot is közel 10 esztendeig. A kiegyezés évétől, 1867-től kezdve az Állami Nyomda föllállításáig, illetőleg teljes üzembe-helyezéséig itt készültek az összes minisztériumok ügykezelési nyomtatványai. Ettől fogva jelentősége és munkaköre fokozatosan csökkent, egészen a jelen század harmincas éveieig, amikor a nemrég alakult Tudományos Társulatok Sajtóvállalatát fölszívta magába s régi nevét megtartva, ennek pesti, múzeumkörúti otthonába költözött át.

Az nagyfzo-

MBATI TANVLO DE-

ac gyermekek nec, Telegdy Myklos

Mester, Istenben walo be-

kelfseghet kiwan

TVdgyatoc ferelmes fiaim,
meegh en thynectec, az en Ke-
gjelmes Vramnac, Olah Miklofnac
Eftergami Erfek nec, &c. parancho-
latty abol taneto mesteretec lewoc
mely nagy forgalmatossaggal igye-
keftem mindenkoron azon, hogy
nem chak tanulsagtokban, hanem a
kereftyen hitnec vallasabanis veze-
retec lennec. Annakokaert gyakor-
matossaggal intettelec, hogy megh ol-
talmaznatoc

47. ábra. Bécsben nyomtatott magyarnyelvű könyv előszava 1562-ből. (Telegdy Miklós: „A kereszténységnek fundamentumiról.” Bécs városában a nyomdászati technika magas fokon állt már Singreniusék óta. Kétűn betűmetszők és öntők, s java nyomdai munkások mindig akadtak a császárvárosban, sőt úgy látszik, magyar betűszedők is. A címszedés fő-fő szabálya ekkor a szimmetrikus elhelyezés volt: a könyvcím utolsó sorait okvetlenül középre kellett zárni, mégpedig lehetőleg tölcséres formában, mint az itt is látható. A szavak megtörésekor ennek a dogmává merevedett szokásnak alájarendelték a logikát.

Buda város régi tipográfáinak történetét ismertetve, célszerűségi okokból már itt kell foglalkoznunk Buda testvérvárosának, Pestnek az 1867-iki kiegyezés koráig való nyomdászatával is. Amikor azonban ezt tesszük: lehetetlen, hogy ne szóljunk az ősi koronázó város, Pozsony nyomdászatáról is, már csak e két város – Pest és Pozsony – nyomdász-családainak azonossága okáért. Hisz a Patzko, Landerer, Trattner és Royer familiáknak volt nyomdájuk itt is, meg ott is. Pest városának első könyvnyomtatója a nagyszombati származású Eitzenberger Ferenc Antal volt, aki 1756-ban állította föl a sajtóját. A pestvárosi tanács egyideig ugyan akadékoskodott, a nyomdanyitás jogát a budai Landerer akkor még csak tizenhárom-esztendőös mostohafiának igyekezve fönn tartani, de Eitzenberger a helytartó tanáchoz föllebbezte a dolgot, mondván, hogy a Landerek gyereke még iskolába jár, s azután is legalább nyolc esztendei szorgos tanulásba kerül, mire a nyomdászatot valamennyire is megtanulja. Az argumentum hatott, s Eitzenberger rövidesen berendezhette a nyomdáját. Betűtípusait Trattner Tamástól vásárolta, akinek bécsi hatalmas nyomdája mellett igen tekintélyes betűöntőműhelye is volt, s – éppen úgy, mint Egyetemi Nyomdánk öntődéje – Magyarország magán tipográfiai számára is szállított betűt. Az első pesti nyomda német nyelvű naptárt, egy sereg latin és német könyvet s nagyszámú, vásári cédulát meg füzetkét nyomtatott, olykor tilalmas dolgokat is. Ezért rövid időre be is csukták a tipográfiaikat. Mikor Eitzenberger 1776-ban meghalt, a tipográfia egyideig az özvegye nevében állott. 1782-től kezdve pedig egyik fia Antal volt a könyvnyomtató, akitől 1785-ben Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzko Ferenc Ágoston vásárolta meg a takaros kis nyomdát, akinek homályos adatok szerint már a hetvenes években is lehetett könyvsajtója Pest városában.

A Patzko-család e tagja 1770-ben Olmützből került Pozsonyba, ahol igen szép nyomdát rendezett be. Pozsonyban is, meg Pesten is nagy buzgósággal szolgálta a magyar irodalom ügyét. Ő adta ki az első magyar nyelvű ujságot, a „Magyar Hírmondó”-t (59. ábra) Pozsonyban 1780-ban, majd pedig „Magyar Mercurius” címmel Pesten is adott ki egyideig hírlapot. Munkája bőven volt, hiszen a kormányhatósági nyomtatványokat is ő készítette. Fia és utóda Ferenc József a magyar jakobinusokkal való összeköttetése miatt 1794-ben bajba került, de valahogy megúszta a dolgot, s ettől fogva nyugodtan élhetett irodalompartoló nyomdászmeisteri tevé-

ELSEW REEZE.

AZ HYRES NEWES MAGYAR
*orzagnak kewwnsfyges tewrwenynek es szokafynak,
 három reczrewalo orlasarol*

Titulus i.

EZ DECRETOMNAK ELSEW
 REZEEBEN SZOLLOK AZ DOLGOKROL MELYEK AZ
 fzemlyeknek okara neznek, es ahoz illendewk, twdnj illyk,
 az my nemelzygwnknek eredetyrewl, szabadfagarol, iozagok
 nak kerefeferewl, býrodalmarol, ozlafarol, el adafarol idegeny
 teserewl chyerelcferewl, idew mwlafról, szatagosfeytafról, hatar
 iarafrol, lea negyed, es iegyrwha fyszetyfrewl, ingo marhanak
 es allo iozagnak meg bewchýwllcferewl, Malodyk rýzýben ke
 deg, az dolgoknak es pereknek folyalyrol, kýk az fellýewl
 meg módót iozagok felewl es egyéb dolgok felewl tamadnak,
 es onnat iewwendew sennenciakrol, es el iarafanak redýrewl,
 Annak wtanna harmadyk rezeben, tewrwewbewl walo perek
 nek, es keresteteknek kerdesnek wta szerynt, es ez orzagnak
 myndé w armegýebewl, es horwarth orzagbol, thoth orzagbol
 es erdelbewl, es egyhazyfzekrewl Kýralý wdwaraba walo fel
 weterewl, es oda bocýatafnac rendýrewl, es mogýarol, Tho
 wabba szabad warafoknak tewrwenyrewl, es bewntetendew
 perekrewl, es azoknak wegek szakadafyrol, W E R B E W -
 C Z Y elfew Decretomanak, elfew rezeben.

EZ ORZAG THEWRWENYNEK
*es szokafynak elfew rezeerewl, es elewzer hogy mynd
 az egyhazyfemelyek mynd kedeg az parasty
 wr ak egyenlew sabadsagban, es
 nemesfegben eelnek.*

H ij

Titulus

48. ábra. Hoffhalter Ráfael debreceni sajtója alól 1565-ben kikerült könyvnek egyik oldala. (Verbóczy: „Tripartitum”, fordította Veres Balázs. Az ajánlás szerint a munka Némety Ferenc költségén készült, aki a mű nyomtatása közben Tokaj várában Serédi János háznál esett el „az németek által, puska-lövés miatt.”) A jeles könyvnyomtató betűi figyelemre-méltók; valószínűleg még Bécsben való társa, Elwan-gení Kraft Gáspár volt a metszőjük, de lehet, hogy a sokoldalú Hoffhalternek is jócskán volt része ebben a dologban. Már a magyar ortográfia nem lehetett erős oldala a lengyel-német Hoffhalternek, s szép számmal akad ebben a könyvében is sajtóhiba. Bár ő mentegeti magát, mondván: „Nem lehetett semmiképpen, hogy a nyomtatás közben (abban való nehézségért és továbbá e mostani időben való sok háborúságokért, és azokban való sietségért) valami vétkek ne estek volna.”

kenységének. 1806-ban történt halála után özvegye Jozefa nevében volt a pesti meg a pozsonyi nyomda, aki az utóbbit 1817-ben eladta. Leányát Franciskát 1829-ben feleségül vette Beimel József esztergomi nyomdász-mester, s ezzel a pesti tipográfiának is ő lett a gazdája. Ez a Beimel éppenséggel nem volt valami nagystílusú ember, s krónikás adomák szólnak róla, hogy fukarsága ellenére is hányszor s hogyan csapták őt be. Egyszer például – 1836 körül – az akkoriban nálunk még csak hírből ösmert gyorsajtóval. Egy Platzer nevű nyomtató munkása elhitette véle, hogy a külföldön már jócskán terjedő vas-gyorsajtók nem érnek semmit, mert „megeszik” a betűt. Hanem majd csinál ő egyet fából; az majd gyorsan is dolgozik, s a betűt sem fogja rongálni. Apródonként jó négyezer forintot szedegetett ki e találmányára Beimeltől, akinek nagyon imponált a fából való, szépen összevisszacsiszolt rengeteg masina, csak ép hogy az üzembel-helyezés napját várta keservesen. Mikor ez is elérkezett: Platzer egy nagy-alakú sűrű szedésformát „lőtt” be a fa-fundamentumra, s aztán nekiállítva négy markosabb fiút a szintén fából való hajtókeréknek: az egyetlen tölgyfatörzsből faragott óriási nyomóhenger alá akarta hajtani a formát. Nehezen ment, a négy fiú összeszedte minden erejét. Egyszerre aztán szörnyűséges recsegés-ropogás hallatszik, a gép csapágyai sorra töredeznek, s a nyomóhenger is kilódul helyéből, széílelűgva, tönkre zúzva betűt s mindent, amihez hozzávágódik... „Ez volt Pest városa legelső gyorsajtójának és Beimel négyezer forintjának szomorú vége”, jegyzi meg öreg krónikásunk, Firtinger Károly.

Beimel József sehogy sem boldogult a pesti tipográfiájával. Adósságai nőttön nőttek, s 1846-ban kénytelen volt a nyomdát átadni fő-fő hitelezőjének: Kozma Vazul papírkereskedőnek. A nyomdának ekkoriban hat fa- és két vasprése volt. Kozma nevét – szabadalma nem lévén – csak 1848-tól kezdve találjuk egymagában az impresszumokban. Addig a Beimelével együtt szerepel. Sőt az abszolutisztikus időkben is jó sokszor.

1773-ban újabb nyomda keletkezett Pesten. A pozsonyi Royer-család egyik tagja, Royer Ferenc Antal alapította, akinek édesapja Royer János Pál 1715-ben került Salzburgból Pozsonyba, ahol a városi tanács engedelmével nyomdát alapítva, mingyárt eleve tanúságot tett jó ízléséről és életrevalóságáról. Az akkor Nagyszombatban székelő esztergom-egyház-megyei konzisztórium ugyan tiltakozott a nyomdaalapítás ellen, de a magyar udvari kancellária nem kifogásolta azt, főleg azért, mert akkoriban nem volt Pozsonyban más nyomda. Régebben, 1608-ban az ellenreformáció fő-fő vezérlő embere, Forgách Ferenc prímás alapított itt tipográfiát, a nagyszombati nyomdáival azonos szép betűkkel, kítőnő föl-szereléssel. Nyilván a nagyszombati tipográfiából szakították ki a pozsonyinak az anyagát. Később – 1621-ben – a nyomda más részeit is áthozták Nagyszombatból. A nyomda prefektusa, vagyis főigazgatója 1640 körül Németi Jakab jezsuita-rendi szerzetes volt. Ez időtájt a nyomda szerelvénye jelentékenyen megnagyobbodott Ferencfi Lőrinc királyi titkár bécsi tipográfiájának megvételével. Különben a műhely egyrészt 1639-ben visszavitték Nagyszombatba; 1644-ben megint visszacsatoltak a szerelvényéből jó sokat a nagyszombati tipográfiához. 1666 körül pedig egészen megszűnt a pozsonyi nyomda működése. Ennek a pozsonyi érseki udvarban („in aula archiepiscopalis”) dolgozó szép könyv-nyomtató műhelynek is az volt a rendeltetése, amiért a nagyszombati törzsnyomdát létesítették: a nyomdabetű erejével kellett hozzájárulnia ahhoz, hogy a katolicizmus elveszített hadállásai visszahódíttassanak. Ezért a pozsonyi tipográfia nyomtatványai is majd mind vallásos tartalmúak. Pázmány Péter, Forgách Ferencnek a prímási székben utóda, számos munkáját nyomtatta a pozsonyi katolikus nyomdában. – 1669-ben Gründer Gottfried „typothaeta haereticus”, vagyis evangélikus könyvnyomtató állított szép nyomdát Pozsony városában. Kezdetben igen nagy tevékenységet fejtett ki, de 1673-ra már belebukott vállalkozásába, úgyhogy 1715-ben, az öreg Royer fölléptekor már csakugyan nem volt nyomda Pozsony városában. Az öreg Royer főleg iskolai és imádságos könyveket nyomtatott, valamint a pozsonyi diéták alkotta törvénycikkelyeket. Jelentős kiadványa volt a „Nova Posoniensia” című latinnyelvű hetilap, amelyet a nagy-tudományú lutheránus pap, Bél Mátyás szerkesztett 1730 körül. Royer megvásárolta a Chrastina-féle puchói tipográfiát is, de az innen való betűket magasságbeli különbözőségük és ócskaságuk miatt nem használhatván, átöntötte az egészet a maga tipométriájára. Ezzel a betűkészlete vagy hatvan bécsi mázsára növekedett. Sajtója mindössze csak három volt. Royer János Pál 1737 novemberében meghalt. Rája három esztendőre özvegye is követte őt a síri világba. A pozsonyi

nyomdát – amelynek impresszuma ezután így hangzott: „Royer örökösei” – ekkor már veje és faktora Bauer Károly igazgatta, mindaddig, míg az egyetlen Royer-fió, Ferenc Antal el nem érte a nagykorúságát. Mikor aztán a nyugtalan vérű ifjú Royer átvette a tipográfiát: testvérei osztályos pörrel fenyegették, aminek következtében 1750-ben tizenegyezer forintért eladta a nyomdát rokonának, Fűskúti Landerer János Mihálynak, ő maga pedig – Fitz József közlése szerint – vándoréletre adta magát. Hat esztendőről nem is tudjuk, hogy merre járt. 1756-tól 1762-ig az egrői püspöki nyomdának volt az első művezetője („typographus episcopalis”). Mikor püspöke Barkóczy Ferenc gróf Magyarország hercegprímása lett, magával vitte Esztergomba, hol azonban csak egyetlen könyvet nyomtatott. Pártfogója hirtelen halála után, 1766-ban, Royer Kalocsán rendezett be újabb nyomdát, de azt már 1768-ban eladta Batthyány gróf érseknek, aki azt a piaristáknak adományozta. Hol tartózkodott ezután két esztendeig Royer: eddig senki sem tudja. 1770-ben tűnik föl újra, mint a budai Landerer-nyomda faktora. Amikor 1773-ban megalapította a saját pesti nyomdáját, a pozsonyi Landerer János Mihály – nemesi nevén Fűskúti – segítette őt ehhez a kölcsönével.

1783-ban veszedelmes konkurrenciára virradtak a pestvárosi nyomdász mesterek. A világhírű Trattner János Tamás, akinek nyomdái voltak Bécsben, Innsbruckban, Triesztben, Linzben, Zágrábban és Varasdon, engedélyt kapott arra, hogy Pesten is nyomdát nyithasson. Ez a Trattner János Tamás Kőszeg mellett született egy kis faluban 1717-ben. Bécsújhelyt inaskodott, majd Bécsben dolgozott 1748-ig, amikor sikerült egy kis nyomdát megvásárolnia. Nagy szorgalommal és kitűnő üzleti szellemmel fektet neki vállalata fejlesztésének. Van Swieten báró udvari orvos és Márki prépost figyelemzették Mária Teréziát az ambíciózus fiatal könyvnyomtatóra. A királynő kegyes szimpátiájának köszönhetette, hogy a közoktatási ügyek új szabályozásakor, 1752-ben az összes iskolai könyvek nyomtatását rája bízták. Ekkor már harminckét sajtója és két papírosmalma is volt. Ugyanez időtájt kezdte alapítgatni fióknyomdáit. 1773 körül építtette a Trattnerhofot a bécsi Grabenen, hatalmas nyomdaépületet, amelyben a rengeteg tipográfiai berendezkedés mellett helyet foglalt a fa- és rézmetszői osztály, a nagy kiterjedésű könyvkötészet meg a kiadói és könyvkereskedői centrále is. Mária Terézia rendeletére József trónörökös számára kis amatőr-nyomdát szerelt föl – állítólag ezüstbetűkkel –, s megtanította a lelkes ifjút a könyvnyomtatásra. 1798-ban történt halálakor országszerte gyászolták.

Pesti nyomdáját Trattner János Tamás egy rokonával, Trattner Mátyással kezelte, ki jó magyar ember volt és sok szolgálatot tett irodalmunknak is. Felsőőrön, Vas vármegyében született 1745-ben; nyomdászti nevelését Trattner János Tamás bécsi nyomdájában nyerte. Fölzabadulása után Párizsba utazott, ahol teljes tizenhárom esztendőt töltött a nyomdászat minden ágazatának szorgos tanulmányozásával. Közben párizsi polgárrá is lett. 1778-ban végre hazatérve, a budai Egyetemi Nyomdának lett az igazgatója, vagy mint akkoriban mondták: prefektusa. Innen az öreg Trattner hívására távozott, átvéve a pesti új nyomda vezetését. Ennek a Trattner Mátyásnak 1789-ben fia születvén, keresztapául a nyomda tulajdonosát, a bécsi Trattner János Tamást hívta meg, ki a szép tipográfiát keresztfiának ajándékozta. A fiú, Petrózai Trattner János Tamás 1813-ban lett nagykorú, s mingyárt át is vette a nyomda ügyeinek irányítását. Nagyszívű, minden szépért és jóért rajongó igazi tipográfus volt. A tollat is jól forgatta. Magyarország 1817 körüli nyomdai viszonyainak leírását neki köszönhetjük. Nemzeti irodalmunk sokat köszönhet neki. Nyomdászokodása egy szakaszáról, kilenc esztendőről van egy kimutatásunk, amely szerint e kilenc év alatt – 1817-től 1825-ig – 827 különböző munka hagyta el a Trattnerék sajtóit, s ezek közül 400 magyar nyelvű volt. S ami legszebb világot vet Petrózai Trattner János Tamás egyéniségére: a magyar művek legnagyobb részének ő maga volt a kiadója is. Energikus munkássága a nyomda nagyobbodásán is megérzett. 1816-ban birtokába került a piaristák kalocsai nyomdája; a fölszerelést mingyárt föl is hozatta Pestre. Szedőinek száma 23 volt ebben az időben, a nyomtató munkásoké pedig 20. 1824-ig ez az utóbbi szám 30-ra nőtt, s közben a sajtók mennyisége is 10-ről 15-re szaporodott. A lelkes irodalombarát könyvnyomtató 1824-ben halt meg, alig harmincnégy esztendőskorában. Halála után megint édesapja, a már nyolcvan-esztendőskorú Trattner Mátyás vette kezébe a nyomda ügyeinek vezetését. De nem sokáig bírta már ő sem. 1828-ban követte fiát a sírba. Mielőtt még azonban a szemét lehúnyta volna: a nyomdát a legnagyobb rendben átadta vejének: Károlyi István

királyi táblai ügyvédnek. A hatalmas arányú tipográfiának ettől fogva Trattner-Károlyi-nyomda volt az elnevezése, egészen az 1867-ben való megszűntéig. Károlyi István méltó utóda volt a két Trattnernek. Nyomdája fejlesztésére és rendbentartására nagy gondot fordított; az első gyorsaját ő hozta Pestre 1838 körül, s 1840-ben gőzüzemre rendezte be a nyomdáját. Inasainak valósággal nevelő apjuk volt; szépen ruházta őket, s szellemük műveléséről állandóan gondoskodott; még görög nyelvtanítót is fogadott számukra. Főleg a harmincas és negyvenes években: hatalmas vállalat volt a pesti Trattner-Károlyi-nyomda. Személyzetének létszáma meghaladta a százat; helyisége legkülönb volt az összes pestbudai nyomdakéi között. Az Uri ucca és Gránátos ucca (most Petőfi Sándor ucca s Városház ucca) között átnyúló két-

Márfal Tárfolkodó MURANYI VENVS.

Avagy ANNAK EMLÉ- KEZETE.

Miképpen az Méltóságos Groff
Hadádi WESSELENI FERENCZ,
Mágyar Ország Palatinussa akkor Füleki fő Ka-
pitány, az Tékéntetes, és Nagyságos Groff Rima-
szécfi, SZECSEI MARIA Afzizonyal, jövendő-
beli hazafságokruul való titkos vegezése által csu-
dálatos képen meg - vette az hires

MVRANYVARAT.

Itatot ugyan az ő Nágok, Komornikja

Gyöngösi István által.

Nyomatatták KASSAN, 1664 Észteendőben.

49. ábra. Gyöngösi István híres versezetének címlapja 1664-ből. Gyöngösi (1620–1704) itt még Wesselényiek komornikjának nevezi magát. Később Gömör vármegye alispánja lett. A könyv nyomtatása – mint az impresszum mondja – Kassán történt, ahol akkoriban bizony nem valami magas fokon állt a tipográfia. A mesterek maguk sem voltak vérbeli nyomdászok. Címlapunk például Severini Márk özvegyének nyomdájában készült, akinek egy esztendő előtt elhalt férje könyvkötő volt. Nem csoda, ha szedés és nyomtatás dolgában messze elmaradt a közeli Lőcse város jeles nyomdásza mögött. Valószínű, hogy az özvegyasszony tipográfusa, Türsch Dávid János uram sem volt magyar ember, mert különben nem követett volna el olyan hibákat, mint aminők már e rövidke szövegsorokban is egymást követik (pl.: „mágyár”, „tékéntetes”, „vegezése”), az ortográfiai következtetlenségekről („miképpen” – „csudálatos képen”) és a verzális sorok ékeze-
teinek hiányáról nem is szólva. A „c” hangot akkor már „cz”-vel írták, a „cs”-t úgy mint most írjuk.

udvaros Trattner-Károlyi-ház maga is egyik nevezetessége volt Pest városának. Benne székelt eleinte a Magyar Tudományos Akadémia is. A tipográfia egy nagy és három kisebb termet foglalt el a roppant épületből.

Az előző oldalon már szó volt Fűskúti Landerer János Mihály pozsonyi nyomdászmesterről, aki 1773-ban kölcsönével lehetővé tette Royer Ferenc Antalnak, hogy Pest városában új nyomdát nyisson. 1783-ban ezt a pesti nyomdát is a maga nevére iratta át.

Ez a Fűskúti Landerer János Mihály különben a budai nyomda megalapítójának, Landerer János Sebestyénnek volt a másodszüllött fia. Pozsonyba kerülve, 1750-ben megvette a Royer-féle tipográfiát. Itteni szépszámu vállalkozása közül nevezetes a „Pressburger Zeitung”-nak kiadása 1764-től kezdve. 1774-ben ő vette át a kassai jezsuiták nyomdáját is, és így egy-

szerre háromfelé volt tipográfiája. Mikor 1795-ben, hetvenéves korában Pozsonyban lehúnyta a szemét, hatalmas munka állott mögötte: Pozsonyban 44, Pesten 23 és Kassán 21 esztendeig terjesztette a fölvilágosodást. Nyomdái jól jövedelmeztek: akkora vagyont szerzett velük, hogy a temesmegyei Fűskút falut megvásárolva, egyszerre 420.000 forint készpénzt tudott érte letenni. Nemesi előnevét is innen kapta. Ennek a Fűskúti Lan-

derer János Mihálynak a fia és örököse volt Landerer Mihály János, aki 1795-től 1809-ig tevékenykedett. Nyomdái jól működtek; könyvkiadó vállalata virágzott. A nyitrai vármegyei Ótúrán papirosmalma volt, de máshonnan is vásárolgatott papirost; így a dejtői Tauber-féle malom jóformán csak az ő számára dolgozott. Mikor azonban 1809-ben lehúnyta a szemét: zsugorodni kezdett a műhely; 1817-ben a faktoron kívül már csak három munkás dolgozott benne. De egyszeriben vége lett ennek az álmos lagymatagságnak 1824-ben, amikor a pesti és pozsonyi nyomdák örököse, Landerer Lajos elérte a nagykorúságát. Kiadói és nyomdai üzemének súlypontját Pestre helyezte át. A pozsonyi kilenc sajtóból például már 1824-ben Pestre hozatott hetet.

Az országgyűlés révén később a pozsonyi nyomda is bővítésre szorult, amit a Belnay-féle nyomda megvételével értek el Landererek. Ez a pozsonyi nyomda különben 1852-ig maradt meg a Landerer-család birtokában. Belőle lett később a jeles berendezésű és gondos munkájáról jóhírű Angermayer-nyomda.

Landerer Lajos igen energikus és tanult ember volt. Az akkoriban kibontakozó nyomdai technikákat jól ismerte, s amit lehetett: hasznosított belőlük a nyomdája számára. 1833 körül stereotípiát is rendezett be a nyomdájában, s meghonosította nálunk a Congreve- és irisnyomtatást. Az előbbi szétszedhető fadúcokról történt egy külön erre a célra készült sajtón, amikor is a dúc minden darabját más-más színű festékréteggel vonták be, s ismét összeillesztve a darabokat: egyetlen nyomással készítették el a színes nyomtatványt. 1840-ben Heckenast Gusztáv könyvkereskedő társas viszonyba lépett Landerer Lajossal. A két kitűnő nyomdafőnök 1844-ben beutazta Németországot, Angliát, Hollandiát és Franciaországot, s ami praktikus dolgot a külföldi nyomdáknak láttak: igyekeztek a pesti nyomdájukba átültetni. Hoztak is magukkal sok szép angol betűmatricát, egy nagy Columbia-vassajtót, ólomgyalut és sok más technikai újdonságot. 1841. január 2-án Landerer és Heckenast kiadásában, Kossuth Lajos szerkesztésében megindult a „Pesti Hírlap”, a szabadságharc előtti idők legjobban szerkesztett és legnépszerűbb újságja. Kezdetben csak kétszer jelent meg hetenként, majd négyszer egy-egy héten; napilappá csak 1848-ban lett. Előfizetőinek száma olykor öt-hatezret tett ki, ami hallatlanul nagy numerus volt akkoriban. 1841-ben négy szedője volt a „Pesti Hírlap”-nak: a Miskolcra való, később pesti nyomdász mesterré lett Herz János, a debreceni Kiss Ferenc, a pozsonyi

MAGIAR PRAE DIKATIOC, KIPPOSTILLANAC NEVEZNEC, A PROPHECAC ES APOSTOEOC IRASSABOL, A REGI

Doctoroknac, Origenes, Chriftomus, Theophilactus, S Ambrus, S Hieronymus, S Agoston, es a maftani bölcz Doctoroc magyarazasos ferint

2 Corint. 14.

Mikor egybe gyűltök, mindénec ti közűletec Pálinnfa tudomania, nyelvinc értélle, meg icleritfe, és iras magyarazasfa vagon: Mindence épületre legenece.

Döbröczömbe, M. D LXIII.

50. ábra. Debreceni nyomtatvány 1563-ból. A „kálvinista Róma” első könyvnyomtatója Huszár Gál volt, aki azonban már 1562-ben elhagyta a várost, s az ország nyugati tájain folytatta reformatori és tipográfusi munkásságát. Utódául Török Mihályt említik az írások, aki talán nem is volt debreceni ember, hanem valahonnan az „ö-ző vidékekről kerülhetett oda. Másképp alig volna megmagyarázható, hogy miért nyomtatta a nyomdahely elnevezését így: „Döbröczömbe”. A fametszetű kép Debrecen város címerét ábrázolja; a kép fölfején olvasgató szakállas protestáns pap alakjában a prédikációk szerzőjének, Melius Péternek a képét gyanítják. Helyesírási érdekességek: a „ct” ligatúrája; a „jés” hangok következtelen írása („magyarazás”, „egybe” és a „legenece” szó ékezetes „g”-vel); valamint a „c” és „cs” hangoknak az egyformán „cz”-vel való nyomtatása.

Prohászka János, a későbbeni komáromi faktor, s végül a pesti születésű Malatin Antal, a bankjegynyomda későbbi szedője, 1857-től kalocsai nyomdászmeister. A „Pesti Hírlap” napilappá levésével a szedők száma is megszorodott. Hazánk történetében a Landerer és Heckenast féle nyomda az 1848 március 15-iki szerepével, vagyis a szabad sajtó első termékeinek kinyomatásával lett örök emlékezetűvé. E nap délelőttjén az ifjúság és a hozzá csatlakozott több ezer főnyi tömeg odavonult a nyomda elé, harsogó szóval követelve a tizenkét pontnak előzetes cenzúra nélkül, azonnal való kinyomatását. A nyomda személyzete éljenzéssel fogadta a tüntetőket, akiknek vezetői – Petőfi Sándor, Jókai Mór, Vasvári Pál és mások – bementek Landerer irodájába és fölszólították őt, hogy tegyen eleget a nép kívánságának. Landerer formálisan szabadkozott, de csak addig, míg Vidacs János, mások szerint Irinyi József oda nem lépett az egyik vassajtóhoz, mondván: „Ezt a sajtót a nép nevében ezennel lefoglaljuk, követelve kézirataink kinyomatását!” Ekkor Landerer odaszólítva Träger Endre faktort, utasította őt, hogy az ifjúság kívánságát tüstént teljesítse. Träger a tizenkét pont kéziratát átvéve, a magyar szöveget Neumann Lajos, Malatin Antal és Potemkin Alfonz nevű szedői közt osztotta széjjel, a német szöveg kiszédését pedig Giersch Lajos és Weiss Jánosra bízta. Tíz perc alatt megvolt a szedés, s Golditz Vilmos nyomtató munkás rövidesen be is emelhetette a maga Columbia-sajtójába. Potemkinék e közben már a Petőfi „Talpra magyar”-ját szedték. Mikor Petőfi leírta az első vers-szakot, a türelmetlen Vasvári ollóval levágta, s odavitte Malatinak és Potemkinnek, kiket jól ösmert már az „Életképek”-től is. Hasonló módon cselekedett Träger a többi versszakkal is: majd mindenik strófa más-más szedő kezébe jutott, úgyhogy egykettőre a kézi sajtó fundamentumán nyugodott a kész szedés, s Demant András nyomtató az inásával Prohászka Józseffel megkezdhette a sokszorosítást.

Landerer Lajos egyéb téren is nagy szolgálatot tett a szabadságharc ügyének. Ő volt a nagyszabású bankjegynyomda megszervezője. Ez a nyomda kétszáz főnyi személyzetet foglalkoztatott. Létesítését 1848 májusában határozta el a felelős minisztérium. Landerer mellett ügyvezető igazgatói címmel s hatáskörrel a szintén kiváló technikus Conlegner Károly dolgozott. A nyomda felszerelését már júniusban megkezdették a pesti Károly-kaszárnya, vagyis a mostani Központi Városház belső, a főposta felé néző frontján. Londonból egy, Bécsből két gyorsajót hozattak; beállítottak továbbá húsz könnynyomdai és tizenöt litográfiai kézi sajtót, betűöntő meg stereotípáló gépet, guilloche- és galvanoplasztikai munkához való készülékeket. A kézi sajtóknak egy részét Vankó Dániel, a pesti hengermalom ezermester gépésze csinálta, akit szintén fölvettek a banknyomda alkalmazottainak sorába. A nyomda vésnökei voltak: Classohn A. és Wachtler Fülöp. Az utóbbi volt a Kossuth-bankók remek ornamentikájának a mestere. A litográfiai osztály élén Grimm Vince állott, szintén elsőrendű szakember a maga idejében. Betűszedő a dolog természeténél fogva csak kevés kellett a banknyomdában; a négy közül Malatin Antal és Mölcz Ferenc magyar ember volt. Nyomtató munkás lehetett a könnynyomtató sajtók körül ötven-hatvan, a litográfiai osztályban harminc-negyven; az előbbieket csak egy harmadának ismerjük a nevét. Ezek: Urschitz Jakab főgépmester, Aulinger József, Bartalits Antal, Bauer József, Buschmann Gusztáv, Demant András, Fischer Antal, Farkas József, Fritscher József, Gierszdorfer József, Glutsch Keresztély, Golditz Vilmos, Mödlhammer József, Nagy János, Pomper Frigyes, Poncz József, Schweitzer József, Silber József, Virág József és Wagner András. A nyomda betűöntő és stereotípáló osztályának művezetője Ockenfusz Antal volt; négy segéde közül Ockenfusz Gyulának, Peters Gyulának s Malatin Mátyásnak a nevét ismerjük. A munka már június hóban is meglehetősen erővel folyt. Az egy- és kétforintos Kossuth-bankók már augusztus 6-án megjelentek; szeptember hóban sorra kerültek az ötforintos meg az ennél is magasabb címletű bankjegyek, technikai és művészi tekintetben egyaránt remek papíros-pénzei a maguk korának. Folyt tehát a banknyomtatás a Károly-kaszárnyabeli bankjegynyomdában szakadásig. Egészen karácsony utánig. Ekkor a móri csatavesztés következtében kormánynak, országgyűlésnek, százféle intézménynek nagyszabású menekülnie kellett Pest városából. A bankjegynyomda is ezek között volt. A móri szerencsétlenség hírére az egész személyzet éjjel-nappal való új munkába kezdett: szétszedte a bankópréseket, ládába, gyékényponyvákba csomagolva a gyönyörű sokszorosító műhely minden fontosabb eszközét és szerszámát, s útnak eredt velük Szolnok, majd Debrecen irányában. A kormány új székhelyén, Debrecenben a kollégium épülete lett a bankjegynyomda új

otthona. Az ügyes személyzet alig huszonnégy óra alatt talpra állította a sajtókat, s folyt a munka újra, tovább, ernyedetlenül. Kossuth Lajos is benézett egyszer a nyomdába. A gépek elcsöndesültek néhány percre, s a század legnagyobb szónokának ajkáról pergett a mondás: „Önöktől függ most a haza sorsa. Pénz nélkül egyetlen hétig sem bírnök magunkat fönntartani. Az önök önfeláldozó munkássága teszi lehetővé részünkre a győzedelmet; a haza sohasem fogja elfeledni, hogy minő fontos szolgálatokat tettek önök a legválságosabb időkben néki.” Buda várának 1849 május 21-ikén történt visszavétele után a bankjegynyomda visszakerült a pesti Károly-kaszárnyába, s itt dolgozott mindaddig, míg az oroszok betörése újabb menekülésre nem kényszerítette a kormányt meg a hivatalait. Szolnokig vasúton, s onnan le Szegedig gőzhajón szállították a nyomdát. Szegeden a várban rendezkedtek be, a kórház helyiségeiben és a kápolnában állítva föl a sajtók sokaságát. Mingyárt újabb alakú s rajzú kétforintosok nyomtatásával kezdték meg a munkát, a dolog sürgősségére való tekintettel csupán fekete nyomtatásban. Szegeden mindössze három hétig dolgozott a bankjegynyomda. Az országgyűlés július 30-án tartotta utolsó ülését, ami után gyors fölbomlás következett. A bankjegynyomda egész apparátusa elkísérte a kormányt Aradra; a munkálkodást azonban itt meg sem kezdhették, mert már augusztus 5-ikén tovább kellett vándorolni Lugos felé. Augusztus 9-ikén megtörtént a szerencsétlen kimenetelű temesvári csata. A riasztó hír hatására fölbomlott minden rend és fegyelem. A bankjegynyomda még úton volt, de már éhség gyötörte a kétszáz főnyi személyzetét. S mikor Kossuth augusztus 11-ikén lemondott: kiki menekült amerre látott. A személyzet egyrésze Facset irányában a hegyek közé vette az útját, ahol a prédára leső mócok kezébe kerültek, akik kifosztották őket, elszedve tőlük a tükörsíma csillogó acéllemezeket és finom angol vésőket, fúrókat meg egyéb szerszámokat, sőt némelyik szerencsétlen nyomdásznak majdnem minden ruhadarabját is. A személyzet nagyobbik része visszafordult Aradnak, s onnan éppen Világos felé tartott, amikor meghallotta a fegyverletétel hírért. Ekkor Soborsinon át Erdélybe akartak menekülni, de éppen csak annyi idejük maradt, hogy a nyomtatólemezeket s prés-alkatrészeket belesúlyosszék a Marosba. A gyönyörűen fölszerelt, nagyszabású nyomdából csak itt-ott maradt meg valami, sőt az idők folyamán ez is véglegesen elkallódott. A Soborsinnál az osztrákok fogságába jutott nyomdászokat Pestre hozták, s katonai bíróság elé állították, mely nem fukarkodott a rövidebb-hosszabb börtönbüntetéssel. A bankjegynyomda egyik nyomtató munkását, a Budára való Schweitzer Józsefet, mert nemcsak hogy „hamis pénz előállításában és forgalomba helyezésében” volt bűnös, hanem a hatóság szigorú tilalma ellenére kardot is rejtegetett magánál: halálra ítélték, s az októberi tömeges kivégzések alkalmával az Újépületben agyon is lőtték.

Landerer Lajost a bankjegynyomda megszervezéséért szintén felelősségre vonta a hatalom. A vizsgálatot elég könnyen úszta meg. A nyomdát ott kellett hagynia, s félig-meddig internáltságban élt ezután váci kis birtokán, mígnem 1854 februárjában sírba nem döntötte őt a halál. Társa Heckenast Gusztáv a nyomdát a Hatvani (most Kossuth Lajos) uccából áttelepítette az Egyetem ucca 4. számú házba, majd pedig (1873-ban) Franklin-Társulat elnevezéssel a ma is virágzó és a magyar irodalom föllendítése szempontjából igen áldásos tevékenységű részvénytársaság lett a vállalatból.

A lipótvárosi Háromkorona (most Wekerle Sándor) uccában rendezte be tipográfiáját 1848 tavaszán az Amerikát is megjárta Eisenfels Rudolf, a Beimel és Kozma féle nyomdának egykoron könyvelője. Az ő nyomdájából kerültek ki a negyvennyolcas idők legszilajabb hangú proklamációi és röpiratai. Aminek a következtése az lett, hogy mikor Windischgrätz 1849 január elején bevonult Pest városába: rögtön becsukta a nyomdát is, meg Eisenfelsét is. Egyideig Budán ült vason, majd Olmützbe vitték várfogságra. 1851-ben amnesztiát kapott, s hazajöve, folytatta a nyomdászkodását. Csakhamar kitűnő üzlettársra is akadt Emich Gusztáv könyvárus személyében. De mindössze egy esztendeig dolgozhattak együtt, mert Olmützbe került és megviselt Eisenfelsnek vissza kellett vonulnia a munkától, s a nyomda egészen Emichnek a birtokába ment át. Eredetileg kisebb szabású officínával eleinte sokat hurcolkodott Emich Gusztáv: a Háromkorona uccából az Úri (most a fűrészmű Sándor) uccába, majd az Egyetemi és Reáltanoda uccák sarkára, végül pedig a Ferenciek terén díszlett régi szép Andor-palotába. A tipográfia ezenközben folyton nőtt; gyorssajtói egyre sokasodtak, s a hatvanas esztendő elején már az Emich-nyomda volt Magyarország legnagyobb sokszorosító műhelye a maga több mint kétszáz alkalmazottjával.

A pestvárosi Emich-nyomda arányaihoz mérten rengeteg sok nyomtatványt készített. Ezek a kor ízléséhez képest jó közepesek voltak, de akadt köztük olyan is, amely valósággal csemegéje volt a fejlődöttebb szépérzékű könyvbarátoknak. Ilyen például a „Bécsi Képes Krónika” hasonmása, csupa kézi sajtón nyomtatott fametszet, némelyik tizenöt-húsz dúcra is nyomtatva. Emich különben egyike lett a legnagyobb magyar kiadóknak mindmáig. Eredetileg könyvárú volt; 1842-ben nyitotta meg „nemzeti könyvkereskedését” a Kígyó téren. Huszonhat-esztendő kiadósodása idején 663 művet adott ki, s ebből 629 volt a magyaryelvű. Ő alapította meg a „Pesti Napló”-t is 1850-ben, a „Hon”-t Jókai Mór szerkesztősködésével 1863-ban, a „Fővárosi Lapok” című szépirodalmi napilapot 1864 elején, a „Bolond Miska” című élclapot, amelynek Tóth Kálmán volt a szerkesztője, ki vidám szarkazmussal csipkedte az akkori idők hatalmasságait, s kit be is csuktak ezért kétszer. A második alkalommal Emich Gusztáv is kapott egy hónapi börtönbüntetést. A szabadság hajnalhasadása természetesen jótékonyan hatott a tipográfiára is, és így 1848-ban egyre keletkeztek Pest városában az új nyomdák. Az egyiket Müller József könyvkereskedő Adolf fia alapította meg a Kiskorona és Uri uccák sarkán, egyetlen gyorsajtóval és meglehetősen betűanyaggal. 1848 vége felé Müller Adolf, testvérére Emilre bízva a

**Az böcsületes, Isteni
FELELEMMELE, BÉLCSE-
SEGGELE, ES IGAZSÁGGAL TÜN-
DÖKLŐ Debreczeni Tanatsnak : Ne-
vezet berint penig, IMRE DEAKNAK,
mostan Debreczeni fő Bironak, MESZAKOS
BENEDEKNEK, NAGY-GAL ISTVAN-
NAK, es az több Kereféryen halgatoknak,
&c. Az Istennek kegyelmet, beke-
seget, es Atyai adafat ke-
vannya.**

Mikepen hogy reghi,
azonkepen igaz mon-
das is, tisztelendő Ura-
im; Hogy csak az I-
madrag tart bennünket.
Mert az Kereféryeni i-
markozással, az igaz Hit (mellyel az I-
stennek kegyelmet es az Christus erde-
met meg fogjuk) ugy egyben berkezte-
ter, hogy az könyörgesnek meg csak ne-
vet sem érdemi, valahon az igaz Hit
nem találtaik. Mert ez mint Szent Pal,
* 2 *Heb. u.*

51. ábra. Debrecenvárosi nyomtatvány 1586-ból. Hoffhalter Rudolf nyomtatta, a legendás hírű Hoffhalter Ráfaelnek kőbor nyomdász fia, aki Váradon, Zalamegyében, végül Debrecenben tűnt föl a sajtójával. Rudolfnak már más a betűje, mint az az apjáié volt (l. 48. ábra). A lengyel farkas ékezetek eltűntek a nyomtatványaiából, éppen úgy a jobbára „i” hangot jelölő kétpontos „y” is; az „ew” helyett már „ö”-t és „ü”-t használ; „á”-ja, „é”-je azonban még nincsen. Az „sz” hangot német módra jelöli; az „st” egybe van öntve, ami arra mutat, hogy Hoffhalter Rudolf német betűöntőtől vásárolta a típusait.

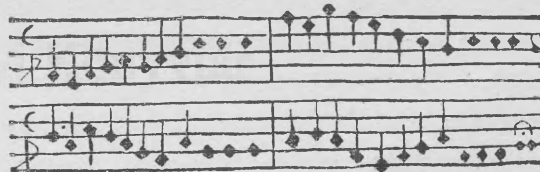
nyomdát, hadba vonult. Nem is jött vissza többé... – Jelentékeny új nyomdavállalat volt a Lukács Lászlóé a mai Múzeum körúton, körülbelül a mostani Egyetemi Nyomda helyén. Csöndes üzlettársa Somogyi Károly esztergomi kanonok volt, ki később 42.000 kötetes könyvtárát Szeged városára hagyta. Lukács volt kiadója a „Március Tizenötödike” című napilapnak, melyet míg Bécsben vásárolt két gyorsajtója meg nem érkezett: a Kozma-féle nyomdában állítottak elő. Ő nyomtatta egyebek közt a Madarász testvérek ujságát, a „Nép-Elem”-et és Táncsics Mihály „Forradalom” című lapját is. S bár Lukács László sok rossz fát tett tűzre a forradalom idején: a reakció fölülkerekedte után társának, Somogyi kanonoknak közbenjárására nem történt semmi különösebb bántódása. Mindamelllett úglátszik mégis beleúnt a katonai és rendőri hatóságoktól, meg a cenzúrától való örökös zaklatásba – ami akkor minden könyvnyomtatómesternek bőven kijárt –, mert 1854-ben eladva nyomdáját Herz Jánosnak, örökre búcsút mondott a tipográfiának. Kisdud nyomda volt a Táncsics Mihályé, ki a „Munkások Ujsága” szerkesztője volt, de ezenfölül is adott ki egy csomó agitatorikus iratot. Lapját 1848 május 25-éig az Egyetemi Nyomdában nyomtatták, de ekkor – honnan, honnan nem? – nyomdát szerzett magának künn a Józsefvárosban, s Dalmady Mihály meg Bárczy János szedők és Ries Jakab nyomtató munkás segítségével ő maga nyomtatta a lapját, meg egyéb írásait. A lap példányszámának folytonos növekedése miatt azonban csakhamar a gyorsajtókkal is rendelkező Kozmánál, majd meg a Lukács László nyomdájában kellett csináltatnia a „Munkások Ujság”-át. – 1849-ben a Pozsonyból áttelepedett könyvkötő Bucsánszky Alajos nyitott könyvnyomdát Pesten, a Kerepesi út legelején, az akkori Nemzeti Színházzal szemben. Jobbára csak a népies irodalom termékei, a „tatárpéteres” apró füzetkék, no meg kalendáriumok kerültek ki sajtójából.

1801-ben még csak három nyomdája volt Pest városának; az 1867-iki kiegyezés idején is csak tizenöt. Az igaz, hogy egész Pest-Buda lakosságának a száma egyötödét sem tette ki a mostaninak. A beépítetlen területünk is még igen nagy volt akkoriban. A Nagykörútnak még híre sem volt az időtájt; a helyén többnyire zöldéseskertek terpeszkedtek. A Lipótváros a mai Szabadság tér helyén elnyújtózott újépületi kaszárnyával záródott észak felé; a mai Pallas meg a Pénzjegynyomda helyén fatelep, a Légrádyak palotája helyén dűledező csapszék volt. A mai Világosság-nyomda körül bánatos tehénbőgés verte föl esténkint a csöndet, amikor a Marhahajtó úton (a mostani Népszínház uccán) hazajött a csorda a legelőjéről. A mai Globus- és Hornyánszky-nyomdák helyén kertek és alacsony viskók terültek el. A nyomdák majd mind a Belvárosban, vagy annak közvetlen közelében helyezkedtek el. Az Emich-nyomda a Barátok (most Ferenciek) terén, Heckenast az Egyetem uccában, Trattner-Károlyi az Úri, most Petőfi Sándor uccában, ugyanott a Müller-nyomda, Lukács László tipográfiája a Múzeum körúton. A régi Lipót (mostani Váci) uccában volt Bartalits Imre kiadói nyomdája, amelyet 1862-ben vett át Gyurián Józseftől, a budai Bagó Mártonnak egykori társától. Gyurián az ötvenes években nyitotta meg nyomdáját, de 1862-ig tönkrement véle. Ezután jobbára abból éldegélt, hogy a nevét oda-kölsönözte olyan nyomdatulajdonosoknak, kik maguk nem voltak tanult nyomdászok. A kiegyezés előtt ugyanis az osztrák ipartörvény volt minálunk is érvényben, amely pedig megkívánta, hogy a nyomdai cégtársak legalább egyike annak rendje és módja szerint kitanult szakember legyen. Így lett Gyurián csekély díjazás fejében cégtársa Noséda Gyulának s Deutsch Mórnak. A mai Bálvány ucca s Arany János ucca (akkor Fő-út) sarkán zakatoltak az Első Magyar Könyvnyomda nyomtató sajtói. Ezt a szép tipográfiát az 1861-iki nyomdászsztrájk fekete listára tett vezető emberei (Nagy Sándor, Büchler Döme, Frohna György, Fanda József és Heller) alapították meg 1862-ben. Érkövi, Galgóczi és Kocsi Sándor nyomdája az Aldunasoron (most Ferenc József rakpart) volt. Ez a tipográfia részben a Kozma Vazul féle (l. 68. old.) régibb nyomdából keletkezett. A három tulajdonos közül csak Kocsi Sándor értett a tipográfiához, de ő aztán alaposan. (A két társa közgazdasági íróember volt.) Olyan tipikus magyar nyomdász volt Kocsi Sándor, akinek kezében művészetté lett a mesterisége. Különben Debrecenben született; ott is tanult a tisztességes múltú városi nyomdában. 1840 felé Bécsbe került, s huzamosabb időre ott is maradt. Majd Pestre jöve, itt a Kozma Vazul nyomdájának lett gépmestere, később üzletvezetője. 1883-ban halt meg, mindenkitől szeretve és tisztelve, 74 éves korában. A Dorotya uccában dolgozott Gyurián és Deutsch Mór nyomdája. Eleinte csak litográfia volt, de már 1865 körül könyvnyomdai berendezéssel bővítették, úgyhogy az újságok egész tömegét nyomtathatták benne. A kiegyezés után Gyurián nevére nem lévén többé szükség: a nyomdának cége előbb „Deutsch Testvérek”-re, majd „Czettel és Deutsch”-re változott. Előbb

Ennec lön irafa az io Kofofuarba
 Tinodi Sebestien kön nyomtatrafaba
 Szerze nagy buuaba egy hideg fobaba
 Guakran fu körmebe mert nincb piijnz tafolyaba,
 Finis.

EGER VÁR VIADA LYAROL VALO ENEC. Historia.

Tinodi Sebestien deac Kassaba
 Ferdinandus Kiralnac hiu voltaba
 Egri varnac chuda berenciafaba
 Vitezeketh iria Cronikaiaba

TI Magyaroc mar Istend imadgyaroc
 Es ő neki nagy halakat adgyaroc
 Jelősben Tifan innen kic lakofroc
 Egri vitezekneć soc iot mongyaroc.
 Im egy Cronikat mondoc meg hallyaroc
 Talam m ujat solia nem hallottaroc
 Magyaroc veg hazbansem solgaltaroc
 Eger varat mint malt o talimzatoc.

Nem em-

52. ábra. Tinódi Sebestyén krónikájának kezdőlapja. Kolozsvári nyomtatvány 1554-ből. Hoffgref György, Heltai Gáspárnak 1550-től 1552-ig való jó szakember társa volt a nyomtatója. A kótát is lehet, hogy Hoffgref mester metszette fába, bár dolgozott akkoriban számára valami S. T. jegyű művész is, aki a krónikás könyv címlapját és záródíszét csinálta. A később, 1575-ben nyomtatott Heltai-krónikán érdekes címlapot és ügyes homlokletcet látunk; a nyomda művésze ez időtájt egy G. C. kezdetű betűjű fametsző volt, aki azonban nemsokára rá Bártfára költözött Klósz Jakab tipográfushoz. Ékezetes betűje (á, é) úgy látszik nem volt Hoffgrefnek; a szövégi „k”-t pedig „c”-vel írta.

a Régiposta uccában, majd pedig a Bálvány ucca meg Széchenyi tér sarkán volt a nyomdája Hornyánszky Viktor protestáns egyházi írónak, ki Hummel Jánost vette maga mellé szakember társul. A hatvanas-hetvenes években főleg vallásos iratok készültek ebben a nyomdában, köztük az angol bibliai társaság kiadványai is. – Kertész József, az Emich-nyomda nagyműveltségű és ügyes revizora 1862-ben a Feldunasoron, a későbbi „István főherceg” szálló házában alapított szép nyomdát, de csakhamar átköltözött véle a városháztéri Vasudvarba. Nagy szakértelemmel berendezett, pompás kis tipográfia volt ez. – A Fő út és Váci út sarkán volt Engel és Mandello tipográfiája. Hat-hét segéddel s ugyanannyi inassal egy sereg kisebbszerű hetilapot állított elő. – Jelentős nyomda volt a Khor és Wein féle a Dorottya uccában. Itt készült az 1854-ben megalapított „Pester Lloyd” is. – Időnkint napilapokat is állított elő Noséda Gyulának a Barátok terén (Ferenciek tere) 1863 körül berendezett tipográfiája. Ennek a Noséda Gyulának 1860 körül Poldini Edével volt közös nyomdája az Úri uccában. Mint az akkori pesti tipográfiák általában: ez a nyomda is főképpen heti- meg egyéb lapok nyomtatásából éldegélt. 1861-ben itt keletkezett a Bús Vitéz (Matkovics Pál) „Fekete Leves” című élelclapja, de még ugyanebben az esztendőben meg is halálozott, mert a szerkesztőt a katonai hatóság egyetlen viccéért lecsukatta két hónapra. – A Kétsas ucca meg a Fő út szögletén (tehát a mostani Arany János uccában) már 1858 óta volt litográfiai műhely, amelyhez a hatvanas években könyvnyomda és kiadvóvállalat is csatlakozott, s amely az idők folyamán a Légrády Testvérek sokágazatú műintézetévé fejlődött. 1865-ben már kilenc segéd dolgozgatott a könyvnyomdában, jobbára könyveken és akcidenziákon. A most oly elterjedt „Pesti Hírlap” csak jóval későbbben: 1878-ban indult meg. Végül a Sarkantyús uccában állott 1856 óta a fürge Wodianer Fülöp nyomdája, ki a Kozma-féle nyomdában tanulta meg a nyomdászatot, és sokfelé való hányódás, a negyvennyolcas „Közlöny”-nyel való bolyongás, némi bujdosás és a Bach-korszakban való meglapulás után itt állapodott meg. Hetilapok özönét nyomtatta ő is; az ő tulajdon napilapja, a „Budapest” csak jóval későbbben kelt szárnyára. Az öreg nyomdaalapító halála után a vállalat részvénytársasággá alakult.

* * *

Végezve hazánk fővárosának a kiegyezésig való nyomdatörténetével, vissza kell kanyarodnunk a 16. századba, amikor Hess András budai nyomdája után jó hatvan esztendőre: megszületett az időrendben második tipográfia Magyarországon. Ez a második nyomdahely Brassó városa volt; a tipográfus neve: Honter János. Reformátor is volt, az erdélyországi szász nemzetnek a reformátora. Brassai tímármesterember fiának született 1498-ban. 1515-ben a bécsi, 1530-ban a krakkai egyetem diákjainak jegyzékében találjuk meg a nevét; hogy hol volt, mit csinált e két időpont között: nem tudjuk. Pedig ennek a közbeeső tizenöt esztendőnek igen termékenynek kellett lennie Honter tudósi, litográfusi, térképész és fametszői fejlődésére. Csak 1532-ben akadunk rája, mégpedig a svájci könyvnyomtatás fő-fő helyén, Basel városában, ahol kinyomtatja Erdélyország maga-csinálta nagyalakú térképét, s ezzel egyik megalapítójává lesz a magyar kartográfiának. A rákövetkező esztendőben nagymennyiségű olombetűt meg egyéb nyomdai szerelvényt vásárolt a híres tipográfus Frobenius Jeromostól, s viszontagságos úton, Kassán át igyekezett hazafelé. Első nyomtatványa latin grammatikácska volt 1535-ben; ezt követte egy görög nyelvtan, majd még tizenhárom különböző tárgyú tudományos munka 1541-ig. 1542-ben látott napvilágot aztán a „reformációs könyve”, amelynek megjelenése mintegy záróköve a hitújításnak a szászok földjén. 1542 februárjában történt meg a döntő lépés: Brassó város tanácsa egyértelműen színt vallott a lutheri tanítások mellett. 1543-ban e reformációs könyve miatt Izabella királyné és Martinuzzi Fráter György elé Tordára citálták Honter Jánost. A brassai polgárság azonban – attól tartva, hogy Tordán esetleg máglya-halál vár szeretett tipográfusára – nem engedte távozni őt, s helyette Fuchs János városbíró-t küldték egy ügyes tanácsnokkal oda; az ő bátor ékes-szólásuk aztán váratlan diadalt hozott az evangelista egyház ügyének. 1544-ben Honter Jánost Brassó lelkipásztorává választották meg. 1545-ben és 1546-ban a szász városok delegáltjai – ott volt közöttük Kolozsvár tudós plébánosa s későbbi könyvnyomtatója, Heltai Gáspár is – az istentisztelet egységes alapokra helyezéséről tanácskoztak, s a végső kivített Honter Jánosra bízták, aki e föladatának a reformációs könyv 1547-iki új kiadásával és az ennek kiegészítésére szolgáló agenda megjelentetésével tett eleget. Mindeme vallási és – korábban – humanisztikus tevékeny-

sége mellett jogi dolgokkal is foglalkozott Honter János. Megírta és kinyomtatta a szász városok jogainak kompendiumát, amelyet hosszú időig forrásmunkául és irányt adó kézikönyvül használtak még a hatóságok is. Roppant elfoglaltsága mellett még arra is talált időt Honter, hogy iskolákat szervezzen és megalapítsa a róla elnevezett, de sajna az 1688-iki nagy tűzveszedelem alkalmával elpusztult könyvtárat is, s ezenfölül tevékeny részt vegyen a Benkner és Fuchs János nevéől ismert első erdélyországi papirosmalom alapításában. Ez a malom 1546 márciusában kezdte meg munkáját; papirosán hol Brassó város címerét, hol pedig egy róka körvonalait látjuk vízjegyképpen. Heltaí Gáspár is ezt a papirost használta a maga első kolozsvári nyomtatványaihoz. Szeben városában csak 1573-ban, Kolozsvárott pedig még később: 1584-ben létesült papirosmalom. Honter munkás élete 1549 január 23-án záródott le. Mint annyi más ember azóta, ő is a tipográfia szárnyain emelkedett a magasba. Irodalmi meg prédikatori tevékenységén túl egyike volt ő kora legjelesebb nyomdászainak, mint azt a ma már ritkaságszámba menő könyveinek szépsége, kartográfiai és ékítményes fametszeteinek pontossága is bizonyítja. Emlékének 1898-ban, születése négyszázéves fordulójára, szobrot is állítottak Brassóban; egy emléktábla pedig már korábban is hirdette reformatori, írói meg könyvnyomtatói dicsőségét. Halála után Wagner Bálint lelkész lett a brassai nyomda kezelője, s az is maradt holtáig, 1557-ig. A tulajdonképpeni tipográfus nevét azonban nem tudjuk, éppen úgy Honter korábbi segítőtársaiét sem. A Wagner idején nyomtatott művek közül érdekes az „Imagines mortis” 1557-ből, amelyben a szövegbe belenyomtatott tizenhat fametszet mutatja, hogy miképpen bánik el a halál a különböző állású emberekkel: pápával, fejedelemmel, paraszttal, satöbbivel. Ezeket az illusztrációkat valami kezdő fametsző készítette Holbein haláltáncos sorozata után, még pedig az eredetiekhez képest megfordítva, vagyis egyszerű átmásolással. Wagner Bálint nyomtatta a „Geistliche Lieder und Psalmen” című énekeskönyvet is, amely 95 éneket foglal magában; a kóták fametszetesek. Kisebbszabású énekeskönyvet különben már Honter is nyomtatott. Éppen úgy görögnyelvű és görög típusos könyveket is. Ezek a típusok – miként a többiek – nyilván a baseli Frobeniusok öntödéjéből kerültek Brassóba. – Wagner Bálint után jó magyar ember: Szebeni Nyirő János lett a brassai nyomda tipográfusa. Ő nyomtatta 1565–1570 körül a tizenhatodik század egyetlen magyar nyelvű brassai munkáját, az ismeretlen szerzőtől származó „Fons Vitae, az életnek kútfeje” címűt, amelynek egyetlen csonka példányát most a londoni British Museum őrzi. 1583-ban már aligha élt, mert az ekkor készült szász statutumok kolofónja Greus Györgyöt nevezí meg tipográfusul. Ez a Greus 1588 körül Szebenbe ment át könyvnyomtatónak; a brassai tipográfia egyelőre árván maradt. A tisztes múltú tömör Honter-sajtót hosszú évtizedeken át lephette a por.

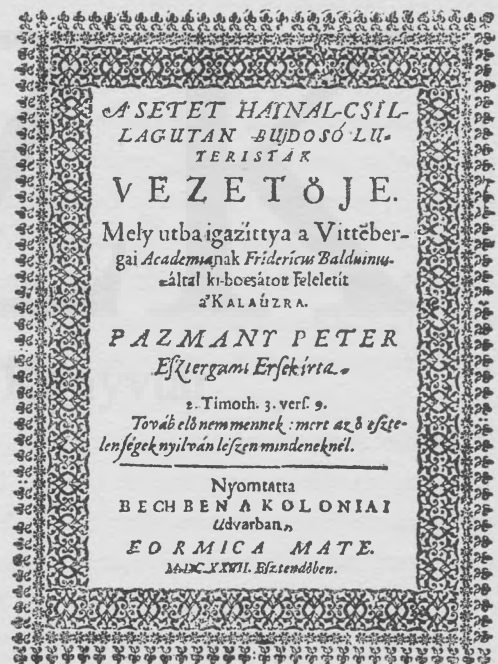
* * *

Időrendben harmadik tipográfiánk a vas megyei Sár vá ron, illetőleg a közvetlen szomszédságban levő Újszigeten létesült Nádasdi Tamás akkoriban horvát bán, később Magyarország nádorispánja költségén. A nyomdaalapítás gondolatának fölvetője és szorgalmazója Erdősi Sylvester János volt, ki sokáig szinte mítikus alakjaként szerepelt a 16. század magyar tudományosságának. Ma azonban már körülbelül bizonyos, hogy Erdősi Szinyérváralján született 1504 körül, s hogy tanulmányait Krakkóban és Wittenbergben végezte. Hazajöve, vagyonkáját elpusztítva találta, s őt magát is üldözőbe vették. Előbb a Perényiek házánál lappangott, majd 1534 májusában Nádasdi Tamás újszigeti iskolájába ment tanítónak. Itt írta magyar-latin nyelvtanát, amelynek 1539 június 14-ike a megjelenési dátuma, majd pedig itt fordította le az 1541-ben sajtó alá került új testamentumot, amelynek egyik, iniciálás oldalát 40. ábránkon mutatjuk be. Az életfolyására vonatkozó igen hézagoss adatok szerint Erdősi 1542 körül odahagyta Újszigetet, s a bécsi egyetemen lett a héber nyelv tanára. 1552 körül pedig a történelmet tanította ugyanott. További adalékok szerint a század hetvenes éveiben tanító lett volna Debrecenben, majd 1577 végén prédikátornak ment volna Lőcse városába; sokkal valószínűbbnek látszik azonban az a másik verzió, hogy még a bécsi tanárkodása idején, 1554-ben meghalt. Első könyvét, a grammatikát egy német nyomdászember segítségével állította elő. Második könyvének teljes címe jelenkori átírással a következő: „Új testamentum magyar nyelven, melyet a görög és diák nyelvből újonnan fordítánk a magyar népnek keresztyén hitben való épülésére. Újszigetben Abádi Benedek nyomtatta vala az 1541-ik esztendőben.” Abádi Benedek

53. ábra. Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek a Habsburg-ház ellen való 1619-iki fegyverfogászt megokoló híres politikai rőpirat. Valószínűleg Alvinczi Péter kassai prédikátor volt az írója. Évszám és helynév nélkül való huszonnégy számozatlan oldalra terjed, s Szabó Károly szerint Festus János kassai tipográfus lehetett az első nyomtatója. Lőcsén is ki-nyomtatták még ugyanabban az esztendőben. Éleleshangú vádirat ez a „Querela” a Habsburg- királyok, valamint a politikájukat irányító katolikus főpapság meg a jezsuiták ellen. Valósággal tükörképét adja az ország akkori állapotának. Szól arról, hogy a magyar nemzetet már esztendőök sora óta bünteti a legfelsőbb végzet. Egyfelől a török, másfelől a német, de ezenfelül a belső meghasonlások és viszályok is, miközben a nemzet évről évre a bécsi kormány önkényének áldozata, s vallási és közjogi érdekeiben mindinkább háttérbe szorítottatik. „Az élők megirigyelhetik a holtakat – mondja Alvinczi –, mert a templomok elfoglalása, a papok elkergetése és a keresztelesek eltiltása gyakori dolog.” A rőpirat korfestő és korrajzi értékű leírásának valódságát igazolta a nemzeti közvélemény éles megnyilatkozása is. Pázmány Péter bíboros-érsek ugyan sietett a rőpiratra válaszolni „A magyarországi támadásoknak hamisan költött eredetének rövid velős hamisítása” című latin és magyar nyelvű elleniratával, mindez azonban nem tudta megváltoztatni az ország népének hangulatát. Bethlen Gábor csakhamar maga körül látta a felvidék és a tiszai részek egész magyar lakosságát, amely viszont tőle várta jogainak biztosítását. Kassán összeült az országgyűlés, mely Bethlent az ország „fejedelmévé, előljárójává és fő-fő gondviselő-jévé” választotta. Ez alkalommal választották meg Rákóczi Györgyöt is a felvidék főkapitányává. Miután Bethlen még megerősítette az országgyűlés által eléje terjesztett törvényeket, nyomban megkezdte a hadműveleteket is. Pozsony megvétele után II. Ferdinánd király megígérte neki, hogy Besztercebányára országgyűlést hirdet, mely 1620 május 21-én meg is történt. Békekötésre azonban csak jó másfél esztendő múlva került sor Nikolsburgban. – Helyesírás dolgában akkoriban még gyöngelében állottunk. A származtatás útján való (etimológikus) és kiejtés szerinti (fonetikus) elveket még nem boncolgatta senki sem.

személyével megjelenik a magyar nyomdászattörténelem színpadán az első ízzig-vérig magyar tipográfus is, az, aki minden csínját-bínját megtanulja a könyvnyomtató művészetnek, s amit tud: a magyar népnevelés szolgálatába állítja. Budavára emelkedett lelkű első könyvnyomtatója Hess András művésze volt a hivatásának: de magyar nyelvű könyvet nem csinált; a nagy Honter János – amint láttuk – az erdélyrészi német kultúrának volt fáradhatatlan munkása, s magyar nyelvű könyvet ő sem nyomtatott; Erdősi Sylvester János nagyszerű tudós, de a nyomdászathoz nem sokat ért; Abádi Benedek az első magyar ember, akiben a reformatori tűz mellett megvolt a magasfokú technikai tudás is, s aki tudott szedni, nyomtatni, ha kellett patricát faragni, annak nyomán matricát csinálni és betűt is önteni. Abádi csak 1540 körül vette át az újszigeti nyomda kezelését. Az 1537 táján történt berendezkedés idején ő még valószínűen Krakkóban volt, hol a Vietoris Jeromos jőnevű nyomdájában sajátította el a könyvnyomtatás művészetét. Ha őrajta állott volna: Nádasdi Tamás aligha szerelte volna föl nyomdáját a Németországban akkorta újdonságszámba menő, de a magyar nyelvű szöveghez kevésbé alkalmas fraktúrvágású betűtípusokkal. Mire Abádi Benedek Újszigetre került, a nyomdának már háromszendős vesződséges múltja volt. A jó tudós Erdősi Sylvester János mellett valami Strutius vagy Strauss nevű német ember dolgozott benne, aki tanult nyomdász volt ugyan, de úgy látszik csak a selejtesebb fajtából, s a technikai fogyatékoságain túl megvolt az a baja is, hogy a magyar szavak ortográfiájával nem tudott megbirkózni. A grammatika még csak elkészült valahogy,

54. ábra. Bécsben nyomtatott magyar könyvnek a címlapja 1627-ből. Az ottani tipográfusok között nagy hírvő volt a Formica Máté, aki több magyar nyelvű könyvet is nyomtatott, köztük az ellenreformáció híres vezérének, Pázmány Péternek itt bemutatott munkáját is. Pázmány könyveinek nagyrésze különben a pozsonyvárosi érseki nyomdában nyomtatódott. Itteni bécsi nyomtatványunkon feltűnő az apró egységekből összerakott keret; motívumait máig is megtalálhatjuk némely nyomda díszítő anyagában. Darabolt lenlét is látunk a címlapon. Betűk dolgában nem volt hiány a régi tipográfusokban. A közkeletű római medievális betűnek voltak keskenyebb és szélesebb változatai; azonfelül – német nyelvtérületen – használták a fraktur meg a schwabachl betűtípusokat is. A kurzívot meg éppenséggel nagyon kedvelték.

de már az új testamentum szedésével sehogy sem boldogult a német tipográfus. Abádi a maga „A könyvnyomtató isteni kedvet kíván annak, aki ezt elolvassa” fölíratú terjedelmesebb kolofónjában erről az elődjéről következőképpen emlékezik meg: „Ha valahol a nyomtatásban való vétekre találsz, azért én tőled bocsánatot kérek. Mert hogy megértsed: e könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit a jó úr sok ideig nagy költséggel itt tartott. És mikoron nagykésőn hozzáfogott volna, s látták volna, hogy az nehezen érhetné végét: úgy hivata engemet hozzája, hogy a könyv mennél hamarább a keresztyének kezébe juthatna. Mikoron azért láttam volna a betűt, hogy nagy késedelem nélkül nem mívelhetni véle: aminő hamarsággal lelete, ugyanazon betűt megigazítám – egynéhányat hozzá is csinálván –, hogy szapora lenne a dolog, s hamarabb végét érhetnők. Mert jobbnak tetszék, hogy a könyv hamar kikelhetne, noha nem igen szép betűvel volna, semhogy szép betűre erőlködnénk nagy késedelemmel, amely dolog a keresztyéneknek igen káros volna.” Mint a kolofón szavaiból kitűnik: Abádi Benedek a betűmetszéshez is értett, tehát korának teljes szakképzettségű nyomdása volt, s csak a munka sürgősségére való tekintettel nem változtatta meg a nyomda könyvtípusát. Későbbben a török dúlások miatt nem lehetett szó erről; alighogy elkészült az új testamentum: fegyverzaj verte föl Sárvár és Újsziget környékét; török martalócok és nem kevésbé barbár landsknechtek meg spanyol zsoldosok léptek egymás nyomába; Magyarország szíve-városa, Buda is majdnem másfél száz esztendőre ozmán uralom alá jutott. Az újszigeti tipográfia elpusztult, nyomdászainak menekülniök kellett; Erdősi Sylvester János – mint tudjuk – Bécsbe ment egyetemi professzornak, Abádi Benedek pedig másfél esztendő s bolyongás után Wittenbergbe került, ahol 1543 március 22-én beiratkozott a Luther és Melanchton egyetemére. Abádi Benedek jeles műveltségének bizonyítéka, hogy már 1544-ben pappá szentelték, s mingyárt el is eresztették missziós útjára Magyarországra, mint azt a wittenbergi templom egyik egyházi könyvének következő bejegyzése mutatja: „Benedictus Abadius aus Ungarn, aus dieser Universitát berufen in Predigeramt in Ungarn.” A magyar tipográfia ez úttörőjének további életesorsáról csak annyit tudunk, hogy előbb Eperjesen, majd meg Szegeden volt lelki pásztor. Arról, hogy mint nyomdászember hasznosítsa a krakkai tipográfiában meg egyebütt szerzett tudását és tapasztalatait: nem lehetett többé szó. Az ólombetűk birodalmában az ő ügyes kezének nem maradt többé nyoma. Mikor költözött el az élők világából, merrefelé nyugszanak a csontjái: azt sem lehetne tán többé megállapítani. Emléke azonban élni fog, amíg magyar nyomdász lesz e földön. Most, amikor Gutenberg találmányának félezer esztendő s jubileumát üljük: méltó, hogy megilletődötten gondoljunk a sárvár-újszigeti nyomda működésének négyszáz esztendő s fordulójára, s ennek keretében az első egészen magyar könyvnyomtatóra, Abádi Benedekre.

ERDÉLY S' EGESZ MAGYAR NÉP
egymás után tsak hamar hamar érkezett
H A R M A S J A J J A
S' S I R A L M A.

Mellyel e' K E T keferedett H A Z A T, amaz halhatatlan emlékezetű
H A R O M F E J E D E L M I E M B E R E K N E K,

néhai

N A G Y R A K O C I G Y Ö R G Y N E K,
Erdély Országának Fejedelmének, Magyar Ország fok Réfzeinek Urá-
nak, és Székelyek lfpányának, 1649-ben, az Első Honak
vagy Januariusnak 10-dik napján;

Es az után tsak hamar, az ő Nága igen nagy reménfégű kedves Fiának,
kiben az egész igaz Magyar Haza fiak meg-nyugod-
tak, és igen meg-vidultak vala,

néhai

R A K O C I S I G M O N D N A K,
1652-ben, a' Negyedik Honak vagy Aprilisnek

28-dik napján.

Eznek-feleire az első 1648-ben, Harmadik Honak, vagy Martiusnak 19-dik
napján, ritka példájú, kegyes és istenfélő

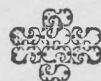
néhai Öreg

G R O F B E T L E N I S T V A N N A K,

Gyula-Fejérvári mulando Fris Házoktul, a' Sirban
meg-indítáfolkkor

S I R A T T A S' S I R A T T A T T A

M E D G Y E S I P A L.

V A R A D O N,

Nyomtatattott S Z E N C I A B R A H A M által, M. D. L I I I.

55. ábra. Szenczi Kertész Ábrahám váradai tipográfiájának nyomtatványa 1653-ból. Kertész Ábrahám egyike volt kora legképzettebb nyomdászainak. Szakismereteit valószínűleg külföldön szerezte. Váradra 1640-ben került, ahol lelkes protestáns férfiak – élükön az öreg iktári Bethlen Istvánnal – állítottak számára Lüneburgból hozott szép nyomdát. Szépszámú könyvet nyomtatott itt 1660-ig, amikor a török ostrom alá fogta „Magyarország kulcsát”. Kétheti ostrom után Várad kapitulált. A török fővezér, All pasa megengedte Kertésznek, hogy nyomdáját s a Károli Gáspár bibliája új kiadásának, a „váradai bibliának” már kinyomtatott ívelt magával vigye. Derék könyvnyomtatónk Erdély felé vette útját. Először Kolozsvárt állapodott meg, ott fejezve be az említett biblia nyomtatását, majd Szébenbe költözött s ott is halt meg 1667-ben. Ortográfia dolgában e mutatónyainkon érdekes az egyszerű „c” betűre áttérés (Rakoci). A nyomtatvány második sorában „lakodalmat” látunk.

Abádi félrevonulta után nyolc-kilenc esztendőnek kellett eltelnie, mire újabb tipográfia keletkezett Magyarország területén. A színhely most Kolozsvár városa, az alapító pedig egy szász emberből lett kitűnő magyar író, Heltai Gáspár, ki 1543-tól 1545-ig Wittenbergben, Melanchton vezetése alatt végezte tanulmányait, majd hazatérve, a kolozsvári protestánsok lelkészükké választották. Lehet, hogy még külföldön ismerkedett meg a kitűnő tipográfus Hoffgref Györggyel, akinek társaságában 1550-ben megalapította kolozsvári officínáját. Ez a nyomda hasonlíthatatlanul különbszerelésű volt, mint a sárvári tipográfia; szép kerek latin betűi voltak, csinos kezdőbetűi és ornamentei. Ami pedig hiányzott volna: pótolta Hoffgref mester sokoldalú technikai tudása. Már az első esztendőben, 1550-ben, két kis munka látott a nyomdában napvilágot. Első volt a gyönyörű tisztán nyomtatott kis latin katekizmus, szép fametszetes címlappal és több illusztrációval; második pedig a Fráter György váradí püspöknek megrendelésére készített „Ritus explorandae veritatis”, vagyis a Szent László váradí sírjánál 1209 és 1235 közt végzett 389 tűzesvas-próbának a leírása. A „Ritus” követte a biblia különböző részeinek a kinyomtatása 1551-től kezdve, majd pedig a nyomdának következő című terméke: „A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus; Heltai Gáspár kolozsvári plébános által szerzetetett Kolozsvárban 1552-ben.” Rövidesen ezután megjelent a kis katekizmus magyar kiadása 1553-ban. A gyönyörűen indult írói és tipográfusi együttműködés azonban 1553-ban megzavarodott. Mint az „Ágenda” előszavában Heltai későbbben mondja: Hoffgref türethetetlen természete miatt kénytelen volt véle a társas viszonyt megszakítani. Úgy látszik, a nagyszerű tipográfus Hoffgref György nagyon is önértékes volt. Egy esztendeig tehát csupán a Heltai neve alatt jelentek meg a nyomda termékei. 1554-ben azonban egységre lépett a két ellenfél, s Heltai a nyomda vezetését teljesen átruházta Hoffgrefre, kinek neve 1558-ig egyedül szerepel a kolozsvári nyomtatványokon. Közben Heltai a maga „Confessio” című szerzeményét Kreutzer wittenbergi nyomdásszal készítette el, ami arra mutat, hogy valamiért ismételtelen nagyon megharagudhatott a pedáns Hoffgref Györgyre. Ama hat esztendőn át, amíg Hoffgref egymagában állott a kolozsvári tipográfia élén, jobbára latin munkák hagyták el ott a sajtót. Jelentősebb magyar munka csak kettő volt: a Hoffgref-féle énekes könyv meg a Tinódi Sebestyén krónikája (52. ábra). Mindkettőben bőven vannak fába metszett hangjegyek. 1559-ben Hoffgref György lelép a nyomdászattörténet színpadáról, s a kolozsvári nyomdát ismét Heltai Gáspár veszi át, nagy tömegét nyomtatva ettől fogva a magyarnyelvű munkáknak is. Köztük a legjelentősebbek közé tartoznak az ő tulajdon művei. Így az 1566-ban kinyomtatott „Száz fabula” is. Tömör és népies nyelvezettel írta Heltai e szépszámú meséjét. Előadása frissen csörgedező. Szemére vetették, hogy sokat moralizál, keményen ostromozza a jobbagyságot kizsákmányoló urakat, s általában ahol csak teheti: védelmére kel az igavonó állat sorsára kárhoztatott szegény, becsületes népnek, ami némely esztétikusunk szerint a költőiesség rovására célzatossá teszi a mesék jó részét. Heltai bátor szókimondásában mi inkább igazságszeretetet és írói merészséget s önállóságot látunk; hiszen már ez az emberies fölfogás is hozzájárul ahhoz, hogy Heltai a kortársai tömegéből kimagasoljék. De történeti művei is vannak Heltai Gáspárnak, s általában ezeket tartják a legértékesebbeknek. Már 1565-ben kiadta Hunyadi Mátyás királyunk latinnyelvű életrajzát; 1574-ben megjelent a „Cantionale, azaz históriás énekeskönyv”-e, amely a középkori magyar epikának nem egy értékes drágakövéét őrizte meg számunkra, majd pedig 1575-ben a Bonfinius után készített, de szájhagyományokkal is bővített „Krónika a magyaroknak dolgairól” című, cikornyátlan nyelvezetű s nagy közvetlenséggel ható, terjedelmesebb műve. Ennek a megjelenését azonban már nem érthette meg. A könyv kolofónja is így hangzik: „Kolozsvárott végezé Heltai Gáspárné 1575. esztendőben.”

Heltai Gáspár írói tevékenységén – de még a könyvnyomtatóin is – megérzik az a lelki forrongás, amelyen korának ez a kitűnő férfi a negyedszázad folyamán átment. Mint tudjuk, 1546-tól kezdve választott lutheránus papja volt Kolozsvár városának, s hivatását buzgón s odaadással töltötte be. Midőn azonban híveinek többsége áttért az unitárius vallásra: 1569 körül ő maga is unitáriussá lett. Lelki hányattatásainak, igazságért sóvárgásának bizonyítéka, hogy sok szép kiadványa közt kinyomtatta az egyetlen magyarnyelvű anabaptista könyvet is, azt, amit külföldön semigen mertek sokszorosítani. Ennek a Dávid Ferenctől fordított kis munkának a címe: „Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről

és a pápa antikrisztusnak majmozásáról." Voltak, akik e könyvecske megjelentetéséből arra következtettek, hogy Heltai erősen hajladozott az anabaptista tanítások felé, pedig csak nyomdászai lelkiismeretének a szavára hallgatott, amely a maga meggyőződéséhez ragaszkodik, de a másét is tiszteli, s szívesen nyújt segítő kezet annak a propagálásához is, ha becsületes szándékot sejt mögötte.

Az öreg Heltai halála után – miként már említettük – özvegye kezelte tovább a kolozsvári tipográfiát. Az ő idejében jelenhetett meg Dávid Ferencnek énekes könyve is. 1578-ban pedig kiadta az első magyar fűvészkönyvet, a híres Melius Juhász Péter „Herbarium”-át, szerénykedő önérettel szólva a közönséghez: „A kinyomtatásnak munkája és költsége enyém. Ezt tőlem, ilyen szegény özvegyasszonytól a magyar nemzet jó néven vegye.”

A század nyolcvanas éveinek elején az özvegyet fia, ifjabb Heltai Gáspár váltotta föl a tipográfia vezetésében. Nagy buzgósággal dolgozott irodalmunk istápolásán ő is. Nevezetes munkája a „Magyar aritmetika” és a „História Bátori Zsigmond győzedelméről”. 1589-ben jelent meg e nyomdában „A kopaszságnak dicséreti” című munka is, amelynek eredeti forrása Synesiosnak, a pogány költő és egyszersmind keresztény püspöknek egy tréfás kis novellája. Tartalma az, hogy valami lakomán a pajkos ifjak évődni kezdenek egy kopasz öregebb emberrel, mire ez hol finomabb, hol vastagabb élcelődéssel sorakoztatja egymásra azokat az argumentumokat, amelyek a kopaszság hasznos és tiszteletre méltó volta mellett szólanak. Elmondja egyebek közt: hogy a kopasz emberek mindenkor bölcsek és becsületesek voltak; hogy az embernek akkor érik meg az esze, mikor kopaszodni kezd; hogy akiknek a természet hajat adott, azok ugyanis lekopaszítják vagyis megnyíratják magukat; hogy a kopaszság a férfiasság jele, mert a „természet csak az asszonyi állatoknak adott hosszú hajat”. És így tovább, a kor hol szelíd és naiv, hol meg vaskosabb humorával. A nyomda egy másik, Bátori István lengyel király orosz hadjárataról szóló könyvének címlapját a 68. ábránk mutatja be. Az ifjabb Heltai Gáspár halála után, 1601 körül, a kolozsvári tipográfia egyidőre mintegy aléltóságba merült.

Most gyérünk vissza a Királyhágón inneni Magyarország területére, s állapodjunk meg annál az ősi nyomdahelynél, amely századokon át mintegy világító lámpása volt a magyarságnak, s amely ma is Budapest mellett a második nyomdavasunkul tekinthető. Debrecenről van szó.

E város legelső nyomdája Huszár Gál volt, „Gál pap” a nép nyelvén. Merre ringott a bölcseje, hol tanult, mivel töltötte kora ifjúságát: senki sem tudja biztosan. Mint Csűrös Ferenc a debreceni könyvnyomtatás történetéről szóló könyvében mondja: „1554-ben tűnik föl alakja először, mikor Oláh Miklós esztergomi érsek üldözése elől Miksa főherceg birtokára, Magyaróvárra menekül, ahol a város német őrségének kapitánya, Wochnitzky Zakariás, vette oltalmába.” Ezen a tájon prédikálgatott aztán Gál pap vagy két esztendeig. 1557 körül Bécsbe ment a híres könyvnyomtató Hoffhalter Ráfaelhez, aki mellékesen titkos megbízottja volt a svájci kálvinista központnak. Talán egy évet tartózkodhatott itt; ez idő alatt egyrészt elsajátította a könyvnyomtatásra vonatkozó elemi ismereteket, másrészt pedig Hoffhalter hatására még jobban megerősödött hitbuzgalmában. Mikor aztán búcsút vett Hoffhaltertől, hogy újra rátérjen a maga magyarországi missziós útjára, a derék bécsi nyomdász teljesen kész kis nyomdával látta el őt. Lehetett ebben hatvan-hetven fontra való egyféle könyvtípus, németesen „kenyérbetű”, mert ez volt a könyvnyomtatónak a legfőbb, a kenyeret adó szerszáma. A címbetűkből, a jegyzetekhez való apró típusokból is lehetett összevissza néhány font. A sajtóból Huszár Gál csak a főbb részeket: a tégelyt, rámát, forgattyúkat meg fundamentumot vihette magával; az állványzatot bárhol is megcsináltathatta valamely ügyesebb asztalos vagy ács mesteremberrel. Ha mindehhez még hozzávesszük az aprólékos egyéb szerszámokat: a szedésforma befestékezésére szolgáló festékező labdákat, a formaszorító keretet a hozzávaló néhány faékkal, a rekeszes betűszekrényt (regálist aligha cepelt magával Gál pap), egy-egy sorjázót, tená-kulumot, divizóriumot, meg egymást: megállapíthatjuk, hogy az útra kelő minden cókómokja, pereputtya ráfért egyetlen kétkerekes kordéra. Ezzel a csekélyke felszereléssel Magyaróvárnak vette útját Gál pap, s itt nyomtatott ki elsőnek a maga prédikációi közül néhányat 1558-ban; ennek a kicsiny könyvnek egyetlen megmaradt példányát most a bécsi

nemzeti könyvtár őrzi. A következő esztendőben barátja és reformátoroskodásban hív bajtársa, Sztárai Mihály egy munkájának a kinyomtatására került a sor. E művecskének a címe: „Az igaz papságnak tüköre.” Amikor ezt nyomtatta már égett a föld Huszár Gál talpa alatt. Hacsak nem akart rövidesen börtönbe kerülni, távoznia kellett Magyaróvárról. Kassára ment, ahol a város protestáns lakossága nagy szeretettel fogadta a kitűnő prédikátor-tipográfus. Megnyugvása azonban itt sem volt. Verancsics Antal, a vallási dolgokban egyébként elég lagymatag s elnéző egri püspök sürgős elő-

terjesztést tett Ferdinánd királyhoz, amelyben fölhatalmazást kér arra, hogy a kassaiak népszerű prédikátorát lecsukathassa. A fölhatalmazás mihamar megjött, s Gál pap tömlőcbe került. Érdekes diplomatikus harc indult meg most Kassa város tanácsa meg a tekintélyére féltékeny egri püspök közt a szegény prédikátor-tipográfusért. A tanács a királyhoz fordult papja érdekében, s ugyanekkor a püspökhöz is könyörgő küldöttség ment, hogy eresztesse szabadon Huszárt. Verancsics látszólag engedett a kérésnek, s – mint Csűrös Ferenc mondja – utasítást küldött Zay Ferenc felvidéki kapitánynak, hogy Huszárt kezesség mellett bocsássa ki a börtönből, de mert a katolikus vallás ilyen ellenese kánonszerű vizsgálat nélkül papságot nem viselhet: szoros őrizet alatt szállítsa Egerbe, ahol majd az arra kirendelt bírói szék előtt védheti magát. A kassaiak tudták, hogy mit jelentene Huszár Egerbe szállítása, szép csöndesen megegyeztek abban, hogy maradjon csak papjuk a börtönben, mert ott nagyobb biztonságban lesz, mint bárhol egyebütt, s ezenfölül a papi tisztét is elláthatja: prédikálhat a börtönudvaron össze-összegyűlő híveinek a vasrostélyos ablakon át. Ezek a börtöni prédikációk rendén folytak, ami bosszantotta Verancsicsot. Végre belátva, hogy nyílt erőszakkal nem boldogul, megbízta Zay Ferencet, hogy kijátszva a hívek éberségét, törjön huszáraival a börtönbe, rabolja el onnan Gál papot, s szállítsa Egerbe. Ennek a prédikátor-elrablásnak 1560 december 27-ike éjszakáján kellett volna megtörténnie. A dolog azonban – hogy, hogy nem? – kitudódott, s az esti prédikációra összegyűlt lakosság zendülésben tört ki. A nagy kavarodásban Gál papot hívei áruhában kiszöktették a városból, s gyors lovakkal Debrecenbe vitték, amely a legközelebb eső biztos hely volt abban az időtájtban. Sajtóját meg betűit és egyéb nyomdai szerszámát kassai jóemberei valószínűen csak néhány héttel későbben küldötték utána. Debrecenben Huszár Gál nemcsak menedéket, de foglalkozást is talált. Nem mint prédikátor, hanem mint tipográfus. Prédikátornak ott volt a „magyar Kálvin”, Melius Juhász Péter, ki két esztendővel azelőtt került a városba, s szónoki erejével és keménységével végleges diadalra juttatta a kálvinizmust nemcsak Debrecenben, hanem az egész tiszán-

56. ábra. Trattner János Tamás betűöntődéje mintakönyvének címlapja 1787-ből. A 18. század második felében ez a bécsi mamutnyomda látta el a nyugatmagyarországi nyomdák nagy részét ólomtípusokkal, éppen úgy a budai Landerer Katalin és a pesti Eitzenberger kisdéd tipográfusok is. Sőt 1767-ben még a debreceni városi nyomda is Trattneréktől vásárolt nagyobb mennyiségű betűt. A Trattner-öntődének sokhelyt győzedelmes versenytársa volt a budai Egyetemi Nyomda betűöntődéje, amelynek 1800 körül szintén rendszer vásárlója volt a debreceni tipográfia, a pesti Landerer-nyomda, az esztergomi és pestvárosi Beimel-nyomda, az egri érseki, a pozsonyi és pesti Royer-féle tipográfusok, a kolozsvári Kali Simon nyomdája és még sok más. Korábban messzebből került a betűanyag hozzánk: így igen gyakran Hollandiából is, mint például a nagyváradi Szenczi Kertész Ábrahám, a lőcsei Brewer-nyomda betűi. Honter János Baseltől hozta magával a betűt, Heltai Gáspár Wittenbergből. A nagy-szombati és pozsonyi katolikus nyomdákat a bécsi, gráci, kassai stb. jezsuita nyomdákkal egyetemben eleintén közös forrásból – valószínűleg Rómából – látták el ólomtípusokkal. Idehaza az erdélyországi nyomdászok mutatkoztak kitűnő betűöntőknek: a nagy művész Tótfalusi Kis Miklós, Szatmári Pap Sándor, Páldi Székely István és Farkas István. De erdélyi származású volt Falka Sámuel is.

túli vidéken. Melius ebben az időtájbán vívta hármasharcát a lutheristákkal, a katolicizmussal s legfőképpen az unitárizmussal, amelynek Arany Tamás volt Debrecenben az apostola. E nagy küzdelem megvívásához tipográfiára volt szüksége, s így éppen kapóra jött néki a Gál pap megérkezése. Beajánlotta őt a városi tanácsnak, s mire a menekült prédikátor-könyvnyomtató a nyomdáját újra talpra állította, Melius a kéziratok egész tömegével várta. Az 1561-ben megjelent első debreceni nyomdatermék címe: „Szent Pál apostol levelének, melyet a Colossabelieknek írt, prédikáció szerint való magyarázatja”. Az ajánlása Meliustól való, s a „döbröcöni” tanácsnak szól. Nyilvánvaló tehát, hogy a debreceni tipográfia pátrónusa már akkor is, Huszár Gál esetében, az áldozatra mindenkoron kész városi tanács volt.

A második debreceni nyomtatvány címe a következő: „A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk, melyeket Melius Péter, a debreceni lelki pásztor írt”. Szintén 1561-ben nyomtatott, huszonnyolcleveles füzetke. A harmadik, már 1562-ben megjelent Huszár-féle nyomtatvány Melius Péternek hetvenkét-lapos „Katekizmus”-a, Németi Ferenc tokaji kapitánynak ajánlva. Ezt követték ugyancsak 1562-ből: „A kísértet és a bűnös ember párbeszéde” (nyolcadrétű harminchárom levél), majd meg „Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek és egyéb sok tévelygéseknek, melyek mostan az elfordult fejű emberek között eláradtanak, meghamisítási”. Ezt az utóbbi százötvenkét-lapos kvart könyvet is Melius Péter írta, mint az eddig valókat mind. A dedikációt azonban Huszár Gál intézte Török Jánoshoz s Ferenchez, Hunyad vármegye örökös főispánjaihoz (kik egyszersmind Debrecen földesurai is voltak), meg a debrecenvárosi keresztyén atyafiakhoz. Az eddigi kutatások szerint ez a most említett könyv Huszár utolsó debreceni nyomtatványa. Még az 1562-iki esztendő nyarán vándorbotot vesz kezébe, és újra megkezdí veszedelmekkel terhes bolyongását. Hogy miért hagyta ott a maga debreceni nyugodalmas életét, s mi vitte őt az újabb vándorútjára: könnyű eltalálni, ha ismerjük a tizenhatodik század reformátor-tipográfusainak a természetrajzát. Folyton új emberek közt jární, töretlen, új talajon dolgozni, apostolképpen hirdetni itt is, ott is az igét, s olykor saját gondolatait is belerögzíteni a szederjes ólomtípusokba: ezt szokta meg annak idején Gál, s e multjának emléke csalogatta őt vissza az országútra, falvakba, kis városokba, csakúgy, mint a rab madarat az erdő zúgása a maga régi bájos, bár veszély környezte szabadsága felé. Még ugyanennek az 1562-edik esztendőnek októberében Révkomáromban találjuk Huszárt. Térítő munkáját innen intézi egész vármegyékre kiterjedően. Járja a falvakat, nemesi udvarházakat; éjjel-nappal tanít és kapacitál. Híre fut a prédikációinak, s özőnlík hozzája a nép. De tudomást vesz minderről az esztergomi érsekprimás is, a szigorúságáról híres szakadárkergető Oláh Miklós is. Nosza, rögtön kurírt szalajt Bécsbe, Ferdinándék udvarába: küldjenek hamarosan elfogató parancsot a merész prédikátor ellen. A többi az ő dolga lesz. A parancs megérkezik. Az érsek siet véle a legközelebbi katonai kommandó kapitányához, lelkére köti, hogy szállíttassa be azt az eretnek újítót az érsekség tömlőcébe, de nagyon jól vigyáz-

1705 *Mercurius Hungaricus.*
Agriá 30. Maji.

Serenissimus Princeps Transylvaniae, ob liberorem salubrioremq; auram, Civitate hac, tota cum sua Aula exeundo, in apricis e-jusdem campis tentoria fixit, ac in dies, qua venationibus, quã exercenda regulari Militia vacando, pro continuanda Campania, de apparatus belli sedulo dispoñt omnia. Illustriſſimus Dominus Comes DANIEL ESZTERHAZI Junior de Galantha, ob præclara sua in Patriam merita, & proximè ostensos ad Civitates Sancti Georgii, Bazinium, & Modor, generosos Actus, quibus peditatum hostilem duobus milibus numerosiorem, cuncta tormenta & munitiones, omnem bagaciam & arma nostris cedere ignominiosèq; exire coëgit in Generalem Campi Marſhallum sublimatus est, & cum Sua Serenitas bellum ad partes Trans-Danubianas transferendum refolverit, ad commendandam ibidem Armadae partem eundem certò præfeciſſe dicitur, prout jam pro expeditione illa decem Regimina Equeſtria, præter peditatum Danubium partim transiſſiſſe, partim ad transitum in prociactu esse, ex fideli relatione innotuit, quin & Artilleria eò destinata, ex Montanis Civitatibus, una cum tormentis, ac ſufficientibus requiſitis adducta, Harvaninum appulit, ac rectã ad pontem super Danubio stratum devehitur. Archiepiſcopus Koloczenſis, nec-non Baro Stephanus Szirmai Legati Cæſarei hic adhuc morantur, ſuccenturiſſos suos Episcopum Vſa & Paulum Okolobadny Viennã præſtolantes, quos quandoquidem Sereniſſimus Princeps, cum confederatis Hungaris, eã cura reſolutione, ad Legatos Angliæ, & confederatis Belgii (qui hæcenus mediationem tuam offerrebant) remiſit, ut experimentum, ſimulq; aſſiduationem Sua Majestate, de admiſſione guarantee, pro futuri tractatus pacis ſecuritate neceſſaria, ſumentes, quantocypus informationem ſuam dare velint, interea verò temporis Sua Majestate Cæſarea factis cedente, tandem jam avidius eosdem cum reſponſoria reſolutione expectamus, quando magis novum ſucceſſoris Regimen, quæ circa res-Hungaræ ſit intentio, ſcire cupimus. Sereniſſimo Principi, de Regimine Principatus Transylvaniae quod adhuc vivò Cæſare, per liberum Statum & Otdinnã votum obtinuit, multi eò magis congratulantur, quòd joſeph-

57. ábra. Az első magyarországi rendszeres hírlap mintegy negyedrésznyre kicsinyített első oldala. A Rákóczi-szabadságharc tüzeiben született meg 1705-ben s jobbára hetenkint jelent meg hat esztendőn át, a kismajtényi fegyverletételig. Címe később „Mercurius Veridicus ex Hungaria” (Igazmondó Magyarországi Mercurius)-ra bővült. Megalapítója II. Rákóczi Ferencnek az emigrációban is hűséges társa, Eszterházi Antal kassai vezénylő tábornok volt. Az első számokat Kassán nyomtatták, Később Lőcse, majd meg Bártfa lett a kuruc újság nyomdahelye. A magyarországi hírlapok emez őst a szabadságharc elültével a bécsi kormányzat mindenünnen összeszedette és elégettette, úgy-hogy valamennyi lapszámot máig semigen tudták megtalálni. – A „Mercurius” 1711-ben történt megszűnése után tíz esztendőre, 1721-ben, Royer János Pál pozsonyi könyvnyomtató indított meg egy szintén latin-nyelvű lapocskát „Nova Posenſia” címmel, amelyet a tudós Bél Mátyás szerkesztett. Budán 1731 körül keletkezett a német „Oſnerliſcher Merkurius”. A „Pressburger Zeitung” 1764-ben indult meg. A magyar nyelvű első lapok címét I. az 58. és 59. ábrán. Pesten Patzko adta ki 1788-ban a rövidéltű „Magyar Mercurius”-t.

tasson reá, mert rettenetesen veszedelmes ember. A letartóztatásig azonban bizonyos idő telik el. Talán egy-két nap, talán csak néhány óra, de addigra többen is tudomást szerezhetnek az elfogató parancsról; minden bizonnyal a protestánsok egyike-másika is, mert hisz ott voltak akkoriban már minden bokorban. Csoda-e már most, hogy a Károly főherceg által 1563 januárjában szignált elfogató parancsról hamarabb értesültek Révkomáromban, mintsem hogy a Huszár Gál elhurcolására kiküldött katonai fogdmegek odaérhettek volna? Milyen utat futott meg a hír: nem tudni, de az bizonyos, hogy Nagy István uram, a csajkások kapitánya, a reformátor-könyvnyomtató tisztelője, idejében tudomást szerezhetett róla, s haladék nélkül figyelmeztette Huszárt a veszedelemre. Merre vette már most újtát az öreg bujdosó: nem tudjuk. A rákövetkező esztendőben azonban Nagyszombatban találkozunk vele, ahol régi energiájával folytatja az apostoloskodást, meghódítva a város lakosságának jelentékeny részét a protestáns vallási fölfogás számára. 1565 január 28-ikáig marad e városban, amikor egy újabb elfogató parancs újabb menekülésre készíti. Homályos, a história által még kellően föl nem tárt esztendők következtek. Legalább is három-négy olyan, amelyről még nem tudhatjuk teljes bizonyossággal: mely tájakon lappangott Gál pap, kezeügyében volt-e a nyomdája, nyomtatott-e közben valamit, ha mást nem: apró levelecskéket, ájtatos tartalmú cédulácskákat, amik roppant számban és nagy változatban készültek a reformációs világban mindenfelé, de majdhogyan nem mind el is kallódott egy-kettőre; ami még tán megmaradhatott volna belőlük: elpusztította a rákövetkező tizenhetedik században az ellenreformáció haragja, amely – mint minden reakció – irtó türelmetlenséggel megsemmisíteni igyekezett az előző korszak ideológiájának minden nyomát. Az elfogultság eme vandalizmusának tulajdonítható tehát jórészt az is, hogy a tizenhatodik század legérdekesebb könyvei csonkán vagy alig egy-két példányban maradtak a korunkra, s valószínű, hogy egész sereg magyar ősnymotványunkról tudomásunk sem lehet többé, mert utolsó szálig kipusztította példányait a gyűlölködés.

Huszár Gál életének utolsó szakából megint van egynéhány, a hisztórikusaink s könyvészeink által előbányászott biztos adatunk. Tudjuk például, hogy hosszú meg keserves bolyongásai után végre is Forgách Imrében, Trencsén vármegyében már nyíltan protestáns főispánjában talált hatalmas pátrónusra, aki a nyitramegyei Komjáti faluba helyezte őt állandó hitszónokul. Itt aztán megint az elemében volt: írhatott, prédikálhatott, nyomdászkozhatott kedvére. Sajtóján nemcsak a maga írásait nyomtatta ki, hanem a reformáció munkájában nagyszerű társa: Bornemisza Péter „Magyar posztillái” első kötetének szedését és nyomtatását is megkezdte. Komjátiban jelent meg 1574-ben – de óvatosságból a hely megnevezése nélkül – Huszár Gál énekes könyve, amelynek csupán egyetlen példánya maradt meg. 1574 vége felé a szépen virágzó pápai református egyház lelki pásztoraává hívta meg a még mindig tüzeslelkű Huszár Gált, ki örömmel vállalta új pozícióját, összecsomagolta nyomdai cókókját, s csakhamar útra is kelt. Vesztére tette. Egy év sem telt belé, s a Pápa városát is végigsöprő keleti pestis magával ragadta 1575 október 23-án. A magyar könyvnyomtatásnak egyik legtisztább lelkű munkása húnyt el benne. Hamvai a pápai temetőben nyugosznak. Könyvnyomtatói és lelkipásztori örökébe fia Huszár Dávid lépett, akinek mindössze két kisebb terjedelmű nyomtatványa maradt a korunkra.

Visszanyúlva Debrecen városának nyomdászattörténetére, megállapíthatjuk, hogy Huszár Gál távoztával a kálvinista Róma tipográfiája nem szűnt meg. Nyilvánvaló, hogy Huszár az eltávazása előtt a nyomda egyrészét a városnak eladta, s Melius munkásokat szerezve hozzá, ezek a még 1562-ben megjelent „Confessio catholica” szedésével és nyomtatásával adták első bizonyosságait a nyomdászatanban való jártasságuknak. Csűrös Ferenc szerint ez a bizonyoságtétel kissé gyöngén ütött ki, de 1562 vége felé újra szakavatott könyvnyomtató került a nyomda élére Török Mihály uram személyében, aki kétesztendő megszakítással egészen 1567 őszéig dolgozott a debreceni tipográfiában. Betűi még a Huszár Gáléi, nyomtatásuk tiszta. 1563-ban három nyomtatvány került ki a sajtójából, köztük két Melius-féle prédikációs kötet (az egyiknek címdalát az 50. ábra adja), s a későbbi híres bibliafordítónak, Károli Gáspár gönci papnak egy munkája: „Két könyv minden országoknak s királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek okairól”. 1564-ben megint két Melius-könyvet nyomtat Török, majd két-esztendei szünetelés után sor kerül az eredetileg Bullingertől szerkesztett és Meliustól fordított debreceni hitvallásnak a könyvnyomtatására, mely mű a „magyarországi jámbor és keresztyén áros

népeknek”, vagyis kereskedőknek van ajánlva. Török Mihály uram idejében egy esztendőn át dolgoztatott Debrecen városában az európai hírvénynyomtató Hoffhalter Ráfael is, ki egyike volt legviszontagságosabb életű vándor nyomdászainknak. Lengyel ember volt, a Hoffhalter nevet későbbi üldöztetése idején álnévül vette föl; hazájában a Skrzetuski nevet viselte. Korán belékeveredett a protestáns mozgalmakba, úgyhogy a szülőföldjéről menekülnie kellett. Németalföldre került, s ott elsőrangú könyvnyomtató-művésszé képezte ki magát. Majd Svájcba ment, a kálvinizmus szülőhelyére, s itten szoros összeköttetésben élt az új vallás vezető embereivel, különösen a debreceni 1567-iki zsinaton elfogadott helvét hitvallás tulajdonképpeni szerzőjével, Bullinger Henrikkel és ugyanilyen nevű fiával. 1555-ben titkos megbízottként – de már a Hoffhalter álnéven – Bécsbe küldték, ahol 1556-ban engedélyt kapott arra, hogy Elwangeni Kraft Gáspárral, a híres betűmetszővel nyomdát nyisson. A két kitűnő szakember tipográfiája csakhamar egyike lett Bécs város nevezetességeinek. Nagyszerű illusztrációs műveik sorozata, pompás betűjük és tiszta nyomtatásuk még az udvarnak elismerését s csodálkozását is fölkeltette. Bár Kraft 1560-ban kivált a nyomdából: Hoffhalter továbbra is megtartotta ennek magas színvonalát. Összesen 31 munkát nyomtatott Bécsben, köztük magyar vonatkozásúakat is. 1562-ben valaki beárulta a kálvinista mivoltáért, s menekülnie kellett Bécsből. Hol és micsoda álneveken lappangott ezután három esztendőig: senki sem tudja. 1565-ben Debrecenben bukkan föl, s két, az akkori viszonyok közepette remeknek nevezhető munkát nyomtat itten. Ezek közül a nagyobbikat, a „Tripartitum” magyar kiadását II. János választott magyar királynak ajánlotta. (Egyik oldalát l. a 48. ábrán.) Az 1565-ik esztendő végén Váradon találjuk, ahonnan János magához hívta Gyulafehérvárra. Hoffhalter Ráfael Váradon létekor már nyílt hívévé szegődött az unitárizmusnak, s Gyulafehérvárt megjelenvén, művészetét kizáróan e felekezet propagandájának a szolgálatába állította. Jobbára a Dávid Ferenc munkáit nyomtatta, köztük a „De falsa et vera unius Dei cognitione” címűt is, amelynek egyik fametszetén a szentháromságot Cerberusnak, háromfejű kutyának ábrázolta, amellyel a legnagyobb mértékben magára zúdította az őt mint renegátot amúgy is rossz szemmel néző kálvinistaságnak a haragját. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem a dési országgyűlés után 1638-ban össze is szedette mindenünnen Dávid Ferencnek könyvét, s Hoffhalter hat fametszetét kitépette belőle. Mint Ballagi Aladár mondja: „Ugyanannyi erővel megsemmisíthette volna az egész munkát, de nem lévén rajongó, megelégedett azzal, hogy a közbotránkozás tárgyát képező és szerinte borzasztó istenkáromlást és szentségtelenséget elpusztította.” A Hoffhalter Ráfael 1568-iki halálával elárvult gyulafehérvári nyomdát egy darabig özvegye kezelte. II. János 1571-ben történt halála után az új uralkodó, a katolikus Bátori István, megszüntette a tipográfia működését, ami a lehető legsúlyosabb csapás volt az unitárius egyházra.

Török Mihály után Komlós András, latinosan Andreas Lupinus lett a debreceni városi nyomda provizora, aki 1569-től 1575-ig terjedő működése idején huszonhárom magyar és egy latin nyelvű művet nyomtatott, köztük Szegedi Gergely énekeskönyvét 1569-ben, melyet Szabó Károly még a Huszár Gálénak tartott, s melyet akadémiánk 1893-ban újra kiadott. Komlós András után a hányatotott éltű Hoffhalter Ráfael fia, Hoffhalter Rudolf lett Debrecen város könyvnyomtatója. Méltó fia az apjának: tudományos képzettségű kitűnő szakember; vallási meggyőződéseért bármi áldozatokra is kész, bujdosástól sem rettenő férfiú; csak mintha kissé higgadtabb vérű és óvatosabb lett volna az apjánál. Édesapja hirtelen halálakor Hoffhalter Rudolf nem vállalkozott a gyulafehérvári tipográfia továbbvezetésére. Sem akkor, sem később. 1570-ben Váradon van, ezután három esztendőre nyoma vész. 1573-ban a zalamegyei Alsó-Lindván találjuk, hol Kulcsár György tanítónak, később Bánfi Miklós udvari papjának három kis munkáját nyomtatta ki. A rákövetkező esztendőben Zrínyi György, a szigetvári hős fia, a muraközi Nedelice hívta meg őt, ahol Verbőczy „Decretum”-ának horvát fordítása került ki a sajtója alól. Innen jutott el azután két-három esztendei kóborlás után végre Debrecen városába. Itteni nyomdászkodásának emléke egy sereg históriás éneken meg egyéb munkán kívül Félégyházi Tamásnak két könyve: „A keresztyén hitnek részeiről való tanítás” 1579-ből és az „Új testamentum” 1586-ból. (Az utóbbinak egyik oldalát 51. ábránkon mutatjuk be.) Mind a kettő java munka a maga idejéből. Komoly szép betűk, gondos jó szedői munka, csinos könyvdísz és tiszta nyomtatás jellemzik, mint a Hoffhalterék munkáit egyáltalában.

Közben, 1584-ben, Váradon is találkozhatunk Hoffhalter Rudolf tevékenységének nyomaival. Itt nyomtatta az 1585-re szóló váradai kalendáriumot, Decsi Gáspár egy prédikációját („Az utolsó időben egynéhány regnáló bűnökről”), s Beregszászi Péter egy latinnyelvű művét. Lehet különben, hogy ezek a Váradról keltezett nyomtatványok is tulajdonképp Debrecenben készültek. A hamis helynevek használata gyakori volt abban az időben. Hoffhalter Rudolf legutolsó debreceni nyomtatványa 1587-ből datálódik, ettől fogva nyoma vész a Hoffhalterék gyönyörű múltja, a magyar nemzeti irodalom szempontjából annyira szép és áldásos munkát végzett családjának.

Az ezután következő két esztendőből való nyomtatványokon nincs kitéve a tipográfus neve. 1590-től kezdve azonban már egy új név tűnik föl az impresszumokon: a jeles Csáktornyai Jánosé, aki csak hat esztendeig volt a debreceni nyomda provizora, de e rövid idő alatt is tizenkét magyar és tizenegy latin nyelvű, jobbára terjedelmesebb művel gazdagította irodalmunkat. Ezek között ottan találjuk Szikszai Fabricius Vazul híres latin-magyar szótárát, meg az első debreceni kalendáriumot, akkori közönséges elnevezéssel „csízió”-t is az 1593-adik esztendőre.

Debrecen város nyomdájának vezetése Csáktornyai János 1596-ban történt halála után Lipsiai Rheda Pál kezébe került, aki több mint húsz esztendeig nyomdászkodott a kálmánista Rómában. A Lipsiai előnév valószínűleg a németországi Lipcsében való huzamosabb tartózkodása révén ragadt rá. Művelt, jó magyar ember és szakavatott, derék nyomdász volt. Betűi jobbára még a régiek, de a nyomtatásuk általában tiszta. Valamennyi nyomtatványának a számát ötvenkettőre teszik, közülök harminchat volna a magyar nyelvű is. Rheda Pálnál nyomtatódott 1607-ben az első olyan debreceni könyv, amelyben görög szöveg is található. De „a zsidó ígéket csak deák betűkkel nyomtattuk, mivelhogy zsidó betűnk nem volt”, mondja Rheda Pál. Nevezetesek voltak Rheda Pál énekes könyvei, valamint kalendáriuma is;

az utóbbiakat igen népszerűkké tette a maga naiv, de a népnek tetsző jóslásaival meg rigmusaival. Halála 1619-ben következhetett be. Az ebből az esztendőből való nyomtatványok egyikének impresszumán ugyanis már a „Lipsiai Pál örökösei” jelzés olvasható. Örökös az elhunyt két fia volt, akik közül azonban csak az egyik: Rheda Péter maradt meg könyvnyomtatónak, 1630-ig dolgoztatva a városi tipográfiában. Ama könyvnyomtatók közé tartozott, akik nemcsak az üzleti felét látták a foglalkozásuknak. „Engemet is az Úristen ingyen való kegyelméből e terhes munkára szentelt, hogy az én üdvözült jó atyámnak, Lipsiai Rheda Pálnak nyomdokát követném, s mind az Istennek tisztességét e szent munka által terjeszteném, mind a magyar nemzetet ezáltal ékesíteném”: írja egyik kiadványában a maga hivatásáról. 1630 elején meghalt. Tartozásai fejében házat s nyomdai eszközeit a város tanácsa lefoglalta, s a tipográfia továbbvitelével Fodorik Menyhért deákot, a kompaktor-könyvárúst és Rheda Péter addigi segítő társát bízta meg, akinek munkáin már meglátszik, hogy nem volt egészen a lelke mélyéig nyomdász. Nyomtatványainak számát huszonöt magyar- és öt latin-nyelvűre becsüli Csűrös Ferenc. Legtöbbjük természetesen vallásos irat. Egyikük-másikuk meglehetősen nagyterjedelmű, így

A' ROMAI TSASZARI ES AP. KIRALVI FELSEGNER KEGYELMES ENGEDELMEVEL.

Lindat: BÉTSBŐL Szombaton 21. Juniusban. 1788.

58. ábra. Bécs városában nyomtatott magyar ujság lapfeje. Szacsyav Sándor már 1786-ban meg akarta indítani ezt a lapját Pozsonyban, de itt nem kapott rája engedélyt, Bécsbe ment tehát, s ott indította el a „Magyar Kurír”-t 1787 elején. Ez volt a szerencséje, mert a néhány év múlva fölülkerekedő vad reakció Pozsonyban bizonyosan megfojtotta volna a lapot, a bécsi enyhébb sajtóviszonyok mellett azonban sokáig élélhetett, egészen 1834 végéig. A maró satírájú, szélsőségesen demokrata Szacsyavnak ugyan már 1793-ban távoznia kellett a lap éléről, de az ujság megmaradt, eleinte Decsi Sámuel, később Páncél Dániel szerkesztésében. A „Magyar Kurír” hetenkint kétszer jelent meg egy-egy nyolcadrényi íven. Szépirodalmi melléklapja is volt: a felényi kicsinyesű „Magyar Múza”, amely havonként egyszer jelent meg.

például Medgyesi Pálnak „Praxis pietatis”-a (kegyesség gyakorlata) majd ezer oldalra terjedt. Már a címénél fogva is érdekes kisebb mű volt Illyésházy Gáspár fölvidéki többszörös főispánnak „Kézben viselő könyv”-e, amelyet a buzgó kálvinista főúr a fiainak fordított le idegenből. Fodorik Menyhért Csűrös szerint 1662 első felében halhatott meg. 1652-től kezdve, tehát teljes tíz esztendőn át azonban nem találjuk nyomát a könyvnyomatói tevékenységének. Ágoston József ebből azt következteti, hogy halálának 1652 körül kellett bekövetkeznie. Csűrös Ferenc ezzel szemben hivatkozik a debreceni városi tanács 1663 március 12-én kelt végzetményére, amely száznegyvenöt forintot utal ki az elhalt tipográfus maradékainak, s egyszersmind intézkedik a nyomdai fölszerelés lefoglalása dolgában. Az ilyesmivel pedig aligha vártak volna tíz esztendeig. Valószínű tehát, hogy Fodorik halálát hosszú és nehéz betegség előzte meg, amely képtelenné tette a munkára, viszont a tanács sem telepíthette ki őt a nyomda birtokából. Csak mikor már végleg lehúnyta a szemét: akkor intézkedhetett csak a tanács, beállítva új tipográfusképpen a nyilván székely származású Karancsi György urat, akinek tizenégy-esztendő működése technikai tekintetben a legszomorúbb időszakát jelenti a debreceni városi nyomdának. Betűinek maszatossága szinte közmondásos lett; az ócska, agyonnyomott betűtípust egészen a tizenkilencedik századig „Karancsi-betű”-nek nevezte a debreceni nyomdász. A város tanácsát bántotta a dolog, s 1671-ben meg későbbben is szóba került, hogy valamiképpen segíteni kellene a tipográfia nyomorúságán, de viszontagságosok lévén az idők: kellett a pénz másra. Debreceni tevékenységének tizenégy esztendeje alatt Karancsi legalább is tizennyolc magyar és tizenkét latin művet nyomtatott, köztük igen terjedelmeseket is. 1675-ben kinyomtatta a bujdosó kurucok tábori papjának, Szőnyi Nagy Istvánnak egy Gusztáv Adolf svéd királyról szóló könyvecskéjét, de félve a labancok bosszujától: impresszumában nyomtatóhelyül nem Debrecen városát nevezte meg, hanem helyette a „Christianopolj” városnevet tette a könyvre. Így nevezték ugyanis a debreceniek maguk között a városukat. Karancsi György uram 1676-ban tehetette le végleg a sorjázóját, mert a rákövetkező esztendőben már a korábban Sárospatakon dolgozott Rozsnyai János a debreceni nyomda tipográfusa. Mint Csűrös Ferenc mondja: A pataki kollégiumot és nyomdát 1671 szeptember havában szétzavarta és elkergette a labancság. Rozsnyai éppen Czeglédi Istvánnak – a tudós kassai papnak, akit a kassai német parancsnok halálos betegen hurcoltatott a pozsonyi vértörvényszék elé, s aki útközben halt meg a nagy-szombati mezőn – „Sion vára” című hittudományi munkáját nyomtatta, mikor hirtelenében menekülnie kellett Sárospatakról. Bár Debrecenbe is mehetett volna, hisz e város tanácsa már 1672-ben meghívta őt Karancsi helyébe, de a kollégialis érzülete még földönfutói állapotában sem engedte, hogy más nyomdász-embernek a helyét foglalja el. Erdélybe ment tehát, s Czeglédi könyvének nyomtatását ott fejezte be Kolozsvárt, 1675-ben. Csak amikor Karancsi haláláról értesült: hajlott a debreceni városi tanácsnak a fölszólítására, s úgy látszik már ekkor kikötötte a tipográfia anyagának alapos fölújítását. Amíg ez meg nem történt: a Karancsi-típusokkal kellett dolgoznia s bármennyire kitűnő szakember is volt különben: első munkái bizony csak maszatosak voltak. Köleséri Sámuel uram a „Szentírás rámájára vonatott fél keresztyén” című

59. ábra. Az első magyarnyelvű hírlap feje. A „Magyar Hírmondó” 1780 január 1-én indult meg az ország akkori fővárosában, Pozsonyban. A nyolcadretű félíves számokban hetenkint kétszer megjelenő szép kis újság kiadója és nyomtatója Patzko Ferenc volt; a szerkesztését Rát Mátyás evangélikus pap vállalta magára, akit 1783-ban Mátyus Péter váltott föl ebben a munkájában. Mátyus helyébe azonban már a következő évben a magyar írók nagyszerű triumvirátusa került a nyelvtudós Révai Miklós, a költő Baróti Szabó Dávid és a kítűnő újságírói vénával megáldott Szacsvay Sándor személyében. 1785-ben Szacsvay maga szerkesztette a lapot; 1786 közepétől Baróti Szabó Dávid volt a szerkesztő, akinek Ungi Pál, majd Szabó Márton lett az utóda. Az igen ügyesen szerkesztett és jó tipográfiai kiállítású lapot nem pártolták úgy, ahogy kellett volna, s így Patzko 1788-ban a lapot megszüntette.

prédikációs könyvében szóvá is teszi ezt, üzenvén az olvasónak: „Ha a tipográfiának régisége s kopottsága miatt néhol-néhol homályosság esett a nyomtatásban: azért a dolgot meg ne utáld; hanem míg Isten világosabb típusokat ad, vedd jónéven addig e csekély munkát, s élj vele üdvösségesen.” 1679 körül végre új betűket kapott a városi nyomda Hollandiából. Ezek mellé új iniciálékat, díszítő darabokat meg nyomdajegyet is. Egyéb szükséges dolgokra szintén több tekintettel voltak ettől fogva: feketébb festéket kotyvasztottak, jobb papirost szereztek stb., úgyhogy egyszeriben kifogástalanná lett Rozsnyai uram minden következő nyomtatványa. Volt is munkája a derék nyomdásznak bőven; 1682 decemberében történt haláláig, vagyis hat esztendő alatt huszonegy magyar s nyolc latin munka került ki a sajtójából, nem is számítva az apróbb alkalmi nyomtatványokat, versiket, gyászjelentéseket stb., amelyekből különösen sokat csinált Rozsnyai. A nyomda ez időben a városi tanács különös gondosságának a tárgya volt. A jó öreg tipográfus, Rozsnyai még javában nyomtatgatott, mikor már azzal a gondolattal foglalkoztak városi uraimék: mi lesz a nyomdával, ha Rozsnyai meghal? Ki fogja méltóan kinyomtatni a tervbe vett Komáromi Csipkés féle bibliát? A csupán szedéshez meg nyomtatáshoz értő tipográfusok mellett nem fizetődnek-e ki egy olyan nyomdász-művész alkalmazása, aki mindezeket fölül a betűmetszést és öntést is érti? Ezeknek a megfontolásoknak az lett az eredménye, hogy a város tanácsa 1681 augusztus havában hollandiai tanulmányútra küldötte egyik ifjú kompaktor-tipográfusát, Töltési István uramat, hogy a betűművészet klasszikus földjén elsajátítva a betűk metszésének és öntéssel való sokszorosításának művészetét is: e készségét majdan a városi tipográfiánál hasznosítsa. Kérkezve Amsterdam városába, Töltési István nagyszerűen megválasztotta tanítómesterét Tótfalusi Kis Miklós személyében, aki akkoriban önállósította már magát, s betűt metszve és öntve a hollandiai meg egyéb tipográfusoknak, diadalmasan versengett korának legjava betűművészeivel. Hogy a fenkölt lelkű Tótfalusi szeretettel fogadta honfi-társát, s mi több, ingyenesen vállalta annak oktatását: szinte magától értetődik. A tanulás megkezdődött, s Töltési uram nagy buzgalommal vetette magát új művészetére. Az ambíciója megvolt hozzá, de néhány hónapi patrica-metszegetés után nagy akadály kezdett tornyosulni elébe: a mikroszkópikus finomságú munkát nem bírta a szeme. Egyszer aztán ki is fakadt jó debreceniesen: „Vagy stempel, vagy nem stempel, de én bizony miatta el nem veszem szememet; egy stempelt nézek, melyet csinállok, s kettőt lát a szemem!” 1682 vége felé Rozsnyai János meghalálózott, s ekkoriban – mint a városi nyomda vezetésében utóda – itthon volt már Töltési István is. Komoly igyekezettel töltötte be helyét, s künn szerzett ismereteit sem rejtette véka alá. Erre vonatkozóan Ballagi Aladár közli Töltésinek egy a Láng Jánoshoz 1685-ben intézett levelét, amelyben egyebek közt ez is olvasható: „Sok fáradságom volt a kegyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, amiért egyszersmind szculptor és fúzor is vagyok. Úgy ítélem: talán ez a betű fog tetszeni, mert alkalmasabbal most nem nyomtathattam.” Bizonyos, hogy Hoffhalterék óta Töltési az első olyan debreceni könyvnyomtató, ki ha elfogyott valamelyik betűtípusa: meg tudta metszeni annak patricáját, s ezt a betűs acélrudacsát beléverve kisdud vörösréz-lapocskába, az így készült matricáról annyi betűt tudott önteni, amennyire éppen szüksége volt. Kár, hogy csak három esztendeig állott a városi nyomda élén. 1686-ban Komáromba ment, s ott alapított tipográfiát. Hogy mi volt az oka távozásának: nem tudjuk. Töltési nyomdászokodása után Kassai Pál tízesztendő munkásságának az időszaka következett. Hogy ki volt, mi volt, honnan került Debrecenbe: Csűrös Ferenc sem tudja. Nyomtatványainak száma: tizenhét magyar s hét latin mű. Közülük érdekes Balassa Bálint és Rimai János szép verseinek, az „Istenes énekek”-nek miniatűr-formátumos kiadása, amellyel Kassai az Elzevirek apró könyvecskéit igyekezett utánozni. 1696 körül történt halála után rövid ideig özvegye nevét találjuk a debreceni impresszumokon. Majd Vincze György lett a nyomda mestere. 1705 október 20-ika gyászos napja a debreceni tipográfiának. Herbeville császári hadvezér labanc serege bevonult a városba, s a katonák hitvány vandalizmusukban a nyomdát is teljesen elpusztították. Mint a város jegyzője írja: „A betűk a kástákból kiforgattának, párnákból kihasogatott és széjjelszórt tollakkal, porral, gazzal, szeméttel, boltbeli aprólékokkal összekeverttenek. Kiváltképpen bécsi korom is lévén a betűkkel együtt, mellyel nyomtatni szoktanak: annyira elfogott mind betűt, tollat, port a boltban, hogy csak nagy bajjal separtttenek egybe a betűk mind gazostul. Sok betűt

az uccákon, mezőkön és táborhelyeken, mind itt, mind másutt hintettek el.” Ugyanekkor elpusztult a sárospataki nyomda fölszerelése is, amelyet a jóemlékű Rozsnyai János mentett meg a jezsuiták elől 1671-ben, s mely a nagy tanácsháznál volt ládában elraktározva. Ennek a betűit is széthurcolták. A nyomda provizora Vincze György eltűnt a nagy fölfordulásban. Ott vészett-e valahol a nyomdája körül, vagy tovafutott-e más, bátorosabb helyre: nem sikerült eddig elé kideríteni. Kár érte, derék tipográfus volt. A kopottas betűkkel is jó munkát igyekezett végezni, aminek az 1697-től 1705-ig megjelent negyvenötféle, nagyrészt kisebbszerű nyomtatványa a tanubizonysága. Ő nyomtatta „Rákóczi Ferenc fejedelem imádságát” 1703-ban, s a híres Rákóczi-manifestumot is 1704-ben, az utóbbit jól megokolt, ámbátor mégis csak kárba vészett óvatosságból impresszum nélkül. Az 1705-iki labandulás után hat-hét esztendeig, úgy látszik, nem volt nyomdája a városnak. 1712 felé kezdhetette meg itteni tipográfusi működését Miskolci Ferenc, aki egyike volt a tizenharmadik század legjelesebb magyar könyvnyomtatóinak. Mint Csűrös Ferenc, a debrecenvárosi nyomda történetének érdemes megírója mondja: Miskolci Ferenc a könyvnyomtatást a debreceni officínában kezdte tanulni, s inas-éveit itt tölthette. 1697-ben már Kolozsvárt, azután Lőcsén dolgozik az ottani jóhírű műhelyekben. 1702-ben már a java nyomdászok közé számíthatják. Neve ott olvasható azon a márványtáblán, melyet a kolozsvári belső templomban helyeztek el Tótfalusi Kis Miklós életrajzával s a nagyszerű nyomdászt dicsőítő versekkel. E versek közül néhányat egykorú nyomdászok írtak, mint Fekete Jakab, Németi Mihály, Telegdi Pap Sámuel, s a Miskolczi neve is olvasható közöttük, mint a Tótfalusi emléket dicsőítő egyik versnek a szerzője. Hogy mikor került vissza Miskolczi Ferenc Debrecen városába: nem tudjuk. 1712-ben már városi tipográfus volt. Ugyanebben az esztendőben feleségül vette Kocsi János püspök uram hajadon leányát Erzsébetet. 1716 márciusában a tanács Tönkő Szilágyi Istvánnal egyetemben kiküldte őt Hollandiába, a Komáromi Csipkés György sok viszontagságot ért bibliájának kinyomtatása végett. 1718 január 4-ikén érkezett haza. Hosszú leydeni tartózkodása idején nyilván tipográfiai munkát is végzett a Luchtman Sámuel ottani híres könyvnyomdájában. Bármennyire öregbítette is azonban nyomdász ismereteit a könyvnyomtatás klasszikus földjén jó Miskolczi Ferenc: hazatérte után ennek nem sok hasznát vehette. A labandulás után összeszedett kis tipográfiát különben is újabb veszedelem érte 1719 július 17-ikén: a város sok más épületével egyetemben porrá égett. Jó három esztendőbe került, mire a nyomdát annyira-mennyire talpra állíthatták. Miskolczi Ferenc – akkor már városi szenátor – ebben a munkában mint inspektor vett részt. A szűkös arányokban restaurált városi nyomda provizora 1723-tól kezdve Viski Pál uram, aki valamikor tógátus deákja volt a debreceni kollégiumnak. A tipográfia inasai jobbára innen kerültek ki. Viski Pál 1733 február végéig töltötte be az állását, a vége felé már nagyon sokat betegeskedve. 1728-tól kezdve pedig két szociussal vagyis segéddel és két inassal dolgozott.

1733 áprilisában az addigi szocius Margitai János került a tipográfia élére. Ügyes, jó nyomdász volt; nagy gondot fordított a nyomtatványaira, s egyebekben is fejleszteni igyekezett a nyomdát. 1736 körül új kiadást készített a templomi használatra szánt református énekes könyvből, valószínűen Bécsből szerezve meg hozzá a jól olvasható cicerós betűt és a hangjegytípusokat. Később Baselből is hozatott betűt meg matricát. 1746-ban már hat emberből állt nyomdájának a személyzete. Praelumainak – vagyis sajtóinak – a száma pedig 1749-ben kettő volt. 1752 elején halhatott meg. Utóda Biró Mihály volt, akit egy esztendő múlva Kállay Gergely, a nagyváradi papnevelő intézet nyomdájának egykori művezetője váltott föl a nyomda provizorságában. Következett utána Margitai István, ki már 1753-ban szocius-képpen dolgozott a debreceni tipográfiában. A provizorságot 1759 augusztus 1-én foglalta el, pontos leltárt véve föl a nyomdai „konzervatórium”-ról (raktárról) is. Huszonhét esztendőre terjedő provizorsága idején többnyire csak vallási munkák s iskolás könyvek kerültek ki a debreceni két „praelum” alól. Nem is lehetett másként. A cenzúra oly súllyal nehezedett a városi nyomdára, hogy a provizor szabadabb mozgást nem engedhetett meg magának. Nem engedte volna a városi tanács sem, melynek mindig attól kellett rettegnie, hogy a jó alkalomra leső kormányhatalom egyszerre csak megszünteti a nyomda működését, s akkor a különben is sokfelől szorongatott magyar reformátusság meg lesz fosztva a legfő szellemi fegyverétől. Mária Terézia kormánya sem volt különös jóindulattal a kálvinisták iránt.

Margitai István 1786 vége felé húnyta le szemét. Utóda Huszti Riskó Sámuel lett, akinek a provizorsága idején – 1790-ben – megint tűzveszedelem viselte meg a nyomdát. 1792-ben Szigeti Mihály került a helyébe, aki a pozsonyi Webernél tanulta meg a mesterségét, s már 1787-ben szociusa volt a debreceni nyomdának. Itten való öt-esztendő s segédi meg tizenegy-éves provizori működése után megvásárolta Medgyesi Pál diószegi tipográfus nyomdáját s Váradra vonult vele, nagy ambícióval dolgoztatva ott haláláig. Utóda 1804 elején Csáthy György lett, aki Trattner Mátyás pesti nyomdájában tanulta meg a nyomdász-mesterséget, s a pozsonyi Landerer-nyomdában is dolgoztatott vagy három esztendeig. A debreceni nyomda provizorságát elfoglalva, csakhamar megnősült, feleségül véve Kiss István pesti könyvkereskedő Rákhel leányát. Kiss István – mint a debreceni nyomda krónikása, Csűrös Ferenc mondja – már a következő esztendőben könyvesboltot nyitott Debrecenben, vejére bízva annak a vezetését, aki azonban provi-

zor létére csak suttyomban cselekedhette meg azt. A boltban állandóan a felesége tartózkodott, aki ügyes asszony volt, jól értett a könyvkereskedéshez, s ha kellett: még a vásározástól sem riadt vissza. 1808-ig a tanács megismerhette végre Csáthy lelkiismeretességét, s megadta néki az engedelmet arra, hogy a könyvesboltot a saját nevében vigye, de természetesen úgy, hogy abból a város nyomdájára kár ne háramoljék. A becsületes Csáthy György nagyszerűen össze tudta egyeztetni a maga meg a város érdekeit; tizenhárom-éves provizorsága idején többet és jobbat termelt a debreceni nyomda, mint bármikor is annakelőtte. Sikereiben nagy része volt a „debreceni írói kör”-nek is, amelyhez hozzá szokták számítani Földi Jánost, Fazekas Mihályt, Diószegi Sámuelet, a tudós Budai Ézsaiást s bizonyos mértékben Csokonai Vitéz Mihályt, a fiatalon elhalt nagy költőt. Csáthy György szeretettel támogatta e jeles íróinkat, s értékes munkáikat mindig méltó köntösben igyekezett a magyar közönség elé juttatni. 1812-ben a nyomda szabadalmat kapott a református énekes könyv nyomtatására, amelynek kiadásait ettől fogva húsz-húszezer példányban és igen olcsón bocsáthatta közre, nagy búbánatára a pestvárosi Trattneréknak, akik elosztathatták a maguk énekes könyvének évtizedek óta álló szedését, amelyről esztendőnkint jó háromezret nyomtattak le a reformátusoknak. A debreceni nyomda praelumainak (sajtóinak) száma ekkortájt öt volt, a szociusoké (nyomdász-segédéké) tizenegy, a tyróké (inasoké) négy. Csáthy György 1817 nyarán a váradi fürdőben hirtelen meghalt. Utóda Tóth Ferenc lett, aki szintén Pest városában tanulta meg a nyomdászatot. Fiatalon Debrecenbe kerülve, tizenkét-esztendő s szociusi munka után lett a városi nyomda ügyvezetője. Mikor 1832-ben meghalt, unokaöccse Tóth Lajos lett a provizor, jeles szakavatottságú nyomdász, ki inasveit Debrecenben lemorzsolva, 1823-ban Budára ment az Egyetemi Nyomdába szedőnek; majd Bécsben is dolgozott. 1827-ben Lipcséből jött haza, s azután öt eszten-

60. ábra. Nyelvújítás korabeli érdekesség. A tizenkilencedik század elején a nyelvújítás mozgalma – mint Simonyi Zs. Irja – már veszedelmes alakot kezdett ölteni. Az eleinte módjával kezdődött szóalkotás utóbb valóságos mániává fajult; aki valamely fogalomra nem tudta a megfelelő magyar szót: mingyárt csinált egy újat, nem véve számba a magyaros szóképzés szabályait. Legkárosabban hatott ez a tudományos és hivatalos műnyelvben. A regényekben pedig egész lajstromok jöttek új szavakból, melyekhez kommentár kellett, hogy a közönséges ember megértse. Utóljára annyira kivetkezett a nyelv eredeti formájából, hogy alig lehetett ráismerni, s az idegenszerűségek már a ragozásba és mondat szerkesztésbe is becsúsztak; újdonságok stb. keletkeztek és a nyelv szelleme veszélyes támadásoknak volt kitéve. A nyelvújító „neológusok” eme tevékenysége ellenében ellenlábasaik, az „ortológusok” főképpen a gúny fegyverével küzdöttek. Így született meg a „Mondolat” című parodizáló gúnyirat is, amelyet Somogyi Gedeon szerkesztett.

deig szociuskép tevékenykedett Debrecen városa tipográfiájában. Ügyvezetői állását eleinte nagy buzgósággal töltötte be Tóth Lajos. 1840-ben azonban nyomdát alapított Miskolcon, s ettől fogva hanyagnak mutatkozott a debreceni provizorságban; sehogy sem sikerült neki egyszerre két nyeregben is jól megülnie. A városi tanács 1843 vége felé el is mozdította őt az állásától. Fél esztendeig művezető nélkül volt a nyomda. Ekkor azután tizenhárom pályázó közül Tóth Endrét választotta meg a tanács, aki azt megelőzően a pápai főiskola nyomdájának volt a faktora. Energikusan nagy kedvvel kezdte meg a munkáját. Új betűket hozatott Prágából, és sürgetése eredményeképpen 1848 elején két vassajtót is kapott a nyomda. A szabadságharc izgalmai a provizorságban találták Tóth Endrét. A debreceni városi nyomdára ekkor nagy föladatak szakadtak. Tóth Endrének derék személyzetével egyetemben éjjel-nappal dolgoznia kellett. S mikor 1849 első napjaiban a kormány és az országgyűlés átköltözködött Debrecenbe: a városi nyomda munkája hallatlanul megsaporodott. Az egész ország igazgatása és az önvédelmi harc szervezése Debrecenből történt; a hadügyminiszter a városi tipográfiában nyomatta a hadseregi szabályzatokat és az utasítások egész sorát; sok munkát adott az országgyűlés jegyzőkönyveinek a lenyomatása; maga Kossuth is özönével küldözgette a sürgős nyomtatnivalót a nyomdába. Tudományos, iskolai meg egyéb privát munkák nyomtatásával tehát ez időtájt a nyomda nemigen foglalkozhatott. Egyetlen ilyen természetű nyomtatványa volt Sárosi Gyula verses „Arany trombitája” (62. ábra), amely velőkiig ható szózatával százezernyi magyar ember dühét kavarta föl a hitőkszegett bécsi hatalmasok ellenében. Ilyen körülmények között szó sem lehetett arról, hogy a debreceni szociusok valamelyike is katona lehessen. Pedig Tóth Endre meg a személyzet majd mindenik tagja már korábban is kérelmezte azt. A városi tanács ezt válaszolta nekik: „A tipográfusok a szellem művelődését és az átalakulási mozgalmaknak gyors tudomásra juthatását eszközölni hivatják; több hasznukat látja most a közügy a sajtó mellett, mint a csaták viadalában.” 1849 januárjában már sehogy sem győzték a debreceni tipográfusok a munkát. A kormány ekkor elrendelte, hogy a kolozsvári katolikus líceum nyomdáját hozzák át kisegítésképpen Debrecenbe. Bartók Lukács faktor tizenkettedmagával föl is jött Kolozsvárról; hozott magával három vassajtót és igen sok garmond meg ciceró betűt, s ő nyomtatta a Pálffy-Csernátony-féle „Március Tizenötödike” napi hatszáz-nyolcszáznyi példányát, a Madarász József szerkesztette „Debreceni Lapok”-at és szépszámú minisztériumi nyomtatványt egészen május hó végéig, amikor ugyanis a kormány Buda visszafoglalása következtében megint visszatért Pest városába. Június hó elején aztán Bartókék sajtóstul, mindenestül visszatértek a maguk városába. Az országgyűlés Debrecenben léte idején a kolozsvári nyomdászokon kívül ott dolgozott Debrecen városában a budavári egyetemi nyomdából kiszakított

AURORA
HAZAI ALMANACH
 Kiadá
KISFALUDY KÁROLY

Aumann József rajz és metsz.

61. ábra. Ez az Irodalomtörténeti tekintetben jelentős évkönyv 1822-ben indult meg az Egyetemi Nyomda nyomtatásában. Évenként egy kötete jelent meg tizenkettedrétben, átlagosan 300 oldalnyi terjedelemben, szépirodalmi tartalommal, úgymint versekkel és apróbb szépprózával; voltak benne rézmetszetek és zenemelléletek is. Maga a fedőlap is rézmetszetes technikájú volt. Így a cím négy sora is kifejezetten az; a rézmetszők ugyanis az igen finom vonalú, kacskaringókkal dekorált betűket kedvelték, s a technikájuk – a vésés, maratás meg a mélynyomatás – bőséges alkalmat adott nekik bizonyosfokú művészkedés kifejtésére. A rézmetszői betűket igyekeztek a betűöntők is utánozni, s igyekeznek még ma is, de az anyag és a nyomtatótechnika szabta korlátosság miatt csak részleges sikerrel. – Az „Aurora” szerkesztője Kisfaludy Károly volt, kinek elhúnya után, 1830-ban Bajza József vette át a szerkesztését. 1837-ben megszűnt; szerepét a Vörösmarty, Bajza s Toldy Ferenc szerkesztette „Athenaeum” című folyóirat vette át egyidőre. A régi magyar félmultnak használata („kiadá”) teljes virágában volt még ekkor. Azóta kiveszőfélben van, ami nyelvünk szegényedését jelenti.

Álladalmi Nyomda (l. 66. old.), meg a pesti Károly-kaszárnyából odatelepitett nagyszabású bankjegynyomda (l. 72. old.) is. A debreceni városi nyomdában indult meg 1849 január elején a Jókai Mór szerkesztette „Esti Lapok”, s Táncsics Mihály „Forradalom” című röpvissorozat. Ugyancsak itt nyomtatódott Táncsics lapja, a „Munkások Ujságja”, ennek azonban mindössze három száma jelenhetett meg Debrecenben, mert szegény Táncsicsnak nem volt annyi pénze, hogy a sajtótörvényben megszabott kauciót letehesse. Ugyanígy járt Vas Gereben (Radákovics József) is a maga „Népbarát”-jával. Negyvennyolcas törvényalkotásunk szemefényének, a sajtótörvénynek ezt a kauciók paragrafusát sokat kifogásolták legjava íróink meg költőink, így Petőfi is, de megváltoztatására már nem került idő.

Volt a debreceni városi nyomdának egy „tábori különítménye” is. Még 1848 december 4-én történt, hogy Bem József tábornok, az erdélyi hadseregnek a főparancsnoka, magához kérette Tóth Endre provizort, s egy tábori nyomdához való sajtónak és betűanyagnak a kiszolgáltatását, valamint két betűszedő és két nyomtató szociusnak a verbuválását kérte tőle. Tóth jelentést tett a városi közgyűlésnek, mely készséggel teljesítette a népszerű Bem apó kérését. A nyomda alkalmazottai közül négyen: Ujvárosi József, Hegedűs István, Pálfalvai Károly, Kuttor Sámuel Bem táborához beosztva, résztvettek az erdélyi hadjáratban, nyomtatták Bem proklamációját, s ha nem volt éppen más dolguk: Petőfi Sándor gyűjtő csatadalaikat sokszorosították derék kis sajtójukkal. A háború végeztével az első három jó szocius hazakerült, Kuttor Sámuel azonban nem látta többé viszont a debreceni officinát. Azt rebesgették, hogy menekülése közben a mócok agyonverték. A sajtó is odamaradt valahol Nyárádszentannán, a Lázár grófi család udvarában. Mire érte küldöttek volna, tönkre is ment. – Tóth Endre utóda 1853-ban a már negyvenöt esztendeje ott dolgozó öreg szocius Fodor Ruben lett. Az ő hét-esztendő művezetőségének idején, 1854-ben kapta meg a városi nyomda az első gyorsajtót Vankó János pesti gépész kezéből. Gyarló egy gép volt. Fodorék sehogy sem boldogultak véle. Ugyanez időtájt – a Bécsből kinevezett, különben igen önzetlen és egyenes jellemű Csorba János polgármester intézkedésére – fraktúr betűvel is felszerelték a tipográfiát. Az öreg Fodor Ruben 1859 május végével nyugalomba vonult. Helyét a besztercebányai születésű Fricz József foglalta el, ki Tóth Lajos miskolci tipográfiájában kezdte meg az inaskodását 1842-ben, s főlzabادلása után hol Pesten dolgozott a Beimel és Kozma nyomdájában, hol meg Pozsonyban. A negyvennyolcas időkben eleintén nemzetőr volt, majd a „Kossuth Hírlapja” szedőjének osztották be. Windischgrätz csapatainak Pestre bevonultakor Miskolcra futott, ahol Szemere Bertalan tábori nyomdát akart véle felszereltetni, ami azonban a közlekedés szünetelése s az utak elzártsága miatt nem sikerült. Aztán Debrecenbe került a „Közöny”-höz, elkísérve a kormánynak ezt a hivatalos lapját Szegedre, majd Aradra is. 1850-től 1852-ig Pesten dolgozott a Lukács László, majd az Emich Gusztáv tipográfiájában; azután pedig két-esztendő külföldi munkálkodás következett. Visszajöve, Herz János jól felszerelt pesti nyomdájának lett a művezetője. Innen került 1859 vége felé Debrecenbe provizornak, negyven esztendeig állva a városi nyomda élén. Tanuja volt a nyomdászat világszerte való hatalmas erejű szárnybontogatásának s szeretettel és buzgón fáradozott a debreceni városi nyomda korszerűvé emelésén is. 1860-ban újabb gyorsajtót hozatott Pestről, de most már a Röck-gyár készítményét, amely mindenestre használhatóbb volt a Vankó gépénél. A nyomda személyzetét is szaporították; 1860-ban már tizenhármas nyomdász dolgozott az ország e legrégebb tipográfiájában. 1857-ben Telegdi Lajos könyvkereskedő új nyomdát alapított Debrecenben az ősi városi tipográfia mellett. A vállalat cége volt: „Okolicsányi s Társa”. 1860-ban „Debreceni Közöny” címmel akadozó éltű hetilap készült ebben a nyomdában. Ezt 1861-ben a „Debreceni Ellenőr”-rel való első kísérletezés meg a „Dongó” kiadása követte.

* * *

Vissza kell térnünk az ősi magyar vándor nyomdászok korába, a tizenhatodik századba. Ezek közül jelentősen kiemelkedik Bornemisza Péter, egyszersmind evangélikus lelkész és szuperintendens, akit a maga idejében latinosan Absterniusnak is neveztek. 1535-ben született az akkoriban még igen kicsiny – a mai Belváros területénél is kisebb – Pest városában. Korán árvaságra jutott, és meglehetősen sok nyomorúságon kellett átgázolnia. Nyolc esztendő külföldi tanulás után lelkes protestáns agitátorképpen jött vissza Magyarországra. Többnyire a felyidéket járta. A költő Balassa

Bálintnak ő volt a nevelője. A könyvnyomtatást reformátortársától, Huszár Gáltól tanulta Komjátiban, amikor „Posztillát” Gál sajtóján ki akarta nyomtatni. Mint említettük: csak e mű első kötete egyrészének kinyomtatására került sor Komjátin; 1573-ban Bornemisza Semptére húzódott, s itt szép kis tipográfiát állított, folytatva a „Posztillák” újabb kötetének a nyomtatását. Egyéb semptei munkái voltak: „Négy könyvecske a keresztyén hitnek tudományáról” (1577); egy „Fejtegetés” című, ma már csak hírből ismert polémikus irat (1577); meg az „Igen szép és szükséges prédikáció az Istennek irgalmasságáról” (1578). Ezenfölül is lehettek apróbb iratkái életének ebből az igen termékeny szakából, ezeknek azonban még csak emlékezetök sem maradt. Kíméletlen íásaival magára vonta a szárnyait bontogató ellenreformáció haragját. S mikor Telegdi Miklós esztergomi érseki helynök 1575-től kezdve néhány protestáns papot fogásra vetett: előrelátható volt, hogy rövidesen Bornemisza Péterre is rákerül majd a sor. Menekülnie kellett tehát Semptéről. Nem messzire futott; Balassa István vendégszerető új otthon adott néki detrekői várában, ahol sajtóját újra fölállíthatta, s tipográfusi tevékenységét is folytathatta. Itt, Detrekőn nyomtatta „Posztillái” ötödik s utolsó könyvét 1579-ben, majd pedig a fametszetes hangjegyekkel ellátott, nagyon népszerű „Énekes könyv”-ét 1582-ben. 1584-ben nyomdájával egyetemben átköltözködött a Detrekőhöz egy órajárásnyira fekvő Rárbok (Rohrbach) faluba, s itt fejezte be „Prédikációi”-nak, a „Posztillák” egykötetes második kiadásának a munkáját. Itt is halt meg egy év múlva, mint Mátyusföld püspöke. Magától értetődik, hogy Bornemisza nem győzhette meg egymaga azt a rengeteg írói, prédikatori és könyvnyomtatói munkásságot, amely nevéhez fűződik. Okvetlenül kellett, hogy a nyomdája körül segédei legyenek, mégpedig – föltéve, hogy olykor ő maga is kivette részét a szedői munkálkodásból – legalább egy szedő, két nyomtató, meg egy segédmunkásféle famulus. A szedő nyilván Mancskovics Bálint volt, lengyel származású ember, ki gyakran e név latin fordítását, a Farinola nevet használja. A Semptéről való elűzetés után Mancskovics és Bornemisza útjai szétjéltak; Bornemisza – mint tudjuk – Detrekő várába menekült Balassa Istvánhoz, Mancskovics Bálint pedig Galgócon telepedett meg, maga szakállára folytatva a nyomdászkodást, kolportőrösködve és vásároskodva kalendáriumával meg egyéb nyomtatványával megvásárolta. Galgóczi nyomtatványai közül ismeretes egy 1582-re szóló magyar naptára, továbbá Sibolti Demeter „Vigasztaló könyvecskéje” s „Lelki harca” 1584-ből, valamint Kyrmicer Pálnak egy latinnyelvű vallástevő könyvecskéje 1585-ből, de valószínű, hogy más művei is voltak. A Kyrmicer könyvének megjelenése után még egy-két esztendő tölthetett Mancskovics Galgócon. 1587 és 1588 táján kerülhetett azután ecsedi Batori István pártfogásával az abaújmegyei Vizsolyra, ahol monumentális munka várt rá: a Károli Gáspár gönci református pap s kassavölgyi esperes által fordított teljes magyar bibliának a kinyomtatása. E földadatának a kitérő tipográfus emberül felel meg: az 1590-re elkészült mű egyike a tizenhatodik század legszebb magyar könyveinek. (46. ábra.) 1593-ban egy németből magyarra fordított „Index biblicus”-t adott ki Mancskovics, 1599-ben pedig kinyomtatatta Gönczi Istvánnak latin „Panharmonia”-ját. Ezután nyoma vész a nyomdájának, s őröla sem hallunk többet.

A tizenhatodik század alkonyának tipikus vándorló nyomdája volt Manlius János. Laibachvidéki protestáns ember volt. Fialalabb korában künn szedősködött Németországban. 1562 körül tért vissza hazájába, mint az urachi Ungnad-nyomda könyveinek laibachi elárúsítója. 1575-ben engedélyt kapott a nyomdanyitásra, s 1850-ig legalább is huszonkét könyvet nyomtatott ebben a városban. 1581 október 13-án Károly főherceg megparancsolta Manlius tipográfiájának bezárását, őt magát pedig az osztrák örökös tartományokból kiutasítani rendelte. Próbálták az ügyet húzni-halasztani, a főherceget más belátásra bírni: nem sikerült. 1582 tavaszán Manliusnak szekerre kellett raknia a nyomdáját s egyéb cókókját, s mindenkorra távoznia Laibach városából. Magyarország felé vette az útját, ahol a nemesség és a nép nagy többsége már protestáns volt, s ahol hathatós védelmet s támogatást remélhetett a főurak egyik-másikától. Legelőbb is Németújvárt telepedett meg, Vas vármegyében, ahol a magyar reformáció egy főalakja: Beythe István volt lelki pásztor s egyszersmind a dunántúli vidékek szuperintendense. Manliusnak Németújvárra érkezése után Beythe István adott munkát, még pedig jócskán: egymásután hét magyar s két latin könyvét nyomtatva ki az odamenekült tipográfussal. Őt viszont a dunántúli tehetősebb protestáns urak – első sorban Batthyány Boldizsár – segítették. Mindezek a

PONYVÁRA KERÜLT ARANY TROMBITA.

AZ ÖRÖK IGAZSÁG PARANCSOLATJÁRA

MONDVACSINÁLTA:

SÁROSI GYULA.

ELSŐ LEHELET.

TAJEKOZÁS.

Vereim, Magyarok! nagy időket élünk,
Trombitahangokon, s ágyúkkal beszélünk.
Magyarország felett meggyült a zimankó
Majd annyi a bajunk mint a dicső bankó
Éjszakon, keleten, nyugaton és délen
Mindenütt ellenség van a határszélen.
Ellenség kívülről, ellenség idebent
A magyar nemzetnek irtóhadat izent.
Saját hazájának szentséges földére
Hűl és égbe kiált a magyarnak vére.
Falvainkat a tűz sárkánymódra falja,
Lángnyelvével a vért a földről felnyalja —
S vér és láng az eget annyira meghalja
Hogy már pirul bele a menny boltozatja.
A jámbor nép pedig a földre leborul,
Kebeléből a köny mind szemébeszorul
E csapásnak okát, mivelhogy nem érti,
Ártatlanságában sóhajtozva kérdi.
S azt hiszi: hogy onnan van az ország harcza
Mert elfordult tőlünk a jó isten arca.
Héj atyámfiai! nem így áll a dolog
Kendtek az ég ellen vélekedik, ha dohog.
Mert a népszabadság felségsége egy plánta
Csak olly földön terem, mellyet ágyú szénta.
Vér az ő trággyája, s úgy virul kedvére
Ha golyóbliszápor hűl a gyökerére.
Velünk van az isten, segíti dolgunkat
Míg gyavák nem leszünk, elhagyni magunkat.

De magunkkal csak úgy jöhetünk tisztába
Ha bele pillantunk a király titkába.
Ha jól megvizsgáljuk a királyi széket
Ki tartja kezében ott a költőféket?
Ha ördögöt, poklot, s mindent kikutatunk:
Kik fontók az ostort, a mellyel sujtatunk.
S kik adták lelköket az ármánynak bérbe
Hogy Magyarországot borithassák vérbe.
Ha mingyárt nem hajtunk minden szére szóra
Melyet a gonoszság közöttünk elszóra.
Hej, mert mézes mézos az ümitők nyelve!
De a szívök vagyon álnoksággal telve.
Járnak ők jobbra nagy urak képében
Minöket majd láttok e sorok tükreben.
Járnak szürke frakkban, vagy véres palástban
S kedvöket lelik a hazaárulásban.
Szóval oly sokféle s annyi e hon gaza
Hogy ezer szekeren sem vihetnéd haza.
Atyafi, az ily gazt messze kerüljétek
Métely az, a mellyel érintkezni vétek.
Higyetek, de kinek? jól megválaszszátok:
Mert a könnyen hívés rajtunk merő átok.
Lássátok az élet olyan mint egy ponyva
Mely istóriakkal van végig bevonva:
Tanulságos verset vesz az ember róla
A míg ki nem rántják a ponyvát alóla.
Ti búzát szoktatok teríteni ponyvára
S tisztán viszitek a világot piacára.

62. ábra. Az „Arany trombita” az 1848/49-i szabadságharc költészetének egyik legutósebb darabja. Debrecenben a városi nyomda nyomtatta. Sárosi Gyula (1816–1851) írta. Tulajdonképpen Sárosvi volt a neve, de a negyvennyolcas idők demokratikus föllángolásakor elvetette magától az ipszilont. (Ekkor lett Jókay Mór is Jókai.) Ifjú korában nyelveket tanult Sárosi: németül és tótul is tudott verselni. 1837-ben Kassán ilyen című grammatikát adott ki: „Nyelvészke, vagy a magyar nyelv fő nehézségei szabályokban, párbeszédekben és példalapokban”. A szabadságharc idején kormánybiztos és képviselő volt. Az „Arany trombita” 1849 tavaszán jelent meg, ponyván árulták és Sárosi maga is körutat tett véle s lelkesítve szavalgatta. A világosi fegyverletétel után „in effigie” fölakasztották. Ő maga álnéven bujdosott az országban, mígnem 1852 végén elfogták. Ekkor már beérték azzal, hogy életfogytiglani fogságra ítéljék. 1855-ben kiszabadult, de 1859-ben „Krnolin-verse” miatt újra elfogták. Hasonmásunk jó példája a régi tipográfának. Ami a helyesírás dolgát illeti: Sárosi e versénél már megérezhetjük a Magyar Tudományos Akadémia rendet teremtő intézkedéseinek hatását. Az Akadémia ugyanis, miután 1830-ban megalakult, eleinte főleg nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott, amik közt csöstül meredeztek tudásaink elé a legkülönbözőbb ortográfiai dilemmák is. A fonetikus (hangzás szerint író) és etimologikus (a szó származtatása alapján való) helyesírás határvonalát máig sincsenek pontosan meghúzva, az Akadémia Irányítása előtt pedig ebben a tekintetben még csak a kezdet kezdetén tartottak eleink. A kötetünkben elszórt ábrabeli hasonmásokon világosan látható az a sok zűrzavar, tapogatózás meg egyéni fölfogás, ami régebbi íróink írásait e tekintetben jellemzi. Sárosi versében már bizonyos megállapodottságot látunk. A „c” hang persze még „cz”.

nyomatványok 1582 és 1584 között készültek Németújvárt. 1585-ből és 1586-ból nincs Manlius sajtójának semmi nyoma. 1587-ben két horvátországi, Varasdon nyomtatott latin könyvön találkoztunk Manlius impresszumával. (Sennowitz szerint Manlius eme könyveket a Hoffhalter Rudolf által tizenhárom-tizennégy esztendővel azelőtt Nedelicen elhagyott s Zrínyi György tulajdonába került nyomdai szerelvény-nyel készítette volna el, míg saját nyomdája Németújvárt az alatt nyilván szünetelt.) Varasd után – még 1587-től fogva – az Erdődi grófok birtokáról, Monyorókerékről datálódna Manlius nyomtatványai. A legelső közülük az ujságok egyik őse: egy „Neue Zeitung”, melyben Zrínyi György titkára a szigetvári pasának kirohanását, kegyetlenkedéseit s végezetül legyőzetését mint szemtanu adja elő. Az efféle „Zeitung”-ok akkortájt már igen gyakoriak voltak szerte a külföldön; alkalmi lapocskák voltak, olyankor jelentek meg, ha valamely hadi vagy más szempontból nagyon nevezetes esemény történt valahol a világon. Manlius János az érdem, hogy az első ilyen alkalmi ujságot megjelenítette Magyarországon. Később magyar nyelven is megcselekedte azt. 1592-től a közel eső Németlövő (Sic) községből kelteződnék Manlius impresszumai. Majd megint Németújvárról, aztán Sárvárról, végül

Németkeresztúrról. Az impresszumokat időrendben végignévezve, a következő képet kapjuk könyvnyomtatónk vándorlásairól: Németújvárt dolgozott 1582-től 1584-ig, 1588-ban és 1595-től 1597-ig, tehát három ízben is; Varasdon 1587-ben; Monyorókeréken 1587-től csekélyke németújvári megszakítással 1592-ig; Németlővön 1592-től 1593-ig; Sárváron 1600-ban s 1602-ben; Németkeresztúron 1598-ban, 1601-ben, 1603-ban és 1604-ben. E szerint Manliusnak hat helyen való, összesen huszonhárom-esztendő-s magyarországi nyomdászkodása idején kilencszer kellett volna útra kelnie, ami épenséggel nem lehetetlen dolog az akkori nehéz időkben. Mindamelllett fölmerül az a kérdés: a fősorolt hat nyomdahely egyike-másika nem-e volt talán koholt, hogy így a cenzúrát gyakorló főbb hatóságok és könyvvizitátorok megtévesztessenek? Mert – minden főúri meg egyéb pártfogás mellett is – Manliusunknak nem lehetett valami nagyon puhára vetve az ágya. Krajnában meg a többi osztrák örökös tartományban már győzedelmeskedett az ellenreformáció, s az ottani inkvizitorok kezei átnyúltak már Magyarország felé is. Miksa királyunk már 1570-ben elrendelte, hogy minden könyv, röpirat, füzet s bárminő egyéb nyomtatvány a szerző és nyomdász nevével, valamint a nyomtatási évszámmal legyen ellátva, s egyúttal kimondotta, hogy a nyomdák fölszerelése és működése felsőbb engedelem nélkül szigorúan tilos. Ez a törvénytelen rendelet az ellenreformáció sakkhúzása volt, amit az is bizonyíthat, hogy a honi nyomdák közül egyedül az ellenreformáció szolgálatában álló nagyszombati tipográfia vette azt tudomásul. A Telegdi Miklós első kolofónja ugyanis így szól: „Nyomatott Nagyszombatban, a felséges római császárnak kegyelméből, az 1578-ik esztendőben.” – Miksa királyunk utóda, Rudolf pedig 1584 augusztus 15-én kelt rendeletével kimondotta, hogy a könyvnyomdai szabadság Magyarország területén királyi jog. Ennek erejénél fogva a királyi szabadság nélkül dolgozó nyomdákat – tehát a nagyszombatit kivéve valamennyit – megszüntetni parancsolta. Ennek a törvénytelen privilégiumi rendszernek tulajdonítható, hogy nyomdáink száma 1600-ig több mint a felével kevesebbre csökkent. A könyvvizitátoroktól és inkvizitoroktól való félelmének tulajdonítható, hogy Manlius a nyomtatványai egyrészen elferdített vagy nehezen fölismerhető helynevet használt. Például már a Németújvárt készült legelső könyvén is ezt a megjelölést találjuk: „Nyomatott Velágos Varaban”. Második magyarnyelvű nyomtatványára pedig Németújvár német nevét (Gissing) tette, de ezt is meglehetősen elferdített ortográfiával, így: „Gyzzing Varasában”. Nem lehetetlen tehát, hogy a fősorolt hat nyomdahely közül egy-kettő költött, s sohasem volt ott Manliusnak nyomdája. Hasonló költött nyomdahelyek használata különben mindenütt a világon megszokott és természetes dolog volt, amerre csak üldözték a sajtót. Különben Manlius a tulajdon nevét is többféleképpen szedte a nyomtat-

III-dik berlet DEBRECZEN. 11-dik szám.

Kedden, Mártzius' 22-dik napján 1836.

A DEBRECZENI SZÍNÉSZ TÁRSASÁG által
előadatik:

A' HIVATLAN KÉPIRÓ.

Vigjáték 5 felvonásban. — Eredetileg írta Telepi György.

SZEMÉLYEK:

Ledinszky Fridrik, lengyel nemes	-	-	-	baranyi.
Henriette, leánya	-	-	-	E. Alojzia.
Lizi, ennek szobalánya	-	-	-	G. Victoria.
Moll Fridrik, erinburgi volt hajós kapitány	-	-	-	Hubay.
Horne Adolf	-	-	-	Száhi.
Valter van de Beloot, képiró	-	-	-	László.
Janko,	}	Ledinszky családja	-	Chiabay.
Pista,			-	Kiss.
Idgen	-	-	-	Zsivora.
Marton, snassa	-	-	-	Arany.
Ferenecz, Moll' legénye	-	-	-	Hegedős.

A' történet Sileziai batárszeleken foly.

P:menetár:

Első osztálybeli zártzékre	—	—	—	24 xr.
Második osztálybeli zártzékre	—	—	—	20 xr.
Földszinti helyre	—	—	—	16 xr.
Karzatra	—	—	—	8 xr. e. p.

Kezdete 7 orakor, vége 9 kor.

63. ábra. Debreceni színlap az 1836-ik esztendőből. Nyilván az ottani városi nyomdában készült, mert hiszen akkoriban még nem is volt más tipográfia az alföld e nagy városában. A színlap érdekessége, hogy az előadó művészek sorában ott találjuk nagy költőnk Arany János nevét is. Ezt megelőzően Debrecenben deákoskodott Arany, de mint a legtöbb ifjújának, néki is kalandos vágyai támadtak, únta az iskolai egyhangúságot, s 1836 februárjában, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, otthagynva a kollégiumot, beállott Fáncsi és László akkoriban Debrecenben működő jeles színtársulatába. Mikor a társulat április 1-én szíjjeloszlott, Arany Hubay truppjához csatlakozott, s Nagykároly, Szatmár, Máramarossziget érintésével kóborolt faluról falura. A nemes ízlésű ifjú emberre mélyeséges benyomást tett a nyomor, amelybe süllyedni kezdett. Ha volt is kedve a színészethez: végkép kiveszett az a lelkből a körötte zajgó veszekedés meg korhelykedés láttára. Rövid néhány hét múlva vissza is tért szülővárosába, Nagyszalontára. Helyesírási érdekességek: A „c” hangot még hol „tz”-vel, hol meg „cz”-vel írják („mártzius”, „debreczeni”); az „a” névelő mellett ott a hiányjel („a' hivatlan”); a hosszú „i”-t már használják („képiró”); a „volt” szót hosszan írják; következetlenül írják a „sileziai” szót.

ványain, például: „Hans Manuel”, „Hansen Mannel”, „Manlyus Janos” stb.-nek is. Mindez arra szolgálhatott, hogy a hatóságokat tévedésbe ejtse nyomdájának helye iránt. Ahol lehetett különben, igyekezett valamiképpen megnyerni az illetékes hatósági közegek jóindulatát is. Heltai Gáspár „Vígasztaló könyvecskéjének” utánnymatát például Cziznik Tamás szlavóniai főharmincadoshoz és Koronghy Benedek harmincadi ellenőrhez dedikálta, mint régi jó ismerőseihez és jótevőihez. „Hogy miből állottak ezek a jótétemények – mondja Sennowitz Adolf –, nem nehéz eltalálni: szemet húnytak a vámnál a könyves társzekereivel átvonuló könyvárús szigorúan tiltott protestáns irányú könyveinek átvizsgálásakor, holott azokat elkobozni lett volna kötelességük. S Manliusnak országszerte lehettek ilyen összeköttetései, mert csakis így érthető meg, hogy huszonhárom esztendeig bírta folytatni a nyomdászatot s könyvkereskedést az akkor már nálunk is keményen fogantatba vett ellenreformációval szemben.” Manliusnak 1592 után megjelent legnevezetesebb nyomtatványa Magyar István: „Az országokban való sok romlásoknak okairól” (Sárvár 1602). Ez az utóbbi munka igen népszerű volt a maga idejében, s tulajdonképpen ez provokálta ki Pázmány Péterből azt, hogy hitviták terére lépjen. Mikoriban ezt a könyvet nyomtatta: öreg, hetven esztendő körül járó, elbetegesedett ember lehetett már Manlius, s a nyomdabéli munkálkodásból aligha vehette ki a maga régi részét. Ennek tulajdonítható, hogy a most említett könyvben aránylag igen sok a sajtóhiba, amit Magyar is fölpanaszol a következőképpen: „Értsd meg ezt, keresztyén olvasó. A tipográfus kedvem ellen való vétket is tett helyen-helyen a nyomtatásba, nemcsak az akcentusok megváltoztatásában, az igéknek megszakításában vagy betűnek összefoglalásában, a parentézisek elhagyásában és hasonló esetekben, melyek a nyomtatás közben meg is szoktak esni: hanem szintén a betűkben és a locus-oknak előhozásában is. Hol pedig el is hagyott benne, s hol többet is tett hozzá. A tizenhatodik levélig a levél számát se jegyzette föl. Mely vétkek főképpen olyan okból estenek, hogy magamnak – hol hon nem lételem, hol pedig a betegségem miatt – a korrigálást másra kellett bíznom, ki szintén imperitus volt benne... Járul az is ide, hogy maga a könyvnyomtató magyarul sem tud.”

Manlius János 1604 körül halhatott meg. Összes eddig ismert nyomtatványainak a száma hatvan felé jár; ezek jóval több mint a fele magyar. A szlovén származású derék könyvnyomtató tehát nagyszerűen szolgálta a magyarság ügyét, s talán még többet is tehetett volna érte, ha nem kellett volna élte java részén át rettegnie a szabad szó ellenségeitől.

Mi lett Manlius nyomdájának sorsa? Talán Farkas Imre kezére került, aki 1610-től kezdve nyomdászkodott Manlius egyik nyomdahelyén, a sopronmegyei Németkeresztúron. Javarészen a hitvitázó irodalmat szolgálta az ő sajtója is. 1620 körül az ellenreformáció folyton erősödő nyomása következtében ott kellett hagynia Keresztúrt. Úgy látszik, egy időn át szüneteltette is a nyomdáját. Csak 1626-ban tűnik fel újra, akkor már Csepregen, a nyugatmagyarországi protestáns világ utolsó fellegrárában. A kor szelleméhez képest itt is főleg hitvitázó iratokat nyomtatott. Ágoston József régi könyvkedvelőnk és bibliográfusunk szerint e jó magyar könyvnyomtatónk 1641-ben halt meg.

Manlius János második nyomdahelyén, Németújváron 1619-ben alapított könyvnyomdát Szepesváraljai Bernard Máté. Nyomtatványain élesképű és tiszta betűket látunk, a hibátlanság azonban nem erénye. Az ellenreformáció győzelmes előrehaladása csakhamar őt is továbbköltözésre kényszerítette. 1624-ben Pápán találjuk, ahol ámbár impresszum nélkül, de biztosan ő nyomtatta Patai István munkáját: „A parázna Babilon mezítelenségének tüköre” (1626), meg Samarjai Jánosét is: „Magyar harmónia, azaz az augusztána és helvetika konfesszió artikulusainak egyező értelme” (1628). 1632 körül vége szakadt a pápavárosi második tipográfia működésének is. (Az első a Huszár Dávidé volt 1575 körül.)

* * *

Felvidéki ősnomdászatunk egyes mozzanatairól szó volt már Huszár Gál, Bornemisza Péter és Mancskovics Bálint működésének méltatásánál. Most néhány olyan várost sorolunk föl, amelynek falai közt elég korán vert tanyát – ha itt-ott rövid időre is – a könyvnyomtatás. Ilyen például Besztercebánya városa, amely elejétől fogva erős fészke volt a lutherizmusnak, s amelynek tanácsa melanchtoni szellemben igyekezett a lakosság lelki jólétéről is gondoskodni. S mert magánvállalkozó nem akadt rá: a városi tanács maga alapított 1575 körül nyomdát, aminek ügyvezetését Scholtz Kristófra bízta, kit a kor szokásához képest latinosan Scultetinak hívtak. A nyomdának csupán egyetlen terméke ismeretes

EGY
FALUSI NÓTÁRIUSNAK
BUDAI
UTAZÁSA,

MELLYET
önmön maga abban esett
VISZSZONTAGSÁGAIVAL EGYGYÜTT'
az elaludt vérü
MAGYAR SZÍVEK'
fel serkentésere, és múlatlágára
E' VERSEKBE FOGLALT'T.

Pozsonban és Komáromban,
WEBER SIMON PÉTER költségével és betűivel 1790.

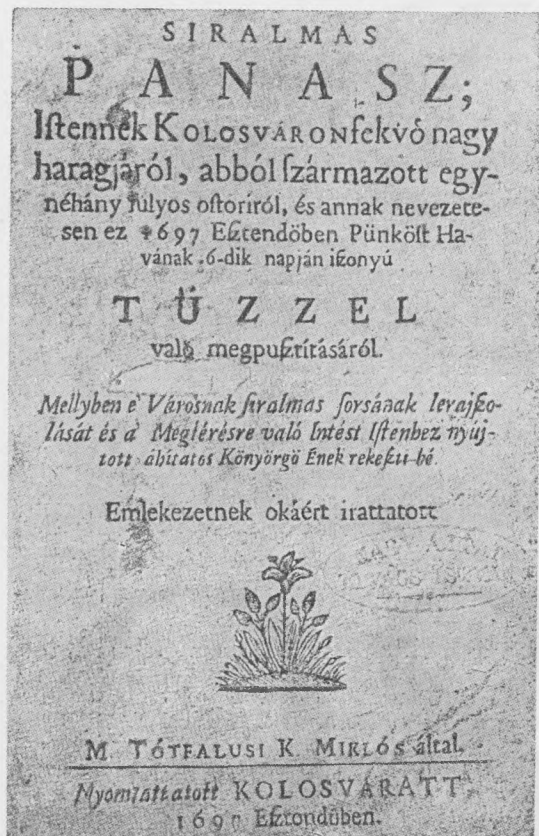
64. ábra. Gvadányi József gróf nagy elterjedtségű könyvének címlapja. (A színpadokon e művet „Peleskei nótárius” címen adják.) Nyomatója Weber Simon Péter volt, ki 1783-ban Pozsonyban alapított szép tipográfiát, 1789-ben pedig fióknyomdát Komárom városában. Az utóbbit azonban már 1795-ben továbbadta Weinmüller Bálintnak. A pozsonyi Weber-nyomda gazdag felszerelése és csinos nyomtatványai révén csakhamar jeles hírűvé lett az országban. Amíg az öreg Weber élt, a nyomda fokozatosan öregbítette hírét-nevét, fia és utóda, Weber Simon Lajos idejében azonban gyors hanyatlásnak indult. A régi szép betűk elkoptak, a sajtók megrokkantak, s 1852-ben a Landerer-nyomda új tulajdonosa, Schreiber Alajos ezt a tipográfiát is megvásárolta, hogy idővel az egészet továbbadja a kitűnő színesember Angermayer Károlynak. Az ábrákon bemutatott könyv írója, Gvadányi József gróf katonaezredes volt, s harmincnégy esztendei szolgálat után mint lovas generális vonult nyugalomba. Mint író Dugonics Andrással és Pálóczi Horváth Ádámmal együtt azt a csoportot alkotja, amelyet a tizennyolcadik század végebeli irodalmi irányaink közt magyaros iskolának szoktunk nevezni. Négyes versekben, zamatos nyelven írt. Szatirikus célzatú munkáját gyorsan megkedvelték a nótárius klünöen sikerült alakjáért és konzervatív magyaros szelleméért, mely az idegen erkölcsöket és viseletet neveltségessé teszi, valamint a magyar életből vett pompás jeleneteiért.

65. ábra. A katolikus egyház által tilalmazott könyvek jegyzékének címlapja 1670 tájáról. Ebben az „Index”-ben betűrendben föl voltak sorolva azok az írók, akiknek minden művét tilos olvasniok a hívőknek. Föl voltak továbbá sorolva azok a könyvek is, amelyeknek csak egyes, botrányosaknak talált helyei voltak törlendők. Végül sorra következett annak a 61 könyvnyomtatónak a neve, aki a tiltott könyvek előállításában bűnösnek találtatott. Az „Index” 1559 óta igen sok kiadást ért meg; mint köztudomású: még a közelmúltban is belékerült egy főpapi sorba került kiváló egyházi írónk és szónokunk fiatalabbkori műve. A kép alján levő, az Apostolok Cselekedeteiből vett idézet a magyarban így hangzik: „Sokan azok közül, akik őrdögi mesterségeket űztek, könyveiket összehordva: mindenek láttára megégetik.”

66. ábra. A könyvnyomtatás művészetének allegóriája a nagy francia könyvnyomtató, Fournier le Jeune „Manuel typographique” című, 1764-ben megjelent és maga idejében igen elterjedt nyomdászati kézikönyvében. Hasonló allegorikus rajzot a századok folyamán főképpen a francia művészek készítettek nagyon sokat. Mert ámbátor a könyvnyomtatás bölcséje nem Franciaországban ringott: a nyomdászok egy időben ott részesültek a legnagyobb társadalmi elismerésben. A tizennyolcadik század franciáinak például ily véleménye volt foglalkozásunkról: „A nyomdászatot az Úristen jókedvében ajándékozta az emberiségnek.” „A nyomdászat terjeszti a tudományt és művészetet; táplálja és műveli a szellemet, nemesíti a lelket; bátran nevezhető tehát a művészetek művészetének s a tudományok tudományának.”

67. ábra. Misztófalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdásznak maga írta és maga nyomtatta verses munkája 1697-ből. A betű és a vig-
 netta nyilván az ő metszése. Világhírű volt ő mint betűmetsző és
 örök emlékezetű mint magyar nyelvész és ortografista is. A szó-
 végi „k” hangot már nem „c” betűvel írja, mint elődei. Az „y” helyett
 „i”-t ír („Babilon”), a „ph” helyett „f”-et. Az úgynevezett hosszú
 ortográfiának is nagy híve volt Kis Miklós; így írt: „újonnan”,
 „készt”, „szomorú”, sőt az „ul” végződést is hosszúra vette:
 „magyarúl”. Az „ö” és „ü” jelölésére öölötte olyan „o”-t és „u”-t
 használtak, aminek tetejébe kisdud „e” betű volt biggyesztve; a
 mostani pontozásos formának ő volt az úttörője. A nyújtást azon-
 ban még nem fejezte ki ezeknél a hangoknál („esztendőben”).
 A „cz”-t elejtette: „Debrecen”-t írt. A „cs”-t még „ts”-nek írta.

68. ábra. A kolozsvári Heltai-nyomda 1581-ben készült címlapja. (Gyulai
 Pál könyve Bátori István lengyel királynak 1580-iki orosz hadjáratá-
 ról.) A Heltai-féle tipográfiát 1550-ben alapította Heltai Gáspár kolozs-
 vári lutheránus lelkész és író a kítűnő szakember Hoffgref Györggyel
 közösen. Jól felszerelt, szép nyomda volt. Kerek antikvája az akkori
 időkben a legkülönb e hazában. Fametszetes illusztrációkat is nyom-
 tatott. 1553-tól 1558-ig, tehát hat esztendőn át, csupán Hoffgref neve
 szerepel a kolozsvári nyomtatványokon, azontúl, 1575 körül történt
 elmúlásáig, megint Heltaié, ki időközben legjava magyar írókká fej-
 lődött. Heltai halála után özvegye, majd fia nevéen volt a nyomda.

E T E L K A,
E G Y
I G E N R I T K A
M A G Y A R
K I S - A S Z S Z O N Y
V I L Á G O S - V Á R A T T,
Á R P Á D É S Z O L T Á N
F E J E D E L M I N K ' I D E Í Z B E N .

I R T A
DUGONICS ANDRÁS,

Kegyes Iskola-beli Szerzetes Pap; a' Józán, 's-egyszer-'s-mind a' Természeti Tudományoknak Oktatója; a' Pesti Tanulmányoknak Királyi Minden-ségében a' Tudákofiságnak Királyi Tanítója; 2' Tanultaknak egygyik Tagja; a' Jeles Természeti Karnak Örebbike.

EL S Ö K Ö N Y V .
A' SZERENCSES DOLGOK.

POSONYBAN és KASSÁN,
FÜSKÜTI LANDE RER MIHALY'
költségével és betőivel,
1 7 8 8 .

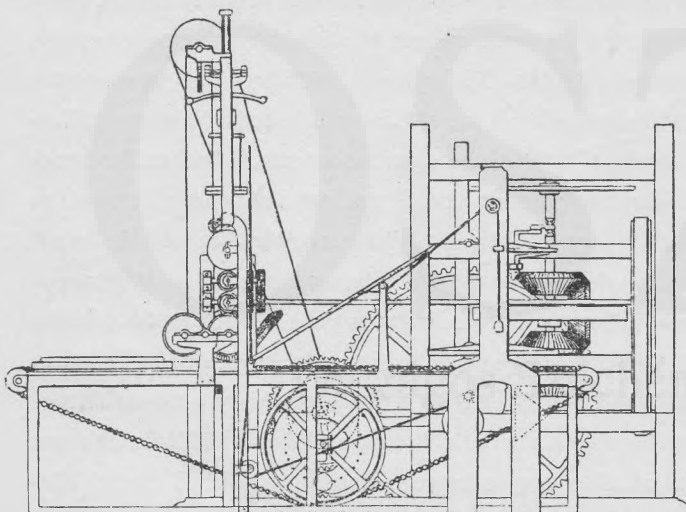
69. ábra. Az első magyar regény címlapja. Dugonics András piarista („kegyes iskolabeli”) szerzetes, a „józan” (exakt) tudományok oktatója és a nagyszombati, majd budai egyetemen („tanulmányok mindenségében”) a matézis („tudákosság”) professzora, egyszerűsmind a tanári kar szeniora („öregebbike”, itt sajtóhibával) volt. Országos hírűvé ez az „Etelka” című kétkötetes regénye tette. A regénynek a magyar őskorban játszó s fondorlatokon és félreismeréseken alapuló meséjét Dugonics át- meg átszötte politikai vonatkozásokkal, hevesen izgatva a „kalapos király” – II. József – alkotmányellenes intézkedései ellen. Főleg ezek a vonatkozások tették oly kedvelté a regényt, hogy két esztendő alatt második kiadást ért. Mint az „Etelka” címéből látható, Dugonics kivette részét az akkoriban már erős hullámokat vető nyelvújítás mozgalmából is. Erősen küszködik az ortográfiával is. A nyújtott mássalhangzókat még nem egyszerűsíti; például „aszszony”-t ír „asszony” helyett. (Tudnivaló, hogy ebben a szóban tulajdonképpen nem két „sz” hangot ejtünk, hanem csak két annyi ideig hangzik az „sz” hang, mint például ebben: „Tisza”). Az „a” névelőnek mutató névmásból való származását azzal érzékelteti, hogy hiányjelt tesz mögéje: „a' józan”. Éppen úgy hiányjelt rak föl az „és” kötőszónak „s”-sé való rövidítésekor is: „s-egyszer-'s-mind”. Az „ul” igeképzőt hosszan írja; kedveli a nyújtott – vagy csak az ő egyéni kiejtésében nyújtott – mássalhangzót: „tanított”.

mostanáig. Nem is volt azután nyomda Besztercebányán egészen a 18. század alkonyatáig, amikor Tummler János József, majd meg, 1796-tól, Stephani János volt ott a nyomdász. Eperjesen már 1573 körül járt valami vándorló könyvnyomtató, akinek azonban még a neve sem ismeretes. Egyetlen műve egy latin nyelvgyakorló füzetke. A 18. században, majd 1852-ig a Redlitz-családnak volt nyomdája Eperjesen. Bártfa városában 1578-ban létesült az első könyvnyomda. Gutgesell Dávid volt itt a mester, aki 1599-ig tartó nyomdászkodása idején szépszámú magyar munkát is nyomtatott. 1598-ban Klósz Jakab lépett a nyomába, kitűnő szakavatottságú tipográfus, nagyrabecsült, tekintélyes polgára a városnak; egyideig a bíróságot is viselte. 1614-től 1622-ig, Schultz Dániel társaságában, Lőcsén is volt tipográfiája. Bártfai nyomdájának impresszumait még 1657-ből is megtalálhatjuk. Holta után néhány esztendei szünetelés következett; majd pedig a város váltotta magához a nyomdát, vezető faktorává Sambuch Györgyöt téve meg. Jelentősebb szerephez a bártfai városi nyomda csak 1710-ben jutott, amikor II. Rákóczi Ferenc kis kuruc újságát nyomtatták benne. Ugyanabban az esztendőben szerelvényének egyrészt a bátorságosabb Kassára vitték, ott nyomtatva tovább a lapocskát. Az odavitt betűanyag rövidesen át is ment a kassai jezsuita nyomda birtokába.

Kassa város legelső nyomdája különben 1610-ben létesült. Fischer János volt a mestere. Utána hosszú sora következett a – különös módon rövid éltű – nyomdászoknak. 1615-ben Festus János, 1621-ben Mollerus Miklós, 1623-ban Schultz Dániel, 1634-ben ennek özvegye, 1640 körül Gevers Bálint, 1656-ban Severini Márk, 1663-ban Türsch Dávid János, 1669-ben Erichson Erich, 1676-ban Seiderlich János, 1677-ben Boschitz István, 1691-től Klein János nevét találjuk egy és ugyanazon nyomda impresszumain. 1671–72 táján a jezsuiták is megalapították a maguk kassai officináját, amely mintegy fióknyomdája volt a nagyszombatinak. A két tipográfia főképpen mérges hitvitázó iratokat termelt a sajtóin. Kassán született meg az első rendszeres magyarországi hírlap a Rákóczi-fölkelés idején, 1705-ben, s ott is nyomtatták az utolsó számait 1711-ben. Címe kezdetben „Mercurius Hungaricus” volt, de rövidesen „Mercurius Veridicus ex Hungaria”-ra (Igazmondó Magyar Mercurius) változott. Megalapítója Thököly Imrének az unokaöccse, II. Rákóczi Ferencnek az emigrációban is hív tábornoka, Eszterházi Antal volt. A lap megindítására az első impulzust a bécsi kormány hivatalos lapjának, a „Wienerisches Diarium”-nak a koholmányai adták meg; ez a hetenkint kétszer megjelenő és sokfelé elterjedt bécsi lap a szabadságharcos magyarokról a legképtelenebb valótlanosságokat terjesztette, veszteségeiket óriásilag nagyította, győzelmeiket elhallgatta, úgyhogy a mindig humorizáló Bercsényi generalissimus ezt a bécsi újságot és a belőle merítő németországi lapokat egyszerűen csak „nyomtatott hazugságok”-ként szokta emlegetni, egyebek közt Eszterházi előtt is, aki 1705-ben Kassán volt vezénylő tábornok. Itt támadt az utóbbinak az a gondolata, hogy a német hírlapok célzatos koholmányainak ellensúlyozása okáért magyar szellemű latin hírlapot indítson, s ezt főként a külföldön terjessze. Idehaza úgyszólván tudta mindenki, hogy állanak a harctéri dolgok, de a magyar ügygel rokonszenvező külső államok közvéleménye – így Lengyel-, Orosz-, Francia- és Svédországé, Angliáé és Hollandiáé – sokszor tájékozatlan volt ebben. Ezért is kellett az újságot az akkoriban még jóformán nemzetközi latin nyelven csinálni, ámbátor a Rákóczi-kort a magyar nyelv széleskörű használata jellemezte: az országos végzeményeket, katonai szabályzatokat, nyílt parancsokat és fejedelmi határozványokat rendszeresen magyarul bocsátották közre. A hadsereg nyelve is egészen magyar volt; a szakaszt józamosan tizedaljának nevezték, a gyalogos katonát talpasnak, a szuronyt Szent Péter késének. Eszterházi Antal minyárt meg is valósította az ideáját: összeállított a hírlapjából egy próbaszámot, s kinyomtatva ezt a kassai tipográfiában, elküldte Rákóczinak, akinek megtetszett a dolog, s azonnal utasította az országban szerte táborozó vezénylő tábornokokat, hogy a körülöttük történő fontosabb eseményeket rögtön írassák le és küldjék be az akkor Egerben időző fejedelmi udvarhoz. Udvari kancelláriájának pedig meghagyta, hogy ezekből a beérkező jelentésekből – azokat latin nyelvre fordítva – hétről hétre kinyomtatandó újságszámokat állítson össze. Így született meg a „Mercurius Hungaricus” Kassán, 1705 május havának közepe felé. Az első néhány szám megjelenése után – 1705 június második felében – egy kis szünetelés állott be a lap megjelenésében. Eszterházi Antal a maga hadcsapataival a Vág vidékére vonult, a kassai katonai parancsnokságot pedig Berthóti Ferenc vette át tőle. Az egy-két heti szünetelés miatt is főlészóltak azonban a harctéri

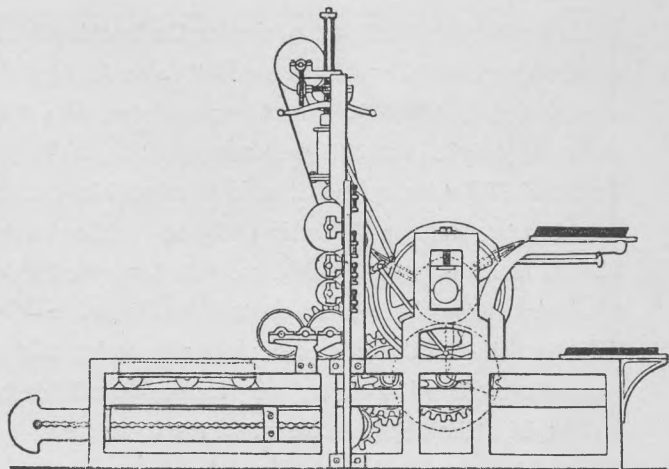
70. ábra. Fából való kézisajtó a régmúlt időkből. Nevezhető Gutenberg-sajtónak is, mert a nagy fölhalálós présés – mint ezt a nyomtatványain át tükröződő technika bizonyítja – meg kellett lenniük mindazon fő-fő alkotórészeknek, amiket az itteni ábra sajtóján láthatunk. A tömör állványzatot a szilárdság fokozása végett sokszor keresztgerendákkal peckelték a helyiség boltozatához. A mai présekéhez képest kicsiny nyomatótalpú téglát forgattyús sróf vagy orsó szorította az aletta levő formára. A szedésforma, amelyet képünkön a „labdamester” éppen festék-reteggel von be a kezében levő festékező labdákkal, keretbe volt ékelve, nagyjából úgy, mint ahogyan – persze különleges záróeszközökkel – ma is cselekedszük. Balfelől a sajtómester dolgozik, levéve a punktúrára tűzött ívet a sajtófordóról. Előtt emelkedik a ráma, melyet papírral vontak be.

71. ábra. König Frigyes téglés sajtója. A gyorsajtó fölhalálósja csak lassan és fokozatosan eszmélt rá találmányai sorozatának alapelveire. A nyomtató sajtónak megjavítására való első kísérletei például csak a kézisajtó gőzhajtóssá tételéhez vezettek. Az itt ábrázolt első König-féle sajtó még téglés rendszerű, csakúgy, mint a Gutenberg ideje óta addig a világon szerte használt könyvnyomtató sajtók mindannyia, éppen csak hogy a kézimunkának tekintélyes részét, így a festékeztést, a sajtófordó meg a ráma nyitódását s csukódását sikerült rajta mechanikus úton végbemenőnek csinálni. Ábránkon balfelől magaslik a festékező szerkezet állványa: legtejtéjén van a festékes vályú, amely egy föl- és alájáró hengernek adogatja át a festéket; innen a festék több dörzsölő hengeren át az alul látható két bőrhengerre jut, amely a forma befestékeztését végzi. Az ábrán a forma éppen kihajtott helyzetében, a gép balfelén van. Behajtáskor az ívet rászúrják a középpütt ferdén álló sajtófordó punktúrára, ami után a fordó meg a ráma lecsukódik, s az egész a jobboldalt látható téglay alá vonul; ennek a leereszkedésével megtörténik a nyomtatás, úgy háromszázas tempóval óránként, ami körülbelül a két-háromszorosra lehetett a régibb kézisajtókkal való nyomtatás mennyiségének. Persze, a kézisajtón való munkálkodás mennyiségét nagyban befolyásolhatta a nyomtató munkások szakavatottsága, a forma minősége no meg az is, hogy jókarban volt-e a sajtó. König téglésénél is számolni kellett az ily szempontokkal. Baj volt e nagyterjedelmű téglés sajtónál, hogy roppant erővel történt a nyomtatás, mert hiszen a forma egész fölületére egyszerre nehezedett a téglay.

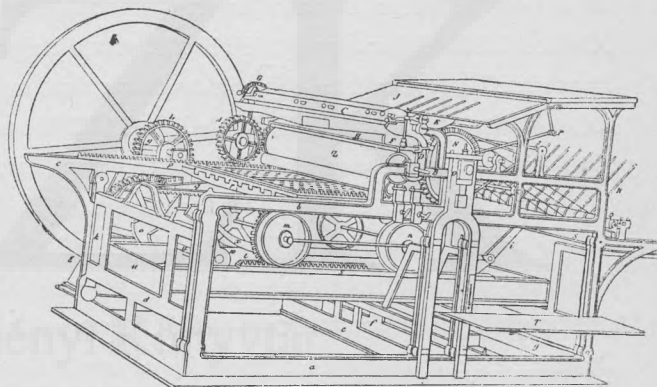
események iránt érdeklődő külföldi, főképp lengyel diplomaták, s így Rákóczi újra elrendelte a lapnak hetenkint való kinyomtatását, mégpedig most már – a kassai tipográfia rossz karban lévén – a lőcsei jóhírű Brewer-nyomdában. Augusztus havában már meg is kellett az újságnak újra indulnia, s ez időtől fogva nem is volt a megjelenésében számba vehető fönnakadás évek során által. A lőcsei tipográfia csinálta újságszámoknak már „Mercurius Veridicus ex Hungaria” volt a címök. Mikor 1710 felé hanyatlóra fordult a magyar szabadságharc csillaga és Lőcse is ostromzár alá került; az igazmondó kuruc újságot Bártfán kellett nyomtatni. Ekkoriban már nem a fejedelem kancelláriáján szerkesztették, hanem a Kassa és Homonna táján hátramaradt Bercsényi Miklósnak a főtítkárja, Ebeczky Sámuel volt megbízva az összeállításával. A korábban hetenkint megjelent újság ettől az 1710-es esztendőttől kezdve havi lappá lett, s az is maradt a nagy küzdelem végső akkordjainak elhangoztáig. Bártfa városának félre-eső volta azonban és a mind komolyabbá váló harctéri helyzet azt a gondolatot keltette Bercsényi generalisszimuszban, hogy a derekasan fölszerelt bártfai nyomdát jó volna a Felső-Magyarország középpontján fekvő és különben is jól megerősí-

72. ábra. König Frigyes legelső nyomóhengeres gyorsajtója. A nagy föl-találó a gőzhajtásos tégelyes sajtó tökéletlenségén okulva, a tégelyes nyomtatásról már 1812 végén áttért a hengeres nyomtatás gyakorlatára. Az itt ábrázolt gépen a magas, oszlopos állványra van szerelve a festé-kező szerkezet, legalul a forma befestékezését eszközölő két bőrhenger-rel. Ettől jobbra látjuk a vasból készült nyomóhengert, amelynek az át-mérője jó háromnegyed méter is megvolt. E nyomóhengernek fölüllete három egyforma részre oszlott, s mindenik részen egy-egy legömbölyí-tett sajtóföldő meg egy-egy ú. n. ráma is volt alkalmazva, úgyhogy a szerkezet még erősen emlékeztetett a tégelyes kézisajtónak a mechaniz-musára. A mai értelemben vett ívfogók még nem voltak ezen a gépen; helyettük a ráma-k meg külön szíjacskák végezték az ívek megragadásá-nak s rögzítésének a munkáját. Az ívet a nyomóhenger éppen fölül álló mezejére illesztve, a legfölső, ábránkon a festékező szerkezet állványá-hoz támaszkodó ráma az ívvel együtt lefelé haladt, addig, míg a nyomó-hengernek imént még fölül álló mezeje hátra nem került. A forma tehát háromszor is megjárta a maga útját, mire a hárommezejű nagy nyomó-henger egyszer megfordult a tengelye körül. A nyomóhengerrel való munka jóval kevesebb erőt igényelt, mint a tégelyes sajtóval való, mert a nyomóhengeres rendszernél a nyomtatás mindig sávról sávra történtik.

tett Kassára áthelyezni. Tüstént rendeletet is küldött Okolicsányi Mihály bártfai katonai városparancsnoknak: végez-zen a nyomdatulajdonos Bártfai városával meg a művezetővel a nyomdának Kassára való átszállítása iránt. Hogy miért kellett a bártfai nyomdát Kassára vinni, holott 1705-ben még volt ott nyomda, sőt ott nyomtatták a „Mercurius” első számaint is: Thaly Kálmán szerint abban lelheti a magyarázatát, hogy ez a különben is nagyon elhanyagolt állapotban leledző kassai nyomda időközben teljesen elpusztult.

Okolicsányi eljárta a tisztében, de makacs vonakodásra és nyomós nehézségekre talált, melyekről 1710 március 17-én kelt levelében ekként tudósítja Bercsényit: „Kíván-ván excellenciád kegyelmes parancsolatának eleget ten-nem: magamhoz hívtam a tipográfust, s megjelentvén néki excellenciád intencióját s parancsolatát, legelsőb-ben is azt felelte, hogy a tipográfia nem az övé, de a nemes városé. Továbbra pedig tudakoztam tőle, hogy mennyi szekér kívántatnék az abban levő instrumentumok alá. Ahhoz ugyan sok szekér nem kívántatnék, hanem azt mondotta: ha így fogja bolygatni, amint most van, nem-csak hogy nagy kár esik benne, de ha szekérhányásban összeegyvednek a betűk: esztendeig ad imprimandum rendbe nem veheti őket. Hanem, ha el kellene juttatni innét: szintén, úgy juxta ordinem alphabeticum külön-külön rendbe és kötésekre venni kellenék a betűket, mintha imprimálni kellenék; mely rendbe való vétel egy hónapig is – amint előttem mondotta – véghez nem mehetne. Jelenttem ugyan bíró uramnak is a dolgot: egyebet nem felelt, hanem hogy notábilis kár és konfúzió nélkül nem lehet az elvitele, kiváltképpen ha hirtelen el kellenék vinni.” Mint Thaly Kálmán megjegyzi: a nyomda-tulajdonos város és a művezető nyilván nem örömet egyeztek volna bele a nyomdának Kassára áthelyezésébe,

73. ábra. Stop-rendszerű, vagyis meg-megálló nyomóhengeres, közönsé-ges gyorsajtó gép az ötvenes-hatvanas évekből. König Frigyes fenti gépé-vel való összehasonlíthatás okáért mutatjuk be itten. Az angolul „megállj”-t jelentő „stop” szónak itt az az értelme, hogy a nyomóhengernek minden egyes nyomtatás után meg kell állania és az ú. n. fölfogó villa segítségével fölemelődni, hogy a forma visszavonulhasson alatta a kiindulási pontjára. König erősen kihornyolt nagy nyomóhengerű gyorsajtójánál még nem volt szükség a meg-megállásra. Egyebekben König tevékenysé-gének lezárulta, vagyis száz esztendő óta főképpen csak a részletekre vonatkozóan javították az egyszerű gyorsajtót; a gép lényege, mun-kálkodásának módja általában ma is a régi. A minálunk használatban lévő gyorsajtók jórésze nagyjából olyan, aminőt az itteni ábra mutat. Ábrán-kon a gép oldalsó vasfalazata „a b c”-vel van jelölve; ezt a „d e f g h” keresztgerendák kötik össze egymással. Az „M” pályán az „s” fogasrudat látjuk; a „r” taligát hordó „m” és „n” kerek fogal ebbe a fogasrúdba kapaszkodnak. A gép mozgása a nagy lendítőkeréktől függ, amely az „L” fogaskerekre és a „v” excenterre hat, amelyek a tolórudat s ennek közve-títésével a taligát ide-oda járatják. Az „A” és „C” fogaskerek a festé-kező hengereket hozzák mozgásba, amelyek a „C” festéktartóból szedik magukra a szükséges festékmennyiséget; „z” a csigás hengernek is el-nevezett nagy dörzsölő henger, amely a festéket az alatta lévő festékező hengerekhez továbbítja. „N” a nyomóhenger, „l” a ferde berakó-deszka, ahol az ívet a fölül lévő vízszintes deszkáról a nyomóhenger gamóihoz csúsztatják. „Q R” a kirakószerkezet, amelynek pálcikái a nyomtatott íve-ket a kirakóasztalra teszik. Az itt ábrázolt gép „vasútas” járatú („m, n”).

s ezért a nehézségeket túlozni igyekeztek. De Bercsényi Miklós nem az az ember volt, aki ha egyszer eltökélt valamit: annak véghezvitelétől egykönnyen elállott volna. Azonnal újból megparancsolta Okolicsányinak, hogy Bártfa városát a tulajdonjog épségbentartása iránt megnyugtatta, de a kifogásokkal egyébként nem törődve: a nyomdához tartozó betűanyag s egyéb eszközök becsomagolásáról intézkedjék. Néhány nap mulva pedig elküldte neki a „Mercurius Veridicus” 1710 március haváról szóló számának kéziratát azzal az utasítással, hogy ezt a számot még ott Bártfán minél hamarább nyomtattassa ki, azután pedig egy-kettőre költöztesse a nyomdát Kassára. Az 1710 március havi szám volt tehát az utolsó a kuruc ujságból, mely Bártfán nyomtatódott, Thaly szerint április 5-én, a megszokott kilencven-száz példányban. Azontúl a nyomdának átszállítása Kassára – Semsey Miklós főstrázsamester, illetőleg a Berthóti-huszárok földözete alatt – csakhamar szerencsésen megtörtént, még pedig április 15-ike táján. Annyi bizonyos, hogy az átköltötött nyomda május elejére már rendben és működésben volt Kassán, úgyhogy az április hónapról szóló kuruc lap Berthóti altábornok jelentése szerint már itt készült el.

Biztos adat van arról is, hogy a „Mercurius Veridicus” 1710 november hóban még megjelent Kassán. Hogy azonban mi történt vele a következő hónaptól kezdve – amikor Kassa is ostromzár alá került – 1711 április végéig, vagyis a kismajtényi fegyverletételig, megjelent-e még valahol, vagy sem: azt már a kuruc idők nagy krónikása, Thaly Kálmán sem tudja. Az ostromzár semmiesetre sem volt oly szoros, hogy – ha akarták volna – meg ne csinálhatták volna továbbra is az ujságot. A kuruc ujság megszűnése után a bártfai nyomda betűkészlete továbbra is Kassán maradt. Jezsuita kézben volt ezután a tipográfia egészen a rend föloszlatásáig, 1773-ig, amikor a pozsonyi Landerer János Mihály váltotta magához a nyomdát. Itt készültek aztán Kazinczy Ferenc folyóiratai, így: „Magyar Muzeum” 1788 júliusától, majd pedig az „Orpheus” 1790-től. Landererek kezéről a 19. század elején a Werfer-család kezére került a nyomda. 1786-ban Ellinger János József egy második tekintélyes nyomdát alapított, amely a Werferkéhez hasonlóan, szintén hosszú ideig virágzott. A Werfer-család egyik tagja, Károly József, 1848/49-ben a magyar hadsereg egyik tábori nyomdájának főnöke volt, főhadnagyi rangban. Nyomdászainak őrmesteri titulus és zsold dukált: havi 40 forint fizetés, naponta egy font hús, fél font szalonna, egy icce bor meg a rendes kenyéradag.

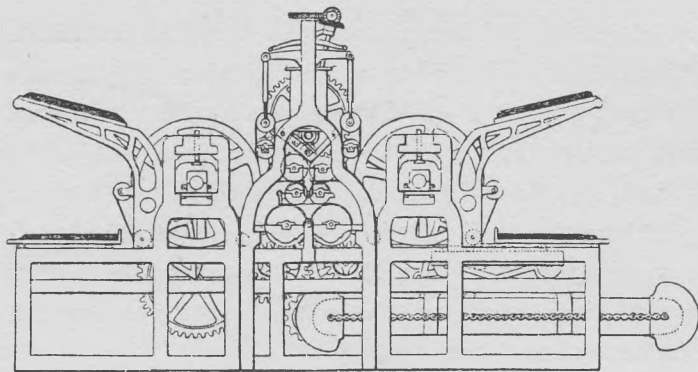
A Lőcsei könyvnyomtatók őseül Klósz Jakabot vehetjük, aki tulajdonképpen Bártfán volt nyomdász, s 1614-ben Lőcsén is állított sajtót, mindössze néhány nyomtatványt készítve ebben a városban. Úgy látszik, rövidesen vissza is vitte tipográfiáját Bártfára. A Lőcsei első állandó nyomdát csak három esztendővel későbbben alapította meg Schultz Dániel, 1623 körül áttelepedett nyomdájával együtt Kassára. 1624-ben azonban már új tipográfusa van Lőcsének Schultz tanítványa, Brewer Lőrinc személyében, aki megalapítója volt a Brewerék nyomdászdinasztiájának, mely egy évszázadnál tovább űzte nagy gondnal és lelkiismeretességgel a tipográfiát, nagyszerű szolgáltatokat téve véle a magyar kultúrának s irodalomnak is. Ez a nyomda a legjobban felszereltek közé számított a maga idejében; szép római betűi Tótfalusi Kis Miklós fölléptéig a legkülönbek voltak Magyarországon; 1641-től kezdve már görög betűkkel is el volt látva. Brewer Lőrinc negyven esztendeig állott a tipográfiája élén. E hosszú időt folyton fokozódó nyomtatói és kiadói tevékenységgel tölt el. Mint kiadónak: nem kerülte el figyelmét semmi sem. A vallásos és tudományos könyvek sokasága mellett a vásárokra szánt egész sereg históriás ének meg széphistória került ki a sajtójából; ő volt a kezdője az ország-szerte népszerűvé lett lőcsei kalendáriumnak is, aminek első köteteit Fröhlich Dávid késmárki matematikus állította össze, a naptári részekén kívül rövid krónikát, apróbb történeteket s jóvendöléseket is közölve benne, amely utóbbiak egyike-másika idővel közmondásos lett. Brewer Lőrinc kezdte meg Comenius műveinek a kinyomtatását egy latin-német-magyar szótárral, aminek egy későbbi kiadása a cseh nyelvet is felölelte. Kinyomtatta Szenczi Molnár Albertnek is egyik munkáját. Ezt a nagy írónkat, Szenczi Molnár Albertet egész bátran nyomdásznak is számíthatjuk. 1574-ben született a pozsonyvármegyei Szenc községben. Már tizenhat-éves korában kikerült a német egyetemekre, s szegény fiú létére koplalva, nyomorogva végezte ott a tanulmányait. Járt aztán Svájcban és Olaszországban, majd Sauer Jánosnak majnafrankfurti nyomdájában lett korrektor. Itt ösmerkedett meg alaposabban a könyvnyomtatás technikájával is. Ettől fogva

jobbára író, nyomdász és kiadó volt egy személyben, befentese és jó barátja kora legjava tipográfusmestereinek. 1604-ben latin-magyar s magyar-latin szótárt adott ki Nürnbergben; majd 1607-ben a zoltárfordítását nyomatta ki, mely azóta száznál is több kiadást ért. 1610-ben jelent meg „Új magyar nyelvtan”-a. Valamennyi odakünn Németországban. 1613-ban haza jött; előbb Rohoncon volt lelkész, majd pedig a gyulafehérvári főiskolán tanár. Két esztendő múlva megint csak visszatért Németországba, ahol Galler János oppenheimi könyvnyomtatómesternél nyomdafőlügyelői (moderator typographiae) állást töltött be. Utána még Heidelbergben tevékenykedett; a harmincéves háború vihára is itt érte. Tilly császári hadvezér landsknechtjeitől kifosztva, szegényül tért vissza 1624-ben Magyarországra, s előbb Kassán, majd Kolozsvárt telepedett meg. Hányatott élete 1634-ben fejeződött be. Művei egyrésznének máig is megmaradt a használhatósága; szótára például nyelvtörténeti tekintetben elsőrangú forrás.

A Lőcsei nyomdászdiinasztiát megalapító öreg Brewer Lőrinc 1664-ben halhatott meg. Utána fia Sámuel kezére jutott a nyomda, ki azt testvérelével, a Németországban orvosdoktori diplomát szerzett, sokoldalú Jánossal még jelentősebbé fejlesztette. A nyomtatványok impresszumain Brewer János neve ugyan nem szerepel, de ő volt a vállalatnak hosszú időközön át fő-fő irányítója; különösen a kiadói üzlet sokat köszönhetett az ő rátermettségének és irodalmi dolgokban való kítűnő tájékozottságának. A vállaltva dolgozgató két testvér is nagy számmal adott ki históriás énekeket, mesekönyveket meg hasonló vásári nyomtatványokat, de a tudományos művek terjesztéséről sem feledkezett meg. Az ő idejükben nyomtatódtak Comenius Ámos három- meg négy nyelvű, bőségesen illusztrált „Orbis pictus”-ai; Szenczi Molnár Albert zoltáros könyvének új kiadása; Debreceni Péter: „Kegelius tizenkét elmélkedése”; Ács Mihály: „Arany lánc” című könyve és sok más. Még a lírai költészet is megcsendül az e korbéli Brewer-kiadványok között: Lőcsén jelent meg Beniczky Péter „Magyar rítmusai”-nak az első három kiadása, valamint Gyöngyösi Istvánnak is egyik kötete, a „Porából megéledett főnix”. A kilencvenes években, Brewer Sámuel elbetegedése idején, volt a nyomdának egy saját nevelésű kítűnő faktora is Endtner Márton személyében, aki egy negyedszázaddal későbbben rövid időre önállósította is magát. Brewer Sámuel halála után, 1699 óta, felesége Zsófia nevét találjuk a Lőcsei impresszumokon. Az özvegy hat esztendeig bajlódott a nyomdával, mígnem átadhatta azt a gyermekeinek, kik Brewer Sámuel örökösei címen dolgozhattak benne, továbbra is féltékenyen ügyelve a Lőcsei tipográfia mindenütt elösmert nagyszerű hírére-nevére.

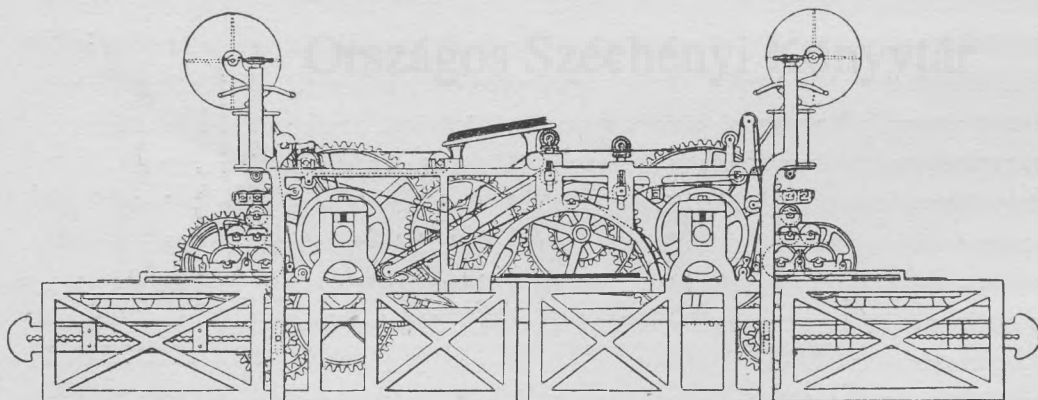
A Rákóczi-szabadságharc igazmondó kis kuruc ujsága, mint említettük, évek során át a Brewer-nyomdában készült. 1747-ben tűzveszedelem látogatta meg a nyomdát, elpusztítva annak jelentékeny részét. Ami megmaradt belőle, apródonkint eladták. Egy része Károlyi Ferenc gróf birtokába került Nagykárolyba, más része meg Csáky Miklós gróf váradi püspök tulajdonába. S ezzel vége szakadt a legszebb felvidéki nyomda működésének, amely százados főnnállása idején 943 nyomtatvánnyal gazdagította irodalmunkat, köztük 336 magyar, 136 német, 414 latin, 61 tót munkával.

Sárospatakon 1650-ben alapított nyomdát I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek az özvegye, a fenkölt lelkű Lórántffy Zsuzsanna. A nyomda első tipográfusa Rhenius György volt, aki 1657-ig dolgozgatott Patakon. Utóda Rozsnyai János is egyike volt kora legszakavatottabb tipográfusainak. Mikor az 1660-ban Fenesnél elesett II. Rákóczi György özvegye, Bátorfi Zsófia katolikus lett s a nyomdát a jezsuiták kezére adta: 1671-ben Rozsnyainak távoznia kellett Patakról (l. 87. old.). A nyomda azonban több mint száz esztendőn át szünetelt. Csak 1807-ben alapított Sárospatakon újabb, kisebbszerű tipográfiát Szentes József főstrázsamester, inkább a maga multságára, mintsem kenyérkeresetből. 1811 körül alezredes volt Szentes József, s nemigen törődhetett már a nyomdájával. Ekkoriban kerülhetett a tipográfia a gyönyörűen virágzó pataki református kollégium birtokába. Nyomdavezető évtizedeken át Nádaskay Lajos volt. 1853-ban bérbe adták a tipográfiát. Bérelői voltak: Forster Rezső, Jäger Bertalan, majd Steinfeld Béla. Trencsén városának is volt már nyomdája a tizenhetedik században, de csak latin, német meg tót munkák nyomtatódtak benne. Az itteni legelső nyomdász Wokál János Vencel volt 1637 körül, akit Hagei Benjamin Lőrinc követett 1647-ben, majd pedig Czizek Nikodémus 1655 körül. Zsolnán Dadan János alapított jóhírű tipográfiát 1664-ben. Főleg magyar és tótnyelvű kalendáriumokat nyomtatott. Utóda Kauder Vilmos, majd meg Chrastina Dániel volt, aki Puchóra költözött a nyomdával.

74. ábra. König Frigyes kettős gyorsajtója. 1814 őszére készült el. Az ilyen „dupla” gépeket az jellemzi, hogy a szedésformát hordó taliga egyetlen ide-odamenetére két egyoldalas nyomtatott ív kerül ki a sajtóból. Természetesen két nyomóhengerük van, s két helyütt rakják be rajtuk az íveket. Ábránkon középpűt van a megjavított és leegyszerűsített festékező szerkezet és e mellett jobbról-balról egy-egy nyomóhenger. Nyomatáskor a forma balfelől haladva átvonult az éppen egyik mélyedésével lefelé fordult baloldali nyomóhenger alatt, festékréteget kapott a középpűt levő festékező szerkezettől, s mikor a jobbfelől lévő nyomóhenger alá ért: megtörtént az első nyomtatás. Mikor aztán a jobboldali, pontozott vonallal jelölt legkülsőbb pontjára jutott el a forma, visszafordult, elvonult a jobbfelől nyomóhenger alatt, s a középpűt levő bőrhengerektől festékeződvé: kezdetét vette a baloldali nyomóhengerrel való nyomtatás. A londoni „Times”-t 1815-ben már ily kettős gyorsajtón nyomtatták.

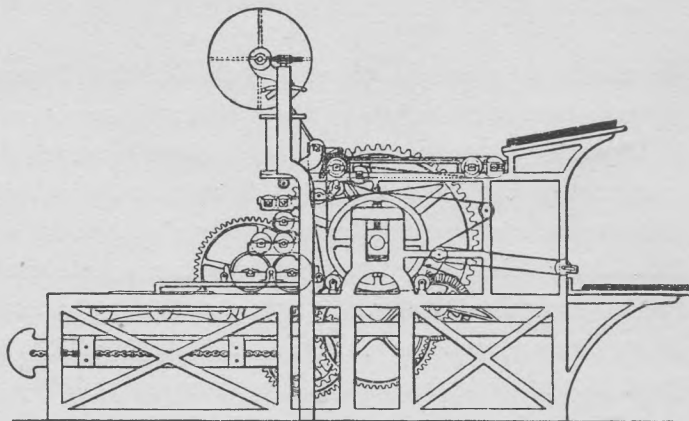
Gyerünk most vissza Erdélybe, mégpedig Kolozsvár városába, ahol a tizenhetedik század elején ott szunnyadozott a Heltai Gáspár szépmúltú tipográfiaja. Valami elevenség csak 1618 körül kezdett itt mutatkozni, amikor Makai Nyírő János volt a nyomda faktora. 1624–25 körül Válaszúti András, majd pedig Szilvási András volt a faktor, egészen 1630-ig, amikor Abrugyi György lett a tipográfia vezetője, s az maradt 1659-ig; az ő működésével le is záródott a Heltai-féle nyomda működése. Vagy nyolc-kilenc esztendeje szünetelhetett már megint ez az ősi tipográfia, amikor Apafi Mihály fejedelem összeszedette a maradványait, s a Szebenből elhozott Kertész-féle nyomdával (115. oldal) egyesítve: odaadta a kolozsvári református kollégiumnak. Veresegyházi Szentyel Mihály faktoroskodása mellett csakhamar virágzásnak indult az új tipográfia is; szépszámu magyar meg latin nyomtatvány hagyta el ekkoriban a sajtóit. Közülök nagyon nevezetes a Nadányi-féle kertészeti könyv, amelyet – s ez jellemző a magyar irodalom akkori állapotára – mindössze csak hetvenöt példányban nyomtattak: huszonöt példányt finomabb szepesi és ötvenet közönséges görgényi papírosra. Szentyel Mihály nyomtatványai közül különösen érdekesek azok is, amelyek helynév nélkül jelentek meg, avagy hamis helynévvel (Vence, Antwerpen) keltezték. E művecskéik szerzője minden valószínűség szerint Bethlen Miklós volt. A dolog története az, hogy Bársony György váradi püspök 1671-ben Kassán kinyomatta „Veritas toti mundo declarata” című munkáját, melyben azt mondja, hogy a cs. kir. felség nem köteles túrni Magyarországon a lutheránus és kálvinista

75. ábra. König Frigyes készet nyomtató (komplett) gyorsajtója. Az ilyen gépeket az jellemzi, hogy a papírosívet, mire az a sajtóból kiér, mind a két oldalán telenyomatják, ellentétben az egyszerű meg kettős gyorsajtókkal, amelyek csak egyoldalas nyomatot adnak. König Frigyes a maga komplett gépét már 1814-ben megtervezte, s hűséges munkatársa, Bauer A. F. segédelmével két esztendő alatt el is készült véle. Mint ábránkon látható: König e gépe eszmeileg két hátal egymásnak támasztott gyorsajtóból áll; külön-külön hajtószerkezete, nyomóhengere és festékműve van ennek is, annak is; csak az ívek berakása közös a két nyomóhenger számára. Ábránkon a magas oszlopok tetejére szerelt két henger a festékező műhöz tartozik; éppen úgy a két oszloptól kifelé eső alantí kisebb hengerek is. Az oszlopok mellett belül van a két folytonfolyvást forgó nyomóhenger. A nyomóhengerek között lévő két henger az ív vezetését végezte. A forma kétfelé volt osztva, a kirakás középpűt, a vastagított vonalnál történt. A gép nyolc-kilencszáz kész ívet nyomtatott óránként. Königinnek ez a komplett gépe tulajdonképpen kéttúrás rendszerű is volt egyszersmind, mert a nyomóhengerei folytonosan forgásban voltak. König Frigyes e gépe után elég szép számmal szerkesztettek egymástól többé-kevésbé elütő típusú komplett gépeket, főleg oly munkák nyomtatására, melyeknek rövid időn belül kellett elkészülnök.

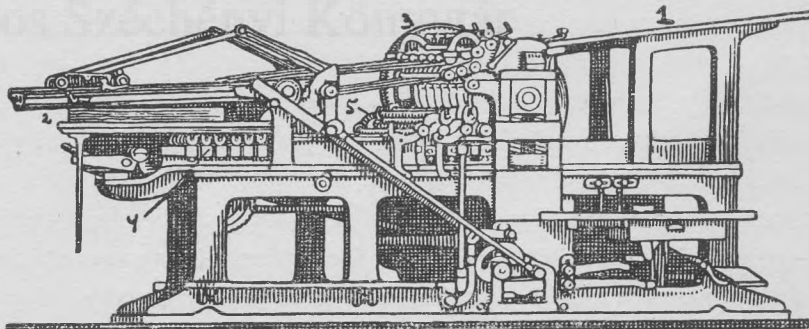
hitfelekezeteket, s az erre vonatkozó királyi eskün is egész bátran túlteheti magát. Bár a Habsburgok a kormányzási gyakorlatban akkor nem szokták megtartani az ország alkotmányára s a vallási türelemre tett esküjüket: a váradi katólikus püspök nyilatkozata roppant elkecsereledést okozott a reformátusok körében. A püspök könyvecskéje ellenében

76. ábra. König Frigyes kéttúrás gyorsajtója 1817-ből. Az ilyenforma típusú gépeket az jellemzi, hogy a nyomóhengerük folytonosan forog, mégpedig úgy, hogy egyszer a taligának befelé menetelekor s egyszer a kifelé jövelelekor fordul egyet-egyét a tengelye körül. Első fordulásakor nyomást végez, második fordulatkor pedig – az újabbfajta kéttúrás gépeken – fölemelkedik, hogy a taliga visszavonulhasson alatta. (König kéttúrás gépén a nyomóhenger a megfelelő helyen ki volt vágva, úgy hogy a forma visszajövelelekor nem kellett fölemelkednie.) A nyomóhenger e folytonos forgása következtében a kéttúrás gépek munkaképessége a meg-megálló nyomóhengerű (stop-rendszerű) gyorsajtókénál jóval nagyobb. Hogy mindamellett a stop-gépek évtizedek jó hosszú során át használatban maradtak: egyszerűségüknek és a kézi berakás lassúbb voltának tulajdonítható; hiába készítettek ugyanis óránként kétezer példányos kéttúrás gépeket, ha a kézi berakás átlagos mennyisége nvoicszáz vagy legföljebb ezer volt.

ekkor írta egy névtelen (mint említettük: minden valószínűség szerint Bethlen Miklós) a „Falsitas toti mundo detecta” című cáfolatot, mely ál nyomtatási hellyel („Antwerpiae, apud Constantinum Veracium”) 1672-ben jelent meg, s valószínűleg Kolozsvárott nyomtatta Szentyel Mihály. Bethlen Miklós egy másik írásán Velencét jelöli meg nyomtatóhelyül az impresszum, holott a betűk meg ornamensek megvizsgálásából kétségtelenül megállapítható, hogy kolozsvári nyomtatvány. 1675-ben Szentyel Mihály uram Natus Fabianus egykori prágai papnak a protestánsok üldöztetését panaszló könyvét nyomtatta ki, de a bécsi kamarillától való félelmében, amelynek kezei már átnyúltak a Királyhágón is: „Christianapolis”-t tett az impresszumban „Kolozsvár”, illetőleg „Claudiopolis” helyett. 1684-től 1690-ig Németi Mihály tipográfus nevét találjuk a kolozsvári református kollégium nyomdájának kiadványain, a kisebb-nagyobb magyar s latin nyomatokon meg az 1688-ra szóló német kalendáriumon is. Utóda Veresegyházi István volt, ki egy Comenius-füzetke nyomtatásával kezdte meg faktoroskodását. – A kollégiumi nyomda mellett a tizenhetedik század utolsó évtizedében három új tipográfia keletkezett Kolozsvár városában. Az egyik a kolozsvár-városi református egyházé, amelyet néhány száz forintot vásároltak valahol, s amelynek főügyeletét Sárpataki Mihály lelkesre bízták; másik az unitárius egyházé, amelynek 1697 körül Liskai Mihály állott az élén; a harmadik a világhírű Tótfalusi Kis Miklósé. Ki volt tulajdonképpen ez a Tótfalusi Kis Miklós? Bod Péter „erdélyi főnix”-nek nevezi őt, ahhoz a mesebeli főnixmadárhoz hasonlítva, mely tűzben emészti el önmagát, s hamvaiból öt-száz esztendő múlva új életre támad.

Élte egy újkori megírója, Dézsi Lajos szerint valóban ily tűneményszerű jelenség volt ő a magyar könyvnyomtatás történetében. 1650-ben született a Nagybánya közelében levő Alsó-Misztótfalu községben, szegénysorsú kálvinista szülőktől. Tizenkét éves korában szülei a nagybányai iskolába vitték, ahol négy esztendő telt. Majd 1666 körül az enyedi kollégiumba került, ahol újra legelülről kezdve atanulást: huszonhét éves koráig élte a deákéletet. 1677-ben rektornak ment Tótfalusi Kis Miklós, úgy mint az az akkori időkben álta-

77. ábra. Miehle-rendszerű könyvnyomdai kéttúrás gép. König kéttúrás gépe közel 80 esztendőig aludta a maga csipkerózsika-álmát, míg végre az amerikai ívberakó készülékek győzedelmes elterjedése idején Miehle Róbert chicagói gépgyáros megmodernizált s nagyszerűen termelőképés formában megcsinálta a maga újabb kéttúrás gépelt. E most már világszerte nagyon elterjedt géptípusnál a nyomócilinder (3) a taliga bemenetelekor is fordul egyet (s ekkor nyomtat), meg a visszamenetelekor is (ekkor pedig fölemelkedik). A gép nyomócilindere tehát folyton forog, ellentétben az ú. n. stop-rendszerű gépekkel, amelyeknek cilindere a taliga visszavonulásának idejére meg-megáll, ami súlyos zökkenéseket okoz. A festékezés a Miehle-gépen kombinált; asztali meg hengeres (4 és 5). Az (1) berakó-asztalról a gépbe vezetett ív nyomtatás után nem hátul, az (1) alatt, hanem elül, a (2)-nél kerül ki a gépből, aminek következtében a nyomtatott fölület sem szalagokkal, sem pedig kirakópálcikákkal nem érintkezik – miként a közönséges gyorsajtóknál – s így az elfenődése ki van zárva. Hogy a gyorsan ide-oda járó taliga mozgásváltozásai ne rázkódtassák túlságosan a gépet: levegőnyomásos fékeket alkalmaztak rajta, egyet a taliga előtt és egyet pedig mögötte. A kéttúrás gépek illusztrációs nyomtatásra is nagyon jól használhatók, s ez is oka népszerűségüknek.

lános szokás volt a teológiát végzett kálvinista deákoknál. Fogarasra jutott, ahol kicsiny gyermekségétől fogva nagy jóakarója, Horti István, az egykori misztótfalusi, majd nagybányai lelkész volt a pap. Tisztelet-becsület környezte itt, jövedelme is volt jócskán, s három esztendő alatt háromszázötven tallért sikerült apródonként összegyűjtenie. Ez lett volna az alapja az akkori idők kálvinista lelkészeinél szokásos külföldi akadémiázás költségeinek.

Nagy körvonalakban már ez időtájt kirajzolódott Kis Miklós előtt a maga főadata. Tanulótársa és nagy jóakarója Pápai Páriz Ferenc, a későbbi nagyírű enyedi professzor segítette hozzá. Ő volt az, aki kereken a szemébe mondta Kisnek, hogy nem papnak való ember, s azt tanácsolta neki, hogy ha majdan külső országokban végzi a teológiai tanulmányait: nézzen körül a nyomdákban is, s „ha ott annyit vehetne eszébe, hogy itthon dirigálhatná a tipográfiát: igen jól cselekedné. Mert prédikátoraink, Istennek hála, elegen vannak Erdélyben, de ilyen ember kellene igen, aki nincsen”. S fölhozta Kisnek a Szenczi Kertész Ábrahám példáját, akinek példája többet ért és érdeme maradandóbb sok lelkészenél. Pápai Páriz e tanácsáról Tótfalusi Kis Miklós megemlékezett Horti István előtt is, aki szintén bátorította a vállalkozásra, biztatva őt, hogy keressen odakünn nyomdászt a biblia kiadására, amely esetben a korrektúrárt óréa fogják bízni. Teológiára akkoriban Hollandiában jártak a magyar deákok. Tótfalusi Kis Miklós is oda vette útját 1680 őszén. Kierkezve, Amsterdamban a világhírű Blaeu-nyomda főnökét megkérte, hogy tanítsa meg őt a könyvnyomtatásra, de úgy, hogy annak minden ágazatában tökéletes legyen. Mint Dézsi Lajos szépen elmondja: Blaeu meglepetve tekintett reá, észrevette, hogy a könyvnyomtatásban teljesen járatlan emberrel van dolga, s megösmertette őt az eljárással. Elmondá, hogy Hollandiában egyik ember acélbetűkre metsz s abban gyakorolja magát, a másik matrixot, azaz rézbetűt vagy betűágyat csinál véle, amibe egy harmadik mesterember a betűt önti, s csak azután jön a könyvnyomtató. S egy ember még a metszésben sem lehet tökéletes. Példaképpen megemlítette azt is, hogy az ő apja szép német betűket tudott metszeni, de latin betűket nem, s hogy ő maga csupán a romana és rotunda betűfajokat metszi szépen, kurzív betűi már kevésbé sikerülnek. Aki a nyomdászatnak csak egyetlen ágazatát is akarja tüzetesen elsajátítani: szívvel-lélekkel rajta kell hogy legyen a munkáján. Aki nem így cselekszik: holtig sem ér el jóra való eredményt. Hiszen nem Tótfalusi Kis Miklós az első magyar ember Blaeunél; az erdélyiek már előbb fölküldtek egy Gávai nevű fiatal embert hozzá, hogy tanulja meg a mesterséget, de az másfélévi tanulás után sem ment semmire.

Fogarason létekor Kis Miklós még csak mint mellékes foglalkozásra gondolt a könyvnyomtatói ösmeretek elsajátítására. Amikor azonban Blaeunél munkához fogott, csakhamar be kellett látnia, hogy e foglalkozás is egész embert kíván. Fáradtságos, munkával s ihletettséggel teli esztendők következtek, de Tótfalusi Kis Miklós győzött. Három év alatt megtanulta a betűmetszést, a betűöntést és a szedés meg a nyomtató műveletek százféle csinját-bínját. Különösen a metszésben volt nagyszerű mester. Tanítója, az öreg Blaeu maga is álmélkodva nézte a haladást, s hogy Tótfalusi Kis Miklós technikai fölényét nyíltan elösmerje: véle javíttatta ki a maga munkáit.

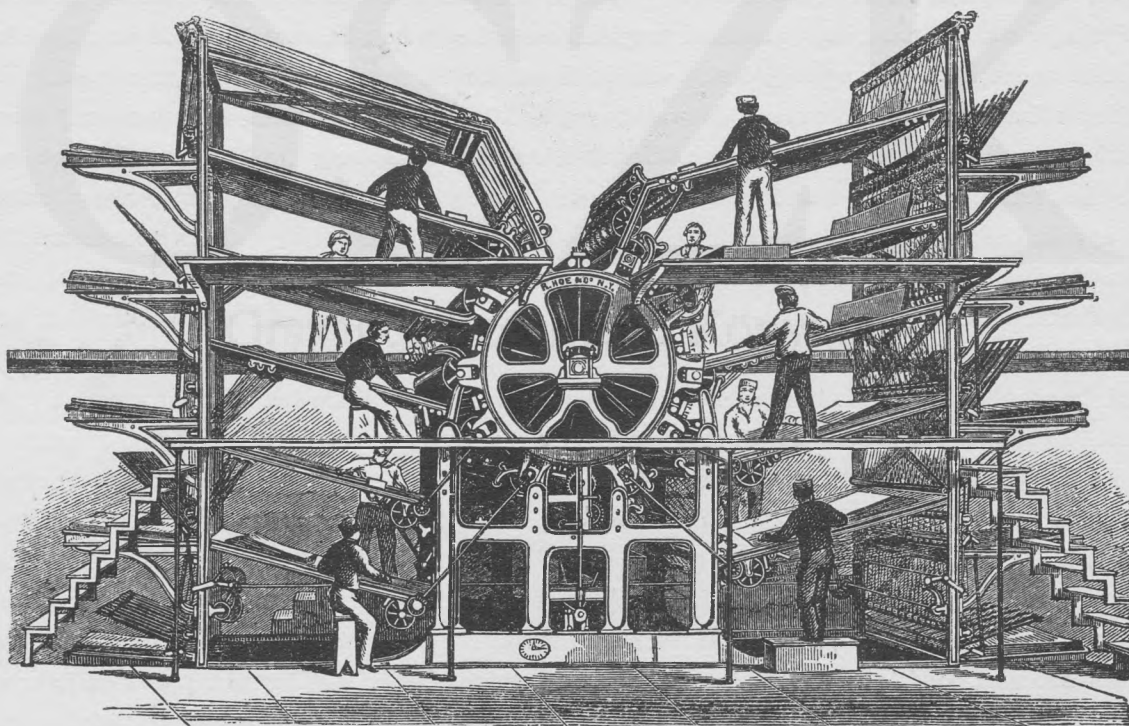
Hazuról ekkoriban nagyon rossz híreket hallott Kis Miklós. A biblia ügyét – aminek korrektora kellett volna hogy legyen – mintha egészen elfelejtették volna. Ezért érlelődött meg benne az az elhatározás, hogy a saját erejéből, a saját költségére kinyomtatja a bibliát. „Hozzáfogok én – mondja –, egy szegény legény lévén, s megmutatom, hogy egy szegény legénynek devóciója többet téssen, mint egy országnak ímmel-ámmal való igyekezeti, s hogy az Isten gyakran alávaló és semminek állított eszközök által tapasztalhatóképpen való segítségével viszi véghez az ő dicsőségét.” Apostoli lelkesültséggel vágott neki a céljának. Késő éjszakákba nyúló ernyedetlen munkálkodással metszette s öntötte a betűt, magának is – és jó pénzért – másoknak is. Amit így keresett: mind-mind a bibliába ölte. Betűi elkészültével papírost vásárolt s sajtót bérelt. S ezzel meg is kezdhette volna élte nagy munkáját. Szenczi Molnár Albertnek az ő helyzetében talán már nem lettek volna skrupulusai. Aminthogy nem voltak az 1645-ödi Jansson-féle bibliakiadást korrigált deákoknak sem. De itt közbeszólt a pedáns nyelvtudós, a lehető tökéletességre törekvő ortografista, ami mind-mind beleszórt Tótfalusi Kis Miklós kemény egyéniségébe. A szentírás korábbi kiadásának figyelmes olvasgatása közben rájött hogy abban nem csupán közönséges értelemben vett sajtóhiba akad fölös számmal, de jócskán van benne fordítási

hiba és értelemzavaró tévedés is. Más ember könnyedén túltette volna magát mindezeken, de ő tökéletes munkát akart végezni. S itt kezdődik a nagy tragikum. Fejébe vette, hogy az ő bibliájának a lehetőséghez képest hibátlanak kell lennie. E végből ő is nagy szorgalommal korrigálta a könyvek könyvének korábbi magyar szövegét, meg aztán két Hollandiában tanuló jeles magyar deákkal: Csécsi Jánossal és Kapusi Sámuellel átjavította annak minden mondatát. E korrektúra saját mondása szerint annyiba került neki, mint a nyomtatási költségek jó negyedrésze. 1685 májusában végre el is készült. 1687-ben kicsiny, tizenketted-rétű formában kinyomtatta Kis Miklós az új testamentumot, majd meg Szenczi Molnár Albert zsoltafordítását is. Az Elzevir-kiadások stílussteremtő hatása következtében ez a zsebbe férő apró formátum volt divatos Európaszerte. Hogy a maga kiadványait célja szerint mennél jobban elterjessze – írja Dézsi Lajos – Kis Miklós szokatlanul sok példányt nyomtatott belőlük. Szenczi Molnár a hanai bibliát még csak 1500 példányban nyomatta, ő pedig a teljes bibliából 3500, az új testamentumból és zsoltaókból külön-külön 4200 példányt nyomtatott. Mikor aztán mindezek kikerültek a sajtó alól, bekötötte őket bőrkötésbe, dús aranyozással, csak keveset hagyva kötetlenül. Már pedig ez nagy pénzbe került. Mint Kis Miklós a „Mentség”-ében elmondja: hetenként száz forintot is ki kellett adnia csak a kötésre. Hogy mindezeknek a költségét megszerezhesse, Kis Miklós a saját munkája mellett folyton vállalt egyéb munkát is: betűmetszést, betűöntést, matrica-készítést mások számára, s az így szerzett pénzt bibliáiába fektette. Ez a munkája elég jól jövedelmezett. Eleinte, mikor még csak „imígy-amígy” dolgozott, egy tallért kapott három betűért, azután csak kettőt adott, utoljára, mikor művészetében már nagyobb tökéletességre emelkedett, egyért is megadták a tallért. Véle csináltatták betűiket az örmények; Georgia királyának, Artsilnak is ő metszette ki a maga exotikus, széprajzú betűit; majd Toszkána nagyhercege, III. Medici Kozimó fordult hozzá típusokért, sőt mindenáron Firenzébe akarta őt csalni, hogy nagyszerű tipográfiát rendeztesse be véle, s annak állandó vezetőjévé tegye meg őt. XI. Ince pápa is beállt megrendelőnek, s véle, a reformátussal öntetett a vatikáni nyomda számára betűt.

Hazaérkezve Erdélyországba, Kolozsvárt állapodott meg Kis Miklós, úgy gondolkozva, hogy vadonatúj nyomdát rendez be itt magának. E szándékáról azonban lebeszéltek, azt ajánlván neki, hogy „ne különözzön”, hanem vegye kezelésébe a református egyház nyomdáját: az erdélyi egyház úgynevezett kollégiumi tipográfiáját, meg a kolozsvári egyházközség nyomdáját. Kis hajlott a tanácsra és könyvnyomtatói működését is mihamar megkezdte. Hogy mikorra tehető ennek dátuma – írja Dézsi Lajos –, nem tudjuk pontosan meghatározni: azt sem tudjuk, hogy melyik volt első kiadványa. Ő maga nem említi és sok el is veszett az általa kiadott művekből. Összes kiadványainak száma, melyekből csaknem ugyanannyi a magyar, mint a latin mű, mintegy százra tehető. Tekintélyes szám, kivált ha figyelembe vesszük, hogy e kiadványok között igen terjedelmes munkák vannak. Figyelembe kell venni azt is, hogy Kis Miklós kolozsvári könyvnyomtatói működése viszonylag igen rövid időre: kilenc esztendőre terjedt csupán. S az a száz körül járó sok szép nyomtatványa egytől-egyig mintaszerű volt a maga idejében. Betűik ritka szépek voltak, szebbek mint a lőcsei Brewer-nyomda meg a váradi Szenczi Kertész Ábrahám külföldről hozatott, annyira magasztalt betűtípusai. Nyomtatásuk is jó; kár, hogy Tótfalusi-nyomtatvány tiszta, jó állapotban igen kevés maradt korunkra. Nem is lett volna Kis Miklósnak különösebb baja a hátralévő életében, csak megmaradt volna a maga nyomdászati technikájának korlátai között, nem törődve egyébbel, mint a nyomtatványok csinoságával s nem terjesztve ki figyelmét fölöslegesen a nyomtatványok tartalmára, mondataik szabatoságára, meg a leírásuk módjára. De hát Kis Miklós másképpen fogta föl a nyomdász-ember föladatát. Szerinte a tipográfusnak, amikor ráteszi impresszumát valamely nyomtatványra: közösséget kell vállalnia az író minden gondolatával; az íróval egyetemben felelős a kifejezések szabatoságáért, s ezenfölül a könyvnyomtató az, aki természetesen letéteményese az ortográfiai tudásnak, s szigorú őre az ortográfiai elveknek.

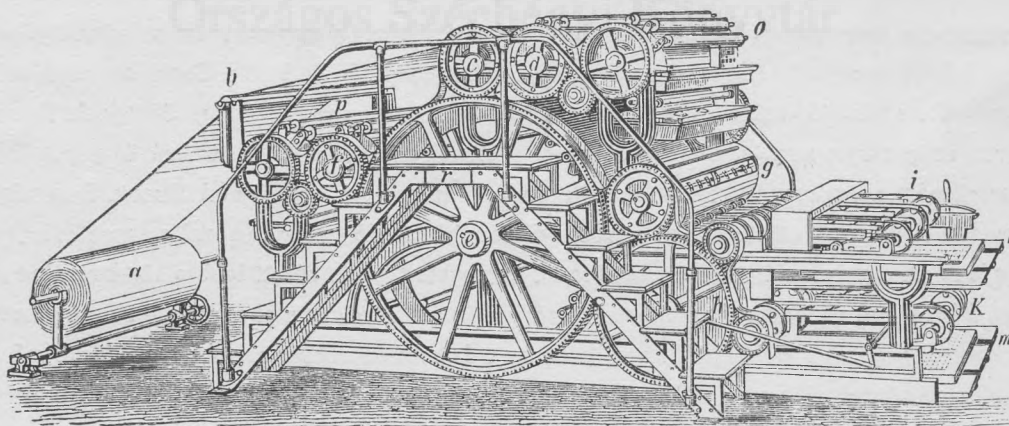
Ez pedig nagy szó mostanában is, de még nagyobb volt a tizenhetedik század alkonyata felé. Ekkortájt ugyanis a magyar helyesírásnak még csak szabályai sem voltak. Mint ebben a könyvünkben is, a magyar nyelvű nyomtatványok hasonmásaiból kiérezhetjük: a szavak ilyen vagy amolyan módon való írása és nyomtatása általában az íróember kényekedvétől függött. Ez nem lett volna baj Pázmány Péter, Geleji Katona István, Szenczi Molnár Albert és más jó

magyaros nyelvérzékű tudósainknál, akik mindenesetre meg tudták volna okolni a maguk helyesírási fölfogását, de már a többi száz szerzőnél csupa ötletszerűség és tapogatódzás volt a maguk egyéni ortográfiája. A praktikus könyvnyomtató Tótfalusi Kis Miklós már Amsterdamban létekor, a Károli-biblia korrigálásakor is többet foglalkozott a magyar helyesírás dolgával, mint bárki más a tizenhetedik század folyamán. Rendszeretete, logikai érzéke és gyakorlatias fölfogása rávezette őt arra, hogy valóságos ortográfiai rendszert csináljon, mégpedig olyat, amelynek vezető elvei ma is megállják a helyüket. A magyar helyesírásról való nézeteit az „Apologia” egy „Ratiocinatio” című fejezetében foglalta össze Kis Miklós. Hatalmas nyelvészeti irat ez; ha egyebet sem tett volna, mint hogy ezt megírta: már ezzel is emlékeztetéssé tette volna a nevét. Bibliájának a helyesírását védelmezi benne. Egyebekben is sok ortográfiai újítást köszönhetünk Kisnek. A kicsinyességeken fölülemelkedő tudósemberek – így különösen Pápai Páriz Ferenc – szeretettel nézték Kis Miklósnak ortográfiaépítő törekvéseit, s bátorították őt. Voltak azonban olyan hiú és kicsinyes profeszszorok is, akik nem tudták elviselni azt, hogy a nyomdászember, a „hitvány vasmíves” beleszóljon az ő dolgukba, s gondolati következetlenségekre s helyesírási hibákra tegye őket figyelmessé, sőt önhatalmúan ki is javítsa az efféle hibák nagy tömegét. „Nem szeretem a tudós tipográfust”, mondotta megokolatlan göggel az egyik kolozsvári professzor, több teológiai munkának a szerzője s a Kis Miklós törekvéseinek s érdemeinek makacs lecsepülője. Kis Miklós önréteresen válaszolt erre a támadásra: „Én nem vallom magamat tudós embernek, csak azt mondom: műveim, melyeket készítek, bizonyosságot tesznek énrólam. Ami kicsiny talentumot Isten adott, nem akarom elásni. Ha úgy van (t. i. amint a professzor mondja), hát ama derék embereket: Frobeniust, Estiennet, Plantint kárhozhatni kell, mint alávaló

78. ábra. Hoe Róbert tíz-nyomóhengeres „Mamut” sajtója. Másképpen „Lightning Press”-nek, vagyis villámsajtónak is nevezték. 1847 körül ilyen sajtón nyomtatták a londoni „Times”-et. Az egyes betűkből álló szedés a közepűtt lévő kétméteres átmérőjű henger kisebb részét foglalta el; a hengerfőület nagyobbik részén a festék eldörzsölése történt. E nagy formahenger körül sorakozott a tíz nyomóhenger; ezek a formahenger egy-egy fordulatra tíz ívet nyomtattak le egyoldalasan. A szedésnek a formahenger hajlott fölületén való megrögzítése ékformájú hasábvonalak és ugyanilyen ürtöltők segítségével igen szilárdan történt. A berakó munkások állva dolgoztak az egymás fölött lévő emeleteken. Persze kirakó személyzetre is szükség volt, bár ábránkon csak a berakók vannak odarajzolva. A gép hosszúsága 13 méter volt, a szélessége 4, a magassága pedig több mint 6 méter. Volt ilyen gépszörnyeteg az 1825-től 1863-ig terjedő időszakban többféle is. Valamennyi az újságnyomtatás gyorsításának a célját szolgálta. Az itten bemutatott „Mamut” sajtó tényleg nyomtatott is kilenc-tízezer egyoldalas ívet óránként. A haladás útja azonban másfelé vezetett. A „végnélküli” papiros és félkörös lemezek használata, vagyis a rotációs nyomtatás elvének a teljes és következetes érvényesítése nélkül nem lehetett a mai viszonylagos tökéletességig eljutni.

tipográfusokat, hogy ezt merték cselekedni, hogy nemcsak gondosan és hibátlanul igyekeztek mindent nyomtatni, hanem maguk is könyveket bocsátottak, ki deák, ki görög nyelven? Én, ha el nem érem azokat: iparkodni utánuk nem tartom vétekné. Önérzetes fölshózlalása, szavainak átható igazsága elnémította egyidőre az ellenségeit, s ő nagy buzgalommal szolgálta a hivatását továbbra is. A könyvnyomtatás, kiadóskodás és százféle tervezgetés közepette – mint Dézsi Lajos írja – igen serényen folytatta a betűmetszés és betűöntés mesterségét is. A könyvnyomdával egyidejűleg állította föl a betűöntő műhelyt s mindkét hivatást egyszerre gyakorolta. A könyvnyomtatásból a kéziratnak az ő helyesírása szerint sajtó alá készítését meg a korrektúrát végezte, a többi munkát szedőinek, nyomtató munkásainak s tanulóinak hagyta, a maga szabadon maradt idejét pedig betűk metszésére és öntésre fordította. Ilyen munkája bőven volt. Újra kellett öntenie az erdélyi református egyház és a kolozsvár-városi református egyház nyomdáinak kopott betűit, s bár az ezek számára öntött betűkkel szerződése értelmében ő rendelkezett: a maga számára is öntött betűket. Így metszett és öntött magának néhány tudós unszolására zsidó betűket, kinyomtatva ezekkel a magyarországi legelső héber nyomtatványt. Őelőtte a legtöbb nyomdász a zsidó idézeteket – betűk hiánya miatt – latin betűkkel átírva közölte. Nem csoda tehát, hogy Tótfalusi Kis Miklós nevét idehaza is szárnyára vette a hír, s a magyar városok – köztük Debrecen s Nagyszében – nyomdászai is felkeresték a maguk megrendeléseivel. Éjt nappallá tevő nyomdász munkássága mellett szinte csodálatos, hogy még a közügyekkel, népének jövőjével való lelkes törődésre is tudott magának szakítani időt. A maga korában szokatlanul nagy szeretet fűzte Kis Miklóst a parasztságához. Sorsuk javítását a művelődés útján gondolta elérhetőnek. A lelke megsajdult, ha arra gondolt, hogy minő kevesen tudnak közülrök írni és olvasni. Ezért ahol csak tehette, fölemelte szavát a nép iskoláztatásáért: „Nem mindeneket kellene – úgymond – a deák nyelvnek a tanulásával terhelni; bárcsak a maguk születési nyelvén tudnának olvasni; ezzel is sokra mehetnek. A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének a taníttatásától, mert látja, hogy mily sok esztendeig kínoznak az iskolákban majd mindeneket a deák nyelvvel, s mégis igen kevés jut el a tökéletességig. De ha csak a maga nyelvén való olvasást tenné föl célul: kevés idő kellene arra, s kevés volna olyan szegény ember, akitől annyi költség ki nem sülné. Taníttatná bár aztán a deák nyelvre is és írásra, aki úgy akarná. Ezt cselekszik más keresztyén nemzetekben, s ezért kél egyikért jobban a könyv.” De nem érte be a pusztá tanácsolgatással. Hallatlanul potom áron adta a kiadványait, hogy minden emberfia megvehesse. Ingyen nyomtatta ki Szőnyi Nagy István „Magyar iskola” című művét,

79. ábra. Bullock-sajtó. A rotációs gép őse. 1863-ban szabadalmaztatták. Balszélről az „a” papirostekercset láthatjuk, amelyről a papíros a „b” vezetőhenger segítségével a „c” nyomóhenger és „d” lemez henger közé jut, s itt az egyik oldalán telenyomatódik. A „c” és „d” között keresztülfutott papíros ezután S-forma csavarodással az „e”-vel jelzett második nyomóhengerhez kerül, amely négyszerte akkora, mint a „c” nyomóhenger. A papíros másik oldala itt az „f” lemez hengerrel nyomtatódik tele. Most a „g” és „h” vágóhengerek közé kerül a papíros, ahol egyes ívekké tagolódik, majd pedig az „i” és „k” ívfogó-rendszerek útján az „l” és „m” kirakóasztalokra jut. A „d” és „f” lemez hengerek természetesen kapcsolatosak az „o” és „p” festékező szerkezetekkel. Hogy a „c” és „d” hengerekhez, valamint az „o” festékező szerkezethez könnyebben hozzájuk lehessen férkőzni, az „r” vaslépcsőt csinálták. Az „e” nyomóhenger négyszeres nagysága következtében a papírosnak több ideje marad az első nyomat után a száradáshoz. A papíros nyirkosítása külön szerkezet segítségével történt. E gép lényegében már megegyezett a mai egyszerű laprotációsokkal, mert hiszen félkörös lemezekről „végtelen” papírosra nyomtatott. Főtlalója, Bullock William áldozata lett a rotációsának; 1867-ben munka közben a gép elkapta szegény embert és agyonzúzta.

abban a reményben, hogy „a parasztok abból mind olvasnitudókká lesznek”. Az ipar és mesterségek virágzásának az ügye is szívéhez volt nőve. Egykoriban erősen kérlelte Teleki Mihályt, hogy hozasson Amsterdamból olyan mesterembert Erdélyországba, akitől honfitársai a papiros készítését megtanulhatnák. Volt ugyan papírmalom Erdélyországban több is – így Brassóban, Szebenben, Kolozsmonostoron, Déván, Gyulafehérvárt s Görgényben is –, de ezek csak durva papirost készítettek, amelyen a nyomtatás nem eshetett ki olyan jól, mint a finom és vékony hollandi papiroson. A Szepességen készülő papiros még megjárta, de drága volt és sok baj merült föl a szállításával is. Egy ízben közel félesztendeig szünetelnie kellett Kis Miklós nyomdájának, mert a kuruc mozgalmak miatt nem kaphatott Felső-Magyarországból papirost. Kevesen tudják, hogy Tótfalusi Kis Miklós költő meg énekszerző is volt. Mégpedig a javából. Az 1697-iki nagy tűzveszedelem után jelent meg egy terjedelmesebb kótás költeménye a következő címmel: „Siralmas panasz Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjáról”. Mint Dézsi Lajos mondja: E költeményt verselésének lendületesége oly népszerűvé tette, hogy a nép széltében dúdolta s „a méltóságos asszonyok is úgy tudták, mint a Miatyánkot”. Üzleti sikerei Kis Miklósnak Kolozsvárott nem voltak. Amennyire jól ment a sora Hollandiában, annyira rosszra fordult hazajövele után. „Soha nem volt s talán nem is leszen rosszabb ideje a tipográfiának, mint e nyomorult időben”: mondja ő maga. 1697 körül különösen megnehezedett Kis Miklós sorsa. A korábban megadott könyvnyomtatói kiváltságait innen is, onnan is csorbíthatni kezdték. Házába német katonákat szállásoltak, segédeire súlyos adót vetettek. Kis hasztalan bizonyígtatta, hogy a könyvnyomtatóság nem olyan, mint más mesterlegény. Nem állhat be a céhbe, hogy aztán segédeket és inasokat tartson, akik keressenek számára, ha ő maga nem is dolgozik; „a tipográfuslegény mesterlegény marad, ha övig ér is a szakála, hacsak előbb el nem betegesedik vagy meg nem vakul. Azért bolond, aki arra adja magát, ha az egy immunitás nem édesgeti”. E helyes és meggyőző okoskodásnak sem lett meg a kívánt eredménye. Azzal vígasztalták, hogy segédeire úgyszólván kevés adót vetettek, csak annyit, amennyit a foltozó vargára, kár azért úgy nyugtalanzkodniok. Kis utoljára is belátta, hogy hasztalan erőlteti a dolgot, s ezután kérésével csak arra szorított, hogy legalább a személyi mentességet adják meg nekik, t. i. hogy hadba és szolgálatra ne kelljen menniök. Tótfalusi Kis Miklós sok keserűségét nagyban súlyosbította a kolozsvári papok meg tanárok ez időtájt újra föllángolt gyűlölködése. Minden elképzelhető módon bosszantgatták a betegesen érzékeny lett nagy tipográfust; megrágalmazták, gyanúsították, asszonyaikat a feleségére uszították. Maguk között csak „hitvány vasmíves” volt a neve. S mert tudták, mi a legsebezhetőbb oldala: a bibliáját ócsárolták annyi rosszakarattal, amennyi csak embertől telhető. A mellett ügyeltek arra, hogy gonosz kritikájuk eljusson Kisnek is a fülébe, aki nagyon rossz szótehetségű ember volt már ekkoriban. A folytonos elmélyedő munka a vitázás képességét teljesen kiölte belőle. Gondolatai olyan mélységből fakadtak, hogy sokkalta több idő kellett a tudatba verődésükhöz, mint ellenségei fölszínes ötleteinek. Ha még olyan szintiszta is volt az igazsága: nem tudta megvédelmezni a közhelyekkel vagdalkozó tanárok és papok fondorlatos ékesenszólása ellenében. Amikor vitatkozásra került a sor: alul maradt, gyámoltalannak látszott. Ez a tulajdonsága holtáig sem hagyta el. Ő maga is tisztában volt a szóbeli vitatkozásban való gyöngeségével, s éppen ezért, mikor már torkig volt ellenségei komiszkodásaival: pennát fogott, s megírta bibliája készültének a történetét, az „Apologia Bibliorum”-ot. E könyvben elmondja, hogy mily körülmények hatására határozta el magát a biblia kinyomtatására, s micsoda szempontok vezették a javításnál. Fölsorolja benne a Jansson-féle biblia sok-sok hibáját is. E műve előszavában megemlékezik ellenségei irigységéről és rágalmairól, amivel újabb olajat öntött a tűzre. Most még jobban rajta voltak, hogy ahol csak lehet: ártsanak neki. Ellene tüzelték az egyházi tanácsot is, amely most már az egyháznak és kollégiumnak nyomdáját ki akarta kezéből venni. Mikor aztán Kis a püspöknél keresett védelmet: szomorúan kellett tapasztalnia, hogy már ott is befeketítették őt a rosszakarói. Végül elkeseredésében már arra gondolt, hogy szétrombolja nyomdáját, melyet annyi költséggel és „véres verejtékkel” csinált meg, s örökre otthagya Erdélyországot. Ha felesége s két pici leánya vissza nem tartóztatja: bizonyos meg is teszi azt. A toll fegyveréhez folyamodott megint. Ekkor csinálta azt a különös munkáját, amely óriási föltűnést okozott akkoriban Erdélyben, s amelynek teljes címe ez:

„M. Tótfalusi Kis Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetének mentsége, melyet az irigyek ellen, kik a közönséges jónak ez iránt meggátolói, írni kényszerített Kolozsvárott 1698-adi esztendőben”. Kis Miklós életrajzírója Dézsi Lajos szerint ehhez a munkához irodalmunkban – hangjára nézve – talán a Széchenyi István „Blick”-je jár legközelebb. A megsértett férfiúi becsület s önérzet fájdalmas följajdulása, a sokáig visszafojtott düh kitörése ez az írás; szenvedély nyitja meg, szenvedély száguld rajta végig, s erejéből mitsem vesztett szenvedély zárja be. Tótfalusi Kis Miklós „Mentség”-e az indulatok kitörésének a műve volt, nem pedig az érett átgondoltságé. Nem csoda tehát, ha hevességében bakot is talált benne lőni. Mégpedig azzal, hogy Bánfi György erdélyi gubernátor nevét is fölemlgette az írásában. A kormányzó ugyanis már régebben rátette kezét Kis feleségének egy birtokocskájára, ami akkoriban elég gyakori eset volt. Kis a maga sok sérelme közt véletlenül meg találta említeni ezt is, aminek az lett a következménye, hogy Bánfi is bekapcsolódott Kiss ellenségeinek az érdekkörébe. A nagyúr közbelépése eldöntötte Kis Miklós sorsát. A kormányzónak elégtétel kellett. Követelte a nyilvános bünbánatot, az úgynevezett eklézsia-követést, továbbá a „Mentség” összes példányainak megsemmisítését, valamint azt is, hogy írásban vonja vissza állításait, s ezt az írást nyomtassa is ki. Megtörtént. Kisnek engedelmeskednie kellett. 1698 június 13-án megjelent Nagyenyeden, hol a reformátusok zsinatot tartottak, s itt a szász templomban alávetette magát a megszégyenítő eljárásnak: nyilvánosan bocsánatot kért, s visszavonta „Mentség”-ében tett nyilatkozatait; azonkívül írásba is kellett adnia „Retractatio”-ját vagyis visszavonó levelét, sőt ezt nyomtatásban is kiadnia. Szegény Kis Miklósunknak életébe került az eklézsia-követés. A rettenetes lelki vihar derékon törte a magyar kultúrának ezt a gyönyörű szálfáját. Rövid időre a nagyenyedi megszégyenítés után: féloldalas gutaütés érte Kis Miklóst. Kihullott kezéből a pennája, árván maradtak dicsőségszerző vésőcskéi, s gyönyörű magyar akarata szárnyaszegetten roskadt össze. Három esztendeig vonszolta még magát sínylősen, munkára, termékenyítő foglalkozásra képtelenül, mígnem 1702 március 20-ikán utolsót lobbant mécsese...

Tótfalusi Kis Miklós elhúnytakor a kezében egyesítve volt három nyomda különvált. A sajátját Telegdi Pap Sámuel vette bérbe, a református kollégium és a kolozsvári református egyházközség nyomdái pedig a kollégium könyvtárába kerültek, s a működésük 1755-ig szünetelt. Telegdi Pap Sámuel 1730-ig bérelte a Tótfalusi-nyomdát, majd Szatmári Pap Sándor lett a bérlő, ki sokoldalúan képzett jó tipográfus volt. Ferenczi Zoltán szerint Kolozsvárt született 1697-ben. Huszonhat esztendőskorában Lőcsére ment nyomdászinasnak, s azután Majna-Frankfurt felé vette az útját, ahol a betűmetszést és betűöntést tanulta két álló esztendeig. Majd 1726-ban Amsterdamban, azután Utrechtben ügyelt föl a biblia nyomtatására. 1729 nyarán Halle városába ment tipográfusnak, ahonnan 1731-ben hazajöve, rögtön bérbe vette a Tótfalusi Kis Miklós alapította – közben az egyetemes református egyház tulajdonába átment – nyomdát. Kiadványainak jórészt már a saját öntésű betűivel nyomtatta. Utóda 1745-től 1770-ig Pataki József volt.

A Tótfalusi Kis Miklós halála után a kolozsvári református kollégium könyvtárában elhelyezett két nyomdaszerelvény 1755-ben egy kitűnő nyomdászember: Páldi Székely István kezére került, aki 1734-től 1741-ig tógátus deák volt, majd a református főtanács segítségével Hollandiába, Leydenbe ment, hol „sok bajjal küszködve tanulta napi öt órán át a nyomdai rajzot, festést, metszést, szabad idejében pedig bölcséleti órákat, fizikát és kémiát hallgatott”. 1752 őszén jött haza, de csak 1755-ben adták át neki az említett két kis ócska nyomdát 23 métermázsza betűvel, hogy öntse azt újra. 1769-ben halt meg. Őutána a kollégium házi kezelésbe vette a nyomdát, Pataki Sámuelre bízva az igazgatását, kinek a 17 esztendőskorában nagyot emelkedett a tipográfia. A személyzet száma is egyre nőtt. Ferenczi Zoltán közléséből megtudjuk, hogy 1780–84-ben a tipográfia főfaktora Kapronczai Nyerges Ádám volt, aki mellett Viski István töltötte be a másodfaktori tisztséget. A betűmetszőnek és öntőmesternek neve Beregszászi Péter; segédei voltak: Rochel Antal és Farkas István. Szociusok vagy kultorok (nyomdászsegédek): Pál László, Szilágyi János, Lengyel Márton, Demeter Mózes, Udvari János, N. Kis Miklós; tyrók vagyis inasok: Szabó György, Boda Pál, Nagy István és Csákvári. Tehát a betűöntő Rochel kivételével egy szálig magyar ember mind. A főfaktor Kapronczai Nyerges Ádám nagyhírű tipográfus volt a maga idejében. 1744-ben született és Nagyenyeden volt deák. 1769 januárjában nyomdászinas lett

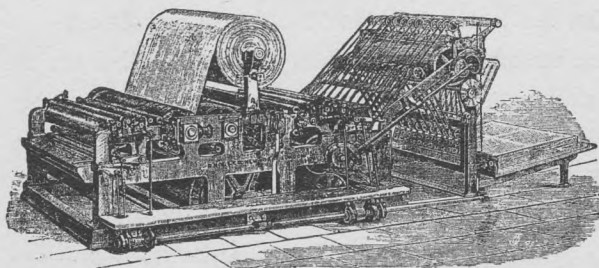
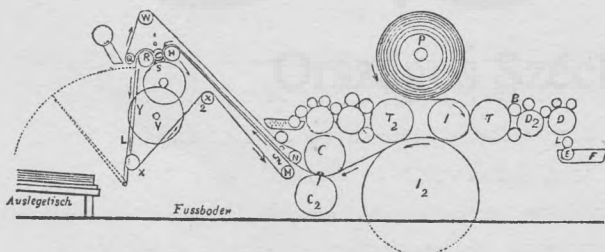
Kolozsvárt. 1772 tavaszán némi ösztöndíjjal Bécsbe ment, ahol Kurtzböck mellett segédeskedett. 1777-től kezdve Kolozsvárt volt rézmetsző, míg végre 1780-ban meghívták a kollégiumi nyomda főfaktorának. 1785-ben Marosvásárhelyt alapított nyomdát, de már a következő évben elragadta a halál. Ővéle zárul le ama kolozsvári könyvnyomtatók sora, akik betűmetszők és öntők is voltak egyszerre. Finom és egyenletes vésetű arab és örmény típusait máig is csodálják a szakértők. Kolozsvárról való távozta után – Török István bérlő kezén – hanyatlani kezdett a kolozsvári református kollégium tipográfiája. Ákosi Barra Gábor vert belé újra lelket 1830 körül. Utóda, Tilsch János a szabadságharc idején „Ellenőr” címen radikális ujságot adott ki, amiért aztán nehéz várfogságot kellett szenvednie. A kollégiumi nyomda bérlője ezután Stein János könyvkereskedő lett 1886-ban történt haláláig. Könyvesboltját Gyulai Pál „szellemi kocsmának” nevezte, ahol találkozót adott egymásnak Erdélyország minden írója és irodalombarátja.

Kolozsvár városának másik nyomdája a római katolikus líceumi nyomda volt, mely több oldalról rakódott össze. Magvával a Hochmeister Márton szebeni tipográfus kolozsvári fióknyomdája tekinthető, amelyet a derék szász könyvnyomtatómester 1809-ben ajándékozott a líceumnak. Más része a jezsuiták 1599 körül alapított és jobbára szünetelt kis tipográfiája volt, mely a szerzet fölrobbanásakor Kollmann bécsi nyomdász kezére került, majd Batthyány Ignác püspök vette át, ki aztán a piaristák gondviselésére bízta. 1812-ben Bergai József akadémiai tanár vette meg a nem működő tipográfiát, mely végre is a líceum birtokába ment át. Nyomdavezetők voltak: 1831-től 1837-ig Török István, a kollégiumi nyomda előbbi bérlője, „provisor et corrector typographiae, typographus” titulussal; utána pedig 1871-ig Bartók Lukács, akinek „provisor et typi corrector” volt a címe. 1849-ben ez a nyomda volt a magva annak az expedíciónak, amely a kormány parancsára Debrecenbe ment, hogy az ott folyó üzemeltet munkák előállításában segítse.

Volt Kolozsvár városának 1827-től kezdve egy harmadik tipográfiája is, amelyet Kisszántói Pethe Ferenc alapított, majd még 1831-ben átadott Méhes Sámuelnek az ott készülő „Erdélyi Híradó” című lapocskával együtt. Nyomda és ujság 1848 tavaszán Ocsvai Ferenc birtokába ment át, ki a szabadságharc idején a „Honvéd” című újabb napilapjával annyira kompromittálta magát, hogy a bujdosók kenyerére szorult. Jó tíz esztendeig kellett lappangania a Szilágyságban.

1860-ban, a régi nagy nyomdák jelentőségének alábbszálltakor Gámán János alapított újabb tipográfiát Kolozsvárt. Ügyes szakember volt; mikor elbetegesedett: jeles faktorokkal helyettesítette magát. Első faktora volt Kovács Mihály (1862–63), akit a hosszú életű, hatvanéves könyvnyomtatói jubileumát is megért Vogel Károly követett e tisztjében.

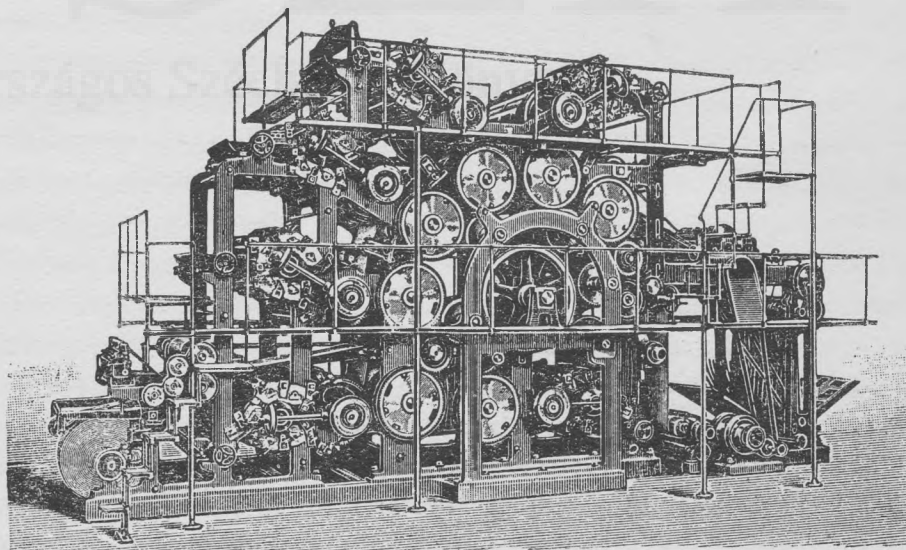
Visszatérve a 16. századba, meg kell emlékeznünk a kis Abrudbánya városról, amelynek szintén megvolt a maga nyomdája már 1569 körül. Székesfehérvári Karádi Pál unitárius pap, későbbi alföldi püspök volt a megalapítója. Egyetlen, híres nyomtatványának címe: „Komédia Balassi Menyhért áruktatásáról, mellyel elszakada a magyarországi második választott János királytól”. Nagyszébenben 1575-től kezdve van nyoma a tipográfiának, amikor Heusler Márton és Wintzler Márton közösen alapították meg a műhelyüket. Századokon át a német és latin irodalmat szolgálta ez a szebeni nyomda – éppen úgy, mint a Honter János (76. oldal) alapította brassai tipográfia is –, s csak elvétve készült benne valami kalendáriumféle magyar nyelven. Négy esztendeig ugyan Szebenben dolgozott Szenczi Kertész Ábrahám (1663–67) a maga Váradot és Kolozsvárt megjárta, jól felszerelt műhe-

80. ábra. A newyorki Hoe rotációsa a hatvanas esztendők végéről. A fölül látható keresztmetszeten „T” és „T₂” formahengerek, tőlük jobbra-balra a festékező mű. A „T” formahenger átmérő dolgában megegyezik az „I” nyomóhengerrel, az „I₂” nyomóhenger pedig háromszorta akkora, mint a „T₂” formahenger. „C” és „C₂” vágóhengerek a papírost azonban nem vágják egészen el; a teljes széjjelválasztás csak a „H” hengernél történt.

lyével. Holta után, örökösei nem lévén, a nyomda a fejedelmi kincstáré lett, amely azt Udvarhelyi Mihály tipográfussal kezelte. Ez azonban már a következő esztendőben leköszönt a tisztségéről. A nyomdát ekkor rövidesen szekérre rakták és visszavitték Kolozsvárra. A 18. század vége felé Nagyszében tekintélyes nyomdája volt a Hochmeister-féle, amely 1790 körül hetenkint kétszer megjelenő ujságot is adott ki: az „Erdélyi Magyar Hírvivő”-t. A nyomda 1842-ig maradt a Hochmeister-család birtokában; ekkor eladták Steinhausen könyvkereskedőnek, ki 1877-ben történt haláláig maradt az élén. Egy másik régi nyomda, a Barth-féle, 1830-ig virágzott. 1825-ben alapították a Filtsch–Krafft-féle tipográfiát, 1850-ben a Drotleff-félét. Saguna román püspök is alapított 1849 után nyomdát. Brassóban a Gött-család az 1533-ban alapított, most persze megmodernizált Honter-nyomda birtokában végzett és végez mindmáig jó munkát. Hogy Gyulafehérvárott mi történt a Hoffhalter Ráfael nyomdaszerelvényével a mester 1568-iki halála után: nem tudható. 1619-ben Bethlen Gábor alapított itt fejedelmi nyomdát, amelynek művezetői sorrendben voltak: Válaszúti András, ki 1624 után Kolozsvárra ment a Heltai-nyomda faktorának; Meszlényi Márton (1629-ig); a német Effmurd Jakab (1632-ig). 1647 után Brassai Major Márton volt a tipográfus, egészen 1658-ig, amikor a tatárok a gyönyörű nyomdát elpusztították. I. Rákóczi György fejedelem 1640 körül román nyomdát alapított Gyulafehérvárott. Az 1658-iki tatárdúlásnak áldozata lett ez is. 1785-ben püspöki tipográfia létesült e városban. Jobbára bérlő dolgozott benne. – Erdélyország keleti határszélén, a ferencrendiek csíksomlyói kolostorában 1676-tól kezdve látjuk működni a barátok kised nyomdáját, amelynek első tipográfusául Kassai Andrást nevezi meg a krónika. A máig is meglévő öreg fasajtó csak ritkán csikordult meg azóta; 1849-ben „Hadi Lap”-ot nyomtattak rajta. – A Bethlen-család ősi várában, Keresden Bethlen Elek 1683 körül állított nyomdát, hogy bátyjának, a négy esztendővel azelőtt elhunyt Bethlen Farkas kancellariusnak történelmi munkáját közzé tegye. Nyomdása Székési Mihály volt, aki 1690 nyarán a mű 832-ik pagináját nyomtatta, amikor a nyomdára rászakadt a Thököly-háború. A mű azóta sem fejeződött be. Az ívek nagy része el is kallódott. Nagyvárad a 16–17. században jóideig az erdélyi fejedelmek uralma alá tartozott. E városban már 1565 körül ott járt az öreg Hoffhalter Ráfael könyvnyomtató, majd meg a fia Rudolf 1584-ben. Ettől fogva több mint fél évszázadon át nem volt a városnak tipográfusa. Csak 1640-ben telepedett meg benne Szenczi Kertész Ábrahám, aki egyike volt kora jelesebb nyomdászainak.

Hol szerezte kítűnő szakismereteit: nem tudjuk. Váradai sajtója lelkes magyar protestánsok áldozatkészségéből létesült. Legbuzgóbb pártfogója az öreg iktári Bethlen István gróf volt, akiről Szalárdi János „Siralmas krónikájában” a következőket olvassuk: „A váradai nevezetes iskolához és ekléziához Luneburgumból nagy költséggel igen szép tipográfiát hozott volt; az öreg formában már kezünknel lévő szép magyar biblia nyomtatására is ezer tallér summát ha-

81. ábra. Hat szint nyomtató könyvnyomdai rotációs gép hat nyomócillinder- és hat formahenger-párral, meg hat festékező szerkezettel. A század vége felé az augsburg-nürnbergi gépgyár épített ilyen kolosszusokat. A tekercsről legombolyodó papíros balról elindulva, mire a jobbfelőli kirakó szerkezethez ért: hatszoros nyomtatáson ment át; az egyik oldalán például két, a másikon négy színnel nyomtatódott tele. E gépek kezelését elsőrendű specialista szakemberekre kellett bízni, mert különben sok baj volt a regiszterrel. Egyszerűbbek voltak az olyan három szint nyomtató rotációk, aminekön úgy negyven esztendő előtt némely képes napilapot nyomtattak.

gyott volt.” Szenczi Kertész Ábrahám jól megfelelt az iránta megnyilvánult bizalomnak, s a szép könyvek hosszú sorát nyomtatta. (Egyik nyomtatványát I. az 55. ábrán.) 1660-ban Károli Gáspár bibliájának újabb kiadása, az ú. n. váradi biblia volt a nyomdában munkában. Ez volt a fő-fő műve Kertésznek, ezen dolgozott a legnagyobb szeretettel és buzgalommal. S e közben érte őt és nyomdáját a legtöbb viszontagság. A török ugyanis akkoriban, II. Rákóczi György többszörös szőszegésének megtorlásául elhatározta, hogy Váradot, „Magyarország kulcsát”, minden körülmények közt el fogja foglalni. A polgárság derekasan védekezett két hétig, de végtére is engednie kellett a túlnyomó erőnek. A kapitulációs megegyezés elég kedvező volt: a polgárság elvihette minden ingó jószágát; el lehetett vinni a levéltárat, a nyomdát és a biblia kinyomtatott íveit is. Szenczi Kertész Ábrahám tehát útra kelt. Kolozsvárnak vette az útját, s itt fejezte be a biblia nyomtatását 1661-ben. Majd Nagyszebenbe költözött, s ott is halt meg 1667-ben, mint Ballagi Aladár mondja: holtig fáradozva a magyar könyvnyomtatás színvonalának emelésén. Váradon ezután közel száz esztendeig nem volt tipográfia. Csak 1745 táján alapította meg Csáky püspök a papnevelő intézet nyomdáját, amely főként a lőcsei Brewery-nyomda egyrészének megvételeből került össze. A nyomda első faktora Kállai Gergely, a debreceni városi nyomda későbbi provizora lehetett. 1787-től 1797-ig ott bérlősködött a pesti nyomdászcsaládból való Eitzenberger Ferenc, 1804-től 1806-ig pedig a Vácon megtelepedett Gottlieb Antal. Utána Tichy János Ferenc lett a szemináriumi nyomda ügyvezetője, s 1809-ben meg is vásárolta a nyomdát. Utóda volt János, majd Alajos, az utóbbi a kiegyezéses időkhöz is. 1806-tól fogva a Debrecenből való Szigeti Mihálynak is volt nyomdája Váradon, 1810 körül azonban elköltözött véle Miskolcra, s így ő lett a gyors fejlődésnek indult városunknak időrendben a legelső nyomdája. 1832-ben történt halála után örökösei kezén volt a miskolci nyomda 1840-ig, amikor a debreceni nyomda provizora Tóth Lajos megvásárolta. 1852-ben csődbe jutott a nyomdájával, amely előbb Nagy Imre könyvkötőnek, majd meg Rácz Ádámnak a kezére jutott, ki 1867-ben megalapította a maga jelentős hetilapját, a „Borsod”-ot.

A csallóközi Tejfalun a francia-német Wecheliusz nyomdászcsalád egyik sarja, Zsigmond volt nyomdász 1637 körül. Utóda András Somorjára, majd Kőszegre telepedett át. Jó másfél század telt belé, mire újabb nyomda keletkezett ebben a most határmenti városkában. Nyomdászok a Reichard-család tagjai voltak: 1836-tól kezdve Reichard Károly, 1845-től fogva pedig ennek a fiai. Nem messzire Kőszegtől, Lorétom sopronvármegyei faluban, Nádasdi Ferenc birtokán dolgoztatott 1670 körül Krausz Dávid tipográfus, Sopron városában pedig a város szülőtte, Dobner Sebestyén Ferdinánd állított nyomdát 1692-ben. Nyomtatványai fölötté ritkák. A sopronvárosi második tipográfiát Streibig Antal József alapította meg 1725-ben, de már öt esztendő múlva Győrbe költözött át a műhelyével. A soproni harmadik nyomda alapítási ideje 1735; gazdája volt Schmidt Miklós János; ennek utódai 1749-től Siess János József, majd pedig Siess Antal. Az utóbbiak családja száz esztendőn át birtokolta a nyomdát, amely 1850 körül a jó szakember Romwalter Károly kezére jutott. 1845-ben a kőszegi Reichard-család egyik tagja nyitott Sopronban nyomdát. A hatvanas évek vége felé Litfass Károllyal társult, ki később egyedüli tulajdonosa lett a szép tipográfiának.

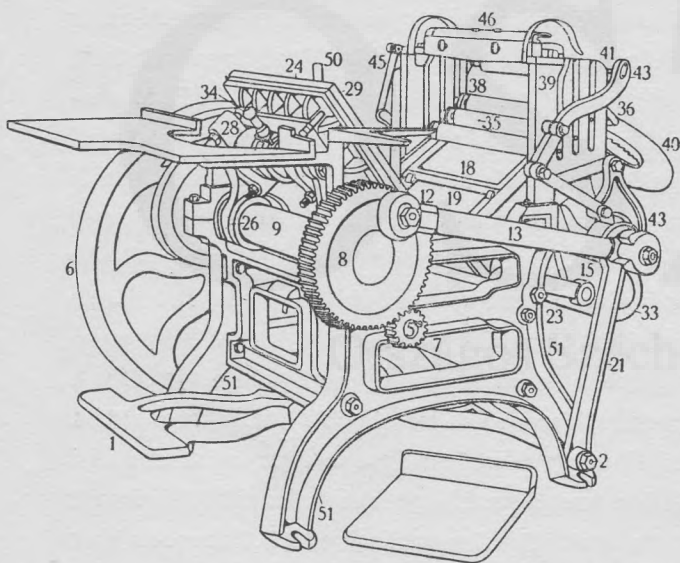
Streibig Antal József soproni tipográfus – mint említettük – 1730 körül Győrbe telepedett át a nyomdájával, amely 1847-ig megmaradt a család birtokában. Ekkor a nyomdát özvegy Streibig Klára a művezetőjének, Sauervein Géának adta át, ki 1868-ban halt el, özvegyére hagyva a kicsiny, de mintaszerű vállalatot. Fia, ifj. Sauervein Géza, másfelé szerzett babérokot: a budapesti nyomdász munkások vezére és a „Typographia” szerkesztője volt. Nagyon korán, már 1871-ben követte édesapját a sírba. A győri Streibig-nyomdászcsalád egyik tagja, Streibig József 1788-ban Pápán is állított tipográfiát, de már egy esztendő múlva továbbvitte azt Veszprémbe, majd pedig eladta Számmer Mihálynak. Pápa városának tehát ez a harmadik tipográfiája is igen rövid éltű volt (az első volt Huszár Dávidé 1575 körül, a második Szepesváraljai Bernard Mátéé 1624 és 1632 közt). 1830 körül állította föl a negyediket a református főiskola, ezen az úton is szolgálva a magyar tudományosságot. – A veszprémi Számmer Mihálynak ugyanilyen nevű fia lett az utóda 1836-ig, amikor Tóth János, majd Ramazetter Károly kezére került a tipográfia. Az öregebbik Számmer Mihály fióknymdát alapított Székesfehérváron 1806-ban, amelyet ifjabbik fia Pál örökölt, akinek kezei között hamarosan

igen szép fejlődésnek indult. 1843-ban történt halála után özvegye kezelte a tipográfiát egészen 1869-ig, amikor átadta azt a két fiának, Kálmánnak és Imrének. Az utóbbi két esztendő mulva kivált a vállalatból s nagyobbat alapított. Kálmán nyomdájának a nyolcvanas években „Vörösmarty-Könyvnyomda” volt a cége. Szabadkán 1844-ben az óbudai születésű Bittermann Károly, a pesti Trattner-Károlyi-nyomda neveltje kapott szabadalmat nyomdanyitásra. Ügyes nyomdász volt és derék magyar hazafi. 1849-ben, függetlenségi harcunk elnyomása után be is csukták érte. 1869-ben halt meg. Esztergom város első könyvnyomtatója a nyugtalan vérű jó szakember Royer Ferenc Antal volt (69. old.) 1761-től 1763-ig. 1820-ban a pesti Beimel József (l. 68. old.) lett ott a könyvnyomtató, ki főképpen egyházi iratokat meg kalendáriumokat sokszorosított, harmincöt év alatt 325-félét. Az ötvenes évek elején Horák Egyed lett a Beimel-nyomda bér-
lője, de már 1856-ban új tipográfiát rendezett be magának. A Beimel-nyomdát ezután az öregebbik Sógor György bérelte egyideig, de belebukott a vállalkozásába. 1867-ben indult meg az „Esztergomi Közlöny” című hetilap, amelynek impresszumában Buzárovits Gusztáv neve szerepel mint nyomtatóé. Később – Horák elöregedésével – Buzárovits egészen magához váltotta a nyomdát. Komárom városát meglakta már a sokat bujdosott Huszár Gál is 1563 körül. (81. old.) Nyomdai működésének azonban innen semmi nyoma. Első komáromi tipográfusul tehát Töltési Istvánt vehetjük föl, aki a debreceni városi nyomda vezetője volt, s talán a főbíróval való összekülönbözése miatt telepedett át 1686-ban a dunaparti városkába. Szabadalmát csak 1705 őszén kapta meg, akkor is csupán a híres komáromi kalendárium nyomtatására. Mindamellettt nyomtatott ő kegyelme egyebet is; így például 1718-ban az „Isten eleibe fölbocsátandó lelki jó illatokkal teljes arany tömjénező” c. imádságos könyvet is. 1721 körül Turóczi Mihály kezére került a nyomda, aki azonban gyöngye tevékenységet fejtett ki. 1789-ben Weber Simon Péter pozsonyi könyvnyomtatómester létesített fióktipográfiát Komárom városában, azonban már néhány esztendő eltelte után Weinmüller Bálintnak adta át azt, akinek halála után Weinmüller Franciska és Klára kezelték a szép tipográfiát az örökösök nevében 1848-ig. Fő-fő munkájuk a kapós komáromi kalendárium volt; 1824-ben egy rövid éltű szépirodalmi lapocskát is nyomtattak: a „Laura” címűt, amit Gödörházi Gödör József szerkesztett. 1848 május 8-án a nyomda vétel útján a Szigler testvérek, Antal és Mihály birtokába került, de a szeptember 17-iki nagy tűzben – amelynek több mint négyszáz ház és öt templom esett áldozatul – erősen megrongálódott, úgyhogy csak november hó 3-ikán kezdhette meg működését. Mint Ballagi Aladár mondja: a nyomda ettől fogva a Komáromot ért összes csapásokban, az ostrom meg a bombázás minden veszedelmében osztozott. Alig állították föl valamely elég biztosnak vélt helyen: a bombák mihamar tovább űzték. A leghevesebb bombázás közben hurcolgatták a sedést az egyik pinchehelyiségből a másikba. Egyszer egy bomba a nyomdába is becsapott, de azonkívül, hogy a sajtónál dolgozó két tipográfus három napra megsüketült: más baj nem történt. A városban különben két lap jelent meg: a „Komáromi Értesítő”, amelynek szerkesztője a rejtélyes és kalandos életű Makk József tüzérezredes, segédszerkesztője pedig az 1894-ben Amerikában elhunyt Rózsafi (Ruzicska) Mátyás volt; a másikat, a „Komáromi Lapok”-at Friebeisz István szerkesztette. Az utóbbinak legutolsó száma 1849 október 1-én jelent meg, tehát több mint hat héttel a világsi fegyverletétel után. Sziglerék a vár kapitulációja után is szorgalmasan dolgoztak, ha volt mit. 1860-ban az egyik testvér, Mihály, Nyitrára ment át tipográfusnak.

Nyitra városában Neugebauer József volt az első tipográfus 1835-ben. A család birtokában maradt a legujabb időig. 1860-ban egy másik tipográfusa is lett a városnak a Komáromból átjött Szigler Mihály személyében. Magyaróváron igen jó hírű nyomdát alapított Czéh Sándor 1836-ban. Nyomatványainak tisztaságáért és szabatosságáért még a század végén is szerte emlegették. Nagykanizsa városa a 19. század közepe táján kapta meg első könyvnyomdáját. A jónevű Fischel Fülöp igen korán áttelepedett Kaposvárról ide is. Wajdits József pedig már 1862 körül itten nyomtatta a „Zala-Somogyi Közlöny”-t. Keszthelyen Perger Ferenc szombathelyi könyvnyomtató alapított 1818-ban fióknymdát.

Pécs városának Engel József volt az első tipográfusa. 1772-ben állította föl a sajtóját. Halála után (1796) özvegye Krisztina folytatta a nyomdászkodást 1808-ig, amikor veje Knezevits István vette át a szép kis nyomdát. Az utóbbi azonban öreg napjaira tönkre ment, s kellékeit Kaposvárra vitte, ahol betűiből az osztrák katonák golyót öntöttek 1849-ben.

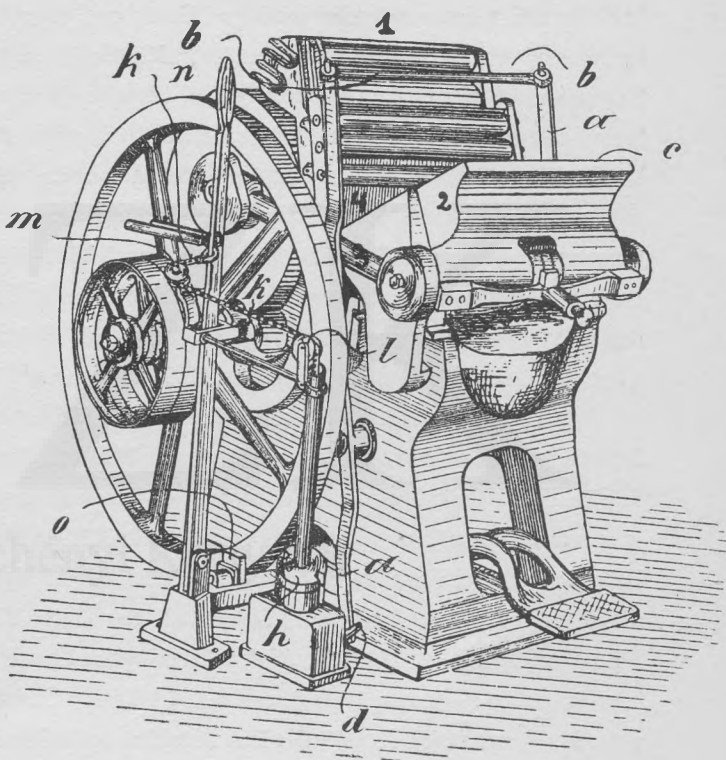
A líceumi nyomdát 1832-ben alapította Szepešy Ignác pécsi püspök. gyvezetők ppen Szodói Nagy Benjamin működött itt 1856-ig, amely időtől fogva a nyomdát bérbe adták. Az első bérlő Perger Sándor szekszárdi nyomdászmester volt, akit 1861 körül ifj. Madarász Endre követett.  t n  Fesztl Károly lett a líceumi nyomda bérlője. A hatvanas években több újabb nyomda is keletkezett Pécsett. Első volt köztük a Ramazetter-féle 1862-ben, mely később Koller Lipót tulajdonába ment  t. Taizs József tipográfiája 1867-ben létesült. A következő évben pedig Taizs Mihály is  thozta Mohácsról a maga ott frissében berendezett nyomdáját. Kaposvárt volt a negyvenes években Knezevits István Pécsről odakerült nyomdája. Bet k szlet b l az osztrák katonák 1849-ben golyót öntöttek. Később, a hatvanas évtizedben Fischel Fülöpnek volt Kaposvárt nyomdája. Itt indult meg Roboz Istvánnak „Somogy” című hetilapja 1866 elején. Szombathelyen az 1776-ban alapított Siess-féle tipográfiát 1806-ban Perger Ferenc vette  t, s ő is, majd egyik fia Ignác is 1840-ig nyomdászkodott benne. Ekkoriban tönkre menv n, a nyomdát Reichard Károly kőszegi nyomdász vásárolta meg, de hat esztendő mulva már tovább is adta Bertalanffy Imrének, a soproni Kulcsár-nyomda faktorának. A jeles szaktudású új szombathelyi tipográfus kezében szépen fölvirágzott a nyomda. Zalaegerszezen a v rmegey nek volt saját külön tipográfiája 1842-t l kezdve. 1848-ban Tahy Gyula faktornak a kezére került a nyomda, akinek elhalta után az özvegyen maradt Tahy Rozália nevét olvashattuk az impresszumokon egészen a legújabb időkig. A kalocsai  rseki nyomdát Batthyány József gróf érsek alapította. F lszerel je m g Royer Ferenc Antal volt (l. 68.  s 69. old.). 1768 körül a piaristák kezére került a nyomda. M vezet i voltak: Wagner János József (1769), Neuner Frigyes szerzetes (1782–1797)  s Prandtner Lipót szerzetes, a matematika tan ra s egyszersmind igen jól képzett nyomdász (1799–1803). A nyomdát 1803-t l fogva Tomencsek János, a pesti Landerer-nyomdának addig való faktora veszi bérbe évi kétszáz forintért. 1816-ban az ifjú Trattner János Tamás megvásárolja a kalocsai tipográfiát, s f lhaj ztatva az egészet Pestre, beolvasztja itteni nyomd j ba. 1857-ig nem is volt azután tipográfia Kalocsán. Ekkor Malatin Antal, a pesti Landerer-nyomda szedője alapított ott Holmeyer Ferenc társaságában újat, jó munkát végezve nyolcvanéves koráig. Újvidéken 1789-ben létesült az első tipográfia, mégpedig az akkor alapított királyi gimnázium kezelése alatt. A század elején még megvolt ez a nyomda. Vezetője 1817-ben Jankovits János volt. A negyvenes években a Kaulitz testvéreknek és Med kovits Dánielnek voltak itt nyomdái; az utóbbié 1848–49-ben az ellenforradalmat szolgálta. Később Mile-tits Szvetozár  s Fuchs  goston alapítottak e városban nyomdákat. B ja városban Paul Károly volt a nyomdász a 19. század közepétől fogvást. Apró vásári nyomtatványokon kívül lapokat is nyomtatott,  gy a „Bácskai Híradó”-t 1866-ban. Zomborban a szabadkai Bittermann Károlynak egyik fia, Nándor alapított nyomdát 1864-ben. Egy másik Bittermann-fi , Andor, kissé k s bben Zentán nyomdászkodott. Kecskeméten t z esztendei kérvényezés meg l t sfut s után 1840-ben sikerült a k t n  tipográfus Szilády Károlynak nyomdát ny tnia. Ez a derék

82.  bra. Weiler  s Degener „Liberty” elnevezésű tégelyes gyorsajtója (más néven „amerikai sajtó”) az ötvenes évek végéről. Az 1-es számmal jelölt pedál kapcsolatban van a 6-os lendit ker k tengelyével, amelynek inness  felén a 7-es kis fogaskerek t látjuk. Ez a 9-es főtengelyre szerelt 8-as számú nagyobb fogaskerek be kapaszkodik, amelyet a 13-as vonórúd k t össze a szedést f lvev  18-as fundamentum tengelyével. Ezt a fundamentumot a 2-és tengelyre is r szerelt 21-es r d viszi ide-oda (a túlsó oldalon megvan a párja, éppen  gy a 13-as von r dnak is). 24 a tégely, 29 az ennek papirosborit s t f lvev  r ma, 50 az ívfogók egyike, 34 a nyomtatást elállító csap; 35-n l van a 38 s 39-es kullissz k között szaladó három kis festékező henger, amely a 41-es ny l henger meg a „duktor”-henger közvetitésével a 46-os tartóból kapja a szükséges festékmennyiséget, s a fundamentum el nyomul sakor a 40-es vast ny ron dörzsölő ezt a festéket sz j l. A 18-as számmal jelzett fundamentum és a 24-es tégely nyomtatáskor a könyv csukod  lapjainak módjára közeledik egymáshoz. Az ábránkon bemutatott „amerikai sajtó” igen praktikus gépe lett a tipográfusnak; apróbb, nem nagyon sűrű k psz v s  nyomtatványok el  llt s ra ma is alkalmas. M n lunk a hetvenes évektől kezdve terjedt el.

könyvnyomtatónk Bécsben tanulta a mesterségét; 1830-ban felszerelte a pápai református főiskola nyomdáját, s ő volt annak első igazgatója Kecskemétre távoztáig. Az utóbbi helyen főként pestvárosi íróknak és kiadóknak nyomtatott; éppen ezért kérvényezte is a nyomda Pestre való áthelyeztetését, de a helytartó tanács nem engedte meg. Szilády volt a nyomtatója az 1858–59-ben megjelent „Kecskeméti Protestáns Közlöny”-nek, majd a „Kecskeméti Lapok”-nak. Nagybecskerekén hosszas kérvényezéssel és utánjárással nyomdai szabadalmat kapott 1847-ben Pleitz Ferenc Pál. Már ez a szabadalomlevél is szokatlanul meleg hangon szól Pleitz jeles szakképességeiről. Igen érdekes és a kormányzó hatóság gondosságára vall a szabadalomlevél ama passzusa, amely „csinosabb nyomtatóbetűk” beszerzésére utasítja Pleitz Pált. Minálunk az ily kikötés kissé szokatlan valami volt, legfőljebb az erdélyi fejedelmek idején fordult elő egyszer-másszor. Németországban és még inkább Franciaországban azonban hozzátartozott a privilégiumos levél rendes szövegéhez, s olykor rá is rezzentettek a tipográfusra, ha ócska, pecsétvető betűkkel találta munkáit nyomtatni. Pleitz különben jól megfelelt a bizalomnak. Derék nyomdász volt. A nyomda cége 1890 körül „Pleitz Ferenc Pál utódai (Mayer Rezső)”-re változott, s azóta is egyike volt a vidék legjava felszerelésű és legszebben dolgozó tipográfiáinak.

Arad város legelső könyvnyomtatója Michek Antal volt 1819 körül. Jobbára aprólékos vásári nyomtatványokat készített a maga két faszajtóján, néha-néha egy-egy könyvet is. 1826-ban a jeles temesvári könyvnyomdász: Klapka Károly József, Klapka György honvédtábornok édesapja örökölte az aradi tipográfiát is. Ez az öreg Klapka sokfelől igénybe vett ember volt; 1819-től kezdve tizen-négyszáz esztendőn át polgármestere volt Temesvár városának, 1825-ben s 1832-ben a város követe lett a pozsonyi országgyűlésen, s olykor fertály esztendeig sem láthaták őt a nyomdái tájékán. Legidősebb fia, József helyettesítette őt ilyenkor az aradi s temesvári tipográfiákban. 1830-ban mind a két nyomdát Beichel József vette meg, s az öreg Klapka csak a „Temesvárer Wochenblatt” szerkesztését tartotta fenn magának. Beichel József működésének súlypontja Temesvárra esett, de aradi műhelyét is megtartotta; 1848-ban még az ő nevében volt a nyomda, bár nem sok vizet zavart. Volt azonban Arad városának a harmincas évek végétől kezdve egy igen tevékeny másik nyomdásza: Schmidt József. Az ötvenes évek közepe táján pedig Goldscheider Henrik lett tipográfus Aradon, s szakszeretetével kitűnt az akkori idők nyomdászaik közül. Még betűöntő műhelye is volt. A kiegyezés után ő adta ki Asbóth János napilapját, az Aradi Lapok-at. 1858-ban megérkezett Aradra Réthy Lipót, az ide-oda vándorolható jeles tipográfus is, aki korábban Szarvason meg Gyulán dolgozott. Véglegesen Aradra települte után, 1861-ben, Környei Lajos szerkesztésével megindította az „Alföld” című napilapot, amit azonban Pálffy kormányzó 1863 tavaszán betiltott.

83. ábra. Gally-rendszerű tégelyes sajtó kézőzó szerkezettel. 1: a festékező szerkezet; 2 és „c”: a tégely; 3: a vonórúd; 4: fundamentum. A Gally-sajtó sokkalta erősebb és tömörebb a Liberty-rendszerűnél. Főképpen az különbözteti meg tőle, hogy szedésfundamentuma függőlegesen és mozdulatlanul áll; a tégely pedig majdhogyanem vízszintes helyzetéből munka közben előbb függőleges állásba helyezkedik s csak azután siklik neki a fundamentumnak. Ez a szedést hordó fundamentum és a gép alapzata egybe van öntve, ami maga is egyik biztosítója a gép szilárdságának. A Gally-rendszerű sajtóknak különben igen sokféle fajtáját gyártják; népszerűségüket főleg annak köszönhetik, hogy autotípiák, színes tónusok, sőt dombornyomatok, valamint cartonnage-munkák előállítására is alkalmasak. A kézőzó szerkezet egyik fő-része a „bb” rúd, amely a berakó munkás kezét a veszedelem pillanatában eltoltja a tégely felső szélétől, illetőleg ugyanakkor a gépet is rögtön megállítja. Az említett rudat az „a” emeltyűk viszik, melyek a rúd helyzetének megváltozásakor a „h” súly lecsusszanását idézik elő, amely súly viszont „l k m” útján az „n” kikapcsoló emeltyűre és az „o” fékre hat, s a gép megáll. Az egyéb gyártmányú Gally-sajtók is el vannak látva ilyen s más hasonló, a gépet baj esetén rögtön megállító szerkezettel.

Helyette azután „Arad” címmel jelent meg napilap, 1865 végéig, amikor újra fölvehette régi, népszerű „Alföld” nevét. Szeged város első könyvnyomtatója Grün Orbán volt, ki 1801-ben alapította meg csakhamar jó hírre vergődött műhelyét. 1828-ban történt halála után özvegyéé Borbáláé volt egy-két évig a nyomda; azután „Grün Orbán örökösei” cége volt a műhelynek, majd pedig az alapító fia Grün János állott a nyomda élére. Faktora Burger Zsigmond 1852-ben bérbe vette a nyomdát, 1855-ben pedig örök áron megvette.

A többször említett Royer Ferenc Antal volt első faktora az egeri püspöki nyomdának, amelyet 1756-ban alapított Bar-kóczy Ferenc gróf püspök. 1761 óta érseki nyomdának nevezik ezt a szép tipográfiát. Royer csak két esztendeig maradt Egerben. Utána rokona, a szintén pozsonyi Bauer Károly József vezette a nyomdát 1764-ig. A harmincas-negyvenes években Joó János volt a nyomda ügyvezetője. Élénkebb munkásságot csak 1860 óta fejtett ki a nyomda, amikor a jeles tipográfus Tóth István került az élére. Ez a Tóth István pesti ember volt, a Trattner-Károlyiék nyomdájának neveltje. A szabadságharcban honvéd volt, majd pedig a besorozás veszedelme elől Olmützbe szökött, huzamosabb ideig dolgozgatva ebben a városban. Egerbe kerülve, lelket vert az érseki nyomdába. A magyar nyomdászat történetébe Tóth István az első magyar nyomdász-újság, a „Gutenberg” megalapításával írta bele a nevét. Ez az ügyesen szerkesztett lap kétszer jelent meg havonként 1866 elejétől 1867 végéig, de már 1865 október 15-én próbaszámot adtak ki belőle.

Nagykárolyban 1754-ben alapított igen jól berendezett tipográfiát Károlyi Ferenc gróf, megvevén e célra a löcsei Brewer-nyomdának egyrészét. 1758-ban történt halála után fia Antal lett a nyomda tulajdonosa, ki szintén melegen karolta föl az irodalom és a nyomtatás ügyét. A nyomda vezetői és bérlői: Szatmárnémeti Pap István (1754–1775) és egyideig való társa, Biró Mihály, az egykori debreceni provizor (1754–1757), a pesti nyomdászcsaládból való Eitzenberger Ferenc (1778–1882), Kleemann József (1783–1794). Ennekutána Gőnyei Pócs Gábor váradi kompaktor kezére jutott a nyomda, ki a már kopott betűkészletet fölfrissítette. A biharvármegyei Diószegen a valószínűleg Debrecenből odaszármazott Medgyesi Pál állított sajtót 1788 körül. Hamarosan elkövetkezett halála után özvegyéé lett a tipográfia, aki faktorával Rábai Istvánnal 1795-ig dolgozott Diószegen. Később a nyomda Szigeti Mihály, a debreceni provizor kezére jutott, aki Váradra vonult el vele. Máramaroszigeten „kincstári nyomda” létesült 1829 körül. Legfőképpen az ottani sóhivatal nyomtatványait készítették benne. Első vezetője Zahoray Alajos volt, ki 1845-ig állott az élén. Utóda Kádár József lett. Az ötvenes és hatvanas években a hangzatos „cs. kir. státusnyomda” címet viselte ez a műhely, bár a felszerelése vajmi szerény volt. 1867-ben feloszlatták.

Temesvárt az első ismeretes nyomdát Heimerl Mátyás József alapította meg 1769-ben. Utódai voltak: Slovaczek József, majd (1806-ig) Jónás Jakab János. 1807-ben Klapka Károly József, Klapka György honvédtábornok édesapja lett a nyomdászmester, ki 1830-ig állott vállalatának az élén. Ettől fogva Beichel József neve szerepelt a nyomtatványok impresszumában, egészen 1857-ig, amikor Förk Károly Gusztáv és Steger Ernő – mind a kettő igen jó szakember – vette át a nyomdát. Később Hössler Emil birtokába került Temesvár e legrégebbi tipográfiája. Új nyomdát s vele együtt „Temesvárer Tagesanzeiger” címen napilapot alapított Hazay Ernő 1848 szeptemberében. Pestre jöve, republikánus lapot adott ki, amiért a szabadságharc letíprása után halálra ítélték. Sikerült azonban külföldre menekülnie. Kegyelmet kapva, folytatta az újságíróskodást, mígnem 1867-től fogva három cikluson keresztül országgyűlési képviselő volt. Temesváron maradt nyomdai vállalatát 1851-től fogva apja Hazay Márk és testvére Vilmos folytatták. Az öreg nem-sokára meghalt, Vilmosnak pedig egykori honvédtiszt létére tömérdek hatósági zaklatásban volt része. Ezt végre meg-únva, 1862-ben a nyomdát elvált feleségére, Hazay Rózára ruházta, ő maga pedig otthagya Temesvárt. Az asszony a tipográfiát 1866-ban Steger Ernőnek adta el, ki a saját nevével vezette azt tovább. 1851 elején nyílt meg a bécsi cs. kir. államnyomda fiókjaként szervezett temesvári államnyomda. Nagy üzem volt: öt gyorssajtóval, betűöntő-, könyvkötő- és litográfiai műhellyel. Szedőinek meg korrektorainak száma 1856-ban maga is harmincat tett ki. Itt állították elő a szerb vajdaság és a temesi bánság minden hivatalos nyomtatványát, köztük a „Landes-Regierungsblatt”-ot négy nyelven, meg a szintén hivatalos „Temesvárer Zeitung”-ot is. 1868-ban összecsomagolták a nyomdát, s Budára vitték,

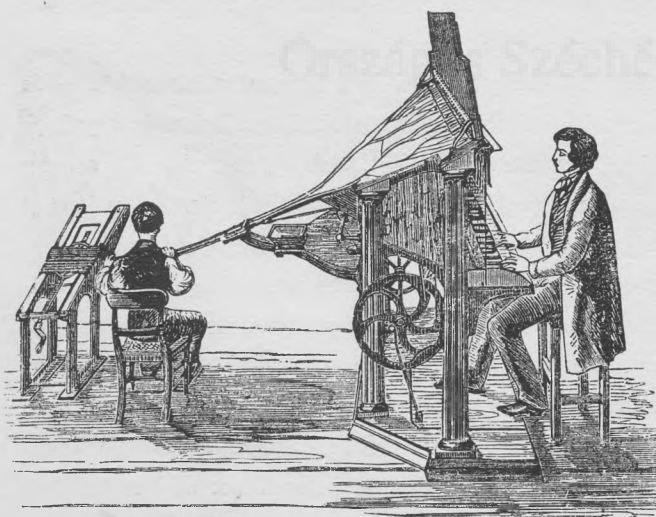
ahol a mi mostani Állami Nyomdánknek magva lett. 1867-ben egyszerre két új nyomda is keletkezett Temesvárt: a Magyar Testvéreké a belvárosban, meg a Diemer Károlyé a gyárvárosban. Az utóbbi csak öt esztendeig állott fön. A Magyar Testvérek tipográfiája ellenben folytonosan növekedve, az idők folyamán nagy tömegét állította elő a különböző nyelvű lapoknak meg más nyomtatványoknak. A könyvnyomdai berendezkedés mellett vonalzó intézete is volt. Vác első tipográfusa Ambró Ferenc Ignác, aki 1770-ben kezd ott nyomdászcodni. 1780-ra már olyan tekintélyt szerez a nyomdásznévnek, hogy a közmunkától meg a városi adózástól is fölmentik. Halálakor, 1792-ben, a tipográfiát az addigi faktor Gottlieb Antal vásárolja meg, s buzgón dolgozgat benne 1823-ban történt haláláig. Közben néhány esztendeig (1804–1806) a váradi szemináriumi nyomdának is bérlője volt. Holta után Plöszl Lipót lett a váci tipográfus egészen 1864-ig, amikor Robonyi Géza székesfehérvári könyvkereskedő kezére került a nyomda. 1802-ben alapították meg a váci siketnéma-intézetnek a nyomdáját, mely – bár igen szerény viszonyok között – egészen a legújabb időkig eléledégt. Balassagyarmaton az ötvenes évek folyamán a kitűnő szakavatottságú Kék László nyitott nyomdát. Az ő nyomdája mellett Nógrád vármegyének is lehetett valami kis tipográfiája a hatvanas években Balassagyarmaton; erre mutat a „Nógrádmegyei Hivatalos Hírlelő” impresszuma. Trencsén városban az ötvenes években alapítódott meg a Gansel-nyomda; 1862-ben pedig a szakolcai Skarnitzl-család egyik tagja, Ferenc nyitott itten tipográfiát. Besztercebányán Stephani János volt a könyvnyomtató 1819-ben történt haláláig. Ezután özvegye Zsuzsánna nevéen volt a nyomda 1829-ig, amikor Vetterl János tulajdonába került. Ennek utóda Machold Fülöp lett 1834-ben. Rozsnyón már 1817-ben volt valami kisebb tipográfia. Későbbben Kék László telepedett meg e városban, 1855 körül azonban átköltözött Balassagyarmatra. Állandó tipográfiát csak 1863-ban kapott Rozsnyó, amikor Kovács Mihály, a kolozsvári Gámán-nyomdának addig való faktora, egykori negyvennyolcas honvéd, vetette meg ottan a lábát. Nyíregyházán az 1860-as évek derekán létesült az első könyvnyomda. Dobay Sándor volt a mestere. Ungvárt a kassai Ellinger János alapított fióknyomdát a negyvenes években. Ez a tipográfia azonban csakhamar a Jäger-család birtokába ment át.

* * *

A magyar nyomdászat történetében korszakot jelentő határkő az 1867-ik esztendő, vagyis a kiegyezés ideje. Addigra már kihordozta a század méhe a fotográfiát, a táviratozás tudományát, a telefónt, a villanyos energiák fölhasználásának módjait, a kémiai ösmeretek végeláthatatlan láncolatát, amelyek mind-mind hozzájárultak a nyomdászat szászrétűvé alakításához. 1867 a dátuma a rotációs nyomtatási lehetőség késszé érlelődésének, ami a sajtó hallatlan föllendülését hozta magával. Általában: a nyomdászati technikákban 1867 körül van a határvonala a fametszőművészet könyv- és újságillusztrációbeli uralmának; ettől számíthatjuk a fotomechanika diadalmas előretörését és az illusztrálás meg képnyomtatás technikájára való, folytonosan erősebben nyilvánuló termékenyítő hatását; s bár a század eleje óta nagyon sokan véreztek el rajta: 1867 óta kezdett a szedőgépek ideája is a megvalósuláshoz közelebb jutni; nagyjából ettől az esztendőttől datálódik a tipográfiának meg a könyvnyomtatásnak a frissében föllendült iparművészetek sorában való imponáló szereplése is. Határkő tehát ez a dátum a régi és az új nyomdászati művészet között. A tipográfia szempontjából nálunk azért is nevezetes 1867, mert ekkor lett itt szabad iparrá a nyomdászat. Magasztos dolog volt ez nagyon, számbelileg hallatlan föllendülés járt a nyomában, de megvolt a maga rossz oldala is: a sok fenkölt lelkű tipográfus mellett olyan kufár népség is beférközött szent csarnokainkba, amelynek a nyomdászat etikájáról fogalma sem volt. Reánk magyarokra nézve fontos ez az 1867-es esztendő egyéb tekintetben is. A borús sorsú szegény Magyarország történetében jelentett ígéretes szebb jövőt. Úgy is indult, tele reménységgel, bizakodással. Ipar és kereskedelem gyönyörűen fölvirágozott, a magyar kultúra, irodalom és művészet szebbnél szebb virágokat hajtott mindaddig, amíg a világháború s véle a szerencsétlenségek sora rá nem szakadt szegény hazánkra. Trianont megsínylette a magyar könyvnyomtatás is. Hogy mindamelltt nem süllyedtünk Balkánon aluli színvonalra, az első sorban egy csapat lelkes nyomdászembernek – főnöknek és segédnek – köszönhető, azoknak, akik e nehéz időkben szinte testükkel földöztek ama réseket, amelyeken át a fásultság, közömbösség és kontárság minden eddig való eredményeinket elsöpörhette volna.

Magyarország legnagyobb nyomdájának mestere, az egész élte folyamán roppantul tevékeny Emich Gusztáv 1868-ban már fáradt és beteges ember volt, s egy év múlva el is költözött az élők sorából. Holta előtt azonban még részvénytársaságot csinált a vállalatából. Az új részvénytársaság az Athenaeum nevet kapta; első vezérigazgatója Osterlamm Károly volt, kit 1872-ben Vérei József, 1891-ben ifjabb Emich Gusztáv, az alapító fia, majd pedig a nagystílű Schwarz Félix követett eme hivatalában. Főfaktor 1884-ig Urschitz Jakab, utána pedig Benedek Sándor volt, ki 1889-ben elhalván, Ziegler Sándor, majd Szabó Dezső követte; 1903 körül a gondos tipográfus Wózner Ignác, majd pedig a kitűnő szakíró Székely Artúr volt a vállalat technikai igazgatója. A nyomda egész sereg napi- s hetilapot állított elő, köztük a Jókai szerkesztette „Hon”-t, a „Nemzet”-et (1882-től), a „Budapesti Közlöny”-t, „Fővárosi Lapok”-at, a Jankó János meg Homicskó karrikatúráival ékes „Borsszem Jankó”-t, a „Magyar Ujság”-ot (1892-től). Voltak remek könyvkiadványai is a vállalatnak. Közülök nevezetes az 1874-ben megjelent Petőfi-kiadás, amelyet az akkor legtöbbre tartott rajzolóművészek illusztráltak. 1898 őszéig az Athenaeum helyiségei a régi Emich-féle nyomda épületében voltak, a szép barokstílusos Sándor-palotában, a Ferenciek tere meg az Irányi ucca szögletén. A mondott időben hurcolkodott át mostani rengeteg telepére, a Miksa uccába, kinyúlva egyfelől a Rákóczi útra, másfelől az Erzsébet körútra is. A külső megújhódással karöltve járt a nyomda belsejének a megmodernizálása. Az Athenaeum ma is hazánk legnagyobb nyomdaintézete, közel ötven szedőgépével, gyorsajtóinak és rotációsainak sokaságával s munkásainak nagy tömegével. Minden olyan modern technika, amit a magas-, mély- és síknyomatás felöllelhet: egyesítve van benne.

A kiegyezés után elkövetkezett nagy föllendülés szülte a Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, amelyet 1868-ban alapított meg Falk Miksa és a népszerű honvédtábornok Klapka György. A vállalat igazgatójává hazahívták Bécsből Falk Miksa öccsét, az ottan a Sommer-féle nyomda faktoraként tevékenykedő Falk Zsigmondot, aki ügyes üzletpolitikájával csakhamar nagyra növesztette a friss vállalatot. Mint a nyomdász-törekvések mindenkoron való szószólója és támogatója, meg a nyomdász-egyesület tíz esztendőn át való elnöke: nagy népszerűsége tett szert munkáskörökben is. A nyomda főfaktora kezdetben a jóemlékű Hirsch Lipót, majd Bonyhády Antal volt, kit a nyolcvanas években a „Grafikai Szemle” későbbeni szerkesztője, Tanay József váltott föl ebben az állásában. A nyomdát 1890 körül szervezőjének fia, ifjabb Falk Zsigmond – a későbbi elnök-igazgató – kezdeményezésére litográfiával s hang-

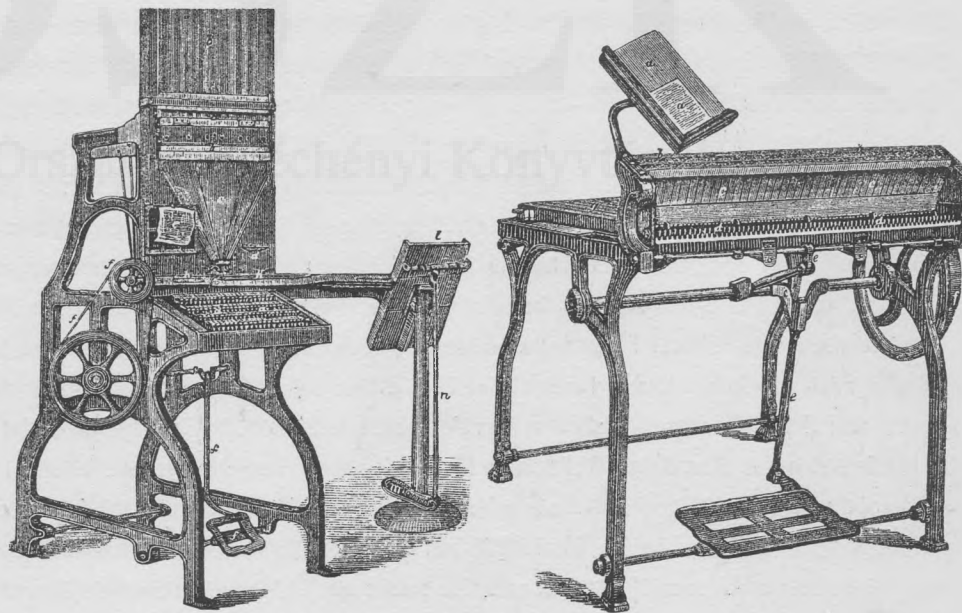

84. ábra. Delcambre és Young „Planotype” elnevezésű szedőgépe. Ábránkon a jobbfelől dolgozó szedő billentyűzgetésére a fölül lévő betűtartóból egy-egy betű kapcsolódott ki s a hátul levő ferde csatornákon át a főcsatornába került. Itt sorakoztak egymás mellé a betűk s innen csúsztak a balfelől látható „tördelősztal”-ra. Az emellett ülő munkás leméregette a csatornán lefutó szedést és megszabta, hogy mennyi jusson belőle egy-egy sorba. A tördelősztalról a sorokat egy harmadik és negyedik munkás emelgette el, egyformára zárva őket.

jegymetsző intézettel is meg bővítették. Munkásainak száma 1900-ban a négyszázat is meghaladta. A világháború után a vállalat hanyatlani kezdett s mindenek nagy sajnálatára 1931-ben megszűnt.

Landerer és Heckenast történelmi múltú nagy nyomdájából lett 1873-ban a Franklin-Társulat. Landerer Lajos már 1854-ben lehunyta szemét; társa Heckenast Gusztáv átvitte a nyomdát a Hatvani (most Kossuth Lajos) uccából az egyetemuccai Szirmay-házba, majd pedig a részvénytársaság megalapítása után Pozsonyba költözött, ott éldegélve 1878-ban történt haláláig. A Franklin-Társulat nyomdájának igazgatója az elsőrendű tipográfiai műveltségű Hirsch Lipót lett, aki apródonkint átszervezte a nyomdát, megteremtve a Franklin-beli könyvstílust, amelynek a szép betű kultusza volt a fő-fő jellemzője, s amelynek helyes meg logikus voltát a később pragmatizált s azóta is követett iparművészeti fölfogás is bizonyítja.

A Franklin-Társulat kiadványai voltak: sok iskolakönyv meg hetilap („Vasárnapi Ujság” stb.) és folyóirat (így a gyönyörű multú, sajna már megszűnt „Vasárnapi Ujság” is), valamint folyóirat, köztük a „Budapesti Szemle”, s temérdek könyv. A nyolcvanas évek közepe táján a lepedőnagyságú „Egyetértés” című napilap is ebben a nagy nyomdánkban készült, amely az idők folyamán beolvasztotta magába Nagy Sándor tekintélyes tipográfiáját, majd a Werbőczy-nyomdát is, úgyhogy 1910 körül pusztán a szedőinek száma 300 körül járt. A trianoni nyomorúságot megérezte ez a vállalat is, de kibírta, s bizonyos, hogy gyönyörű multjához méltó szép jövőben lesz még része. Vezérigazgatója 1911 óta Péter Jenő. 1868-ban alapították meg a budavári M. kir. Állami Nyomdát. Ennek az idővel hatalmas arányúvá fejlődött sokszorosító intézetnek magva a bécsi nagy állami nyomdának az a temesvári fiókintézete volt, amelyet 1851-ben állítottak föl a szerb vajdaság meg a temesi bánság számára. Budán a nyomda egyre-másra nagyobbodott. 1870-ben litográfiával meg az állami hitelpapírosok és értékcikkek készítésével foglalkozó hitelosztállyal bővült. Munkásainak a száma ekkoriban hetven-nyolcvan volt; alkalmazottainak száma már 1923-ig is 490 munkásra és 43 tisztviselőre emelkedett. Az idők folyamán mind nagyobb arányú, egészen modern szervezetű sokszorosító intézet lett az Állami Nyomda. Az intézet különben a pénzügyminisztérium fennhatósága alatt áll. Főadata az állami igazgatásban szükséges nyomtatványok, továbbá az értékpapírosok, postai és pénzügyi értékcikkek, értékjegyes nyomtatványok előállítására és a földmérési térképek sokszorosítása. Üzemágai és üzemi felszerelése: fényképezés, fénymásolás, guilloche, vésés, tervező rajzolás és térképezés; galvánklisék előállítása, sík és hengeres nyomtatóformák előállítása galvanoplasztikai, stereotípiái és maratási eljárások útján; betűöntőde és stereotípia; kéziszedés, Monotype szedő- és öntőgépek, Linotype szedőgépek, matricaprések, betű- és lemezöntőgépek; könyvnyomda, könyvnyomda gyors- és kézisajtókkal, offset-sajtók; mélynyomatás a hozzátartozó összes berendezéssel; réznyomatás; lapelőállítás, rotációs sajtók (a kormány hivatalos lapja, a „Budapesti Közlöny” is az Állami Nyomdában készül), könyvkötészet automatikus és egyéb vágógépekkel, hajtogató- és fűzőgépekkel; enyvező- és perforálógépek; papíros-, betű-, anyag-, érték cikk- és nyomtatványraktárak. Itt készült a kilencvenes esztendőben az „Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben” című díszmű, amelynek pusztán a magyar része nem kevesebb mint ezerhat-száz képet foglal magában. Az illusztrálásban része volt az egész akkori festői gárdának. A rajzok jórészt Morelli Gusztáv irányítása mellett, az Iparművészeti Iskola műhelyében metszették fába, sokat közülök fakszimile-modorban, vagyis az eredeti rajz minden legapróbb részletének pontos, teljesen hű visszaadásával.

85. ábra. Kastenbein-féle szedő- és osztógép. A balról levő szedőgépen „b b” a csöves betűtartók, ahonnan az „a”-nál billentyűzött betűk a „h-k” csatornába s végül az „l” hajóra jutnak. Innen elemelgetik és sorokká zárják a szedést. A jobbfelőlí ú. n. osztógép nem oszt, hanem csak fölcsedi a betűket a szedőgép csöves tartói számára (itt „g”). Az osztást kézzel végzik, az „a” hajóról a „b b” lyukacsákba potyogtatva a betűket. Ez a szedőgép tulajdonképpen egy tüdőbajos német betűszedőnek volt a találmánya, ki halála előtt tervelt közölte Kastenbein casseli kereskedővel. A gép kezeléséhez négy munkásra volt szükség: egyre aki billentyűzött, egyre aki kizárta a sorokat, egyre aki osztott s egy segédmunkásra, aki a gyakran kiürülő betűtartók csöveket kicserélte. A géppel minden betű szedhető volt.

A Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaságot 1884-ben alapították. Kezdetben a pénzügyminiszterséget viselt Kerkápoly Károly egyetemi tanár állott a vállalat élén. Előbb megvették a Koronaherceg- s Gránátos ucca közt átnyúló Trattner-Károlyi-házban dolgozott Wilckens-féle nyomdát, majd átköltöztek véle a Kecskeméti ucca 6. szám alatti saját épületükbe. Itt nyomtatódott 1885 óta az „Egyetértés” és a „Magyar Föld”, majd a „Budapester Tagblatt” meg egy „Szerpszki Dnevník” nevű szerb napilap is. A régi Somogyi-féle „Magyar Lexikon” és a Wekerle László „Kis Lexikon”-a nyomtatása is itt folytatódott. Nagyszerű új vállalat volt a tizennyolckötetes „Pallas Nagy Lexikona” 1892-től kezdve, amelyet megjelenése után a „Magyar Jogi Lexikon” és a „Közgazdasági Lexikon” kiadása követt. Nyomdavezető kezdetől fogva Pusztai Ferenc volt, aki 1888-tól kezdve itt állította elő „Magyar Nyomdászat” című szép szaklapját. 1895-ben a Pallas otthagya Kecskeméti uccai intím otthonát, s mostani, három uccára néző hatalmas palotájába hurcolkodott, újabb erőteljes fejlődésnek nézve ott elébe. 1917-ben fölszította magába a „Hazai Hírlapkiadó Vállalat”-ot. 1936-ban beléje olvadt a Stádium-Nyomda is. A roppant arányú vállalatnak van saját modern fölszerelésű betűöntődéje, könyvkötészete, kemigráfiája, mélynyomtató üzeme és offset-nyomdája.

Indusztriális arányú sokszorosító intézeteink közül a Székesfővárosi Házi Nyomda Buda és Pest városok apró házi litográfiáiból fejlődött azzá, ami most. Az 1874-ben egyesített két kis litográfia élére 1895-ben Jauernik Nándor képzett litográfus került, aki eleinte csődbe jutott nyomdák anyagának összevásárlásával, majd pedig jelentékeny gépvételekkel igyekezett nagyra fejleszteni a vállalatot. Így például 1897-ben megvette a fizetésképtelenné lett „Herkó Páter Nyomdát”, majd 1899-ben a József uccai Magyar Nyomdát, s az egészet az immár negyven főnyi személyzettel és négy gyorsajtóval a Károly-kaszárnya úgynevezett templom-traktusában helyezte el. S ezzel megkezdődött a Székesfővárosi Házi Nyomda hatalmas ívelésű, gyors fejlődése. Ma már a gyorsajtóinak száma fölülúti a harmincat, egyéb gépeinek száma száz körül jár, s ugyanannyi elektromotor áll a szolgálatukra. Jauernik nyugalomba-vonulta óta vérbeli könyvnyomtató: Kurfürst István a vállalat igazgatója, jóemlékű Kurfürst Miksának, a „Magyar Állam” egykori tördelőjének, majd a Hunyadi Mátyás nyomda igazgatójának a fia, maga is kitanult gépmester.

Egyszerű kis papírkereskedésből nőtt ki a Rigler József Ede papírneműgyár részvénytársaság. A szorgalmas alapítónak 1872 körül már kisebbszerű nyomdája is volt, amelyben azonban elsőrendű akcidens-szedők – egy időben Kalhanek Nándor, Westfalewitch Antal – csinálták a maguk máig is csudált mestermunkáit. Majd apródonkint papírzacskógyárat, vonalzó- s könyvkötő-műhelyt is rendezett be Rigler. 1894-ben két és fél millió korona alaptőkéjű részvénytársaságot alakított a roppant arányúra fejlődött vállalatából. Mikor 1909-ben meghalt: öt-hatszáz munkást foglalkoztató gyára már európai hírre emelkedett, sőt melléktelepei voltak Bécsben és Ruscsukban is. A világháború, sajnos, az exportot teljesen megszüntette; a fióktelepek is önállóak lettek ekkor. A vállalat vezérigazgatója Tranger József.

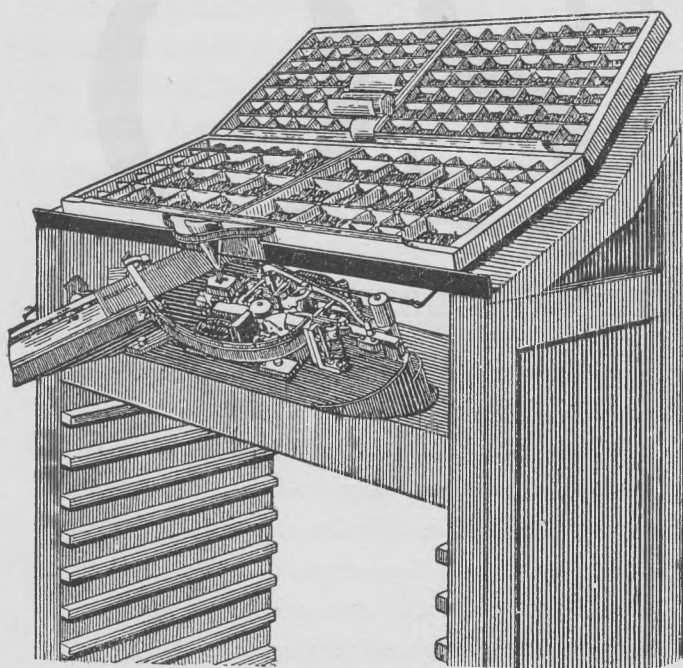
„Hazánk” címmel 1893-ban alakult új irodalmi és nyomdai részvénytársaság Budapesten, hatszázezer koronányi, tehát igen jelentékeny alaptőkével. Főleg a gazdaközönség irodalmi szükségletének fődözésére lett volna hivatva. Helytelen irányítás miatt azonban a társaság már a következő évben bajba jutott, s a vezetőségét jó részben ki kellett cserélni. Ugyanekkor „Pátria” lett a vállalat címe, s az alaptőkét is leszállították. Az erélyes szanalási akció sikerrel járt, s azóta az immár biztos alapokon dolgozó „Pátria” a főváros legjelentékenyebb nyomdai intézetei közé számítható.

A Légrády Testvérek litográfiája már a hatvanas években könyvnyomdával bővült, s csakhamar átkerült a Nádor uccába. Az igen tevékeny Légrády Károly 1878-ban megalapította itt a „Pesti Hírlap”-ot, amely Mikszáth és Jókai közremunkálása révén csakhamar jól elterjedt az egész országban. A kilencvenes évek elején a vállalat otthagya nádoruccai helyiségét, s mostani palotájába költözött a Vilmos császár útra. Technikai vezetője 1878-ig Forster Rezső, majd pedig Bendtner József volt. Igazgatója most a kitűnő tipográfus-családból való Kertész Árpád.

„Stádium” elnevezéssel 1922-ben alakult új irodalmi és nyomdai vállalkozás a Rózsa uccában. Kezdetben főleg újságok nyomtatására szorítkozott, de dr. Báthory-Hüttner János vezérigazgató csakhamar igen tekintélyessé fejlesztette a könyvkiadói üzletágazatot is. 1936-ban a vállalkozás beolvadt a Pallas-Nyomdába.

A kitűnő tipográfus Kertész József 1873-ban elköltözött a Vasudvarból a Lipót uccába, a frissében megindult napilapok egész sorát nyomtatva bő betűkészletű nyomdájában. 1878-ban beleúnt az ujságnyomtatással járó idegőrlő munkába, s eladta a tipográfiáját. Háromesztendei pihenés után új, mintaszerű akcidensnyomdát rendezett be, s a tipográfiai szép kultiválásának szentelte hátralevő életét. 1895-ben történt halála után fiai vették kezükbe a nyomda ügyeinek irányítását. Sajna, ez a szép nyomda is áldozata lett a Trianon teremtette viszonyoknak: 1935 májusban megszűnt. A Hungária-nyomdát 1873-ban alapította meg Bródy Zsigmond, megvéve e célra Leitner M. L.-nek bazilika melletti tipográfiáját. 1878-ban átköltözött a Tükör uccába, majd pedig fölépítette 1887-ben a mostani ujságpalotáját. A Bródy Sándor igazgatta új vállalat gyorsan fejlődött; a nyolcvanas években már állandóan ötven-hatvan szedővel dolgozott. Hatalmas rotációsain az akkoriban igen elterjedt „Neues Pester Journal”-t és „Politisches Volksblatt”-ot nyomtatták. E német lapok a világháború után megszűntek, s helyükbe egyrészt magyarok jöttek, másrészt meg a mindinkább modernizálódó nyomdavállalat dr. Bródy László vezetésével áttért a szép könyv kultuszára és a legmagasabb minőségű nyomtatványok készítésére. Deutsch Mór nyomdája 1868 körül Czettel és Deutsch céggel átkerült a Bálvány uccába, s egyidőre igen jelentékeny ujság- és akcidensnyomdává nőtt. Később a vállalat mindinkább vissza kezdett térni első szerelméhez, a litográfiához. Mikor 1906-ban Grafikai Intézet névvel részvénytársasággá alakult át, a Nagydíófa ucca 14. szám alatt volt a helyisége. 1912-ben az Athenaeum vonta az érdekeltségébe, s 1916-ban át is költözött ennek az Erzsébet körúti egyik épületébe. 1892-ben kezdte meg üzemét a „Kosmos műintézet, kő- és könyvnyomdai részvénytársaság” egyelőre a Nádor uccában. Majd az Aradi uccába költözött, s magyaránny ujságnomdává lett. Litográfiája pedig főleg exportra dolgozott. Később „Beer és Társa” lett a cége, majd pedig – kellő reorganizálás után – a mostani 160-170 szakmunkással dolgozó „Globus” ujságnomda lett belőle. Hornyánszky Viktor nyomdája a kilencvenes években a mostani helyére költözködött, nagyszerű tipográfusművészeti periódust élve itt át. Legjava művész munkásokkal dolgozott, s így érthető, hogy nyomatait még a külföldön is csodálták. A világháború óta ezt a régi specialitását már ritkábban műveli. Nyomdászattörténetünkben szakirodalmi nagy érdemei révén a legelőkelőbb helyek egyikét foglalhatja el Biró Miklós, aki Amerikából hazajöve, 1910-ben jó felszerelésű nyomdát alapított, s újszerű, stílusos munkáival még a külföld figyelmét is sikerült fölkeltenie. Tíz esztendőn át, 1920-tól 1930-ig szerkesztette s kiadta „Magyar Grafika” című magas színvonalú szaklapunkat. 1921-ben nyomdáját eladta a Globus-nyomdának, majd 1927-ben újabb jeles tipográfiát alapított. 1931-ben igazgatójává lévén a Hungária-nyomdának, túladott ezen a nyomdán is. 1938-tól kisebb arányú, de jól berendezett nyomdával, s lelkes odaadással szolgálja a tipográfiai műipar ügyét. Wodianer Fülöp régi tipográfiájából 1877-ben került ki a „Budapest” című képes néplap, majd meg a „Kis Ujság”. A tevékeny öreg nyomdász 1874-ben megvette a Lampel-féle könyvkiadó vállalatot is. 1899-ben történt halála után a nyomda Hugó nevű, a könyvkereskedés pedig Artúr nevű fia kezére jutott, kiknek már korábban is tekintélyes részük volt a vállalat irányításában. A nyomda később részvénytársasággá lett, majd a harmincas évek válságaiban elvérzett. Bucsánszky Alajos kerepesi úti nyomdája a hetvenes években az Ősz (most Szentkirályi) uccába települt át, 1878-ban pedig az alapító vejének, Rózsa Kálmánnak a kezére jutott. Az öreg Bucsánszky 1883-ban meghalt. Tatár Péteres ponyvát meg sok-sok kalendáriumot nyomtatott ő is és az utóda is. Később a Stephaneum részvénytársaság vette meg a nyomdát. Bagó Alajosnak nem sikerült budai nyomdája megalapításának kétszázadik évfordulóját megélnie; 1905-ben meghalt. Örökösei a nyomdát a Szilágyi Dezső térre költöztették át; tőlük később Hefty Rikárd vásárolta meg. Az Arany János uccai (azelőtt Fő-út) Első Magyar Egyesületi Nyomda 1868-ban Fanda József kezére került, ki a Váci uccába költözködött véle. Szegény Fanda itt sem boldogult; hosszas küszködés után a kilencvenes esztendő közepén táján öngyilkos lett. Szép tiszta officína volt a pesti művészfamiából származott Khornak és társának Weinnek a nyomdája a pesti Lánchíd mellett. Itt nyomtatták az 1854-ben alapított „Pester Lloyd”-ot is. A vállalat részvénytársasággá lett a hetvenes években. Címe azóta: Pesti Lloyd-Társulat nyomdája. Most két esztendeje dr. Móricz Miklós igazgatósági vezetésével újraszervezték a nyomdát s átköltöztették az Eötvös uccába, ahol újabb, hatalmas fejlődésnek

néz elébe, még pedig nem csupán általános technikai, hanem iparművészeti szempontból is. A Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, mint a 66. oldalon említettük, a Tudományos Társulatok Sajtóvállalatával egyesült, s otthagya várbeli másfél-évszázados hajlékát, a pesti Múzeum körútra költözött. Itt nagyarányú modern fejlődésnek indult. Szakmunkásainak száma fölül van a 100-on. 1893-ban rendeztek be az addig Rudnyánszky Antónia, majd Nagy Sándor papnőveldeuccai nyomdájában készült „Budapesti Hírlap” számára is új, szép tipográfiát a Röck Szilárd uccában. Azóta ez a vállalat hatalmasan megnőtt, s bár a nevét adó ujság helyébe más lapok kerültek: „Budapesti Hírlap–Stádium” néven ma egyike fővárosunk lehangotadóbb nyomdáinak. Posner Károly Lajos még 1852-ben alapított vonalzó intézetet és papírkereskedést Pesten. A hatvanas esztendőök vége felé litográfiával s könyvnyomdával is megbővítette az üzemét. 1887-ben történt halálakor egyetlen fia Alfréd kezére került az állandóan 30–40 tipográfiai szakmunkást foglalkoztató vállalat. A Stephaneum Rt., mint már említettük, több kisebb nyomda összetételéből adódott össze ipari méretű nagyvállalattá. Ez 1899-ben történt. Azóta a nyomda állandóan 110–130 szedőt és gépmestert foglalkoztat Szentkirályi uccai helyiségekben. Két jónevű praktikus nyomdász, Révai és Salamon 1899-ben alapította meg jól berendezett tipográfiáját az Üllői úton. Ez a nyomda adta meg a magvát a Révai Testvérek 1918-ban alapított jelentékeny tipográfiájának, amely most a Pesti Könyvnyomda Rt. egykori vadászucai traktusában van elhelyezve. Szakmunkásainak száma 50 felé jár. A Világosság Rt. alapítási esztendeje 1905. Szakmunkásainak száma normális időkbén a 80 felé jár. Lapjainak gondos kiállításán túl féltékenyen őrökdi a vállalat azon, hogy minden legcsekélyebb merkantilis meg akcicens munkája lehetőleg művészi legyen. Az Általános Nyomda Rt. a „Neues Politisches Volksblatt” meg a „Friss Ujság” kiadására van alapítva. Szakszemélyzete 44–45 ember. A Magyar Távirati Iroda házi nyomdája 1920-ban létesült még a

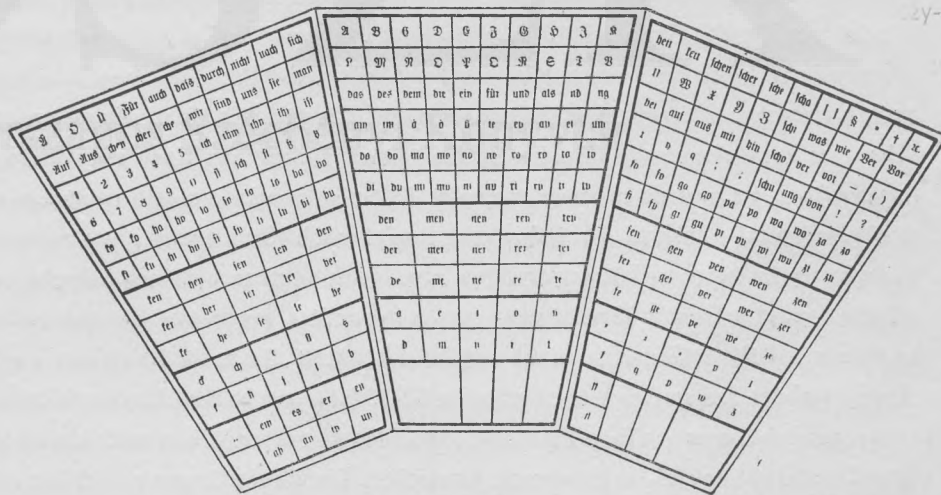
86. ábra. A „Typotheter”, Lagerman svéd mérnöknek szedésgyorsító készüléke. 1892 körül a Pallas-nyomdában is használgatták egyideig. Közönséges öntődei betűt szedtek véle, rendes betűszekrényből. A szedőnek azonban nem volt sorjázó a kezében. Két kézzel kapkodta a betűt és úgy ahogy a kezébe akadt, beleejtegette a szekrény szélén látható kicsiny tölcserbe. A betűtípusok talpraállítását, szignatúrával fölfelé fordítgatását stb. elvégezte maga a mótikus erővel hajtott kis készülék. Amikor a sor már megtelöben volt: csöngetyűhang szólalt meg és ekkor a szedő a betűnél valamivel magasabb sárgaréz-pálcikát bocsátott a tölcserbe. Ennek hatására a készülék a még záratlan sort a baloldalt látható hajóra toltta, ahonnan egy másik szedő a sorokat leemelve, egy primitív kizáró készülék segédelmével – vagy esetleg a nélkül is – az éppen szükséges szélességre zárta.

Gránátos uccában vagy 15 főnyi szakszemélyzettel; későbbben átkerült a Sándor uccai törzsépületbe. Tolnai Simon 1911-ben csinált nyomdát a maga „Világlap”-ja meg könyvkiadványai számára. Szakmunkásainak a száma a 70-et is megüti. 1871-ben alapította meg jól felszerelt könyvnyomdáját a Harisbázárban Buschmann Ferenc, a „Typographia” 1869-iki első szerkesztője, s emelkedett tipográfus-szellemben irányítgatta azt 1917-ben történt haláláig. Szakmunkásainak a száma a század elején még 20 körül járt. Utódai a Molnár uccába költöztek a nyomdájukkal. Pápai Ernő hosszas külföldi faktorkodás után hazakerülve, 1910-ben alapította meg mintaszerű nyomdáját a mostani Paulay Ede uccában. Nyomatványainak szépsége és szabatosága a legjava nyomdászmeisterünk sorába avatja őt. A Magyar Pénzjegynyomdát 1927-ben alapították rendeltetéséhez képest nagyszerű speciális berendezéssel, a sokszorosító ipar minden vívmányával felszerelve. 1911-ben létesült az „Élet” irodalmi és nyomdai részvénytársaság Budán, a Horthy Miklós úton, rendszerint 30-on felüli munkáslétszámmal. Az Európa irodalmi és nyomdai részvénytársaságot 1894-ben alapították meg mai

helyén, az Ó uccában. Itten készült 1896–98 körül a „Hazánk” című magyar napilap s a „Budapester Tagblatt” is. Löbl Dávid 1876-ban nyitott szép kis nyomdát a Sugár útnak (most Andrássy út) az elején. Később a Nagymező uccába költözött véle. Fia Marcell, majd unokái Ödön és Dezső vezetésével és „Officina” cég alatt a nyomda magas színvonalú fejlődésnek indult. 1893 a Podmaniczky uccai „Fővárosi Könyvnyomda, vonalozó és könyvkötő részvénytársaság” megalapításának az ideje. 1922 körül a nyomda a Lovag uccába költözött. Vezérigazgatója Róvó Aladár, aki szakirodalmi téren is tevékenykedett. A Merkantil-Nyomda Havas Ödön vállalkozása 1909 óta. Szakszemélyzetének száma úgy 10 körül mozog. A Jókai-Nyomda alapításának első fázisa 1890-ig nyúlik vissza. Volt olyan idő, amikor 20 szakmunkással dolgozott. 1920-ban keletkezett a Codex-nyomda a Jósika uccában. Kitűnően irányított szép kis akcicens-tipográfia 10-en felüli szakmunkással. 1895 a Községi Nyomda megalapításának az éve. A nyomda a Lipót körúton kezdte meg a működését, de csakhamar átköltözött a vácikörúti, illetőleg gyáruccai épületébe. Most a Práter uccában működik vagy 20 főnyi szakszemélyzetével. Az Arany János Rt. alapítási éve 1920; szakmunkásainak száma azóta is 10 és 12 közt mozog. A református szinezetű Bethlen Gábor Nyomda 1920-ban alapítódott szedőgépekkel is felszerelve; szedőinek és gépmestereinek száma 1922-ben 16 volt; most is van vagy 10. Az Otthon-Nyomda 1901-ben létesült. Szakmunkásainak a száma a 15 körül jár. Müller Károly Albrecht úti könyvnyomdász specialitása volt mingyárt az alapítástól, 1875-től kezdve a színlapok nyomtatása. Jóformán minden budapesti színház önálló nyomtatott. Szorgalmas és kiváló szakírónk Székely Artúr 1909-ben alapította meg 12–15 szakmunkással dolgozó „Urania” nyomdáját. Székelyt később az Athenaeum igazgatójává hívták meg, s a műhely vezetését veje Nyíró Tibor vette át.

A kiegyezés évtől, 1867-től kezdve máig eltelt több mint hetven esztendő alatt fölös számmal alakultak olyan kisebb és közepes nyomdák, amelyek fénylettek egyideig a horizontunkon, de azután kénytelenek voltak a létükért való küzdelmet föladni. E nyomdák eltűnésének oka jobbára a tipográfusmesterek elhalálózása. Itt-ott azonban az üzemi koncentrációra való törekvésnek is volt abban szerepe. Az Athenaeum nyomdája például fölszívta magába a Grafikai Intézetet, a „Nap” nyomdájából lett Ujságüzemet; a Franklin-Társulat Nagy Sándor tekintélyes tipográfiáját, majd a Werbőczy-

nyomdát; a Globus a Pénzintézeti Nyomdát; a Stephaneum a Hunyadi Mátyás intézetet, az „Alkotmány” nyomdáját, meg a Rózsa Kálmán féle régi tipográfiát; a Révai Testvérek nyomdája a Schulhof-féle és a Révai és Salamon-féle jeles tipográfiákat. Közepes nyomdák egyesüléséből keletkeztek: a Jókai-Löbl, a Thalia-Kultúra Rt.-ok. A mai nagyszabású Székesfővárosi Házi Nyomda pedig kezdetben kisebb nyomdák megvételeiből adódott össze. A megszűnt budapesti nyomdák közül itt meg is emlékezünk néhány jelesebből. Így: Markovits Vilmos jónevű

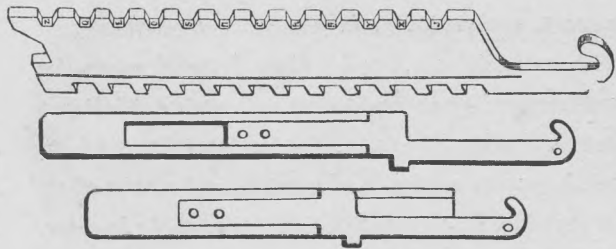

87. ábra. Logotíplás szedéshez való fraktúr-szekerény. Weiss Leopold bécsi betűszedő rendszeréhez készült. Amint látható: három-négybetűs logotíplás is vannak. E hármasszekerény rekeszeinek a száma 275, de volt Weissnek 668-rekeszes betűszekerénye is, minden nyelvhez más és más logotíplás rendszerű. A logotíplás szedés jóval gyorsabb, mint az egyes betűkkel való, de ennek fejében az osztás igen lassú és idegőrlő munka. Amit nyertünk a réven: elveszítjük a vámon. Logotíplás rendszerrel kísérleteztek még a többek között: Barletti de Saint-Paul, a magyar Benyovszky, Baltik Szergej. 1775 körül magának a francia kormánynak a megbízásából kísérleteztek többen a logotíplás szedéssel s Barletti de Saint-Paul húszezer frank jutalmat is kapott ilyen tárgyú találmányáért. 1785-ben a „Daily Universal Register” olyan logotíplásokkal nyomtatódott, amelyeknek összeállítója a londoni szedő Johnson volt. 1800 körüli a kézisajtó vasból csinálójá és a gipsz-stereotípia föltalálójá: Stanhope Károly lord is foglalkozott a logotíplás szedő munkával. A logotíplás használatát megtaláljuk különben a régebbi szedőgépek némelyikénél s némi csekélyebb mértékben még a „Victorline” soröntő gépnél is.

tipográfus 1884-ben a Kristóf téren állított jól berendezett nyomdát, Schlenker és Kovács pedig az Akadémia uccában. Schlenker egyidőben elnöke volt a nyomdász-egyesületnek; később a „Globus” igazgatója lett. 1896-tól kezdve jóhírű közepes nyomda volt Gelléri és Székelyé a Rákóczi úton. Horváth Gyula és Szemere Atilia Magyar Nyomda című vállalata a József uccában dolgozott 1896 körül. A „Magyar Hírlap”-ot nyomtatták benne. 1893-ban a Szent-Gellért-nyomdát alapították meg a Döbrentei uccában. Két év múlva átkerült a józsefvárosi Práter uccába. Ekkor Walter Ernő volt a tulajdonosa. Poldini Ede haltéri nyomdájában két gyorsajtó zakatolt még a kilencvenes években is. Később lassankint elcsöndesült ez a valamikor jelentékeny akcidens-nyomda. Az 1891-ik évben a „Budapesti kiadó- és könyvnyomda-szövetkezet” a Kemnitzer uccában, a Gutenberg-Nyomda pedig a Gyár uccában kezdte meg a működését. Mind a két munkásvállalkozás korai véget ért. 1873-ban alapítódott Irlinger Antal kis nyomdája a Külső Dob uccában. Tulajdonosa tulajdonképpen az általános munkáspárt volt. Irlinger Antal korai elhalálása után, 1890-től, Ferenczy József nevében volt a kis nyomda. Neumayer Ede 1881-ben az Ó uccában telepedett le; később a Szerecsen uccába költözve: rotációs gépet is vásárolt, s egyideig azzal nyomtatta az egykor Csávolszky Lajos szerkesztette, óriási formátumú „Egyetértést”-t. Birkholz és Vajda jelesen irányított, könyomdával is felszerelt tipográfiája 1878-ban keletkezett a Nádor uccában. Később Hamburger és Birkholz céggel a Csáky uccába költözött, ahol részvénytársaság lett belőle, mégpedig jelentős munkáslétszámmal. Azóta megszűnt ez a nyomda is. Brózsza Ottó a Váci körúton elsőrendű akcidens-nyomdát állított 1882-ben; jeles faktora volt ez időtájt Kleinmann Frigyes. A világháború e szép kis tipográfia nem élte túl. Várnai Fülöp tipográfiája 1883-ban nyílt meg az Ujvilág (most Semmelweis) uccában. Preszburg Frigyesé is ekkor az Arany János uccában. A két utóbbinak litográfiája is volt. Auer Ignác papírkereskedő nyomdája 1907-ben nyílt meg vagy tíz szakmunkással; a harmincas évek elején megszűnt. A Baptisták Nyomdáját 1911-ben alapították a Hársfa uccában; 1929 körül még tíz-tizenkét szakmunkás dolgozott benne. 1914-ben alakult meg az „Egyesült Nyomda” a Tátra uccában. A harmincas esztendőök elején ránszakadt válság előtt még 25–30 szakmunkása volt, de gépei csakhamar elcsöndesültek. Schlesinger és Wohlaunernek a Károly-kaszárnya (mai központi városház) Gerlóczy-uccai oldalán volt a sötét és komor nyomdahelyisége. A hetvenes-nyolcvanas években jobbra német napi- meg hetilapokat készített a nyomda. 1891-ben itt indult meg Horváth Gyula politikai irányításával a „Magyar Hírlap” is. A Hunyadi Mátyás irodalmi és könyvnyomdai intézet még 1871-ben kezdte meg működését a Zöldfa- (most Váci-) uccában. Tulajdonosa Lonkay Antal, igazgatója pedig a városatya és jó nyomdász Kurfürst Miksa volt. Közvetve bár, de szintén a Stephaneumba olvadt bele. 1898-ban „Országos ügyvédi nyomda részvénytársaság” alakult Budapesten. Nagy arányokban indult, de alapítói csalódtak reményeikben, s a nyomda mihamar megszűnt. Külön, sokat vándorolgotó nyomdája volt a kilencvenes években a katolikus néppárt lapjának, az „Alkotmány”-nak, amely később a Stephaneum részvénytársulat védőszárnyai alá menekült. Rudnyánszky és Aranyossy könyvnyomdája a Papnövelde uccában nyílt meg a kiegyezés idején. Később Nagy Sándor művezető, majd a Franklin-Társulat vette meg a nyomdát. A nyolcvanas-kilencvenes esztendőökben itt nyomtatták a csakhamar a Röck Szilárd uccai újabb hajlékába költözött „Budapesti Hírlap”-ot, s egyideig a Pallasból odakerült „Egyetértés”-t is. Szakszemélyzete akkoriban a 60–70 főt is meghaladta. Kunossy Vilmos jónevű kromolitográfus volt az ötvenes és hatvanas években Párizsban, majd Bécs városában. A kiegyezés ideje körül hazajött, s Leitnerrel meg Réthy Lipóttal közösen kő- és könyvnyomdát alapított. Később magára maradván, főleg a litográfia terén végzett kitűnő munkát, 1886-tól kezdve fiával, a rajztanárnépképzőt is járt Kunossy Frigyesel együttesen. A világháború után a cég egyideig Lantos könyvkereskedő nevében állt, vagy 30 szakmunkást foglalkoztatott, majd apránként megszűnt. Bartalits Imre nyomdája a hetvenes években az akkori Ötpacsirta uccába (most Eszterházy ucca) került, s 1887 körül ő nyomtatta Verhovay Gyula „Függetlenség” című napilapját a maga rozoga gyorsajtóján, gáz- avagy villanymotor helyett izmos kerékhajtók segítségével. Később a Remete-hegyre került át a nyomda. Corvina címen 1892-ben részvénytársaság alakult a Schlesinger Ignác Károly-kaszárnyabeli ujságnomdájából. A következő évben a Révay uccába költözött; itt nyomtatta egyebek közt a „Honvéd”, „Neues Politisches Volksblatt” meg „Népszava” (1895) című napilapokat is. Vállalataiba

belebukva, helyében később a Korvin Testvérek nyomdája keletkezett, amelyet több más jelesebb nyomdavállalathoz hasonlóan, megfojtottak a harmincas esztendőök válságai. 1887-ben létesült az „Országgyűlési Értesítő” nyomdája a Gránátos uccában. Tulajdonosa Egyessy Géza volt, a nyomdászegyesületnek egyidőn át való elnöke. Későbbben Werbőczy-Nyomda lett a vállalat címe, majd pedig beleolvadt a Franklin-Társulatba. Heisler Jaroszláv 1874 óta 8–10 főnyi munkáslétszámot foglalkoztatott a budai Lánchíd-főnél. A nyomda a világháború után szép csöndesen elhalt. 1876-ban kezdte meg működését Márkus Samu jelentékeny, 30-40 segéddel és sok inással dolgozó vállalata. Az Andrássy útról 1889-ben a Dorottya uccába, 1894-ben a Gyapjú (most Báthory) uccába kerültek Márkusék. Itt aztán a nyomda meg is szűnt. Fritz Ármin 1888-ban alapított tipográfiájának munkáslétszáma 1910 körül még 10 és 20 körül hullámzott; a nyomda azonban a háborús időkre megszűnt. Az Apostol-Nyomdát 1912-ben alapították; 1922-ben 22 szakmunkása volt. A még 1864-ben alapított Fried és Krakauer cég szakmunkásainak száma 1900 körül a 25-öt is meghaladta, 1910-ben is volt belőlük még 17, azóta egészen elhanyaglott. Hedvig Sándor 1900-ban alapított nyomdát s átlag 10 szakmunkással dolgozott úgy 1926 tájáig. A Thalia-Kultúra alapítási évéül az 1903-ik esztendőt vehetjük föl. Már a címében is ki van fejezve, hogy minő két nyomda fúziójának köszönte a létét. Sajna, a nyolc-tíz esztendő előtti válságot ez a 40–50 szakmunkással dolgozó vállalat sem bírta sokáig. Jóemlékű Krausz Soma az 1895-iki sztrájk után alapította meg 10–15 szakmunkást foglalkoztató nyomdáját. 1907-ben azonban, amikor a Pester Lloyd nyomdájának igazgatójával hívták meg: túl adott rajta. A Fortuna Rt. 1907-ben született. 1922 körül 10 szedője és gépmestere volt. Weisz L. és F. 1905-ben létesített nyomdája általában 10–15-ös munkáslétszámmal dolgozott a harmincas idők válságáig. Nagy nyomda volt az „Ujság-üzem” a Röck Szilárd uccában. 1905-ben alakult a „Nap” című napilap vállalatából s szakmunkásainak száma olykor jócskán felülülötte a 100-at is. A huszas évek közepe táján beleolvadt az Athenaeumba. Károlyi György papírkereskedő pompás kis akcidens-tipográfiát rendezett be 1894-ben. Személyzete olykor 20 főre rúgott. Kitűnő mesterszedő-grafikusa Fekete Béla volt, ki mikor a világháborúban elesett: rövidesen a nyomdának is megszűnt a működése. Szép auspíciuk mellett indult 1920-ban és Heimler Kálmán vezérletével jó munkát végzett a „Pax” nyomdai részvénytársaság, de a harmincas évek gyilkos konkurenciájával nem tudott megküzdeni. Elvérzett ez a nyomda is, mint annyi más. A „Hangya” szövetkezet 1920-ban alapította meg a házi nyomdáját, de már 1929-ben be is csukta azt. Szakmunkásainak száma 1928-ban 30 felé járt. Egészen apró, s közben megszűnt nyomdáknak se szeri, se száma.

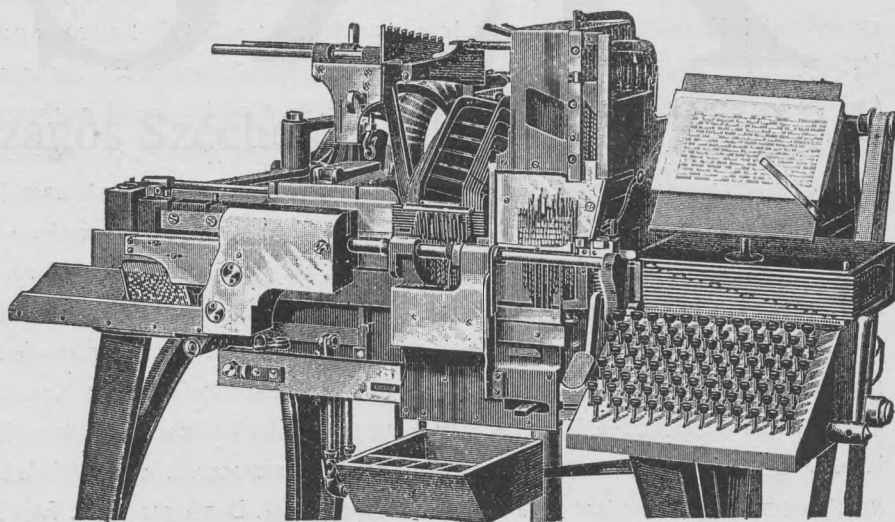
Amíg Budapesten a kiegyezés utáni gazdasági föllendülés a gyáriás arányú nagy nyomdavállalatok egész sorát hozta létre: a vidéken a nyomdák számbeli szaporodása bár igen jelentős, de munkáslétszámuk a dolog természeténél fogva általában messze mögötte marad a fővárosi nyomdák alkalmazottai számának. Pest-Buda a 19. század negyvenes évétől kezdve a magyar szellemi élet központja, s természetes, hogy a nyomdászat is első sorban itt találhatja meg virágzása legfőbb föltételeit. Vannak a vidéken kitűnő könyvnyomtatóink, a szakszeretet kicsillog a munkáikból, de a sokszorosító technika minden ágazatát felölelő mammutvállalkozásokról, újságpalatokról és könyvgyárakról a vidék egyetlen városában sem lehetett eddig szó. Talán a jövőben sem, mert hiszen minden arra mutat, hogy a központosítás folyamata még nem lanyhult, s Budapesten éppen úgy centralizálódik a nemzet irodalmi, gazdasági és egyéb vitalitása, mint például Franciaországé Párizsban. Vidéki nyomdászatunk kimagasló eseményei különben a kiegyezés ideje óta a következők: Debrecen város akkor már több mint háromszáz-esztendőös tipográfiája a hagyományos szellemben működött tovább: világító lámpása volt a kálvinista magyarságnak. Derék provizora, Frics József negyven évi munkálkodás után nyugalomba vonulván, Ember Lajos, majd Keresztessy István került a helyére, aki 1928-ig tartó igazgatósága idején teljesen megmodernizálta az ősi intézetet. 1898-ban 12, negyven évvel később 23 volt a Városi Nyomda állandó szakmunkásainak a száma. Jelentős debreceni nyomdák voltak még 1898-ban: Hoffmann és Kronovitzé 10, Kutasi Imréné 9 és a Csokonai-nyomdái 11 szakmunkással. A nyomdák száma azóta 18-ra szaporodott a „kálvinista Rómában”, de a tényleg dolgozó szakmunkások száma alig üti meg a 70-et. Eger városában a patinás hírnévű Érseki Liceumi Nyomdának (újabb nevén: Szent-János-Nyomdának) 1893-ban egy újabb, modern társa kerekedett a König Ferenc alapította

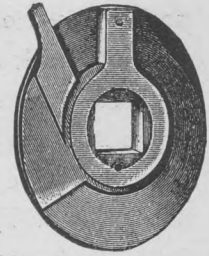
88., 89. és 90. ábra. Alsó két ábránkon a Monoline sorontó szedőgép kizáró pálcikáit látjuk, mégpedig az egyiket nyitott, a másikat (az alsót) összetolt állapotban. Ezek a kizáró pálcikák két vékony, lapos acéllemezből állanak; ezek közé az acéllemezek közé szorul a kizárást eszközölő ékformájú acél-darab. Ha ez följebb nyomatik: tágitja a lapos kizáró lemezeket, miáltal a sor kizárása egyszerre és egyenletesen történik. A legfelső ábra a Monoline matricás rudacsckáját mutatja. Eme rudacsckák jobboldali kampójuknál fogva csüngenek a tartójukban. Ez a matricatartó a billentyűszerkezet fölött, bal-felé van elhelyezve, s kilenc csatornája közül nyolc a matricás rudacsckákat, egy pedig az alsó két ábrán látható kizáró pálcikákat foglalja magában.

Egri Nyomda Rt. képében. A nagyszerű agilitású Könignek nyolcvan esztendő korában, 1936-ban történt nyugalomba vonulta óta Bán Imre a vállalat igazgatója. Gyomán a zseniális Kner Izidor alapított 1882-ben kisdéd nyomdát s azt a maga odaadó szorgalmával, hozzáértésével és páratlan üzleti leleményességével szinte európai hírűvé fejlesztette. Fia és utóda, Kner Imre, legalaposabb gyakorlati esztétikusa minálunk a tipográfiának, s már évtizedek óta is áldozatos munkával szolgálja a magyar könyvnyomtatás érdekeit. Például most, e könyvünk sajtóban létekor nyomatta ki Tótfalusi Kis Miklós „Mentség”-ének (I. 113. old.) betű szerint való teljes szövegét. Miskolcon Forster Rezső, Wesselényi Géza, Ludvig István, Klein Samu és Szelényi voltak a közelmúlt idők neves nyomdafőnökei. Egy ideig ott működött a pozsonyi régi, érdemes nyomdászcsaládból való Angermayer Károly, a budapesti Globus-nyomda mostani igazgatója, valamint Janovits Ferenc is, a Stádium-nyomdának megalapításakor való technikai igazgatója s a „Magyar Nyomdászat” egykori szerkesztője. Jeles tollforgató kollégánk, Venkovits Károly is hosszú éveket töltött nyomdavezetői minőségben Miskolcon. A város legjelentékenyebb két nyomdája most az ifjabb Ludvig Istváné 16, meg a Fekete Pál és Társaié 14 szakmunkással. Kassán az egykori Landerer-nyomda a Werfer-család birtokában volt még a század alkonyatakor is. Ekkor a nyomda kitűnő faktora, Rósa Viktor kezére került a vállalat. A másik régi kassai tipográfia, az Ellinger-féle. 1876-ig maradt a család kezén. Ettől fogva egymást követik a nyomda-gründölások Kassán is, mint sokfelé másutt. Némely nyomda cége úgyszólván esztendőnként változott. Megviselte a várost a Trianon nyomában elkövetkezett nyomorúság is. 1939-ben

8 nyomdában 25 szakmunkás dolgozott. Győrött a régi Streibig-nyomda tulajdonosa, özv. Sauervein Gézáné 1887 körül követte férjét és nyomdászvezér fiát az elmúlásba. Helyébe újabb nyomdavállalkozók léptek; így Nitsmann József, az ifjabb Czéh Sándor, az Egyházmegyei Nyomda, a Baross-nyomda, a Győri Hírlap tipográfiaja s mások. Tavaly 12 nyomdában összesen vagy 45 szakmunkás dolgozott Győrött. Szombathely jeles nyomdászai voltak a Bertalanffyak, Imre az apa és József a fiú. Az utóbbi 1873-ban megírta a könyvnyomtatás kézikönyvét, de még az Önképző Egyesü-

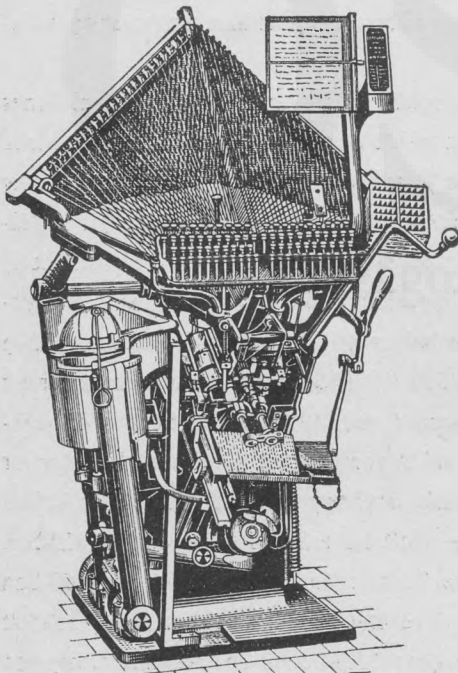

91. ábra. Monoline sorontó szedőgép. Most már nem gyártják, pedig tizenöt-húsz esztendő előtt még vagy kétezer példány zakatolt belőle a földkerekség különböző tájain. Azóta a Monoline-társaság kanadai és berlini gyárait a hatalmas tőkeerejű Linotype-társaság megvásárolta. A régi magyar-osztrák monarchiának a nyomdái számára a steyri fegyvergyár gyártotta a Monolinet, s a bécsi „Neue Freie Presse” meg a budapesti „Pester Lloyd” napilapokat is éveken át efajta szedőgéppel állították elő. Ábránkon jobboldalt a kéziratartó és billentyűzet látható. A kéziratartó mellett van a matricás rudacsckák és sorzáró acéllecek tartója, ahonnan a rudacsckák az alattuk lévő gyűjtőre potyognak, de mindegyikük csupán annyira, amennyire azt egy szabályzó lécs engedli. Így aztán a rudacsckának mindig az éppen szükséges matricája kerül az öntés vonalába. A sorra szedett matricás rudacsckák a billentyűzet fölötti részt balra láthatók. Zárás után a matricasor leöntődik, s a matricás rudacsckák a ferdén álló osztó-szerkezet (középtűt, fölül) által a tartójukba vitetnek.

92. ábra. A Typograph soröntő szedőgép matricás rúdja. A jobboldali kamponál fogva csüng a kosár drótján. Az újabb típusú gépeknél két matrica van a rudacsán, például egy antikva meg egy kurzív „M”. – 93. ábra. A Typograph sorkizáró karikája. A sorzárás egyik legnehezebb problémája volt a szedőgépek megszerkesztésének. Pedig nyilvánvaló, hogy a gépszedés és kéziszedés közötti gyorsaságkülönbséget első sorban a sorzárás szinte automatikus, egyetlen billentyűnyomintással való véghezvitelének köszönhető. A Typograph föltalálója ezt a problémát jól oldotta meg, úgyhogy ezen a ponton mégcsak szabadalmi pörök keletkezésére sem nyílt alkalom, úgy mint például a Monoline és Linotype sorzáró berendezésénél. A Typographnál a sorzáró karikák egyik oldalukon keskenyek, majd vastagodnak, annyira fordulva a szavak közé, amennyire éppen szükséges.

letünk támogatásával sem tudta ezt a művét kiadni, mert mindössze csak 92 előfizetője jelentkezett. Sopronban a Romwalter és a Litfass-, majd Röttig-féle nyomdák nagyszámú személyzetet foglalkoztattak már a század közepétől fogva. E nyomdákban jó hírük volt egész Nyugat-Magyarországon. Újabban e régi két jó nyomdát egyesítették és bérbe adták. Székesfehérvárat jelentős nyomda alakult 1882-ben Csitáry K. és Társa céggel. Újabban már 10 nyomdája is van a városnak; legnagyobbnak látszik közöttük a Pannonia-nyomdával, 10 szakmunkással. Szekszárdon jeles tipográfia volt az Újfalusy Lajosé 1863-tól fogva. Később tekintélyes üzemet létesített e városban Molnár Mór, aki 23 éven át „Nyomdaipar Magyarországon” címmel havi közlőnyt is adott ki a vidéki nyomdász mesterek érdekeinek védelmére. Pozsonyban már a világháború előtt is húsznál több volt a nyomdávalakozatok száma, de összesen sem foglalkoztattak 50–60 szakmunkásnál többet. Legjelentősebb volt a jeles szakember Angermayer Károly tipográfiája, akinél egymagánál 20 körül járt a szedők és gépmesterek száma. Szegeden a Burger-féle nyomda az Engel-család tulajdonába ment át. Bába Sándor 1863-ban, az Endrényi Testvérek 1886-ban, Várnai L. 1875-ben, Traub B. 1879-ben alapítottak a tiszparti

94. ábra. „U-B” modellű Typograph szedőgép. „Universal”-nak is nevezik. A gép fő jellemzője a „kosár”, amelyen a matricás pálcikák csüngenek. A billentyűk ütőgetésére a matricás pálcikák lecsúsznak a saját drótjukon, s az alul levő sorjázóban sorakoznak. Lejjebb, balfelől az öntőkatlant látjuk, mely a matricasor elkészültekor az öntőformával egyetemben neki-hajlik a matricasornak, megönti a maga ólomsorát, és aztán visszavonul az eredeti állásába. A matricás pálcikáknak elosztása a kosár fölemelésével történik.

városban tipográfiát s együttesen 60–70 szakmunkást foglalkoztattak. Most 18 ott a nyomdák száma, összesen vagy 50 szakmunkással. Komáromban a Szigler-féle tipográfia a kilencvenes években még megvolt, bár nagyon összezsugorodott állapotban. Most az Unió Nyomdai Szövetkezet nyomdája ott a legnagyobb, 11 szakmunkással a tavalyi nyáron. Nagykanizsán öt nyomda is megélt egymás mellett a kilencvenes években; most csak kettő van belőlük, de csak az egyik számottevő: a Közgazdasági Rt. tipográfiája 11–12 szedővel és gépmesterrel. Kaposváron a Somogy megyei Nyomda Rt. meg az Új Somogy Nyomda Rt. a legtöbb szakmunkást foglalkoztató nyomdák. Pécsen a századvégi 4 nyomda helyében most 16-ot találunk. A 4 nyomdában akkor 40 szakmunkás dolgozott; a 16-ban most 46. Kecskeméten az első nyomdát megalapító Szilády Károly utóda Lajos nem sokat törődhetett a vállalattal, mert az már a világháború idejében megszűnőben volt. Most a Hungária-nyomda és a Részvénynyomda a város jelentékenyebb tipográfiái. Makó városában Gaál László még 1856-ban, Neumann József pedig 1866-ban alapított közepes arányú tipográfiát. Most a „Makói Friss Ujság” nyomdája és a Makói Könyvnyomda a számottevőbbek, egyenként 7–8 szakmunkással. Békéscsabán jó színvonalú nyomdája van a bécsi grafikai főiskolát végzett Tevan Andornak. Rimaszombatban az akkor még ifjú Rábely Miklós 1875-ben alapította meg a tipográfiáját. Kilencven-egynéhány esztendejével most ő Magyarország legöregebb aktív nyomdája. Sátoraljaújhelyen jelentős vállalat volt Boruth Elemér 1863-ban alapított Zemplén-könyvnyomdája. Az alapító halála után özvegye fölhozta az egész tipográfiát Budapestre; Újhelyt

azonban az idők folyamán újból létesült egy Zemplén-Nyomda Rt. – Nyiregyházán 1879-ben alapított, jelentős nyomda volt a Jóba Eleké; olykor 10–12 munkás is dolgozott benne. A „Szabolcsmegyei Közlöny” nyomdája (1872) és a Píringer Jánosé (1884) szintén foglalkoztatott néhány embert. Most 7 nyomdája is van a városnak, de összevissza csupán 10 alkalmazottat jelez bennük a statisztika. Az ungvári tipográfiák száma a század vége felé 3 volt: az 1862-ben alapított Székely és Illés, az 1889-es Jäger Bertalan és az 1890-ben létesült Lévai-féle nyomda. Szakmunkásaik száma 14 volt. Most 8 tipográfiája van a városnak, összesen 16 főnyi munkáslétszámmal. Legjelentékenyebb a nyomdák közül a Földesi Gyuláé. Munkácson az 1880-ban létesült Kárpát-nyomda volt az első és legjelentékenyebb. Most van a városnak nyomdája 9 is, de szakmunkás vajmi kevés dolgozik bennük.

... Amikor e sorokat írjuk: 1940 Kisasszony napját mutatja a kalendárium. Kelet felől döngő lépések hangját hozza a rádió: honvédeink Kolozsvár felé menetelnek. Trianon megdőlt, Magyarország újra életképes. Ha a nagy átok: az ősi gyűlölködés és belviszály nem köti gúzsba legjobbaink erejét, s mindenki zavartalanul hódolhat a becsületes, jó munkának, idővel talán csak mint rossz álmra tekinthetünk vissza a párizskörnyéki békediktátumok óta eltelt húsz esztendőre. S akkor nyilván a magyar nyomdaipar is kiheverheti a legutóbbi negyedszázadban kapott sebeit.

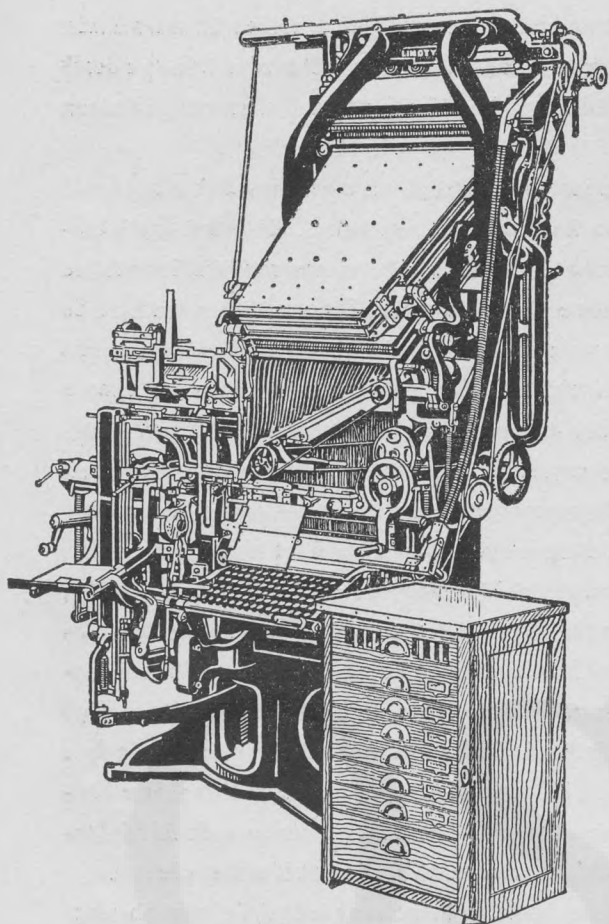
Az 1867-iki kiegyezéstől számítottó 73 esztendő alatt többször is érte nehéz megpróbáltatás a magyar nyomdaipart. Az első ilyen megrázkódtatás a bécsi „krach” nyomán jelentkezett 1873-ban, amelyet azonban a szolidabb nyomdavállalataink még eléggé töretlenül kiállottak. Borzalmas cézúrát idézett elő ezután iparunkban a világháború mingyárt a legelején, majd pedig az idegen megszállások és a trianoni békeparancs következtében. Sok volt az elesettünk az 1929 után bekövetkezett nagy válság idején is. Iparunk organizmusa azonban – hála a nyomdászintézmények főnöki és munkási sorban levő, hozzáértő és lelkiismeretes irányítóinak –, ha meg is sínylette a rázúdult csapásokat, nem pusztult belé egyikbe sem. Vajha a román rabság megszűnte újabb, termékeny korszakot jelentene a magyar nyomdaipar számára is!

A magyar könyvnyomtatás történetében 1550 óta oly nevezetes helyet elfoglaló Kolozsvár városának a nyolcvanas évek derekán mindössze 5 nyomdája volt vagy 35 szakmunkással. 1918-ban már 13 a nyomdák száma; a szakmunkások száma pedig – szedőké, gépmestereké és öntőké – a 100 körül járt. Csupa jó magyar érzésű, a nyomdászegyesület nevelte önérzetes munkás, akiket Kolozsvárt, az erdélyrészi magyar irodalom eme fellegvárában eléggé jól foglalkoztattak. A román megszállók úgy igyekeztek a Kolozsvárról széjjeláradó magyar kultúrszellemet ellensúlyozni, hogy ők maguk is nyomdákat alapítottak e városban, román-nyelvű lapokat és könyveket adtak ki, s ha kellett, még a regátból is hozattak románul jól értő szedőket. Ennek tulajdonítható, hogy a kolozsvári könyvnyomdák száma 1930-ig 36-ra emelkedett, a szakmunkások száma pedig a 280-at is fölülütötte. – Másik kultúrközpontja a most visszaszerzett országrésznek Nagyvárad városa, ahol a nyomdák száma 1887-ben mindössze 4 volt; 1898-ban 11, bennük 43 szakmunkással; 1918-ban szintén 11, de már 93 szedővel, gépmesterrel és öntővel. A románok itt is ráfeküdtek a magyar kultúrintézményekre és a nyomdászatra; lapokat és nyomdákat alapítottak, úgyhogy a váradai tipográfiák száma 1929-ben 19-re emelkedett. A szakmunkások létszámában azonban nem állott be arányos növekedés: 1929-ben a dolgozó szedők és gépmesterek számát 114-ben állapítja meg a statisztika. Szatmárnémeti 5 nyomdájának 1898-ban 13 szakember alkalmazottja volt; 1918-ban 17; a nyomdák száma 1930-ig 11-re emelkedett, az ebben foglalkoztatott szakmunkásoké 26-ra. Nagykároly 3 nyomdájában 5-en dolgoztak 1898-ban; 1929-ben 8-an. Máramaroszigeten 1869-ben részvénytudomány alakult. 1918-ban volt e városban 5 nyomda 9 szedővel és gépmesterrel, 1930-ban 6 nyomda 13 szakmunkással. A túlnyomóan német lakosságú Besztercén 3 nyomda volt 1918-ban, mindössze 6 betűszedővel; 1929-ben 4 nyomdában 15-en dolgoztak. Désen 3 nyomda volt 1918-ban, s ugyancsak 3 volt 1930-ban, 7 illetőleg 6 szakmunkással. Székelyudvarhelyt Becsek Dániel alapított 1869-ben tipográfiát; 1898-ban 4 szakmunkása volt. 1929-ig a nyomdák száma 3-ra, alkalmazottaiké 10-re emelkedett. Csíkszeredán 1930-ban 2 nyomdában 6-an dolgoztak; Szászrégenben 2-ben 5-en; Sepsziszentgyörgyön a Jókai- és Móricz-nyomdákban összesen 8-an; Szilágysomlyón 2-ben

7-en; Zilahon 2-ben 8-an; Nagybányán 3 nyomdában 15, Marosvásárhelyt 5 nyomdában összesen 21 szakmunkás. Az utóbbi városban a református kollégium 1785-ben alapított nyomdájának a hetvenes évektől kezdve 1895-ig a derék Imreh Sándor volt az igazgatója, kit a kötőjelek kérdéséről írt füzetkéért „divíz-irtó”-nak nevezett el a nyomdászhumor.

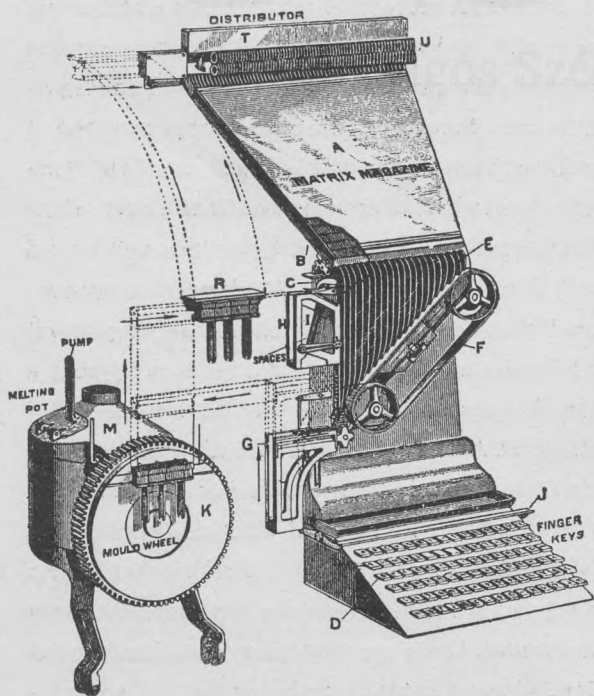
* * *

A nyomdaipar technikai fejlődése. A nyomdászet mai roppant fejlődöttségének a gépek voltak a hordozói. Az emberiség mostani nyomtatványszükségletét a Gutenberg-féle fasajtók milliói sem tudnák előállítani. Így is csodálatos, hogy jó háromszázötven esztendőn át alig is történt lényegbe vágó újítás a mainzi mester sajtóján. (Ismertetése a 20–23. oldalakon.) Valamicskét javítottak rajta a németalföldi Blaeu a 17-ik és a párizsi Didot a 18-ik században, de nagyjából olyan maradt a kézisajtónk, aminőnek a 7. és 70. ábrák mutatják. Lényegbeli változást azonban még az sem jelentett rajta, hogy Stanhope lord a 19-ik század elején vasból készítette el, mégpedig dupla-formátumosra a maga kézisajtóját. Ennek nyomában egész sora keletkezett a jobbnál jobb, többnyire angol és amerikai gyártmányú vassajtóknak. Amerikaiak voltak: a Ruthwen- és a sasos Columbia-sajtó; angolok: a Cooper, Hopkinson, Cogger és Hagar nevére elnevezett kézisajtók. Nálunk többen használták a bécsi Löser vassajtóit is. Az első valóban nagy újítás azonban csak 1812 körül következett be a sajtón, amikor König Frigyes áttért a nyomótalpas, másként tégelyes nyomtatás rendszeréről a hengeres nyomtatásra. Ő volt a megalkotója a nyomdagépek közönségesen gyorsajtónak nevezett, szélteben elterjedt új típusának. König a németországi Eislebenben 1774-ben született, s némi gimnáziumi iskolázás után nyomdász pályára lépett. 1790-től fogva a híres tipográfus Breitkopf Immánuelnél dolgozott Lipcsében. 1806-ban Londonba ment, ahol egy Bensley nevű gazdag nyomdászmesterrel szerződést kötött egy újfajta, nagy nyomtatóképességű sajtónak a megépítésére. Ezzel a gépével 1810 szeptemberében készült el. Gőzhajtásra berendezett hatalmas tégelyes sajtó volt ez (71. ábra), tehát ugyanolyan alapeszméjű, mint az eddig is használt kézisajtók. Az ezeknél szokásos kézimunkának nagyrésze azonban mechanikus úton ment végbe a König gépénél. A forma befestékezése például bőrhengerekkel történt. A sajtófordó meg a ráma önmagától nyitódott s csukódott. Az ívek ki-berakását két ember végezte. König Frigyes nem nagyon volt megelégedve a maga nagy, túlságosan komplikált tégelyes gépével. Egyszerűbb megoldást keresett. A tégely helyett hengerrel való nyomtatásra gondolt. Az ilyesminek az ideája nem volt már új dolog, hiszen az angol Nicholson 1790-ben szabadalmaztatott is hasonló dolgokat. A szabadalmi rajzok egyike a közönséges gyorsajtónak, másika pedig a rotációs gépnek foglalta magában az egész teóriáját. Az eszmétől a kivitelig azonban nagy út van ám. Tapaszthalhatta ezt Nicholson is, aki később megvalósíthatatlanoknak mondotta a maga szépen megrajzolt gép-ideáit. König Frigyesnek is tömérdek fáradságába került a lapos formáról nyomóhengerrel nyomtató új sajtónak a megalkotása. Talán nem is sikerült volna dűlőre vinnie a dolgot, ha nem kap egy kitűnő munkatársat a württembergi származású Bauer mechanikus személyében. Kettejük vállvetett iparkodásának azonban sikerült az összes nehézségeket legyőznie, úgy hogy 1812 december havában megszülethetett végre a szó szoros értelmében vett legelső gyorsajtó (72. ábra). Mai szemmel nézve, furcsa s nagyon komplikált valami volt ez a gép. Mindamellet nagy szenzációt keltett a londoni nyomdászmesterek s lapkiadók körében. Walter kiadó, a „Times” tulajdonosa, mingyárt két kettős gyorsajtót (74. ábra) rendelt meg Könignél, ki két év leforgása alatt elkészült mind a kettővel, úgyhogy a „Times” 1814 november 29-iki száma már rajtuk nyomtatódhatott. A nyomtatótechnikának ilyen módon új alapokra helyezése maga után vonta a további fejlődést és az újítások egész sorát. Az első gyorsajtót Königék mihamar leegyszerűsítették a mai formájára (73. ábra). Már 1814-ben megtervezte König a maga készet nyomtató, közönségesen használt szóval komplett gyorsajtóját (75. ábra), amelyen az ív – mire a sajtóból kiért – mind a két oldalán telenyomatódott. 1816 őszére elkészült ez a gép is. 1817-ben pedig az első kéttúrás gyorsajtó is (76. ábra) megkezdte a maga munkáját. A rövidlátó üzleti felfogású Bensley csak a maga számára akarta megengedni a gépek építését, hogy ezek segédelmével agyonkonkurrálhassa a többi londoni könyvnyomtatót. König gyorsajtóját más mechanikusokkal igyekezett utánoztatni, s az imígy készült gépeket a maga hasznára eladogatni. König ezen elkeseredve, 1817 augusztu-

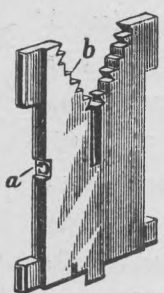
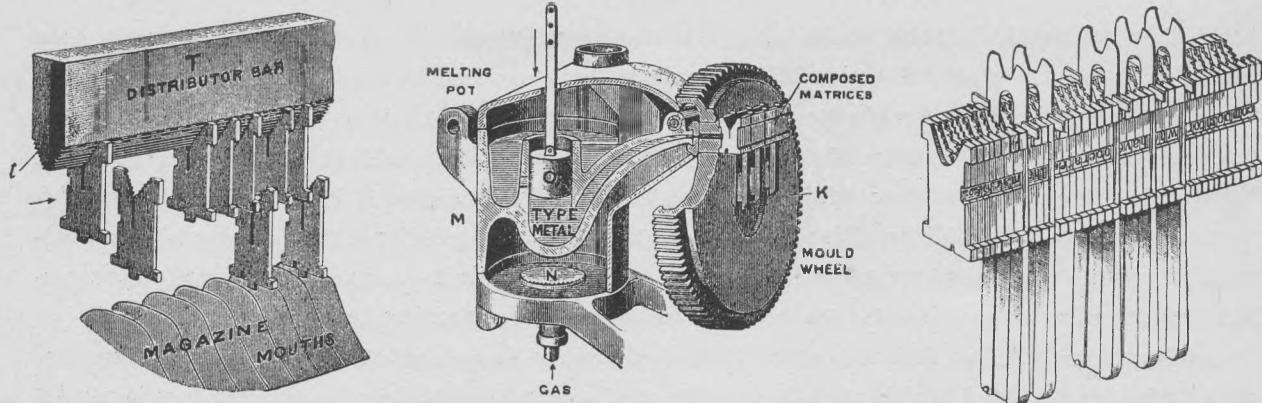

sában otthagyta Angolországot, lemondva ezzel az ottani munkálkodásának minden gyümölcséről. Angolországból hazavitorlázva, Würzburgban telepedett meg König Frigyes. E város mellett volt a prémontrei szerzetesek egykor híres, de a rend föl-oszlatása miatt akkor pusztán álló kolostora. König ezt megvásárolva, gépműhelyt létesített ott, amihez megszerezte Bauer hozzájárulását is, aki már a rákövetkező évben, 1818-ban jól begyakorolt angol munkásokkal sietett a segítségére.

König és Bauer 1830 körül készült gyorsajtói alapjukban véve már ugyanolyanok voltak, mint aminők a mostaniak. (73. ábra.) A sárgarézből vagy öntöttvasból készült nyomóhenger átmérője redukálódott, s a henger egyszersmind elveszítette a tégelyes sajtóra emlékeztető alkotó részeit: a földket és rámákat. Az e korból való König-féle gyorsajtók nyomóhengerei is már nagyjából megegyeznek a mai gépekével: két mélyedés van rajtuk, az egyikben az ívfogók s a borítás leszorítására kamókkal ellátott elülső rúd van, a másikban a borítás leszorítására való hátsó rudat látjuk. A mélyedések két különböző nagyságú részre osztják a nyomóhenger fölületét; a nagyobbik ezek közül a nyomtató fölület. A nyomóhenger kiegészítő részéül tekinthető az úgynevezett fölfogó villa, amely a nyomóhengert a nyomtatás megtörténte után oly helyzetbe állítja meg, hogy a forma alatta visszacsúszhasson. A taliga is már a mai formájában volt meg a König Frigyes gépeinél. A gyorsajtónak ama részét nevezzük így, amelyre a szedésformát helyezük. Egyik vagy – ami még jobb – mind a két oldalán fogasrúd van, mely a nyomóhenger fogaskerekébe kapaszkodva, ezt éppen olyan gyors mozgásra készíti. A taligát a fötengellyel s ennek révén a lendítőkerékkel is összeköttetésben álló tolórúd mozgatja. A mozgás rendszerét járatnak nevezi a könyvnyomtató. Az első gyorsajtók ú. n. gerebenes járatúak voltak; ezt a mechanizmust

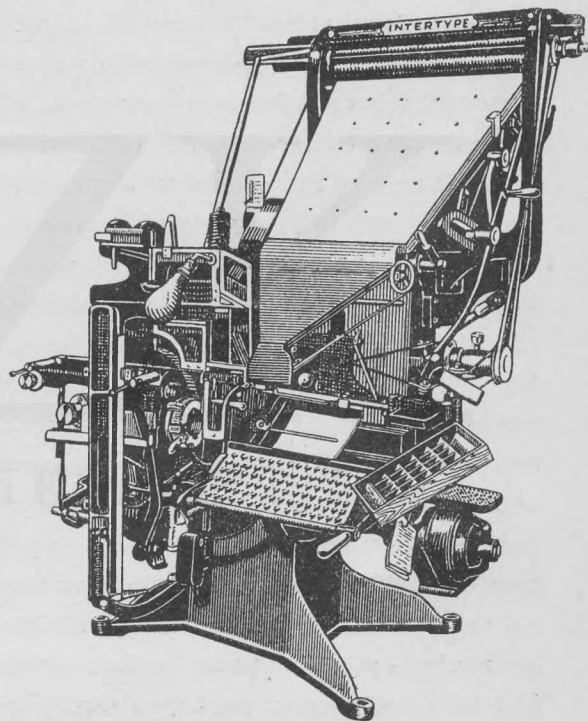
95. és 96. ábra. Fönn a Linotype soröntő szedőgép egy újabb, 11-es számú „négymagazinos” modelljének a képe. A Linotype első modelljel egymagazinosak voltak, vagyis egyetlen betűnagyságot (mondjuk borgiszt) lehetett rajtuk szedni. 1907-től vannak már két-, 1910-től kezdve hárommagazinos Linotypeek, sőt újabban már négymagazinosakat is gyártanak, főleg az amerikaiak számára. Az alsó képünkön látható: a Linotype matricatára (matrix-magazine), billentyűzete (fingerkeys), osztószerkezete (distributor), olvasztóüstje (melting pot) és öntőkereke (mould wheel). A nyilacskák meg a pontozott vonalak mutatják a matricasor útját. A billentyűnyomásra kikapcsolódott matrica az „A” magazinzóhoz az „E” vezetőcsatornák valamelyikén az „F” szíjra csúszik, amely a „G” sorjázóhoz viszi. Itt kialakul s megfelelő szélességre záródik a matricasor. A szóközökbe való kizáró ékek a „H-I” tartójukból csúsznak közbe. A kizárt matricasort már most az első ú. n. elevátor fölemeli s a „G” fölött vízszintesen fekvő nyíl irányában az öntőkerek fölé, majd onnan lefelé viszi s a kerék felső falán – mint látjuk – megállapodik vele. Az öntés megtörténvén, a sor megint fölemelkedik a felső vízszintes nyíl helyéig, ahol a kizáró ékek kikapcsolódnak belőle, a matricát pedig az „R” második elevátor megragadja s fölviszi az osztószerkezetig.

97-99. ábra. Balról a Linotype-matricák elosztódása. A már leöntött matricák az ú. n. osztóléchez (distributor bar) emelkednek, s fogazatokon lógva, ottan csúsznak végig mindaddig, míg a maguk tartójának szája (magazine mouth) fölé nem érve, a lécszarnyokból kikapcsolódnak s lepottyannak a maguk helyére. – Középpütt a Linotype öntőkészüléke. A kizárt matricasor (composed matrices) az öntőkeréken (mould wheel) az öntőkazán (melting pot) öntőszájára elé kerül, ahol az „O” nyomószivattyú dugattyújának lefelé nyomódása következtében folyós betűfém (type metal) lóvelődik az öntőformába. – Jobbról a Linotype matricasora a szavak közt lévő kizáró ékekkel, melyek billentyűnyomás következtében foglalják el helyüket. Az ékek föltołodása következtében záródik ki a sor.

100. ábra. A Linotype soröntő szedőgép matricája. A matrica képét „a”-nál látjuk; a „b”-nél látható fogazás mind a kilencven matricánál különböző. A matricákon általában két betűké van: a felső a rendes szedés betűjét mutatja, az alsó a kiemelő betű (kurzív, félkörvív típus stb.) képe. Ha a szedő azt akarja, hogy a sor bizonyos szavaiban a matrica alsó, tehát kurzív betűképe öntődjék le: mindössze csak egy fogantyút kell neki lenyomni.

most már csak a francia, angol és amerikai gépek némelyikén alkalmazzák. Königék helyette mihamar áttértek az ú. n. vasutas rendszerre, amelyet sínek jellemeznek; a fundamentumot hordó négy- avagy hatkerekű kocsi ezeken futkos ide-oda. Az ú. n. körjáratos hajtási rendszert Bauer A. F., König Frigyesünknek hív társa s barátja találta föl 1840-ben. A festékező szerkezet is jelentékeny változtatásokon ment át a König és Bauer féle gyorsajtókon. A bőrhengerek helyett masszából valóknak alkalmazását már König is átvette 1817 óta a fölhalálól Forster és Harrildtól. A kirakó szerkezetet csak a negyvenes években találta föl a berlini Sigl-gyárnak egy Hansen nevű mechanikusa. Napier 1824-ben olyan gyorsajtót épített, amelyen már az ívfogók is rajta voltak. Ezt az újítást rövidesen alkalmazni kezdték az összes gyorsajtóknál. Applegath 1826-ban a festékezőre vonatkozó újításokat szabadalmaztatott. Három festékező és három dörzsölő hengere volt; az utóbbiak ferdén feküdtek, s ennek következtében jobban széjjeldörzsölték az asztalon a festéket. Ugyancsak Applegath és Cowper 1827-ben négy-nyomóhengeres nagy gyorsajtót készített a londoni „Times” nyomdája számára. Az ő óriási gépét is fölülmulta nagyság dolgában a Hoe-féle „Mamutajtó”. (78. ábra.) Az ilyenfajta gépszörnyetegek az újságy nyomtatás gyorsításának célját szolgálták. Igen jelentős mennyiségeket tudtak produkálni, de a haladás útja mégsem az általuk megadott irány felé vezetett. „Végnélküli” papiros és félkörös lemezek

101. ábra. Az Intertype sorokat öntő szedőgép. Miként látható: külsőleg ez a gép nagyon hasonlít a Linotype-hez. A matrica, a matrica-tár, a szedés útja, a sorzárás, az öntés és osztás lényegében ugyanolyan, mint a Mergenthaler gépénél. A részletek dolgában azonban már igen sok különbség van, mert bár az Intertype jórészt a Linotype lejárt szabadalmainak a fölhasználásával készült: az alkotó részek száma jóval kevesebb rajta. Azonfölül a gép minden porcikája normalizálva van, s ennél fogva például az egymagazinos Intertypet szükség esetén könnyen át lehet építeni két- vagy hárommagazinosra. Az egymagazinos Intertypének „A” modell a jelzése; a „B” modell kétmagazinos, a „C” jelzésű hárommagazinos; a „C-s-m” jelzésű modellnek a három egymás fölébe helyezett magazinnal kívül egy oldalsó magazinja van címek s hirdetések számára. Az aránylag még ifjú éltű Intertype eddig vagy tizenöt-húsz ezer példányban terjedt el a földkerekség minden tájékának a nyomdáiban. (A Linotypeek száma nyolcvan-kilencvenezzerre tehető.)

használata, vagyis a rotációs nyomtatás elvének teljes és következetes érvényesítése nélkül nem lehetett volna a mai viszonylagos tökéletességig eljutni. A végnélküli papiros az 1820-as évektől kezdve mindenkinek korlátlan mennyiségben állhatott a rendelkezésére. A papirosstereotípiát 1829-ben találta föl Genoux, s pár év alatt közismertté lett. A matrica meghajtása és félkörös lemezeknek öntése: nem igen járhatott immár különösebb nehézségekkel. Mégis sokáig, 1863-ig tartott, mire az első valódi rotációs gépet meg tudták csinálni. Ezt a gépet (l. 79. ábra) 1863-ban szabadalmaztatta az amerikai Bullock William. Gépe félkörös stereotíplemezekről végnélküli papirosra óránként hétezer, illetőleg duplán véve – ugyanis egykettőre kettőzött szerkezetűvé tették ezt a gépet – tizenégyezer ujságpéldányt nyomtatott óránként. Bullock maga áldozata lett a rotációsának: munka közben belecsúszott, s a gép agyonúzta.

König Frigyes, Applegath, Hoe, Bullock és a többi föltalálónak a könyv- és ujságyomtatás gyorsítása és tökéletesítése volt a közös célja, s e végből általában terjedelmes, nagy szedés- vagy stereotíp-formákat magukba fogadó gépeket szerkesztettek. A könyvön és ujságon kívül azonban egyébféle nyomtatvány is van a világon: az apró „akcidenciák” tömege, névjegyek, meghívók, gyászjelentések stb., amelyek már a tizenkilencedik század közepe felé is jócskán adtak munkát a tipográfusnak. Az ily apró nyomtatványokat azonban igen megdrágította a nyomtatás körülményessége vagy hosszadalmas volta. Így például száz darab vizitkártyának az elkészítése nem volt akkoriban oly egyszerű dolog, mint mostanában. Még ha kézisajton nyomtatták is: sok előkészítő, egyengető stb. munka volt vele, s a nyomtatás bizony elég lassú tempójú volt. Nagyformátumú, drága gyorsajton nyomtatni egy-egy csöppke névjegyet: ez meg éppen hajmeresztő volt a praktikus nyomdászember szemében. Nem csoda, hogy a század közepén már ilyen irányú technikai várakozásoktól is terhes volt az idő. 1853 körül két amerikai német ember: Weiler s Degener végre kitalálta azt a gépecskét, amire kis-tipográfusainknak olyannyira szükségük volt. Ők maguk „Liberty-sajtó”-nak nevezték el a gépüket, amely „amerikai sajtó”, „taposó gép”, meg egyéb címenek igen gyorsan elterjedt világszerte. (82. ábra.) De mert a Liberty-sajtók gyöngye nyomásfeszültségük miatt nem voltak alkalmasak tömöttebb szedésformák nyomtatására, Gally Merrit John megalkotta a maga jóval szilárdabb tégelyes sajtóját 1869-ben (83. ábra). Ennek igen sok jól használható változata készült el azóta. Erősebb példányai cartonnage-munkára is alkalmasak.

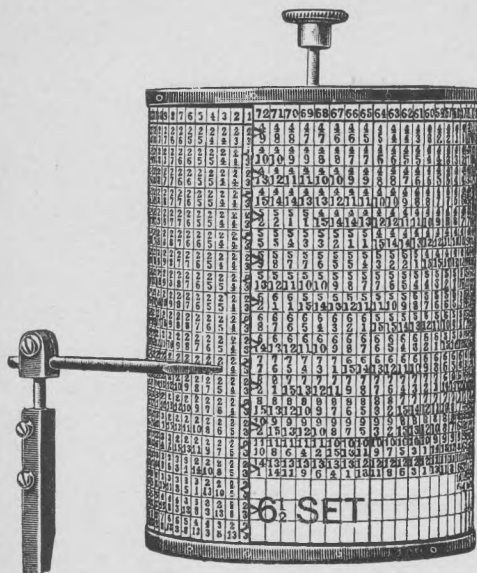
A nyomdasajtót – a vasból való prést s a gyorsajtot – jó ideig a külföldről vásárolta a magyar tipográfus, bár itthon is meg-megpróbálkoztak a csinálásukkal. Részben vasból meg sárgarézből készítette Falka Sámuel kézi sajtóját az Egyetemi Nyomda számára. 1846 körül a pesti József-hengermalom ügyes gépésze, Vankó Dániel kezdett foglalkozni nyomtató sajtók készítésével. Vasból csinált kézi prései igen jók voltak; a debreceni nyomda is vásárolt belőlük kettőt. 1848 nyarán pedig Vankó készítette a bankjegynyomda kis sajtóit. Vankó Dánielt Kossuth ekkoriban a bankjegynyomda gépészévé szerződtette. Ebben a minőségében elkísérte a nyomdát Debrecenbe is, itt azonban 1849 tavaszán hirtelen meghalt. János nevű fia igyekezett az örökébe lépni, sőt 1854 körül a debreceniek számára gyorsajtot is merészkedett csinálni, ami azonban – mi tagadás benne – gyöngye egy alkotás volt. Jó gyorsajtot készített azonban 1857 után Vidacs, majd Röck István pesti gépgyára. Kár, hogy a speciális osztrák meg német gyárak konkurenciáját Röckék csak vagy tizenöt évig bírták. A nyolcvanas évektől kezdve – nagyobb arányokban és jelentős exportra is dolgozva – Wörner J. és Társa foglalkozott nálunk nyomdagépek gyártásával. E cég utóda a mostani Lang-gyár.

A közönséges gyorsajtotokat illetően újabb időkben főleg az alkotó részek javítására s a gépnek nagyobbá, tömörebbé, szilárdabbá tételére irányult a gyárosok törekvése. A papirosformátumok nagyobbodtak: dupla tizes, dupla tizenkettes és dupla tizenhárom alakok kerültek az idők folyamán kereskedelembe és sokhelyt elég gazdaságosnak mutatkozott a nagyformátumos gépek beállítása. Alkalmazkodni kellett az újmódi illusztrációhoz: az autotípiához is, aminek a nyomtatása pedig csak szilárd, igen erős gyorsajtokon történhetett teljesen kifogástalanul. Hogy ez mit jelent, elképzelhető két számadatból is: A közönséges szedésforma nyomtatása hozzávetőlegesen 16–17 atmoszférás nyomással történik, míg a nehéz autotípiás formáról való kifogástalan nyomtatás 47–48 atmoszférányi nyomásfeszültségen alul nemigen megy. A különbség tehát jó háromszoros. A nyomtatás gyorsítása főleg az önműködő ívberakó készülékek alkalmazása

útján vált lehetségessé. A rotációs gépek építése terén is folytonos a haladás. Az alkotó részek kifinomodtak, tökéletesültek, a nyomtatás mind biztosabbá s gyorsabbá lett az új rotációsokon. A tipográfiai színes nyomtatásra is vannak már kifogástalanul dolgozó rotációs gépek (81. ábra). A gazdaságosság követelményei pedig létrehozták az ú. n. rotációs „aggregátum”-okat, amelyek a régibb ikres meg háromszoros rendszer továbbfejlesztett formái. Van olyan aggregátum, amely 16 papirostekerccsel nyomtat óránként 640.000 példány teljesen kész nyolc-oldalas lapot, de ha kell: a roppant kolosszusnak egy-egy nyolcada külön is járatható, ami megfelelő költségmegtakarítást jelent.

A könyvnyomtatói mesterség és művészet keretébe tartozik a betűöntés, amelynek őstörténetét a 23–26. oldalakon méltattuk, s egyszersmind illusztrációkat is adtunk hozzája (8. és 30. ábra és sok hasonmás). Közel négy évszázadon át igen egyszerű eszközökkel, majd hogyanem kézimunka útján történt az ólombetűk előállítás. Nagyobb fokú mechanizálódás e téren csak 1838-tól számítható, amikor a newyorki Bruce Dávid föltalálta a maga betűöntőgépét. Ezzel már hatszor annyi betűt öntöttek, mint amennyi a régimódi kéziműszer idején rendes átlag volt. Következett 1862-ben a kész betűt öntő, vagyis „komplett” gép föltalálása a londoni Johnson által. Ez a gép a betűt önmagától önti, a csingákat letördeli, az öntési maradványokat eltávolítja, a betűt megcsiszolja, pontos magasságúra gyalulja és sorrendben felszedi, szóval mindazt a munkát egyedül végzi, amit a Bruce-féle öntőgép a segéd munkásokkal egyetemben sokkal lassabban teljesít. Ennél a Johnson-féle gépnél jóval tökéletesebb komplett gépeket gyártott a nyolcvanas évek elejétől fogva a párizsi Foucher, majd pedig 1885-től kezdve a berlini Küstermann. A fejlődés további fokán „dupla komplett” és „szupra” gépeket kezdtek gyártani, sőt Amerikában megcsinálták a rotációs betűöntőgépet is, amire azonban a mai szedőgépes világban már aligha lehet szükség. Természetes, hogy a komplikált öntőgépen kívül egész sereg technikai vívmány is rendelkezésére áll az újabbkori betűöntőknek, így egyebek közt a matricák készítésénél annyira hasznos galvanoplasztika is. Magyarországon a betűöntés mint önálló művészet és ipar a régebbi időkben nemigen verhetett mélyebb gyökereket. Nem volt hozzá elég nyomdánk. Pedig itt élt köztünk Európa legjelesebb „fúzor”-ja, vagyis betűöntője, Tótfalusi Kis Miklós a 17. század utolsó tizedében Kolozsvárt. Akadt fúzor azonban őutána is Erdélyországban. Szatmári Pap Sándor, Páldi Székely István, Farkas István, Kapronczai Nyerges Ádám: mind-mind jól értették a nyomdászat emez ágazatát is. Békfalvi Falka Sámuel, az eladásra is dolgozó budai Egyetemi Nyomdának nagy hírű öntő mestere (1798–1822) szintén erdélyi származású ember volt. A 18. század vége felé Pozsonyban is volt megrendelésre dolgozó kisebb arányú betűöntő-műhely; Zocher Antal volt a mestere, ki 1810-ben Pestre telepedett át, 1850-ig munkálkodva itten. Utóda Schmidt Károly lett; 1863-ban Kammersberger Gyula, 1874-ben Mika János vette át a műhelyt; vállalatának rövidesen „Fischer és Mika” lett a cége. Önálló betűöntő volt Pesten Wolf János is, kinek öntődéje a hatvanas évek végén az Athenaeum birtokába került. Házi, csak a saját tipográfiája számára öntőgető betűöntődéje van most Budapesten majd mindenik valóban nagyszabású nyomdaintézetünknek; eladásra – Fischer és Mika kisebb öntődéjének 1910 körül való megszűnése óta – csak az 1889-ben alapított Első Magyar Betűöntőde Rt. dolgozik. Ez azonban igazán nagyarányú vállalkozás, hatalmas gépparkkal és minden modern segítőeszközzel is felszerelve, úgyhogy békés időkben széleskörű exportlehetőségek is nyílhatnak számára.

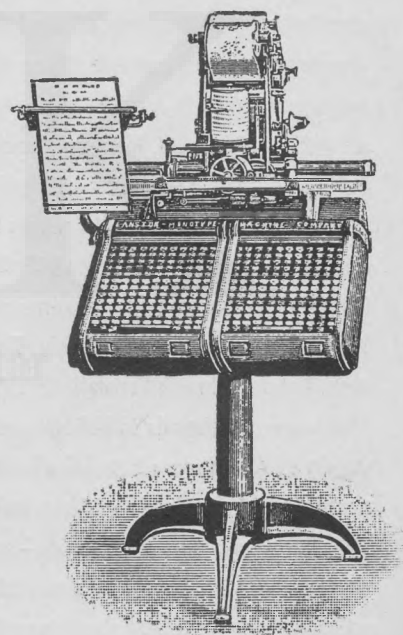
A stereotipálásról is volt már szó könyvünk 25. oldalán, mint régi közismert technikáról. Szedés stereotipálásával azonban csak vagy kétszáz esztendeje próbálkoztak. A 18. század végén találták föl a „gipsz-stereotípiát”, 1829-ben a „papirosstereotípiát”. Csakhamar közkeletűvé vált mesterségünk eme része. Legnagyobb volt a jelentősége a hírlapok előállításánál; a rotációs nyomtatásnak ugyanis a félkörös lemezek megönthetése volt az egyik fő-fő feltétele. A napilapoknál újabban arra irányult a szakemberek törekvése, hogy mentől jobban gyorsítsák az ujságstereotipálás munkáját, amiből tehát igyekeznek mentől több fogást géppel, automatikusan végeztetni. Van is már több ilyen automatánk, amelynél az öntőpalackba illesztve a matricát, az öntőpalack néhány másodperc alatt megtelik folyós fémmelel. Majd hideg víz hűti le az öntvényt, mely ekkor egy hengerre kerül, ahol a matrica leválasztódik róla, majd a csingák levágódnak, a szélek „facettásra” gyalulódnak stb., szóval a lemez nyomta thatóvá szabatosítódik.

102. ábra. Az egyes betűket öntő Monotype szedőgép kizáródobja. Az amerikai Lanston által szerkesztett Monotype legkülönbözőbb gépek között, amelyek egyes betűket szednek és öntenek, s ezért már eddig is sok ezer példányban terjedt el a földkerekségen. Ez tulajdonképpen két külön gépből áll. Az egyik (103. ábra) valamely szedő által kezelve, előkészíti a munkát a második gép (105. ábra) számára, amelynek kezelését egyetlen tanult betűöntőre kell bízni. Mind a két gép sűrített levegővel dolgozik, az öntőgéphez ezenkívül csekélyebb mértékű villamos vagy egyéb hajtóerő is kell. Az első gép (103. ábra) külsőleg hasonlít az általánosan használatban levő írógépekhez, csak hogy azoknál jóval nagyobb. De már a szerkezete más: csupa finom rúgóból, csőhálózatból, acél fogaskerékből, rúdából és karból áll. Fontosabb alkotórészei a billentyűzetek kivételével: a harmincegy kartonlyukasztó pálcika, a sormérő és a számokkal tele nyomtatott – itteni ábránkon látható – kizáródob, amely utóbbinak segítségével történik a szóközök egyenletes megállapítása és a sorok kizárása. Ez a Monotype írógépének billentyűzete fölött elhelyezett kizáródob legérdekesebb része a gépnek. Billentyűzés alkalmával a dob előtt levő mutató egy fogasrúd közvetítésével annyi kockamagasságra szökik föl, ahány szó a sorban van. Amikor aztán a szedő a kellő végigbillentyűzést csöngettyűhang figyelmezteti a kizárás műveletére: a dob a neki megfelelő billentyű megnyomtatására annyira fordul, amennyire a sor kizáró szerkezetnek fogasrúdját a sor végén megengedi. A szedő mármint a számmutató segítségével a dobban ú. n. „set”-egységekben leolvashatja: hány kizáróegység fér a sor szóközéibe s mely billentyűket kell még megnyomnia, hogy az öntőgép majdan a kellő szélességű sorzáródarabokat öntse meg. Mindez természetesen csak úgy lehetséges, hogy minden egyes Monotype-betűnek a vastagsága „szisztematikus”: az 5 és 18 tizenhatszáz négyzet közé eső vastagságnak valamelyike, tehát a gépnek itteni bemutatott számlálószervezete által egységekben összehadható. Éppen ezért oszlopos szedésnek meg egyéb táblázatos munkáknak a szedésére is jól használható a Monotype.

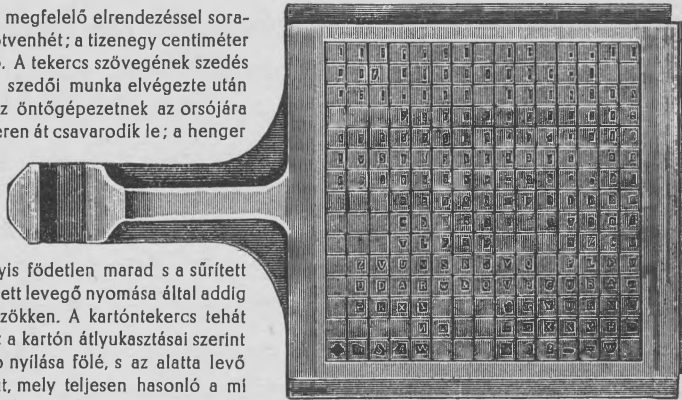
A nyomdászat legújabb korszaka a maga tömérdek szaktechnikai újdonsága közt meghozta a szedőgépet is. Mint majd minden jelentős találmány: a modern szedőgép is egész fölhalálói nemzedékek agyamunkájából épült föl; aki a találmány hasznát learatta: már jobbára csak igen ügyes kompilatori munkát végzett. A Linotype meg a Monotype csuda apparátusain ott fénylenek a száz éve élt névtelen fölhalálók izzadság-csöppjei is. A szedés gyorsítására irányuló találmányokat az alapeszméjük szerint több csoportra osztályozhatjuk. Vannak olyan szerkezetek meg berendezések, amelyek: a) logotípiák útján igyekeznek könnyebbíteni s gyorsítani a betűszedőnek a munkáját; b) kisebb betűsorzó, rendező, kizáró meg elosztó készülékek és munkagyorsító berendezések; c) matricákat és betűket sajtoló, ú. n. mechanostereotípiái szerkezetek; d) jobbára közönséges öntődei betűkkel dolgozó ú. n. tulajdonképpeni betűszedő gépek; e) matricákat egymás mellé sorzó és róluk sorokat öntő gépek; f) oly gépek, amelyek valamely írógépen lyuggatott avagy más módon előzetesen preparált kézirat után jóformán automatikusan szednek vagy öntenek egyes betűket; a g) csoportba számíthatjuk a fotografálás segítségével dolgozó Luminotype-féle gépeket, a nyomtatással kapcsolatosakat, a rádióval, telefónnal és fonográffal együttműködőket stb., amely utóbbiakkal azonban általában még nemigen jutottak túl a megtervezés stádiumán. Csaknem valamennyi szedőgép klaviatúrás szerkezetű, vagyis olyan, hogy a betűjegyeknek avagy matricáknak egymás mellé sorozása billentyűk nyomogatására történik.

A logotípiás rendszert illetően fogalmat adhat erről 87. ábránk, a Weiss-féle fraktúr-szekerény képe. A szedésgyorsító szerkezetek közül érdekes volt Lagerman „Typotheter”-je (86. ábra). Az ebbe a kategóriába tartozó találmányok közül komoly jövője lehet a magyar Móricz Miklós új utakat tört rendszerének, amely az egyes betűkért való nyúlkalás okozta időmennyiséget csökkenti minimálisra, úgyhogy a gyakorlottabb szedő hárommezer betűnél is többet szedhet óránként. A betűk csatornában tolnak előre, s a szedőnek nagyon kicsiny területről kell összeszednie őket. S ami igen fontos és új dolog: egy kis gyakorlás után nem egyenként rakja a sorjázóba, hanem az osztás módjára tizenöt-huszat is összeszed a hüvelyk-és mutatóujja közé, s egyszerre teszi őket oda bele. Ez is egyik magyarázata

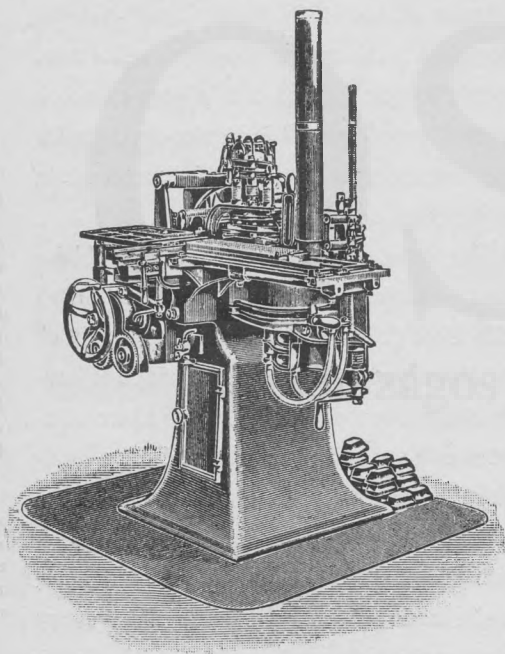

103. ábra. A Monotype „írógépe”. A szedő zongorázás módjára nyomogatja rajta a billentyűket, s ezek emeltyűk útján a gép hátulján lévő papirosra hatnak. Csak hogy itt a papiroslap helyett orsókra vont vékonyka kartontekercs van, s az emeltyűk hordta írógépbetűket kis acélpálcikák helyettesítik. Ezek a pálcikák különböző elrendezés szerint kerek lyukcsoportokat ütnek az orsóról automatikusan legombolyodó kartontekercsbe. Az orsót ezután áttéve az öntőgéphez (105. ábra), ez az öntőgép a tekercs lyukasztása alapján sorra kiönti és egymás mellé sorakoztatja az öntődei típusokkal azonos betűket.

104. ábra. A Monotype matricaszánja. A matricák a billentyűzetnek megfelelő elrendezéssel sorakoznak rajta. A Monotype-gép billentyűinek összes száma kétszázötvenhét; a tizenegy centiméter széles kartóntekercs vagy negyvenezer betű fölvetelére elegendő. A tekercs szövegének szedés közben való leolvasása egy fémfűs segítségével történhetik. A szedői munka elvégzése után a teleyuggatott kartóntekercset leveszik az írógép orsójáról s az öntőgépezetnek az orsójára teszik át. Itt a kartóntekercs egy harmincegy lyukkal ellátott hengeren át csavarodik le; a henger lyukacskaí közül rendszerint kettő találkozik a kartóntekercs átlukasztott helyeivel, míg a többi a vékonyka kartón szorosan letakarja. Az öntőgépben sűrített levegő szolgál az említett henger lyukacskaival – finom csövecskéknek a segítségével – összeköttetésben levő rudacska lenyomására. Valahányszor egy-egy rudacska a kartóntekercs átlukasztott pontjával találkozik, vagyis födetlen marad s a sűrített levegő ott kimehet: az illető, vele összeköttetésben levő és a sűrített levegő nyomása által addig visszatartott rudacska az ellenállás csökkenése következtében fölszökken. A kartóntekercs tehát önműködően lecsavarodván az előbb említett lyukas hengeren át: a kartón átlukasztásai szerint az ide-oda ugró matricaszán más-más matricát helyez az öntőgép nyílása fölé, s az alatta levő ólomfecskeendő megönti az ott levő matricának megfelelő betűt, mely teljesen hasonló a mi szekrényből szedett típusainkhoz. A Monotype betűje öntés után még a szabatosító géprészletek munkája alá kerül, s mikor már teljesen készen van: acélcsipesz ragadja meg, s a gépen alkalmazott sorjázóba viszi. Így megy ez egymásután az úgynevezett komplett betűöntőgépeknek a gyorsaságával. Az öntőgép kezelését természetesen szakavatott betűöntőre kell bízni. A Monotype öntőszerkezetét legújabbban „Monotype-Supra-Komplett” géppé fejlesztették, s 72 tipográfiai pontig terjedően mindenféle betűt, léniát, kizárást tudnak önteni vele.

a Móricz-féle rendszerrel elért eddigi eredményeknek. – A mechanostereotípián alapuló kísérletezésekről a 109. ábrán látható Mergenthaler-féle szerkezet ad tájékoztatást. – Az öntődei betűket szedegető, tehát tulajdonképpeni szedőgépek száma igen tekintélyes volt a legutóbbi ötnegyed század folyamán. Valamennyinek fölsorolása hossza-

105. ábra. Az egyes betűket öntő Monotype szedőgépnek a betűket és szóközi egységeket megöntő apparátusa. A túlsó oldalon látható „írógép”-ről ide áttett lyuggatott kartóntekercs itten egy orsón csavarodik le. A kartón lyukcsoportjai szerint ide-oda tolódo matricaszán (l. 104. ábra) pillanatonként más-más matricát helyez az öntőforma nyílása elé, s egy kis ólomfecskeendő segítségével mindannyiszor egy-egy betű öntődik meg. Hogy a Monotype két gépből áll: a napilapok előállításánál a soröntő szedőgépekkel szemben bizonyos hátrányt jelent. Egyéb téren azonban ennek is megvannak a maga jó oldalai. Így például az is, hogy ha a már kinyomatott szedést vissza is dobták az olvasótölatlanba: a perforált kartóntekercsekről a szedés újra kiönthető. Így a stereotípálás munkája megtakarítható.

dalmas és céltalan volna. Első ilyen gép volt a Foster Benjaminé még 1815-ben. Érdekes volt a Delcambre és Young „Pianotype”-je (84. ábra), a Hattersley-féle (107–108. ábra), a Kastenbein-féle (85. ábra) és a Thorne-féle egyes betűket szedő gép (106. ábra). De volt rajtuk kívül még legalább ötven olyan gépkonstrukció, amely a kéziszedés módját utánozó mechanizmussal dolgozott volna. Ekörül a megoldás körül vértett el a legtöbb föltaláló. Mert bizony amikorra ezt a szedőgép-típust sikerült valóban praktikussá fejleszteni: a roppant tőkeerejű és kítűnően bevált szedőöntőgépek mellett többé nem jutottak szóhoz. A tulajdonképpeni szedőgépek eszméjének elesettjei között vannak magyar emberek is. Köztük legtöbbet beszéltetett magáról a bajai születésű Kliegl József Péter, ki hosszú életének (1795–1870) javarésztét szedőgépes próbálkozásoknak szentelte. Most száz esztendeje már volt valami konstrukciója, s azt az 1839–40-iki országgyűlés idején Pozsonyban ki is állította. Találmányát az országgyűlésre egybegyűlt karok és rendek is fölkarolták, s Beöthy Zsigmond lelkes beszédben ajánlotta Kliegl pártfogását: „Nem kell bevárni a találmánynak tökéletes kivitelét; magát az eszmét kell már előre is jutalmazni.” Dessewffy Aurél, Perczel Mór, Batthyány Lajos és mások gyűjtést indítottak, ami ezernégyszáz forintot eredményezett. 1842-ben pedig Pulszky Ferenc és mások „Kliegl-könyv”-et adtak ki, amelyet az akkori jelesebb íróemberek közreműködésével Garay János szerkesztett. Ennek a jövedelme is Klieglnek jutott. Utóbb József nádor hatezer forintot utalványoztatott ki Klieglnek a kincstárból, de csak havi kétszáz-forintos részletekben. Ugyanebben az időben sokat emlegették a pozsonyi Menk-et is, akinek szintén lett volna valami szedőgépes elgondolása. 1879 körül

Kövesdy Dániel kért támogatást a minisztériumtól, hogy a maga szedőgéptalálmányát megvalósíthassa. Elutasították, azzal a megokolással, hogy az ily gép sok derék magyar munkást tenne kenyértelenné... Ugyancsak a hetvenes években Budaházy Tamás beregszászi tanár is foglalkozott valami betűszedőgéppel az eszméjével. Hogyan képzelte el a dolgot: nem tudjuk, mert följegyzései és modelljei azóta elkallódtak.

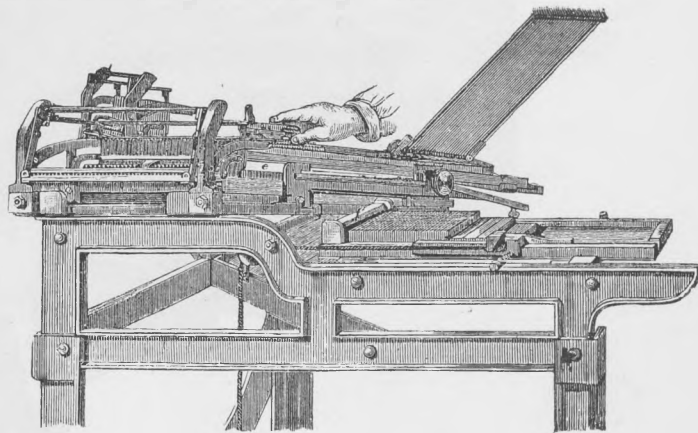
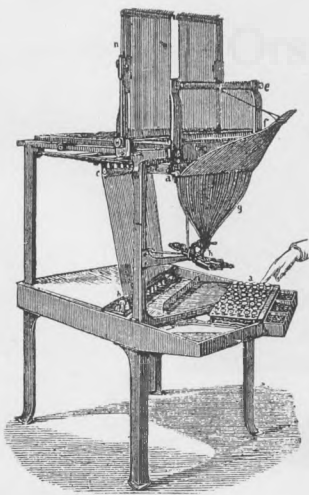
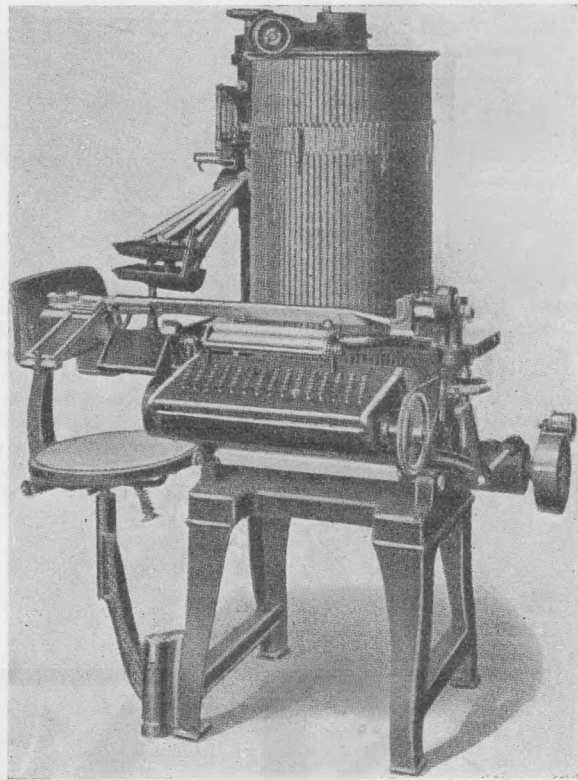
Az öntödei betűk szedésére képes gépek ideáját a gyakorlatias nyomdászemberek nemigen vették komolyan, ami érthető is. Más oldalról érte őket meglepetés. A kilencvenes évek felé piacra dobták Mergenthaler soröntő szedőgépét, a Linotypeet, s ez egy évtized alatt 8000 példányban terjedt el Amerikában, majd pedig megkezdte a hódító körútját Európában is. Most már közel 90.000 példány zakatol belőle a földkerekség különböző tájain. Minálunk Magyarországon is van belőle néhány száz. Az első tizedet 1900-ban állították föl a Budapesti Hírlap nyomdájában. A Linotype tehát közismert soröntő szedőgép. Legfőbb alkotórészeit és működése módját a 95–100. ábráink mutatják. Sokféle modellje van, ami függ egyrészt a magazinok számától, meg a szerkezet némely részének különbségétől. A Linotypeet különben hatalmas tőkeerejű társaság tartja kezében, amely már eddig is tömegesen vásárolta össze mindamaz újabb és jónak bizonyult szedőgépkonstrukciókat, melyek esetleg konkurenciát jelenthettek volna számára. Minden tekintetben hasonlít hozzá az Intertype (101. ábra), amelyet jórészt a Linotype már lejárt szabadalmainak fölhasználásával szerkesztettek meg. Más típusú a Typograph szedőgép (92–94. ábrák), amelynek első példánya 1897 körül került Budapestre. A Pallas-nyomdában állították föl és esztendőök hosszú során át kifogástalanul működött. Egyszerű és olcsó soröntő gép volt a Monoline (88–91. ábrák), amelyet szintén használtak Budapesten, többek közt a „Pester Lloyd”-nál meg a Részvénynyomdában. Kanadában gyártották, Berlinben és az ausztriai Steyrben. Most már nem gyártják sehol sem. 1921-ben megcsinálták Chicagóban a Ludlow–Typograph elnevezésű soröntőt. Tulajdonképpen csak a nagy címsorok szedésére és öntésére való ez a gép. Matricáit szedőszekrényekben tartják. A szedő leszedi a matrica-sort, rámba zárja, s így az öntőgépbe helyezi, amely sort önt róla. A budapesti Hungária-nyomdában tudunkkal jó hasznát veszik a Ludlownak. E gépnek versenytársa is támadt a szintén amerikai American Typocraft nevezetű gépben.

Az egyes betűket szedő-öntő gépek diadalmas mintaképe 1894-től fogva a Monotype, amely bár a napilapoktól jobbra kiszorult: könyvek, s különösen erősen kevert szedésű szótárak, árjegyzékek, valamint táblázatos munkák szedésének előállítására igen jónak és gazdaságosnak bizonyult. Harmincöt-esztendőös élete folyamán természetesen tömérdek kisebb-nagyobb újítást s javítást ért meg a Monotype is. Öntőszerkezetét „Monotype-Supra-Komplett” géppé fejlesztették, s hetvenkét pontig terjedően mindenféle betűt, léniát, ürtöltőt s kvadrátumot önthetnek véle. A gép sikere utánzásra serkentette a professzionátus fölhasználók egész sorát, úgy mint azt különben a soröntő gépeknél is bőséges alkalmunk van látni. A bevált alapeszméhez mindenki igyekszik új kis eszmécskéket hozzátapasztani. Az ilyen „utánérzéses” gép szabadalmát, ha jó a gép: rendszerint megvásárolják, ha nem: veszni hagyják.

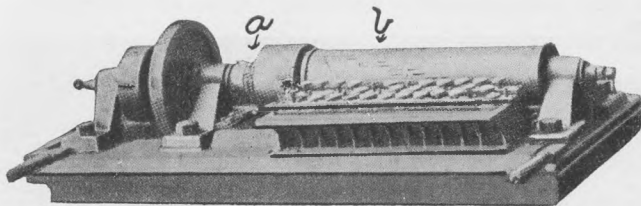
Az ú. n. fotografikus szedőgépek közül kettőnek a képét adjuk a 143. oldalunkon (111. és 112. ábra), de a rendeltetésénél fogva ebbe a csoportba számítható az Orotype is (110. ábra). Ezeknek a szedőgépeknek a munkája offset- avagy mélynyomtatásos sokszorosításra van kalkulálva, vagyis az ólombetűkkel való szedési, összerakosgató munkát akarják véle a nyomdászatból kikapcsolni. Offset- vagy mélynyomtatásos módon való sokszorosítás a célja a svájci eredetű, 1925-ben forgalomba került „Typar” írógépen való gépszedői munkának, meg még egynéhány más hasonló találmánynak is. A dolog éppenséggel nem új: Dement 1883-ban már litográfiai átnyomtatás céljára dolgoztatta a maga szedőgépét, éppen úgy a brooklyni Timmis („Lithotype”) 1904-ben, a bécsi Strecker 1907-ben.

... Kétszáznál is több fajta szedőgépet szerkesztett eddig össze a fölhasználói leleményesség, s jó százezer működik a földkerekség minden tájékára elszórtan a legjavából. Több mint százhuszezer szedő dolgozik rajtuk, s kialakult immár a szedőgépes munka határaitól, teljesítményi lehetőségeiről való biztos tudásunk is. A lehetőségek átlaga rendszerint meggyezik a szedőárszabálybeli deputátumokkal; ezt az átlagot jelentősen fokozni nem lehet, mert a szedés nem fizikai, hanem – szellemi munka. A gép megbírná olykor a dupla gyorsaságot is, de az agy már nemigen!

106. ábra. A Thorne-féle egyes betűket szedő és osztó gép. A billentyűzet mögött emelkedő nagy henger felső része az alsó fölött forgott, s az osztást végezte, még pedig a betűk vastagsága s szignatúrái szerint. Ebben is, abban is csatornácskák voltak, tele különleges öntésű – a hátukon szignatúrás – betűtípusokkal. (A sok szignatúra következtében a betűk könnyen töredezték.) A felső henger csatornáit megtöltik az osztani való sorokkal, s ekkor – minthogy minden betűnek más-más szignatúrája van – az egyes betűk a henger forgása közben rátalálnak az alsó hengeren a maguk csatornájára, s abba belecsúsznak. A felső hengernek a forgását különben úgy kell elképzelnünk, mint az óraszerkezet fogaskerekéét: minden csatornánál megáll egy-egy pillanatra, hogy a csatornáiban lévő legalsó betűknek idejük legyen az alsó henger megfelelő csatornáiba átcsúszniok, azután ugrik egyet a következő csatornáig. Egyszerre csupán egyetlen egy betűt bocsát ki a felső és vesz át az alsó henger, s ezért, ha két egyforma betű is van egymás mellett (például „nn”): ezeknek csak egyike csúszhatik le a henger egy-egy fordulatára. Az osztószerkezet tehát teljesen önműködő. A szedés úgy történik, hogy valahányszor a szedő valamely billentyűt megnyom: mindannyiszor egy-egy betű szabadul ki az alsó henger megfelelő csatornájából. A betűt aztán folytonosan forgó érclemez ragadja magával s viszi a sorjázóba, hogy ottan sorrá alakuljon és a kiemelő-hajóra kerüljön. Innen egy másik szedő leemelgeti a sorokat, hogy kizárhassa, mert kizáró szerkezete a gépnek nincsen. A billentyűzgető meg a sorokat záró két szedőn kívül egy segédmunkásra, összesen tehát három emberre volt szükség a gép körül. A Thorne-féle gép – vagy amint alapos átvizsgálása után a kilencvenes években elkeresztelték: a „Simplex” – a tulajdonképpeni betűket szedő gépek közt a legjobban terjedt el. Angliában és Amerikában közel kétezret adtak el belőle és Németországban meg Svájcban is elraktak vagy ötven. A Thorne-gép rendszerén később több újabb szedőgép épült föl, mert hiszen még a legújabb időkben is akad fanatikusa annak a régimódi elképzelésnek, amely egyszerűen a szedői fogások mechanikai utánzásával akarja elérni a szedésgyorsítás célját. Az ebbe a csoportba tartozó gépek közül az „Unitype” amerikai szerkezet, a Thorne-gépnek annyira való leegyszerűsítése, hogy egy ember is meggyőzi rajta a szedés és sorzárás munkáját; az osztást meg amúgyis automatikusan végzi a gép. Ez a gép a kereskedelmi forgalomban is nagyon jól indult: több mint ötszáz kelt el belőle az Egyesült Államokban. Később a Linotype-társaság becserélte majdnem valamennyit, úgyhogy ma már csak múzeális valami az „Unitype”. A Thorne-géppel rokon az amerikai „Universal” szedő- és osztógép, de fölkarolták ezt a rendszert a „Bhisotype” nevű öntőgéppel kapcsolatosan is. A betűtartó csatornák itt mindig automatikusan telődnek meg. Az osztószerkezetre nincs szükség, mert az egyszer lenyomtatott betűt nem osztották el, hanem újra beöntötték.

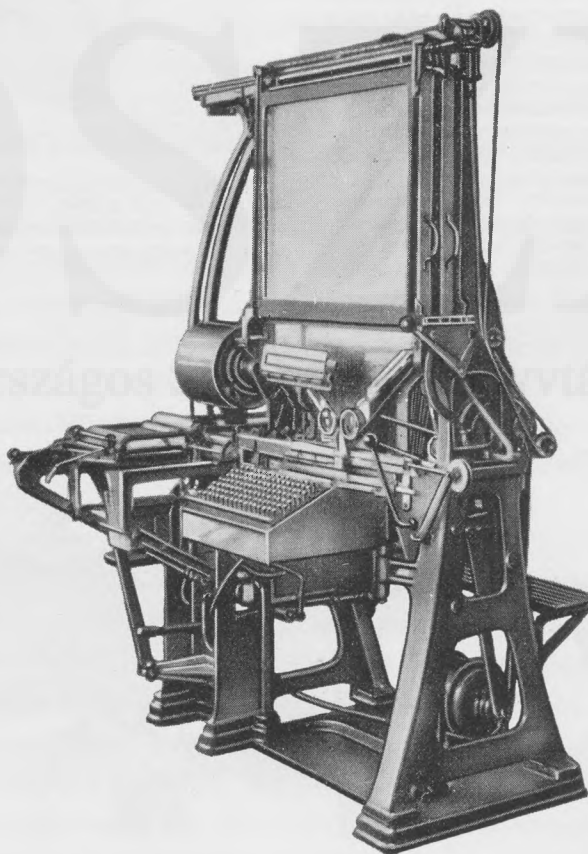

107–108. ábra. Hattersley manchesteri gépészmérnök szedő- és osztógépe. A balfelől szedőgépen „a” a billentyűzet; a „b–c” kikapcsoló zsinórzat fölött s „n” alatt vannak vízszintes nyitott csatornácskákban fölészedve kikapcsolásra váró betűk, amelyek a maguk billentyűjének megnyomintására a „h” sorjázóhoz futnak, ahol egymás mellé sorzódnak, míg csak a sor meg nem telik. A sorjázóbeli sorokat a szedőnek magának kellett egyforma szélességűekké alakítania, mert Hattersley a mechanikus sorzárást még nem ösmerte. A jobbfelől osztógépen lassabban ment az osztás, mint azt bármely szedő is gép nélkül megcselékedte volna. Minden egyes sort külön bele kellett emelni egy az „e” fölött lévő osztó szerkezetbe, s egy fésűfélén ide-oda tologatni, amíg a különböző vastagságú betűk a nyílásukra nem találtak. Hattersley gépét a hetvenes években a bécsi „Neue Freie Presse” is használta.

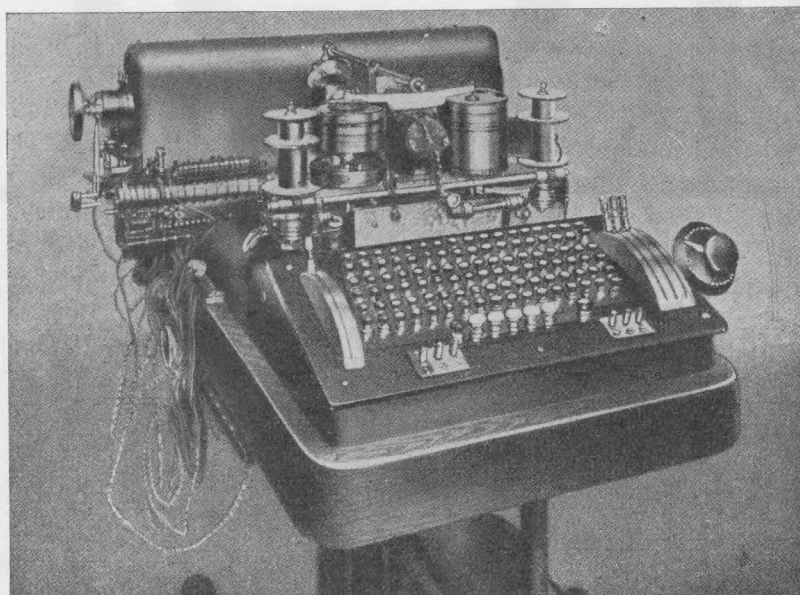
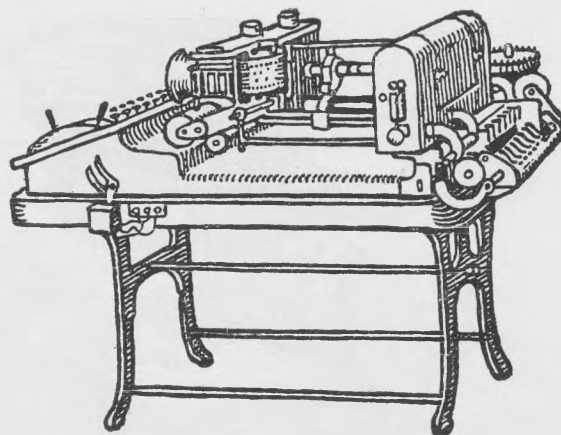
109. ábra. A Linotype főltalálójának, Mergenthaler Ottomárnak rotációs matricasajtológépe, amelyet igen ifjan, 1879 körül szerkesztett. A zseniális főltaláló – búcsút mondva az órásmesterségnek – legelőször is olyan írógép konstruálásával próbálkozott meg, amelynek pontos, szabatos, egyforma szélességű sorokból álló szöveglenyomata alkalmas lett volna litográfiai átnyomtatásra és sokszorosításra. Ebbeli fáradozásának eredménye vajmi vékonyas volt, úgyhogy csakhamar rátért a matricasajtológép ideájával való foglalkozásra. Ilyen szerkezetet többfélélt is csinált, míg végre az itt látható rotációs matricasajtológépnél állapodott meg néhány esztendőre.

Az erősen kicsinyített gépen „a”-nál három acélpatricás kerék van, az egyik kurrensbetűs, a másikon verzálisos, a harmadikon kurzív patricákkal. E patricák billentyűzés következtében sűrűrostozatos papírmásesávokba verődtek, amiket egyforma hosszúságúakra vagdosva, vagyis „megtördelve”: stereotípiái úton-módon leöntöttek. A stereotípiái lemezről aztán pozitív-képi könyvnyomdai nyomatot lehetett készíteni. A „b” hengeren lévő vízszintes vonalkék azoknak a kapcsolópálcikáknak a végei, amelyek billentyűnyomásra az „a” kerek megfelelő patricáját kiemelkedővé s ekképpen a papírmásesába belényomódóvá tették. Azt, hogy a három patricás kerék, a kurrenses, verzálisos és dőltbetűs közül melyik dolgozzék: a jobboldalt alul látható fogantyú tologatásával határozták meg. A soröntő szedőgép eszméje csak 1883 felé merült föl Mergenthaler agyában, de csak hosszas tapogatódzás, kísérletezés, né meg pörösködés után jutott el az első valódi Linotype megalkotásához. – A matricasajtológépek ideája még most is föl-föltűnedezik, pedig több mint kilencvenesztendei próbálkozás sikertelensége meggyőzhetne volna már a professzionátus főltalálókat arról, hogy ebben az irányban nincs mit keresniök. Az első matricasajtológépet, a Coptotypeet még 1844-ben csinálták a francia Gallien és Armengaud; őket követték: Holdke 1864-ben, Sweet és Daul a maguk Matrix Compositorával 1867-ben, a tégelyes sajtóiról nevezetes Gally Merrit 1873-ban, a sorzáró dupla ékekkel dolgozó Schuckers 1882-ben. A Mergenthaler most ismertett szerkezetéhez hasonló produkált a bécsi Hagemann 1883-ban. Ez a billentyűzetes gép patricákat sorozott egymás mellé s azokat kéregpapírosba nyomva, stereotípálásra alkalmas matricalemezt és ezzel egyidejűen korrektúra-levonatot állított elő. Korrigálásakor a hibás betűt kivágták és helyébe mást ragasztottak.

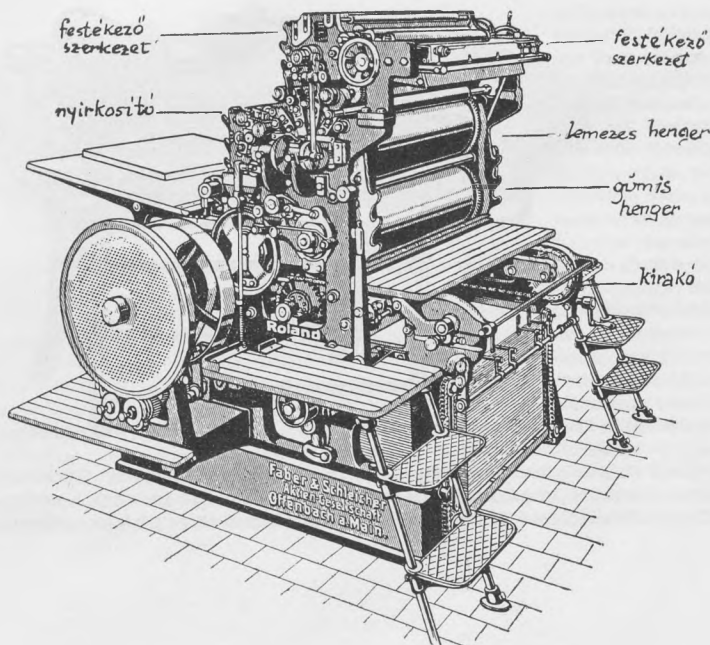

110. ábra. Az Orotype sorszedő és filmnyomató gép. Messziről hasonlít a Linotypehez, a kizáró- és öntőszerkezetek helyett azonban festékező műnyomató szerkezet és filmtekerics van a gép baloldalán. Matrica helyett patricák kerülnek elő a billentyűk nyomogatására, s a rugalmas spáciumokkal kizárt sor lenyomatása papíros- vagy cellofánfilm-szalagra történik. A tördelő a maga munkáját ollóval és csirizzel végzi, ami után a kész oldalak átnyomtatás útján az offset-sajtón, vagy maratás útján a mélynyomató gépen való sokszorosításra készíthetők elő. Amint ebből is látható: a soröntő szedőgépeknek aligha támadt komoly versenytársuk az 1936 körül piacra került Orotypeben, amelynek az offsetnél való érvényesülése is a jövő titka.

111. ábra. Luminothype, másként Uhertype, magyar emberek csinálta fotografikus szedőgép. A kézíszedés munkáját helyettesítő mechanikai szerkezetek közül az egyes betűket szedő, meg a mechanostereotípiái gépek elmaradtak immár a nagy versengésben, a szedő-öntőgépek pedig aligha tökéletesbíthetők tovább, így tehát érhetőnek látszik, hogy a sokszorosítástechnikai szakemberek figyelme mind fokozottabban irányul a legújabb ilyen koncepció: a fotografikus szedőgép felé. Arról van szó, hogy a könyvek stb. szövegét a máig is használt betűtípusok nélkül állíthassák elő, valami mondjuk a Linotypehez hasonló olyan gépen, amely matricák helyett a betűknek fémkeretbe foglalt apró üvegnegatívjaival avagy diapozitívjaival dolgozik. Az ilyen fotografikus szedőgépnek eszméje magyar ember agyából pattant ki: Porzsolt Jenőéből, még 1895-ben. Évtizedes pihenés után többen is foglalkozni kezdtek az ideával; magyar részről Uher Ödön, majd pedig Czákó Elemér, s ma már a végső simítások folynak rajta. Ábrákon balfelől vannak a billentyűk, meg a betű nagyságát s fajtáját megszabó skálák; az utóbbiak elforgatásával vagy húsz-harmincféle betűtípus is szedhető a gépen s a nagyságuk is tetszőlegesen megválasztható. Itt mutatkoznak a fotografikus szedőgépek legnagyobb előnye a soröntő- és egyéb szedőgépekkel szemben: amíg az utóbb említetteknel nehéz és költséges matricatár s gyakran többé-kevésbé hosszadalmas átemelgetés meg átkapcsolás munkája szükséges a betűtípusok megváltoztatásához, a fotografikus szedőgép változatos betűtípusai – csak egy-egy lapocska kell mind-egyikből – igen kis helyen is elférnek, a betűnagyság (petít, garmond stb.) pedig úgy szabódik meg, hogy az objektívet közelebbre vagy (kisebbités-kor) távolabbra állítják a fotografálásra kerülő betűtől. A betűképek billentyűzés következtében sorakoznak egymás mellé, Ha a sor megtelt, megkezdődik a fotografálási kamara szerepe: fénysugár fut át a sor betűin, s a fölvetel készen áll a celluloidfilmen. A szedő közben áttér a másik sor szedésére.

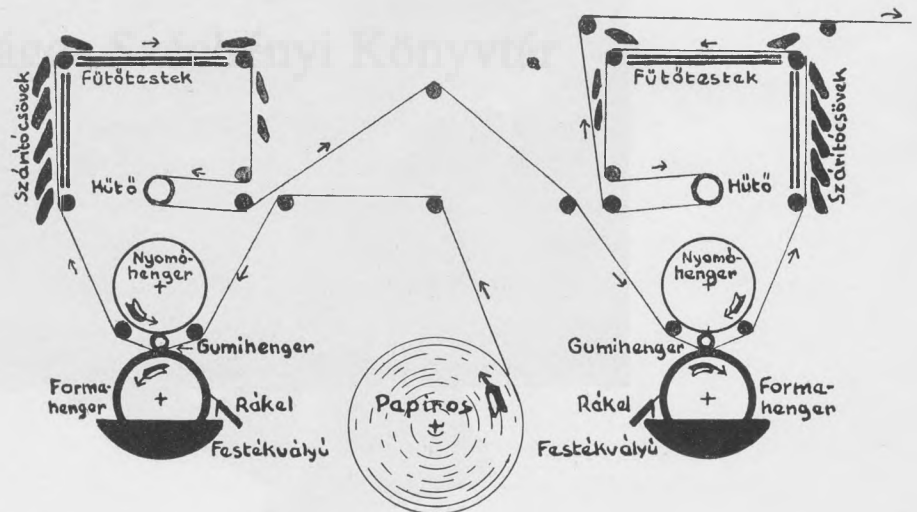
112. ábra. Monophoto, az angol Hunter és August fotografikus szedőgépe. Külsőleg az egyes betűket szedő-öntő Monotype írógépéhez hasonlít. Billentyűzések az egyes betűk lefotografálódnak; a film előhívása után cinklapra viszik át a szöveget, s offset-gépen nyomtatnak róla. A billentyűzettől jobbra a betűfajt meghatározó hármás, balra pedig a betű nagyságát megadó egyes skála. Újabban „Thotmic” névre keresztelték át a gépet, s Angliában meg az óceánon túl erősen reklámozzák. Egy-egy gépnek az ára 28.000 pengő körül jár. Vannak különben egyéb fajtá fotografikus szedőgépek is, így a Robertson-féle Photolino, amely a Linotypehez hasonlít és a betűket soronként fotografálja, éppen úgy mint a Dutton-féle gép is.

113. ábra. Egy színt nyomtató offset-sajtó. Az offset-eljárásnak jellemzője az, hogy a litográfiával rokon úton-módon előállított s egy hengerre rágómbolyított cink- vagy alumíniumlemezről a nyomtatás nem közvetlenül a papírosra, hanem egy másik henger gumiborítására történik s csak erről kerül át a papírosra. Ennek a nyomtatásközvetítő gumilapnak a használata jellemzi az offset-munkát, s ép ezért gyakran „gumi-nyomtatás”-nak is nevezik az eljárást. Offset-nyomtatáskor a cinklemezt a litográfiában megszokott módon kell előkészíteni, de nem fordított képpel, mint közönségesen, hanem rendes, az eredetivel megegyező ábrázolattal. A gumilapra ugyanis fordított képpel kerül a nyomtatás, hogy végül a papírosra megint rendes képű legyen. Ezért az átnyomtató-papírosra került átnyomatot meg amúgy frissebben egy másik átnyomtató-papírosra kell átvinni, hogy aztán a cinklemezen pozitív ábrázolással mutakozhassék a nyomtatás. Ennek a munkának az egyszerűsítésére külön „kontra-sajtókat” és „wendum-sajtókat” gyártanak, melyeknél a most említett átnyomtató munka vászonnal át-preparált gumilap segédelmével történik. Az offsetmunkához való sajtóknak immár se szeri, se száma. Az egyes íveket nyomtató legegyszerűbb ilyen gépek egyikét mutatjuk be itt. A gép működését a fölírások érthetően mutatják. A berakolt ív igen rövid utat tesz meg: a baloldalt látható berakóasztaltól megindulva, a kissé lejjebb fekvő — itt csak a koszorújáról látható — nyomócilinder és a gumis henger közt a láncos kírákóig. Mind a három nagy henger egyforma átmérőjű. Az offset-eljárásnak bizonyos esetekben megvannak a maga előnyei. Egyik ilyen előny a rotációs

képnymtatás lehetősége. Alkalmas betűs szövegeknek, akcidencláknak, ceruzarajzos, aquarell- és pasztellreprodukcióknak, címkéknek s egyéb ilyen tömegnyomtatványoknak a sokszorosítására. Olajfestmények után készült háromszínű nyomatai azonban meg sem közelítik a könyvnyomdai sajtón készült háromszínű képeket. Ahol a könyvnyomdát a három alapszínnel briliáns hatást ér el: az offset-nyomdásznak legalább öt-hat színt kell vennie. Egyik fő-főoka ennek az offset-sajtónak a síknyomtatásban okvetlen szükséges nedvesítő készüléke, meg a festékreteg viszonylag nagyon vékony volta.

114. ábra. A „végnélküli” papírossal dolgozó mélynyomtató gépek jellemző sémája. A mélynyomtatásban is – csakúgy, mint az offset-eljárásnál – vannak egyes íveket nyomtató, meg ú. n. végnélküli papírossal fölhasználó, tehát szoros értelemben vett rotációs gépek. A képes lapjainkat s árjegyzékeinket nyomtató ilyen gépek fajtája ma már többféle, de az alap gondolat valamennyinél egy és ugyanaz; csak a papíros vezetésében, a szárítás és hajtogatás módjában van köztük különbség. A mélynyomtatásnál a szedés költsége jóval kevesebb, mint a magasnyomtatásnál. Nem kell például valamely árjegyzéknél a klisék kizárogatásával időt tölteni. A „montírozó” munkás ollóval tördel, vagyis kivagdosva helyezi el a szöveget a képekhez, ami nagy költségmegtakarítást jelent. A magasnyomtatásban roppant összeget képviselő klisé-költség teljesen elesik és nyomtatáskor az egyengetés jóformán a semmivel egyenlő. A nyomtatás sebessége pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a magasnyomtatásos illusztrációs nyomtatáskor. A mélynyomtatásnak hátránya a berendezkedéshez szükséges óriási tőkebefektetés. A mélynyomtatásra berendezkedni kívánó üzemnek szüksége a mélynyomtató gépen kívül is igen magas. Szükség van fényképészeti műteremre, mégpedig jól felszerelve, reprodukációs géppel ellátva; továbbá: a pigmentpapírra való másolóshoz másológépre, szinte vagyont érő raszterhálózatra; a hengerre való átvitelhez és maratókocsira, vegyszereket tartó saválló edényekre; a kinyomtatott forma lecsiszolásához csiszológépre és az elvékonyodott rézrétteg utánpótlásához galvanó-berendezésre; végül valamennyi munkamenethez megfelelő helyiségekre. Ilyen hatalmas berendezésre a mai viszonyok közt csak nagyüzem vállalkozhatik. Középzemeinknél, ha a mélynyomtatásra alkalmas és kifizetődő munkamenység meg is volna, hiányzik a tőke.

Könyvillusztráció dolgában századokon át a fametszés volt az uralkodó. Volt ugyan idő, amikor a rézmetszés divatozott, de ez a technika kissé idegenszerű volt a tipográfiában: a rézmetszet ugyanis – mint „mélynyomat” – nem nyomtatódhatott egyszerre az ólombetűs, vagyis „magasnyomatásos” formával. A maratott klisék használata, bár a fémmaratás ismeretes volt már a 16. század elején is: csak vagy nyolcvan esztendeje kezdett elterjedni, akkor is főleg a fényképezés segítségülhívásával. Ekkor született meg a fotomechanika szinte beláthatatlan jövőjű új technikája. Kezdődött a vonalas rajzú klisék előállításával, a fototípiával; követte ezt tömérdek kísérletezés árán a „raszter”-es autotípiáknak, majd a tipográfiai háromszínyomatásnak föltalálása.

Fotomechanikai eljárások azok, amelyeknél a rajzot fotografálás segítségével viszik át valamely síma fémlapra, s ezt aztán savakkal való maratás útján nyomtatólemezzé dolgozzák ki. A sokszorosítás birodalmának három nagy területe: a magas-, sík- és mélynyomatás egyaránt kivette részét a fotomechanika adta nagyszerű előnyökből. A fotomechanikai munkát Poitevin amaz 1853-iki fölfedezése indította meg, hogy a kettőskrómsavas kálival kevert zselatin a fény hatására meleg vízben oldhatatlanná lesz, egyszersmind elveszítve azt a tulajdonságát is, hogy hideg vízben megduzzadjon (ami különben nagyarányú szokott lenni: térfogatának hatszorosa is). Az ilyen zselatinnal leöntött fémlapra Poitevin átlátszó vonalas képet borított, az egészet egy-két órára kitette a nappali világosságra, majd pedig tiszta hideg vízbe helyezte a lemezt, amikor is a zselatinréteg fény nem érte részecskéi jócskán megduzzadtak, míg ahová a fény eljutott: ott a zselatin változatlanul a régi szintben maradt. Ez a fölfedezés a kiindulópontja a nyomdai sokszorosítás mai technikáinak: a könyvnyomdai „klisék” készítésének, a litográfiában uralomra jutott offset-eljárásnak meg a modern mélynyomató technikának is. Poitevin volt a „pigmentnyomás” elnevezésű másoló eljárásnak is a föltalálója, aminek az ősmertető jegye az, hogy a másolópapíros érzékeny rétegét adó krómos zselatinhoz igen finoman eloszló festékport, vagyis pigmentet kevert. A másolat elkészülte után meleg vízben áztatta, mikor is a fény nem érte helyeken a zselatin pigmentestül kioldódott; minél árnyékosabbak voltak e részletek: annál inkább. A középtónusok általában gyönyörűen kiadódnak ennél az eljárásnál, mert a meleg víz mindig csak annyi pigmentet mos ki a rétegből, amennyi a negatív világosság- és sötétségbeli viszonyainak valóban megfelel. A „pigmentnyomás”-nak döntő szerepe lett a „fotomechanikai eljárások királynője”, a művészet mezsgyéjén mozgó „heliogravűr”, majd pedig az ebből kiinduló modern mélynyomatás föltalálásánál is. Ugyancsak Poitevinnek köszönhető a „fotolitográfia” néven ősmert találmánysorozatnak a megalapozása. Éppen úgy a „fénynyomatás”-é.

A hatvanas évek legjelentősebb fotomechanikai találmánya a „fotokemigráfia” avagy mai mesterszóval „fototípiá” volt, amelynek apaságát az ifjabbik Gillotnak tulajdonítják. Valójában a tudósok és föltalálók hosszú sora dolgozott azon, hogy a különböző technikájú vonalas-pontos rajzok után jól nyomtatható könyvnyomdai kliséket lehessen készíteni. A fototípiá technikájának kiépítése után a legtöbb kutató tevékenysége arra irányult, hogy az úgynevezett féltónusos képek könyvnyomdai sokszorosításának a lehetőségét eszeljék ki. Féltónusos kép például a fotográfia, aminek olyan végtelenül pirinyó a szemcsézete, hogy átnyomatáskor zárt fekete foltot adna. Ha Gillot és társai valamely fotografikus arcképről könyvnyomdai sajtón nyomtatható cinkkliséket akartak csinálni: előbb át kellett azt rajzoltatniok vonalas modorban, ami jobbára a hűség rovására ment, s azonfölül sok időbe és költségbe került. Jó tíz-húsz esztendőn át tehát százan meg százan keresték a módját annak: miként lehetne a fotográfia zárt tónusait akkora pontocskákra bontani, hogy azok tipográfiai értelemben festéket foghassanak. Amilyen egyszerű dolognak látszik ennek a mostanság „autotípiá” néven ősmert szép technikának a föltalálása: annyira nehéz és hosszadalmas volt az a maga idejében. Már maga az is nagy kérdés volt, hol történjék a tónusok fölbontása: az eredeti rajzon, a krómos zselatinban, a fotográfiai fölvétel, a másolás avagy a maratás alkalmával-e? Mindegyik megoldásnak jócskán volt híve, s az idevágó szabadalmaknak se szeri, se száma. A föltalálók eme versenyfutása 1882-ig tartott, amikor a müncheni Meisenbachnak sikerült oly megoldást találnia, amelynek alapján meg lehetett oldani a fotografikus tónusok fölbontódásának a kérdését. A raszteres autotípiá eljárása föl volt találva, s ezzel új területek nyíltak meg a fotomechanikai munkálkodás számára.

A raszteres fölvételeknél a fotografiai képet általában egy, néhány milliméternyire a fényérző lemez elé helyezett ún. „raszter”-rel bontják a tónusértéknek megfelelő kisebb-nagyobb pontocskákra. Az ily raszter két összeragasztott üveglapból áll; egyiknek függőleges, a másiknak vízszintes a beétegetett fekete vonalzata, úgy hogy csupa pirinyó kockát mutatnak, egy négyzetcentiméteren a hálózat sűrűségéhez képest hatszázról nyolcezerig terjedő. Az úgynevezett huszonötös raszteren hatszázhuszonöt pont esik egy négyzetcentiméterre, a nyolcvanason hatezernégyszáz. A fotografálás fölaltalását nyomon követték a színes fényképezésre irányuló kísérletezések is. Az e körül folytatott kísérletezések rávezették a kutatókat a háromszínű nyomtatásnak a fölaltalására. Ez az eljárás azon a teórián alapszik, hogy a vörös, sárga és kék színből – mint alapszínekből – megfelelő arányokban majd mindenféle színárnyalat kikeverhető. Így a sárga s vörös együttesen adja a narancs-színt, a sárga meg a kék a zöldet, a kék és a vörös az ibolyaszínt mint másodlagos (szekundér) színeket. A három színnek különböző arányú egymásra-nyomtatása által keletkezett harmadlagos (terciér) színek az olajzöldön, barnán, szürkén át a tompafeketés árnyalatig terjedhetnek. Ennek az elméletnek gyakorlati megvalósítása a ma már mind a három fő-fő sokszorosítástechnikai osztályban – a magas-, sík- s mélynyomtatásban – jól kipróbált háromszínű nyomtatás (trikrómia). A hozzávaló nyomtató-lapok úgy készülnek, hogy fotografiai fölvételkor a fényérző lemez elé színes fényszűrőt – például színes üveglapot – helyeznek el, melyen át a képnek csak azok a színei reagálnak a fényérző lemezre, amelyeket a szűrő színe nem szí föl. Így az ibolyakék szűrő csupán a képnek a sárga részeit engedi a fölvételi lemezre hatolni, a zöld-színű a vörös és a narancs-színű szűrő a kék részleteket. Az ilyképpen nyert fölvételeket másolópapírosra viszik át, majd pedig raszteres autotípiái negatívokat készítenek róluk. Az így kikészített három negatívot azután a maratásra szánt cink- avagy egyéb fémlapokra másolják. A háromszínű képnymtatás egykettőre meggyökeresedett, eleinte főleg a tipográfiában. De mert a szürke tónusok sokasága esetén a nyomatok nem közelítették meg eléggé az eredetit: 1896-tól fogva a bécsi Angererék kezdesére itt-ott egy negyedik, összefoglaló lemezzel segítettek a bajon. Így már négyszínű a nyomtatás.

Mint már említettük: átalakítóan hatott a fotomechanika a litográfia területén is. A litográfiai sokszorosítás általában ama tüneményen alapszik, hogy a víz meg a zsír – közönséges értelemben véve – nem keveredhetik egymással. Ha tehát a porózus litográfiai követ helyenkint nagyon zsíros festékekkel bevonjuk: a festék zsirtartalmának egy része a kőbe beszívódik, s a kőnek eme helyein a víz a festék beszáradásáig többé nem tapad meg. Viszont a vízzel telített köfelületek a festéket nem fogják. A víz és a zsíros anyagok emez egymást taszító tulajdonságára alapította a litográfia zseniális fölaltalója: Senefelder Alajos a maga nagyszerű találmányainak egész sorozatát. Az ő nevéhez fűződik a litográfiai toll-, kréta- és vésetes technikának, az átnymtatásnak és az autográfiának, a pontozó, permetező és hántoló modornak és a rézkarchatás utánzására törekvő kőmaratásnak a fölaltalása. A kromolitográfia vagyis színes könyomás terén is ő végezte az alapvető munkát. A litográfiát kezdettől fogva a könyvnyomtatás versenytársának tekintették. Mingyárt eleve elhódította a könyvsajtótól a hangjegyes nyomtatványok tömegét, véget vetett a problematikus értékű térképszedési próbálkozásoknak; a gyorsírási művek is litográfiai nyomtatásúak lettek, sőt némely nyelvtudományi munka is körül nyomtatódott egy időben. Sokat elcsípegetett a litográfia a könyvnyomtató akcideneciáiból is, ennek azonban megvolt a maga haszna: a könyvnyomdász meg a betűöntő összeszedte magát, s az új művészi betűk s ornamentek segítségével megalapította a „mesterszedés” művészetének, amely most előkelő helyet foglal el a grafikában.

A fényképezés fölaltalása után a fotomechanikai eljárások is rendre bevonultak a litográfiába. Megszületett a sok-alágazatú fotolitográfia. A solnhofeni kő helyett pedig – mint a nyomtatóformák hordozója – mindinkább szerephez jutott a cink- meg az alumíniumlemez, amely hajlíthatóságánál fogva lehetővé tette a rotációs nyomtatást is, mígnem eljutottak a tömegmunkák előállítására alkalmas, de mindamellert sok művészi lehetőséget megengedő offset-nyomtatáshoz (113. ábra). Ennek az offset-nyomtatásnak nagy előnye a 144. oldalon említettekén kívül az is, hogy különleges és drága műnyomtatópapírosra – mint az autotípiák könyvnyomdai sokszorosításánál – nincs hozzá szükség. Pedig újabban igen finom tónusváltozatú autotípiákat is nyomtatnak már az offsetgépen. A „kolor-offset” s egyéb elnevezésű, részben

még titkolt technikájú eljárások a színes nyomtatás területének jelentékeny részét hódították meg már eddig is. Egyéb téren is nagy a bizalom az offset jövőjében. Többnyire offset-gépen való nyomtatás lebeg például a fotografikus szedőgépek (111–112. ábra), a Typar-féle írógépek meg az Orotype (110. ábra) megszerkesztői előtt. De offset útján igyekeznek sokszorosítani a tipográfiai úton nyomtatott könyvek újabb kiadásait is, olyanformán, hogy már a könyv tipográfiai nyomtatásakor mindegyik ívből egy-egy példányt filmpapírosra avagy celluloidra (ú. n. „grafo-cellon”-ra) húznak le, s nedvesen bebronzolva félreteszik; ha aztán második kiadásra van szükség: e levonatokat előveszik, át-másolják cinklemezre, s kellő előkészítés után már nyomtathatják is az offset-sajton. Az újraszédésnek költségei ilyenformán elmaradnak. Az utóbbi megtakarítást különben a könyvnyomató is elérheti a stereotípiá segédelmével.

Offset útján való sokszorosíthatás a célja egy sereg újabb készüléknek meg fotomechanikus munkamódozatnak is. Ezek egyrésze egy-oldalas nyomtatványok újramásolására való; másokon kétoldalasakat is le lehet másolni, s vannak olyanok is, amelyek kisebbítenek avagy nagyobbítanak, de természetesen csak a fotografiai lencse segédelmül-hívásának föltételével. Az egyoldalas nyomtatvány papírosát csontolaj, levendula- avagy citromolaj segítségével teszik átlát-szóvá és egyszersmind másolhatóvá. Természetesen nemcsak régi nyomtatványok, hanem – különböző módon elő-állított – vadanatúj rajzok is átvihetők ekkép a cinklemezre. Ilyenforma eljárás: a „vidal-nyomtatás”, „Van-Dyck-eljárás”, Albert drnak több munkamódja, a „gisal-nyomtatás”, a „leukográfia”, „argirografía” stb. Egyoldalas lapok offset-nyomtatáshoz való átmásolása a célja a „typon-papíros” 1924-ben kezdődött használatának is. A könyvnyomdai stereotípálás munkáját akarják ezzel is helyettesíteni, áttérve a könyvek második, harmadik stb. kiadásának nyomtatási munkáját a tipográfiai sajtóról az offset-gépre. Ezt a klórezüstréteggel fényérzővé tett „typon-papíros”-t a nyitott könyvoldalra reáborítják, megvilágítják, s aztán az oldalnak a képét metolhydrochinonnal előhívja, rögzítik. A kétoldala-san nyomtatott lapok másolása a fotografiai lencse nélkül való ú. n. reflexes másolással történik, amikor vörös avagy fekete papírost tesznek az eredeti nyomtatvány mögé, s fényérző zselatinnal bevont filmet, majd pedig vékony sárga fényszűrőt borítanak reá; az elkészült másolatot végül átviszik cinklapra. Ily eljárás a Wincor-féle, a „kafafotográfia”, „playertípiá”, „luminográfia”, az Ullmantól föltalált „manul”-nyomtatás. Az offset-gépek számára dolgozó másoló eljárások harmadik csoportjánál már a fotografiai lencsének is van szerepe. Ide tartozik a „bresma”-nyomtatás, amit Breslauer Max talált föl Lipcsében 1923 körül. Nevezetes készülék az „obral” s a Brockhaus-féle „helioplan” is. Mindhárom gép automatikusan dolgozik, s arra való, hogy régebben nyomtatott könyvekről fotografálás meg az ezt követő offsetmunka segítségével – esetleg kisebbített vagy nagyobbított formátumú – újabb kiadást csinálhassanak.

A legújabb kor jelentős nyomdászati vívmánya a modern mélynyomtatás. Azért nevezik „mély”-nek, mert a lenyomtatásra kerülő elemek nem állanak ki a forma síkjából, mint például a nyomdabetűk („magasnyomtatás”), hanem beléje mélyednek; a festék kiemelődik belőlük, nem pedig leemelődik róluk, mint a könyvnyomtatásnál, vagy a „síkyomtatás”-ul osztályozott litográfiánál meg offsetnél. A mélynyomtatás őse a rézmetszés, amelyet a 15. század elején találtak föl az olasz vagy német ötvösművészek, mégpedig a mélyvésetes „niello”-lemezkék próbalyomataiból kiindulóan. A „rézmetszés” szó különben összefoglaló elnevezése a régibbfajta mélynyomtatásos művészeteknek. Maga a rézmetszés kézi, manuális technika; széleskörű, ma is népszerű alágazatánál, a „rézkarc”-nál már a maratásnak van döntő szerepe. Maratás útján, de már a fotografálás segédelmével készülnek a „Borsszem Jankó” 1870 körüli rajzolója, Klics Károly által 1879-ben föltalált „heliogravúr” lemezei. Klics eredményei nyomán kifejlődött a műlapok sokszorosítására szorítókozó „gyorssajtói” mélynyomtatás sokféle változata, majd pedig – 1910-es dátummal, Mertens Eduard apaságá-
val – a „rotációs” mélynyomtatás (114. ábra). A mélynyomtatásos forma készítésekor a föltűzdeléssel „megtördelt” olda-lakról fotografiai negatívot, aztán dia pozitívot, erről pedig krómos káliummal készült ú. n. pigmentpapírosra előbb raszter-, majd képmásolatot csinálnak, amit azután átvisznek a formahengerre. Ez a formahenger vörösrézbevonatos; a kép belemaratása négy-ötszöri megszakítással történik rajta, az igen apró szemecskéjű, szabad szemmel alig is látható raszternek azonban nem szabad elmaródnia, mert ez adja meg a fölös festéket eltávolító acélpengének, a „rákel”-nek

a lehetőséget arra, hogy tisztán és biztosan dolgozzék. A maratás mélysége körülbelül egytizednyi milliméter. Nyomtatás után ennyit lecsiszolnak a lemezeiről, hogy újra fölhasználhassák. A modern mélynyomtatásos technika jövőjében is sokan bizakodnak. A szaktechnikusok ezrei dolgoznak a formák előkészítésének egyszerűbbé, biztosabbá, gyorsabbá tételén, meg a mélynyomtató sajtók javításán, a nyomtatás folyamatának minden zavaró eshetőségtől függetlenítésén. Az eljárások mind biztosabbá és tökéletesebbé levésének tulajdonítható, hogy a világ jelentősebb tőkésje képes ujságainak és a vasárnapi napilapmellékleteknek jórésze ma már mélynyomtatásos. Szépen illusztrált könyvek, árjegyzékek, katalógusok is gyakran perdülnek napvilágra a mélynyomtatásos gépek öléből. De nemcsak az egyszínes mélynyomtatás jelent – bizonyos korlátok közt – forradalmasító átalakulást a sokszorosításban. A többszínű képek előállításában „belkolor”, „trinigravűr”, „multikolor” stb. elnevezésű munkálkodási módozataival olykor csodálatosan szép eredményeket produkál a modern mélynyomtatás.

...A nyomdaipart érintő találmányoknak, szabadalmaknak és a frissében kizsendült új mesterfogásoknak száma hetven esztendő óta a tízezret is meghaladja. Ezek óriási többsége ugyan nyomtalanul merült el az idők tengerében, de a megmaradt rész elég ahhoz, hogy hallatlanul komplikálja a sokszorosítástechnikai lehetőségek tömegét. A nyomdászat alapos ismerete szélesmezejű műszaki tudománnyá lett; a magas-, sík- és mélynyomtatás sok-sok változata adott rajta egymásnak találkozt. A különböző eljárások kombinálhatóságának nagyon sok módja van, s a kiadók élnek is ezzel a lehetőséggel. Jobbára fantasztikusan hangzó elnevezésekkel látják el a kombinált nyomataikat.

* * *

Nyomdásztársadalmi intézmények. A régi nyomdászoknak nem voltak céheik, egyrészt mert szabad művészetnek tekintették a nyomdászatot, másrészt meg a legtöbb városban aránylag csekély volt a tipográfusok száma. Mindamelllett a közösségi érzés már csak az értelmességükénél fogva igen korán kifejlődött náluk s a legszebb virágokat nyiladoztatta már a 15-ik század alkonyata óta. Egyetlen nagy család volt egész Európa nyomdászcsaládja. Ugyanaz a maga-megbecsülés, szolidaritás és mélységes etika jellemezte a nyomdászembereket mindenütt, s hagyományukat szentségként ápolták. Gondoskodtak a betegeikről s amennyiben szüksége került: az elaggottakról; úti segítséget adtak a tapasztalatok bővítése vagy a munkahiány miatt ide-oda vándorolható kollégáiknak; szabályozták az inastartást s szinte késhegyig menő harcot folytattak az itt-ott fölbukkanó kontárok ellenében. Megvolt egy bizonyos tízparancsolatuk, amely ellen véteni: egyértelmű volt a nyomdásztársaságokból való kizárással.

Hasonló magas etikájú, de már modern megszervezésű társadalmi intézményei vannak a nyomdászságnak most is mindenfelé. Tehát nálunk is. A tőke és a munka közti ellentét világszerte való kiélesedése következtében külön-külön táborban látjuk a főnöki meg a munkavállalói részt, de semmiféle más szakmánál nem tapasztalható oly megértés és szigorú tárgyilagosság, mint a nyomdaipari békéltetőbizottsági stb. tárgyalásoknál. A sokszorosító iparok munkáltatói szervezetei minálunk: a Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesülete (hivatalos közlönyének címe: „Nyomda- és Rokonipar”), mely 1915-ben alakult és a Budapesti Sokszorosítók Ipartestülete (közlönye a „Sokszorosító Ipar”), amely 1925 óta működik egyetértésben a Főnökegyesülettel. A nyomdafőnökök társadalmi életében jelentős szerepe van még a Fischfach-Társaságnak és a Magyar Nyomdászok Társaságának. A munkásság körében irányadó közület az 1862-ben alapított Könyvnyomdai Munkások Egyesülete (hivatalos lapja az 1869-ben megindult „Typographia”), meg a szabad szervezetből 1939-ben alakult szakszervezet. A munkanélküliek, árvák segélyezésében áldásos szerepe van a Könyvnyomdászok Jótékonyági Körének is. Az egyes munkakategóriák különleges érdekeit gondozó és részben segélyezéssel is foglalkozó egyesületek: a Gépmezterek Egyesülete, a Hírlapszedők Köre, a Kéziszedők Köre, a Betű- és Tömöntők Köre, a Korrektorkör; a kultúregyesületek: a Gutenberg-Társaság a maga zenekarával, a Könyvnyomdászok Dalköre, a Sakkör, a természetbarátok nyomdászcsoportja, a „Tipográfia” testedző egyesület, az újpest-rákospalotai, pestszenterzsébeti, rákosszentmihály-sashalmi és kispesti nyomdásztársaságok. Van ezenfelül évtizedek óta jól működő hitelszövetkezetük is a magyar nyomdászoknak.

A nyelv fejlődése, szelleme és a magyar helyesírás

ÍRTA: VENKOVITS KÁROLY

A nyelv az emberi szellemnek örökösen ismétlődő munkája, mely a tagozott (artikulált) hangot a gondolat kifejezésére teszi alkalmassá. Az élő nyelv folyton fejlődő szervezet. Nem olyasvalami, amit meg lehet tanulni, mint például diák a leckét. Nincs törvénykönyve, mely parancsképpen megállapítaná, mit hogyan kell mondani. A nyelv a beszélő ajkán állandóan változik; bennünk, a beszélő egyéneken él és fejlődik. Az első gögicsléstől kezdve a gyermekkor botlásain, az ifjúkor tanulmányain keresztül a meglelt emberig, sőt azon túl is mindig gyűjtünk szavakat, hogy könnyebben megértessük magunkat és helyesen, közérthetően használjuk anyanyelvünket. Minden nyelv szókészlete magában rejtje az egész nép történetét. A nyelv eredeti szókészletének ismerete rávilágít a nép ősi műveltségére, évszázadok, sőt évezredek folyamán kialakult lelkiségére, anélkül, hogy annak teljes képét adná.

A nyelv egyénenként is, koronként is változik. Például az öreg ember beszéde, kifejezésmodora más, mint a fiataloké. Nem is tudnak egymás beszédmódján megbékélni. A fiatal mosolyog az öregek beszédmodorán, az öreg viszont bosszankodik a fiatalokén. A nyelvi különbség legjobban szembetűnik, ha a múlt század íróit olvassuk. Minél régibb időre térünk vissza, annál nagyobb különbségeket veszünk észre. Külön stúdiumot képez, ha régmúlt idők íróinak munkáit meg akarjuk érteni, helyesebben: meg akarjuk „fejteni”. Ha aztán meg tudjuk érteni a múlt emlékeinek jelentőségeit, ha meg tudjuk fejteni a bennük rejlő tanulságokat, a múlt eseményei elevenednek meg képzeletünkben. Miután a nyelv élő folyamat, minden ember külön-külön részt vesz a nyelvvalakító munkában. Vezérszerepük van ebben a mindenkori íróknak. Mivel pedig a közönség, az ember a szokás rabja, az írók munkáin keresztül nyelvérzéke is átalakul. Sokszor tapasztalhatjuk, hogy ha valaki kitaróan és előszeretettel – hogy úgy mondjuk: egyoldalúan – olvassa valamelyik kedvenc írójának dolgozatait, maga is egész észjárásával, teljes gondolatvilágával hozzáidomul annak ízléséhez, nyelvérzékehez, sőt gondolkodásmódjához. Ugyanez áll fenn az egyoldalú újságolvasásnál is. Amint a nyelv folyton változik, az egyén nyelvérzéke is a környezet és a kor hatása alá kerül és aszerint fejlődik. Az egyének és korok nyelvérzéke között áll mindenkor a nyelv szelleme, mely hű tükrö az illető nép egész lelki világának. Ebből, valamint az új és régi magyar írók munkáiból ismerjük meg a magyar nyelv szellemét is, melynek fejlődése századokon keresztül igen viszontagságos volt. Sok mindenben kellett keresztül vergődnünk, míg a magyar nyelv mai alakjában megállapodott.

A magyar nyelv multját és eredetét kutatva, a történelemtudósok megállapításai szerint a magyar nyelv a finn-ugor nyelvcsaládba tartozik; legközelebbi rokonai a vogul és az osztják. A magyarság jellemében, erkölcsiben, szokásaiban, gondolkozásmódjában közelebb áll ugyan a középpázsiai nomád török-tatár fajhoz, mint a finn-ugorsághoz, nyelve azonban az erős török hatást feltűntető sajátosságok mellett is finn-ugor eredetű. Persze ezt a nyelvi rokonságot csak a

tudomány évszázadokon át folytatott mélyreható kutatásaival, nyelvelemzésével lehetett megállapítani. Mert egyébként nehezen is volna elképzelhető, hogy az ural-altáji nyelvcsoporthoz a finn-ugor nyelveken kívül a szamojédok, csere-miszek, lappok, mongolok, tungúzok, némelyek szerint a japánok nyelve is hozzászámítható. Mindamellet a magyar kétezer esztendő történelmi viszontagságai után, egészen idegen népek környezetében s a régítől merőben különböző kulturális áramlatok befolyása alatt is meg tudta őrizni a tiszta ural-altáji nyelvszellem vonásait. Bizonyítékát találjuk ebben a magyar nyelv időállóságának, a finn-ugor alapjelleg fennmaradásának; sokkal szilárdabb maradt, sokkal nagyobb ellentállást tudott kifejtetni az idegen befolyásokkal szemben, semhogy azt a magába fogadott idegen elemek megbonthatták volna. A magyar nyelv hangrendi párhuzama is a legtöbb finn-ugor nyelvével azonos.

* * *

Első tudós testületünk, a Magyar Tudományos Akadémia, nagy buzgalommal dolgozik a tudomány és irodalom minden megnyilvánulásán: pályadíjak kiírásával, irodalmi vállalatok indításával, jelesebb íróink műveinek kiadásával, legkülönösebben azonban a magyar helyesírás irányításával és nyelvtisztítási munkálataival elévülhetetlen érdeme-
ket szerzett. Az Akadémia 1830 november 17-én „Magyar Tudós Társaság” néven alakult meg és már 1832-ben kiadta első ízben helyesírási útmutatóját „Magyar Helyesírás’ és szóragasztás főbb szabályai – A’ magyar tudós társaság’ különös használatára” címen, 32 oldalon. Azóta ezt számtalan kiadásban megismételte, mindannyiszor bővítve és átdolgozva, változó viszonyok és különböző körülmények között. Legutóbbi füzeté „A magyar helyesírás szabályai” címmel 1939-ben jelent meg. Ez a legújabb kiadás már – a kultuszminiszter idevonatkozó rendelete értelmében – általános érvénnyel bír, tehát hivatalos; „ezen kívül minden más, bármily címet viselő helyesírási szótár és szabályzat használata és tanítása tilos...” Az indokolás szerint „ebben a kérdésben... a Magyar Tudományos Akadémia... a legilletékesebb tényező...; minden olyan irányzatnak... tehát..., mely a helyesírás kérdésében elért egység bomlasztására alkalmas, útját kell állani...” Míg idáig jutottunk, bizony nagy utat tett meg és sok küzdelmet vívott meg és sok támadást állt ki az Akadémia. Mingyárt működésének kezdetén heves vitába elegyedett az újítókkal. Az Akadémia nem szívesen vált meg a régi tradícióktól és sokszor torpant meg a legjobb szándékú újítási törekvés is ama megcsontosodott felfogásán, hogy „csekély haszon kedvéért ne áldozzuk fel szokásaink kényelmes követését”. Az irodalmi fejlődés azonban nem állapodott meg s az Akadémia is kénytelen volt rövidebb-hosszabb ellenállás és vita után az új áramlatnak behódolni.

Kezdték azzal, hogy a mutatónévmás és a ragtalan birtokos mellől elhagyták a hiányjelet. Tehát már nem így írjuk: „A’ magyar nyelv’ rendszere...” Azután az „illy”, „olly”, „melly” és más hasonló szavakat egy betűvel megrövidítették. Nagy harcokat, évekig tartó szenvedélyes vitákat idézett fel a „cz” egyszerűsítése „c”-vé. A kétjegyű betűk ellen különben is régen folyik a harc. Révai, Vörösmarty és mások sokat bajlódtak egyszerűsítési okokból célszerű betűalakok kieszelésével, sőt Adami Mihály már 1760-ban a keresztülhúzott „z” jegyet ajánlotta a „zs” hangra; a magyar nyelvnek megfelelő megoldás azonban nem sikerült. Mindamellet Dugonics és Kazinczy példájára 1856-ban az Akadémia nyelvtudományi bizottsága (Toldy Ferenc, Czuczor Gergely, Fogarasi János, Ballagi Mór, Hunfalvy Pál, Brassai Sámuel) követelte a „c” mellől a „z” elhagyását. Az Akadémia azonban kitarzott régi álláspontja mellett, mondván, hogy a „cz”-hez szokott magyar olvasó a „cammog”-ot könnyen kammog-nak, a „cókmók”-ot kókmók-nak, a „cicomá”-t kikomá-nak olvasná. Kapóra jött az Akadémiának az a kis epizód is, amikor Czuczor Gergely, hogy a „c” mellől a „z” fölösleges voltát igazolja, saját nevét Cucornak írta és ilyen névkártyát csináltatott magának. Erre aztán egy külföldi tudós beszéd közben „Herr Kukor”-nak titulálta...

Persze ez sem használt, sőt: az Akadémiának ez a csökönnyössége majdnem az összes nyelvészek ellenszenvét váltotta ki. Legkíméletlenebb volt Tomor Ferenc, aki a Középkolai Tanáregyesület Közlönyében így írt: „Az Akadémiát e pontra nézve tekintélynek sem magam el nem ismerem, sem tanítványaim előtt annak hirdetni soha nem fogom, sőt éles gúny nélkül még csak nem is említhetem...” További vihar oka volt az „aki”, „ami”, „amely”, „amennyi” stb. szavak egybeírása körül felmerült nézeteltérés; nemkülönb a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésénél követendő írásmód. Az Aka-

démia például a loccsan-t két „cs”-vel, az arannyal, asszonnyal szavakat két „ny” betűvel írva tartotta helyesnek, míg az újítok egyszerűsíteni akartak, egy szerintük fölösleges betűnek elhagyásával. Aztán kiűtött az idegen szavak írása, a hosszú magánhangzók: „í”, „ú”, „ű” használata, a „fel” és „föl”, az „-ok, -ök, -uk, -ük”, „-úl, -ül” rag, a különböző ingadozások (iktat – ígtat, önkéntes – önkénytes, bikacsek – bikacsék – bikacsök stb.) körüli háború, mely – sajnos – még napjainkban sem ért véget és még mindig nem tud egyöntetű megállapodásra jutni.

* * *

Az élő nyelvet és annak gazdagságát és változatosságát csak hiányosan és tökéletlenül adja vissza az irodalom. Különösen annak árnyalataiban. Írásban és nyomtatásban ugyanis a latin betűalakot használjuk. Persze ez nem mindenben adhatja vissza hűségesen a magyar nyelv jellegzetes hangjának jelentését. Ezen a fogyatékonyságon úgy igyekezett segíteni a nyelvtudomány és az időközi fejlődés, hogy a magánhangzókat ékezetekkel, a mássalhangzókat pedig szükségből betűkapcsolatokkal látta el. Ilyenformán majdnem minden hang kapott betűjelet s így a magyar ábécé felülmúlja írásjelekben a többi európai nyelvekét. Milyen nagy különbség van etekintetben a német, francia vagy angol nyelveknél, ahol egy-egy hang megjelölésére sokszor több betű is szükséges s egy-egy betű nem ritkán más-más jelentéssel bír.

Mindenesetre a magyar írásmódnál is vannak eltérések. Ez legjobban a helyesírási szabályoknál nyilvánul meg. Van a már hivatalos és kötelező érvényű akadémiai; ezt megelőzte a Wlassics kultuszminister által 1903-ban kiadott úgynevezett iskolai helyesírás; használatban van és nagyon elterjedt a Balassa-féle helyesírás, melynek szabályait és szójegyzékét a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre adta ki; van továbbá ezeken kívül sok egyéni helyesírás, melyet vagy egyes írók és könyvkiadók, vagy irodalmi vállalatok, nyomdák stb. a saját ízlésük és elgondolásuk szerint állapítanak, sőt követelnek meg a saját írásműveik és kiadványaik számára. (Például a honvédség és a budapesti szabadalmi bíróság külön utakon jár egyes szavak helyesírását illetőleg.) Lényeges eltérés tulajdonképpen nincs a különböző írásmódok között, de annyi mindenesetre van, hogy észrevegyük; no meg hogy a szedő és korrektor munkáját megnehezítsék. Simonyi szerint „az életben vajmi kevesen törődnek ezekkel az agyafúrt szabályokkal, csak a szegény korrektornak kell velök bajlódni minden cél és haszon nélkül . . .” Ezzel azonban a különködők nem törődnek; fontos, hogy az egyéni akarat – sic volo, sic jubeo – érvényesüljön.

A magyar helyesírás alapelve a kiejtés, vagyis: hogy a szavakat úgy írjuk le, ahogy a művelt ember kiejti. Természetesen helyet kell engedni a nyelvérzékünk követelte szóelemzésnek és a helyes ragozásnak is. Például nem írjuk, ahogy kiejtjük: láttya, aggya, attya, athat, eccer stb., hanem látja, adja, atyja, adhat, egyszer és így tovább. Az összetett szavakat is úgy írjuk, hogy alakulásuk két része megkülönböztethető legyen, pl. háztető (hásztető helyett), zsebkendő (zsep-kendő helyett); viszont ha a ragozott vagy képzett szó kiejtésében jelentős változás történik, az írásban a kiejtés elve érvényesül. Tehát nem írjuk „az-val”, „az-nak”, „az-ból”, hanem „annak”, „azzal” vagy „avval”, „abból” stb. Ez a kettős elv szilárd alap a mi helyesírásunkban. Az értelmes magyar ember nyelvérzéke azonban csak a legritkább esetekben botlik meg benne. Sok olvasás, a nyelvi sajtóságok figyelmes szemmel tartása könnyen átsegítenek a kétségeken.

Nem akarok nyelvtani szabályokat ismertetni, arra szükség nincs; csinálják, akiknek kedvük van hozzá, vagy akiknek ez a hivatásuk. A nyomdász az iskolából magával hozott nyelvtani csiszoltságot figyelmes, szorgalmas olvasással, munkaközbeni elmélyüléssel könnyen fejlesztheti, és ha adandó alkalommal búvárkodik a nyelvtörténeti munkákban, ha látogatja a helyesírási kurzusokat, ezek hiányában – ha módja és ambíciója van hozzá – az értékesebb nyelvművelő, esetleg szakkönyveket és folyóiratokat tanulmányozza, bizony mondom: eleget tesz annak a követelménynek, melyet az élet és a szakma megkövetel tőle. Helyesírásunk pontossága – Simonyi szerint – egyenes arányban áll olvasottságunkkal.

Nem tartok azokkal, akik azt mondják, hogy a nyelvészeti dolgokra a laikus nem kíváncsi, a nyelvész pedig úgyis tudja, tehát nincs szükség ezirányú továbbképzésre; inkább azoknak adok igazat, akiknél az a jelszó, hogy a jó pap holtig tanul. Csakhogy – szerintem – nincs szükség, például a jelen esetben, hogy „iskolát” játsszunk. A nyelvtani példákából és szabályokból éppen csak annyit említek meg, amennyi az alaptéma megvilágításához szükséges.

Ilyen például az idegen szavak helyes írásmódja. E tekintetben is többféle rendszer divatozik. Egyhelyütt magyarosan írják le az összes idegen szavakat, másutt megtartják az eredeti írásmódot; vannak, akik összekeverik a két felfogást: felét így, felét úgy írják... Itt is az a helyes, ha a kiejtés szabályait vesszük alapul. Legokosabb természetesen, ha az idegen szavakat kerüljük. Minden idegen szóra van magyar kifejezés, de ha mégis kényszerülünk, hogy idegen szót használjunk, írjuk azt – hacsak az a szó nem honosodott meg irodalmunkban – eredeti írásmódja szerint. Ezzel egyúttal azt is demonstráljuk, hogy az a szó nyelvünkben főlősleges. Amellett egyes idegen szavak hangjait a mi írásjeleinkkel nem is tudjuk híven megjelölni, mert magyar alakjuk nincs. Így például az angol „th” visszaadására a magyar írásban nincsen semmiféle jelölés; nem is tudnók angolosan kiejteni. Éppen úgy a francia orrhangokat sem; sőt még a német „ch” kimondása is nehéz probléma sok-sok magyarnak; vagy „h”, vagy pedig „k” hang lesz belőle.

* * *

A magyar nyelv szókincse gazdag. A magyar nép a nyelvtörténet tanúsága szerint mindig tanulékony volt, tehát nyelve is állandóan gyarapodott, fejlődött. A magyar nyelvet a szavakban leggazdagabb nyelvek közé sorozhatjuk. Hogy hány szó van az egyik vagy másik nyelvben, senki sem tudja; nincs is megállapodott szókészlete. Mi, akik magyarul beszélünk, csak egy-egy töredékét bírjuk nyelvkincsünknek. A falusi ember talán csak egy kis részét bírja annak, amivel a városi ember él. Ha teljes szótárról lehetne beszélni, annak magában kellene foglalnia minden egyes szót, melyet a nép bármely rétegében használnak, tehát a mesterségek, a divat, a nyelvjárások nyelvét, a tolvajnyelvet, a diáknyelvet, a katonaság nyelvét stb. A Czuczor és Fogarasi szerkesztette „Magyar Nyelv Szótára” 110.784 szót tartalmaz, az Akadémia által kiadott „Címszó-Jegyzék” már 122.000 szót tárgyal. A magyar nyelv szókincsére, illetve gazdagságára jellemző, hogy például Jókai a verekedésre 100 magyar szót szedett össze, a butaság kifejezésére pedig 323-at!

Ezzel szemben pl Littré francia szerző szótárában, mely egyike a legismertebbeknek, 80.000 szó van, a Muret–Sanders-féle német-angol szótárban a német szavak és összetételek száma viszont 250.000. Érdekes megemlíteni, hogy elszánt megfigyelők állítása szerint egy jól nevelt angol társalgás közben alig használ 3–4000 szónál többet. A héber ószövegségben 5642, Milton műveiben 8000, Shakespeare-ében 15.000 szót számoltak össze. A magyar írók közül Arany és Jókai, a régiek közül Pázmány Péter nyelve a leggazdagabb.

Gondolataink közlésére, megértetésére nem elégségesek a szavak, melyekből a mondat alakul; fontos a szavak sorrendje és a hanghordozás is, mellyel a mondatot és annak egyes részeit kiejtjük. Ez persze bizonyos törvényszerűséget (helyesebben: mondattani képességet) tételez fel, amely ellen véteni nem szabad, hacsak azt nem akarjuk, hogy szavainkat ne értsék meg. Így van ez a beszédben és így van írásban, az irodalomban is. Ez úton érünk el a helyes íráshoz, valamint a helyesíráshoz, ahol a nyelv ismerete a stílus szépségével egyesül.

Az író egyéniségétől, nyelvérzékétől függ, milyen módon fejezi ki, ami a lelkében él és milyen alakba öltözteti gondolatait. A nyelv önmagában csak nyers anyag; él ugyan, de lelket, fejlődési lehetőséget, életet csak az önthet bele, aki természetét ismeri, bánni tud vele és a gondolat szabad szárnyalásának érvényesülésére fel tudja használni.

Itt kapcsolódik be a könyvnyomtató munkája és válik azoknak a tényezőknél egyikévé, melyek az élő nyelv szolgálatában állnak; szaktudásával, nyelvtani és helyesírási ismereteivel nagy szolgálatot tesz ekkor – az írók mellett – a nyelv fejlődésének. Simonyi Zsigmond, a kitűnő nyelvész, az egyetemen a magyar nyelv volt tanára, 1891-ben az akadémián tartott egyik felolvasásában szószerint a következőket mondotta: „...Az ember helyesírását műveltsége fokmérőjének tekintik általában... Ámbár vannak kivételek... Köztünk élő jeles írókat tudnánk megnevezni, kiknek kézírata a korrektor javításai nélkül nem kerülhetne nyilvánosság elé...”

Ez sokat, talán mindent megmond. Talán nem is kell hozzá kommentár. A művelt magyar könyvnyomtató tehát a magyar nyelvnek és kultúrának egyik legodaadóbb, leghívebb, leghasznosabb, leghivatottabb és legmegbecsülendőbb munkása. Ezt a kiváló jelentőséget soha, semmiféle körülmények között ne tévesszük szem elől és ne engedjük ki kezünkől, hanem igyekezzünk annak az idők folyamán továbbra is helytállni.

Honvédelem, mártíriumok és magyar nyomdászat

ÍRTA: PISCATOR

Mind hősök ők, mind férfiak... – költőnk e mondása ráillik némely őskönyvnyomtatónkra. Mert a tizenhatodik század magyar nyomdása hős és férfi volt a szó legteljesebb értelmében. Ha nem is kopjával meg kelevézzel hadakozott, de a veszedelmek útját járta folytonosan, s bizony: ha nem volt eléggé körültekintő és óvatos, s nem menekült el idejében a ráleselkedő pallos elől: könnyen a fejébe kerülhetett egy-egy szokatlan hangú mondata. Az öreg Hoffhalter Ráfaelről például komolyan állítják, hogy Gyulafehérváron 1558-ban kivégezték. A legenda hírű Huszár Gált többízben csak jóembereinek ügyessége mentette meg a börtöntől. Magyaróvári műhelyéből Ferdinánd király parancsára ugratták ki a könyvnyomtató Gál papot, ki Kassára menekült, ahol be is börtönözték, de a nép kiszabadította. Kétesztendő debreceni nyomdászokodása után Révkomárom városában találjuk, ahol meg Károly főherceg fogdmegei vették űzőbe. Nagyszombatban húzódik meg, ahonnan csakhamar I. Miksa magyar király elfogatóparancsa elől kell menekülnie. Késő öregségére talált csak biztos menedéket Forgách Imre trencsényi főispán patronátusa alatt. – A könyvnyomtatásban tanítványának, Bornemisza Péter későbbeni szuperintendensnek szintén kijutott az üldöztetésből; ha 1575-ben Semptéről Detrekő várába nem menekül: rosszul végződhetik a pályája. Veszedelmek környékezhették a fiatalabb Hoffhaltert, majd meg Manlius Jánost, hogy minduntalan más-más helyen – olykor költött elnevezésűeken – vertek tanyát a nyomdájukkal. Manlius még a tulajdon nevét is el-elferdítgette az impresszumain. Ha így nem cselekszik, könnyen ama nyomdász-hősök és mártírok sorát szaporíthatja, akikből szép számmal akadt már – ebben a korban csakúgy, mint a későbbi századokban – Európa különböző tájain.

Viszontagságos idők jártak némely könyvnyomtatónkra a tizenhetedik meg tizennyolcadik században is. Szenczi Kertész Ábrahám végigszenvedte Váradnak a török által való ostromát 1660-ban; Rozsnyai Jánosnak élete veszélyeztetésével kellett menekülnie Sárospatakról 1671-ben; Vincze György, a debreceni városi nyomda provizora ott veszett az 1705-i labancdúlásban. Mennyi tipográfusunk pusztulhatott el e két évszázad török háborúiban, a Bocskayék és Bethlenek, majd meg Thökölyék küzdelmeiben, Rákóczi Ferenc szabadságharcában, később a hétéves és a francia háborúban! Mert hiszen valószínű, hogy nyomdászember is – név nélküli betűszedő és nyomtatómunkás – belesodródhatott ezekben a háborúkba, nálunk csakúgy, mint a külföldön. A harmincéves háborúból tudjuk például, hogy Jena városának 40-50 nyomdása egyetlenegynek a híján apránként mind landsknechtté kényszerült beállani. Volt különben ennek a harmincesztendő németországi háborúnak egy kiváló magyar ember szenvedője is: Szenczi Molnár Albert nagy tudósunk, aki több német városban volt hol korrektor, hol meg nyomdafelügyelő (moderator typographiae), mígnem 1624-ben Heidelbergben Tilly császári hadvezér kezébe került; itt kifosztották, s pusztá életét is nehezen mentette meg.

A Martinovics-pörnek voltak nyomdász gyanúsítottjai is. 1794 őszén elfogták Paczko Ferenc József pestvárosi tekintélyes nyomdászmestert és Landerer Mihályt, a Landerer Katalin budai nyomdájának faktorát. Paczko valahogyan kikerült a csávából, de Landerert szegényt halálra ítélték irodalmunk nagyjaival: Kazinczy Ferencsel és Verseghy Ferencsel együtt. A királyi kegyelem börtönre enyhítette büntetésüket, de Landerer Mihály szinte élőhalott volt már, amikor tíz esztendő múltán kibocsátották a tömlőcéből.

... Metternich álmos korszaka letűnőben. A Múzeum lépcsőjén ott áll a költő s megcsendül ajkán: „Talpra magyar!”...

S talpra is ugrottak. Százezrével. Nyomdász is volt közöttük, fölös számmal. Németajkúak is, és valláskülönbőség nélkül, mert hiszen nem felekezeteket, hanem magyarokat, magyar érzésű embereket hitt talpra a költő szózata. A nemzetőrök, honvédek sorában ott sorakoztak: Falk Zsigmond, Wodianer Fülöp, Müller Adolf a pestvárosi nyomdászmester, Tyroler Salamon, Halász József a betűöntő, Booch-Árkossy Frigyes, Vogel Károly, Schneider Károly, Höchell Ármin és társaik.

A mostani időkhöz képest kevés volt akkoriban a nyomdászok száma Magyarországon, de ennek a kevésnek is jórésze a haza védelmére ajánlotta föl a karját. A kormánzatnak kellett közbelépnie, hogy a szakmunkások hiánya ne tegye lehetetlenné a hivatalos nyomtatványok elkészítését. A hivatalos lapnak, a „Közlöny”-nek tördelőjét, Remele Pált például a harctérről hozatta vissza Szemere belügyminiszter, mondván, hogy a katonáembert könnyebb helyettesíteni, mint a begyakorlott, jó tipográfust. A haza szolgálatára seregűk közül 100-nál több könyvnyomtatót és litográfust a Landerer Lajos által megszervezett bankjegynyomdába állíttatott be Kossuth Lajos. Ezek is megszervezték a hazáért.

Schweitzer József budai nyomót, a Nemzeti Bankjegynyomda munkását 1849 október havában kivégezték, annál a súlyosító körülménynél fogva, hogy kardot rejtegetett a házában; társainak többségét pedig rövidebb-hosszabb időre bebörtönözték. Ocsvai Ferenc kolozsvári nyomdászt és lapszerkesztőt halálra ítélték, de az ítélet végrehajtása elől sikerült megszöknie. Szókupy János nyomdászt, Klapka seregének hadnagyát szintén halálra ítélték, de büntetését többévi várfogságra változtatták át. Hazay Ernő temesvári könyvnyomtató és lapszerkesztőnek is kijutott a halálos ítéletből, de még idejekorán elmenekült a végrehajtás elől. – A honvéd mivoltukért vagy a szabadságharcban való egyéb szereplésükért fogságot szenvedett nyomdászoknak pedig se szeri, se száma. Hogy csak néhányat említsünk meg közülök, ott volt a szabadkai Bittermann Károly, a sarvasi Réthy Lipót, az aradi Schmidt József, a szombathelyi Bertalanffy Imre. A pesti Eisenfels Rudolf is évekig sínylődött a csehországi Josefstadt kazamatáiban; szép nyomdája Emich Gusztáv kezére jutott, majd az Athenaeum műintézete lett belőle. A Bach-korszaknak volt ezenfölül is szépszámú nyomdász bebörtönözöttje. Ha sajtóvétségéről volt szó: a nyomdászembert is elövelték érte. Tóth Józsefet, a hivatalos lap szedőjét például tizenkétesztendei várfogságra ítélték egy bolond sajtóhibáért. A Schmerling-éra is megtalálta körünkben maga áldozatát az ifjabbik Sógor György személyében, aki az Almássy-féle összeesküvésnek volt részese 1864-ben. Várfogságra ítélték őt is, és már három esztendeje senyvedett az aradi vár kazamatájában, amikor a koronázáskor adott közkegyelem megnyitotta börtöne ajtaját.

Honvédelem volt az, édes hazájuk szabadságának védelme, ami annyi mártíriumot hozott a most elősorolt régi könyvnyomtatókra, s honvédelem címén küzdött, esetleg halt hősi halált a nyomdászembereknek még igen hosszú sora.

Hogy mennyi nyomdászkollégánk harcolta végig katonasorban az 1866-iki nagy háborút, mennyi nyugszik közülök a custozzai és königrätz-vidéki tömegsírokban: nem tudjuk, de annyi megállapítottnak vehető, hogy a háború utolsó elesettje betűszedő volt, Feldhofer Henrik szakaszvezető, akinek szívét a fegyverszünetet jelző kürtszó elhangzása után verte át a Pozsony melletti Lamácsnál egy kőszá golyó. De voltak halottaink 1878-ban, Bosznia és Hercegovina okkupációjakor is, az 1914–18-as világháború idején pedig szinte nekidühödten kaszált közöttünk a félelmetes Mors...

A németországi nyomdászegyesület nyolcvanegynéhány-ezeres taglétszámából ötezer volt a hősi halott. Minálunk sem volt az arány sokkal kedvezőbb. Nyomdászunkásaink több mint hatvan százaléka katonai sorban szolgált a honát, s bizony: százával volt köztük, akiket hiába vártunk vissza. Ottmaradtak a Kárpátok ércfalainál, Galícia síkjain, a Doberdón, Albániában, vagy a fagyos szibériai fogolytáborokban.

A világháborúban elpusztult nyomdászok pontos számát különben máig sem tudjuk. Hiszen közvetlenül az összeomlás után megtörtént hazánk nagyobbik részének megszállása, s ezzel egyidejűleg a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesületének többfelé szakadása. Kik jöttek vissza, kik nem: innen Budapestről nem lehetett megállapítani. De meg a vezetőségek más, sürgősebb bajokkal voltak elfoglalva. Segíteni kellett a háború következtében munkanélkülivé váltakon, betegeken, a rokkantakon, árvákon és özvegyeken.

A jó néhány száz nyomdászélet pusztulása csupa virágjában lévő fiatalabb és jórészt családos embert ért, akik után édesanyák, özvegyek s árvák könnyei patakzottak. De szívszorongva lesték a harctéri híreket az itthon maradt kollégák is. Némelyik közismertebb nyomdászférfiú elmúlta fájdalmas nyilallásként hatott a lelkükre. Ilyen volt azé a nyomdász-művészé, aki szorgalmával és vasakarátával a szedőszekrény mellől emelkedett az Iparművészeti Iskola tanárai sorába. S ilyen volt azé a nyomdai művezető is, aki 1914-ig megírta a betűszedés kézikönyvét, de kiadására már nem került idő, mert Przemyslbe szólította őt a hadi parancs. Fogságba esve, Szibériában rótt a fogság keserves esztendeit, míg végre ütött a szabadulás órája. Már csomagolt is, s indulóban volt hazája és szerettei felé, amikor heves láz fogta el őt. Kiütéses tifusz lett belőle. Végzett is vele...

Hasonló szomorú tragédiák tömege adódhatott elő a világháború ötvenkét hónapja alatt, hiszen – mint említettük – nyomdászaink jó hatvan százalékának fegyvert nyomott kezébe a hon megvédésére hívó szózat.

Mindmeggannyi férfias kötelességtudással, elszánt komolysággal állott a hadbamenők sorába, s lelkiismeretesen felelt meg mindazoknak a föladatoknak, amelyeket a hadi cél és bajtársainak jóléte és biztonsága őtőle megkívánt. A hagyományos nyomdászszolidaritás kisugározta jótékony melegét mindenütt, ahol nyomdászember volt a csapatban. A szolidaritás eszmekörében nevelkedett tipográfus nem tagadhatta meg magát katonasorban sem: testvérének tekintette minden bajtársát, s akármiféle helyzetbe hozta is őt a sorsa, tekintettel volt reá. Segített rajta, ahol és amennyire lehetett. Csaták fergetegében csakúgy, mint a mögöttes területek biztonságosabb beosztásában. A „bajtárs” szónak sokhelyt nyomdászemberek adták meg a helyes és mindent átfogó értelmezését. Nemcsak nálunk, de német fegyvertársainknál is, ahol a szolidaritás érzése szintén csodákat művelt.

Az ősi nyomdászszolidaritás természetesen megnyilvánult az itthonmaradtak részéről is, mind a hadbavonultak, mind a családjuk iránt. Szinte erőnkön fölülének látszanak azok az áldozatok, amelyeket a dolgozó nyomdászság a honvédő szaktársainak családjaiért hozott 1914-től kezdve a kínosan toványuló világháború befejeztéig, de kiki örömmel teljesítette azt. Hiszen az „egy mindért, mindnyájan egyért” elve a nyomdászoknál idegződött be legmélyebbre s ott értelmezték azt legtisztábban és legmagasztosabban. Mingyárt eleve jelentős pénzsegélyben részesült a bevonultak családjá, s azontúl is: egyesületnek és szervezetnek az volt egyik fő-fő törekvése, hogy mentől több könnyet töröljön le a katona-nyomdászok hozzátartozóinak orcájáról s amennyire lehetséges: enyhítse a nyomorúságukat. A katona-árváknak például tízennégyéves korukig számottevő havi pénz-segélyt adott. Súlyos megterhelést jelentett a nyomdász-közösségre az is, hogy a világháborúban igen sok emberünknek megromlott az egészsége, sebesülésének, harctéri megbetegedésének évek során át utókövetkezményeit érezte, s esetleg időnek előtte kényszerült rokkantállományba.

... Mint minden fonáságnak, a trianoni diktátumnak is vége kellett hogy szakadjon egykor. A Felvidéket, Kárpátalját és Erdélyt visszahozó csapataink sorában ott meneteltek nyomdásztestvéreink is, készen arra, hogy ha kell: vérüket is hullajtsák a magyarság szent ügyéért. E tekintetben a nyomdászság értelmességénél, a magyar kultúreszményekhez elszegődöttségénél fogva legalább is olyan mértékben tenne eleget honpolgári kötelmeinek, mint bármelyik más hivatásbeli szervezet. A nyomdászember félezer éven át mindig ott volt, ahol az igazság, jog és szabadság védelmében hullott a hazafiak vére, s ott lesz a jövőben is. Mindenkor és mindenütt!

Nemzeti dal.

Talpra, magyar, hi a' haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a kérdés, válaszzatok! —
A' magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek haltak,
Szolgaföldben nem nyughatnak.
A' magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Sehounai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágabb rongy élete,
Mint a haza becsülete.
A magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Fényesebb a' láncznál a' kard,
Jobban ékesti a' kart,
És mi még is lánczot hordtunk!
Ide veled, régi kardunk!
A magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

A' magyar név megint szép lesz,
Múltó régi nagy híréhez,
Mit rá kentek a' századok,
Lemossuk a' gyalázatot.
A magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Hol sírjaink domborúlnak,
Unokáink leborúlnak,
És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket.
A magyarok istenére
Eksüzünk,
Eksüzünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Petőfi Sándor.

*Az 1848^é. március 15^{én} hivivott sajtóiban
sokáig után legerlegetőket megmaradt
jelműly, s így a magyar szabadság első kitérte.
Petőfi Sándor*

Tárgymutató

- Abádi Benedek 58, 77, 78, 79
Abbreviatura 29
Aelius Donatus 10
Afgán írás 28
Aggregátumok 137
Ágoston József 96
Ákosí Barra Gábor 114
„Alkotmány” nyomdája 128
Álladalmi Nyomda 66, 92
Állami Nyomda 123
Általános Nyomda Rt. 126
Alvinczi Péter 78
Ambró Ferenc Ignác 121
Amerikai sajtó 136
Amman Jost 10, 20, 23, 25
Angermayer Károly 71, 97, 130, 131
Angol nyomdászat 48, 49
Anisson-Duperon 48
Anopisztografikus nyomtatványok 9
Antikva betűk 30, 44, 57
Apafi Mihály 106
Apostol-Nyomda 129
Arab írás 28, 30, 35
Aradi nyomdászat 119, 120
Arany János 95
Arany János Rt. 127
Arany Tamás 85
„Arany trombita” 91, 94
Arbogast-kolostor 10
Argirográfia 147
Athenaeum Rt. 122, 125, 127
Attavante 35
Auer Ignác 128
„Aurora” 66, 91
Autotípia 145
Bacsányi János 66
Badius Jodocus Ascensius 20, 22
Bagó Alajos 125
Bagó Márton 60
Bajza József 66, 91
Bakátár Miklós 53, 59
Baker George 49
Balassa Bálint 88, 92, 93
Balassa István 93
Ballagi Aladár 54, 58, 60, 116, 117
Bánfi György 113
Bán Imre 130
Bankjegynyomda 72, 73, 92
Baptisták Nyomdája 128
Barátbetűk 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36
Barátkötés 40
Bárczy János 74
Barkóczy Ferenc gróf 69, 120
Barletti de Saint-Paul 127
Baróti Szabó Dávid 87
Báron György 106
Bartallits Antal 72, 126
Bártfai nyomda 101, 104
Barth-nyomda 115
Bartók Lukács 91, 114
Basay Ungarus 59
Baseli nyomdászat 37, 44, 76
Baskerville John 49
Báthory-Hüttner János dr 124
Batthyány Boldizsár 93
Batthyány Ignác 114
Bauer A. F. 106
Bauer Henrik 4
Bauer Károly József 120
Bechtermünze testvérek 15, 40
Becsek Dániel 132
„Bécsi Képes Krónika” 74
Bécsi nyomdászat 43, 44, 66
Beer és Társa 125
Beichel József 119, 120
Beildeck Lőrinc 9
Beimel és Kozma 73, 92
Beimel József 68, 82, 117
Belkolor 148
Bél Mátyás 68, 83
Belnay-nyomda 71
Bem József 92
Bendtnér József 124
Benedek Sándor 122
Bercsényi Miklós 102, 103, 104
Beregszászi Péter 86, 113
Bergai József 114
Bertalanffy-család 118, 130
Berthóti Ferenc 101, 104
Bethlen Elek 115
Bethlen Farkas 115
Bethlen Gábor 78, 115
Bethlen Gábor Rt. 127
Bethlen István 79, 115
Bethlen Miklós 106, 107
Betű 27–39
Betűmagasság 10, 24, 25
Betűöntés 10, 13, 23, 24, 25, 26, 27, 31, 42, 137
Betű-rács 31
Betűstílusok 27–38
Betűvetés 31
Beys Gilles 51
Beythe István 93
Biblia 11, 12, 13, 14, 16, 18, 23, 26, 27, 32
Bíró Mihály 89, 120
Bíró Miklós 125
Bittermann-család 117, 118
Blaeu-család 52, 108
„Blok”-könyv 9, 23
Bocskay György 39
Boda Pál 113
Bod Péter 107
Bodoni Giambattista 45
Bomberg Dániel 45
Bonyhády Antal 122
Booch-Árkossy Frigyes 154
Bornemisza Péter 60, 84, 92, 93, 96
Boruth Elemér 131
Boschitz István 101
Bórkötés 39
Brant Sebestyén 42
Brassai Major Márton 115
Brassai nyomdászat 76, 77, 114, 115
Breitkopf Immanuel 42
Bresma-nyomatás 147
Brewer-család 104, 105, 109, 116, 120
Breydenbach 39
Brocarío 51
Brockhaus-nyomda 42, 43
Bródy László dr 125
Bródy Sándor 125
Bródy Zsigmond 125
Brózsza Ottó 128
Bruce Dávid 137
Bucsánszky Alejos 74, 125
Budaházy Tamás 140
Budai Ézsaiás 90
Budai nyomdák 54–59, 63, 65, 66, 67
„Budapesti Hírlap” 126
Bullinger Henrik 84, 85
Bullock William 111
Burger Zsigmond 120
Buschmann Ferenc 126
Buschmann Gusztáv 72
Buzárovits Gusztáv 117
Büchler Döme 75
Bűnbocsátó levelek 13, 14, 18, 19
Byblos 28
Caslon William 49
Castaldi Pamfilio 17
Catholicon 14, 15, 18, 23, 27, 30, 40, 42
Caxton William 48, 50
Cennini Bernardo 45
Centenarium 26, 27
Cenzúra 89
Champs fleuri 25, 47
Chappe Paulinus 13, 19
Chrastina Dániel 68, 105
Chronica Hungarorum 55–59, 62, 63
Cirill ábécé 28, 30, 34
Classohn A. 72
Codex-nyomda 127
Colard Mansion 49
Comenius Ámos 104, 105, 107
Confessionale 57, 58
Conlegner Károly 72
Corvina Rt. 128
Coster Janszoon Lőrinc 16, 17, 18
Cramoisy Sebestyén 48
Cranach Lukács 43, 51
Crantz Márton 45
Csáktornyai János 86
Csáky Miklós gróf 105, 116
Csáthy György 90
Csécsi János 109
Csernoviec György 53
Csezmeicei János 54
Csiksomlyói nyomda 115
Csillagászati naptár 10
Csokonai Vitéz Mihály 90
Csomóírás 28
Csorba János 92
Csűrös Ferenc 81, 82, 84, 86, 87, 88, 89, 90
Czaich Gilbert 55
Czakó Elemér 39, 60, 143
Czech-kódex 35
Czeglédi István 87
Czéh Sándor 117
Czettel és Deutsch 75, 125
Czizek Nikodémus 105
Dadan János 105
Caslon William 49
Dalmatinus György 58
David d’Angers 20
Dávid Ferenc 80, 81, 85
Daye John 49, 50
Debreceni nyomdászat 71, 74, 81–92, 129
Decker-nyomda 43
Decsi Gáspár 86
Decsi Sámuel 86
Delcambre és Young 122
Demant András 72
Demeter Mózes 113
Demotikus írás 36
Dessewffy Emil 66
Deutsch Mór 125
De Vinne 21
Dézsi Lajos 107–112
Didot-család 48
Diemer Károly 121
Diószegi Sámuel 90
Diplomatikus írás 32
Dobay Sándor 121
Dobner Sebestyén Ferdinánd 116
Dolet Etienne 47
Donatus 10, 11, 13, 16, 18, 25, 26, 31

- D'Ortas Ábrahám 49
 Drilzahn András 8, 9
 Drotleff-nyomda 115
 Dróra fűzött betűk 25
 Dugonics András 77, 100
 Dukai Károly 4
 Dünne Hans 9
 Dürer Albrecht 28, 30, 39, 42, 54, 55, 61
 Ebeczky Sámuel 102
 Ecsetbetűk 28
 Effmurdit Jakab 115
 Egenolff Emmel 43
 Egenolff Krisztián 43
 Egri nyomda 69, 82, 120, 129
 Egyengetés 12, 21
 Egyessy Géza 129
 Egyesült Nyomda 128
 Egyetemi Nyomda 26, 38, 43, 60, 65, 66, 74, 82, 90, 91, 126
 Eisenfels Rudolf 73
 Eitzenberger Antal 67, 82
 Eitzenberger Ferenc Antal 67, 116, 120
 Ékirás 28, 34
 Élet Rt. 126
 Ellinger-család 104, 121, 130
 Első Magyar Betűöntőde Rt. 137
 Első Magyar Könyvnyomda 75
 Eltville 8, 14, 15, 40, 50
 Elzevir-család 51, 52, 109
 Ember Lajos 129
 Emich Gusztáv 73, 74, 75, 122
 Engel és Mandello 76
 Engel József 117
 Erdélyi Bernát 58
 Erdősi Sylvester János 58, 77, 78, 79
 Erichson Erich 101
 Erkövi, Galgóczi és Kocsi Sándor 75
 Estienne-család 22, 46, 110
 Estienne Henrik 41, 46, 47
 Estienne Róbert 46
 Esztergomi nyomdászati 117
 Eszterházi Antal 83, 101
 Európa Rt. 126
 Fabetűk 23, 24
 Falka Sámuel 65, 82
 Falk Miksa 122
 Falk Zsigmond 122
 Faludi Ferenc 65
 Fametsző 38, 39, 47
 Fanda József 75, 125
 Farinola Bálint 93
 Farkas Imre 96
 Farkas István 82, 113
 Fasajtó 9, 20, 21, 22, 23
 Fatáblanyomatok 9, 20, 23, 38
 Faulmann Károly 21, 24, 27, 36, 41
 Faust-monda 16
 Fazekas Mihály 90
 Fedorov Iván 53
 Fekete Béla 129
 Feketealmi Holló András 58
 Feketealmi Márton 59
 Fekete Jakab 89
 Feldhofer Henrik 154
 Félegyházi Tamás 85
 Féltonusos kép 145
 Fél-unciális 29
 Feníciai ábécé 28, 30
 Ferenczi Lőrinc 43, 68
 Ferenczi Zoltán 113
 Festékező labdák 22, 23
 Festékkészítés 22
 Festus János 78, 101
 Feyerabend Zsigmond 43
 Fichet Guillaume 17, 45
 Filtisch-Krafft-nyomda 115
 Fischel Fülöp 117, 118
 Fischer és Mika 137
 Fischer János 101
 Fitz József 40, 44, 54–58, 69
 Flander Matthias 49
 Florentinus Antonius 57
 Fodorik Menyhért 86, 87
 Fodor Ruben 92
 Folger János 65
 Fons János 15
 Forgách Ferenc 68
 Forgách Imre 84
 Formametszők 9
 Formica Máté 43
 Forster Rezső 105, 124, 130
 Fortuna Rt. 129
 Foster-szedőgép 139
 Fotolitográfia 145
 Fotomechanika 145
 Fotótipia 145
 Foucher-gép 137
 Fournier-család 47, 48, 98
 Földesi Gyula 132
 Földi János 90
 Főnökegyesület 148
 Főrk Károly Gusztáv 120
 Fővárosi Könyvnyomda Rt. 127
 „Fővárosi Lapok” 74
 Fraknoi Vilmos 54, 55, 56, 63
 Fraktur betűk 30, 36
 Franklin Benjamin 53
 Franklin-Társulat 73, 122, 123
 Fráter György 76, 80
 Fratres Vitae Communis 16, 40, 50
 Friburger Mihály 45
 Frics József 92, 129
 Friebeisz István 117
 Fried és Krakauer 129
 Friesner András 42
 Frigyes császár 41
 Fritz Ármin 129
 Frobenius János 44
 Frobenius Jeromos 76, 110
 Frohna György 75
 Froschauer Kristóf 44
 Fröhlich Dávid 104
 Fuchs Ágoston 118
 Fuchs János 76, 77
 Fugger Hulderich 41, 47
 Fust János 12, 13, 16, 17, 21, 23, 26, 32, 41
 Galeotti Marzio 56
 Galler János 105
 Gally-sajtó 119
 Gámán János 114, 121
 Garamond Claude 47
 Garay Simon 59
 Gárdonyi Albert 60
 Gávai 108
 Geleji Katona István 109
 Geliéri és Székely 128
 Gensfleisch János 17
 Georgiai írás 28
 Geréb László 54, 35
 Gering Ulrich 45
 Gevers Bálint 101
 Giersztorfer József 72
 Gisal-nyomatás 147
 Giunta-család 45
 Glagolita betűk 34
 Globus Rt. 75, 125
 Glutsch Keresztély 72
 Golditz József 72
 Goldscheider Henrik 119
 Gót betűk 29, 30
 Gottlieb Antal 116, 121
 Gödörházi Gödör József 117
 Gönczi István 95
 Gönyei Pócs Gábor 120
 Görög írás 28, 30
 Gótt-család 115
 Grafikai Intézet Rt. 125
 „Grafikai Szemle” 122
 Gregorio Gergely 45
 Greus György 77
 Grimm Vince 72
 Grolier 40
 Gründer Gottfried 68
 Grünberg János 43
 Grün-család 120
 Grynäus-nyomda 43
 Gryphius Sebestyén 47
 Gudenburch János 17
 „Gutenberg” 120
 Gutenberg-arckép 18
 Gutenberg betűi 29, 30, 31, 32, 36
 Gutenberg Else 8
 Gutenberg-ereklyék 18
 Gutenberg János 16
 Gutenberg Fausztus 16
 Gutenberg Friele 8
 Gutenberg János 7
 Gutenberg-képmás 18
 Gutenberg-legendák 17, 18
 Gutenberg-Múzeum 20
 Gutenberg-Nyomda 128
 Gutenberg-Othton 20
 Gutenberg Péter 16
 Gutenberg-prés 9, 18–23
 Gutenberg sírja 15
 Gutenberg Strassburgban 8, 10
 Gutenberg származása 8
 Gutenberg szedéstechnikája 11, 12, 29, 31, 32, 36, 37
 Gutenberg-szobrok 18, 20, 27
 Gutenberg szülővárosa 8
 Gutenberg-Társaság 20
 Gutenberg-tér 18, 20
 Gutenberg ucca 20
 Gutgesell Dávid 101
 Gvadányi József gróf 97
 Gyöngyösi István 70, 105
 Gyulafehérvári nyomdászati 85, 115
 Gyulai Pál 114
 Gyurián József 75
 Hagei Benjamin Lőrinc 105
 Hajzálszáncium 36
 Halotti Beszéd 33
 Hamburger és Birkholz 128
 Hangya nyomdája 129
 Han Ulrich 44
 Harminchatsoros biblia 13, 16, 24, 26
 Háromszínű nyomtatás 146
 Hattersley-szedőgép 141
 Havas Ödön 127
 Hazánk Rt. 124
 Hazay Ernő 120
 Hazay Márk 120
 Hazay Vilmos 120
 Héber írás 28, 30
 Heckenast Gusztáv 71, 72, 73, 75, 122
 Hedvig Sándor 129
 Hefty Rikárd 125
 Hegedüs István 92
 Heilmann András 8, 9, 20
 Heilmann Antoni 8, 9
 Heimler Kálmán 129
 Heisler Jaroszláv 129
 Heliogravúr 145, 147
 Heltai Gáspár 75, 76, 77, 80, 81, 82, 96, 99, 106, 115
 Helyesírási érdekességek 64, 70, 71, 74, 75, 78, 79, 90, 91, 94, 95, 99, 100, 149–152
 Herz János 71, 74, 92
 Hess András 44, 54–59, 62, 63, 78
 Heusler Márton 114
 Heyl Quirin 60
 Heynlin Jean 45
 Hieratikus írás 36
 Hieroglifikák 27, 36
 Hirsch Lipót 122
 Hochmeister Márton 114, 115
 Hoe Róbert 110, 114
 Hoffgraf György 75, 80, 99
 Hoffhalter Ráfael 43, 67, 74, 81, 85, 115
 Hoffhalter Rudolf 74, 85, 86, 115
 Holbein Hans 44, 77
 Holmeyer Ferenc 118
 Homokstereotipia 25
 Honter János 76, 77, 82, 114, 115
 Honvédelem és magyar nyomdászati 153
 Hopfer Dániel 41, 55
 Horák Egyed 117
 Hornyánszky Viktor 75, 76, 125
 Horti István 108
 Höchell Ármin 154
 Hölzel Jeromos 42
 Hössler Emil 120
 Humery Konrád 13, 14, 15
 Hummel János 76
 Hungária-Nyomda 125
 Hunyadi János 15
 Hunyadi Mátyás Nyomda 124, 128
 Huss Martinius 58
 Huszár Dávid 84, 96, 116
 Huszár Gál 81–85, 93, 96, 117
 Huszti Rískó Sámuel 90
 Hypnerotomachia 39
 Ibrahim effendi 53
 Irlinger Antal 128
 Illuminátorok 11, 35
 Illyésházy Gáspár 87
 Impresszor 65
 Imreh Sándor 133
 Index 98
 Inicialé 12, 35–39
 Instrumentum 25, 42, 65
 Intertype szedőgép 134
 Ipartestület 148
 Írás története 27–39
 Irinyi József 72
 Írószerszám 28
 Itacizmus 58, 59
 Jäger Bertalan 105, 121
 Jankovits János 118
 János-napok 26
 Janovits Ferenc 130
 Jansson János 53, 108
 Japán írás 34
 Játékkártyák 9
 Jauernik Nándor 124
 Jeanbon Saint-André 18
 Jensen Miklós 44, 57
 Jezsuita nyomdák 60, 65, 101
 Joannis de Janua 14
 Jóna Elek 131
 Jókai Mór 72, 74, 92
 Jókai-Nyomda 127
 Jónás Jakab János 120
 Joó János 120
 Kádár József 120
 Kalhanek Nándor 124
 Kall Simon 82
 Kállay Gergely 89, 116
 Kalocsai könyvnyomda 69, 118
 Kapi Gábor 65
 Kapitális betűk 21, 28–36
 Kapronczai Nyerges Ádám 113
 Kapusi Sámuel 109
 Karácsonyi János 33
 Karai László 54–57, 62, 63
 Karancsi György 87
 Károli-biblia 53, 64, 79, 93
 Károli Gáspár 64, 79, 84, 93
 Károlyi Antal gróf 120
 Károlyi Ferenc gróf 105, 120
 Károlyi György 129
 Károlyi István 69, 70
 Károly Róbert 32
 Kártyafestő 45
 Kassai András 115
 Kassai nyomdászati 101–104, 130
 Kassai Pál 88
 Kastenbein szedőgépe 123
 Kasztigátorok 44, 65
 Katafotográfia 147
 Kauder Vilmos 105
 Kaym Orbán 59
 Kazinczy Ferenc 60, 66, 104
 Kecskeméti nyomdászati 118, 119, 131
 Kék László 121
 Kencefőzés 22
 Keresztessy István 129
 Kereszthézag 21
 Kerkápoly Károly 124
 Kertész Árpád 124
 Kertész József 76, 125
 Kétszines nyomtatás 22, 41
 Kéttős gyorsajtó 106, 133
 Kéttúrás gyorsajtó 107, 133
 Kézisajtó 9, 20, 21, 22, 23, 47, 102, 133
 Khor és Wein 76, 125
 Kinizsi Pálné 35
 Kisfaludy Károly 66, 91
 Kiss Ferenc 71
 Kiss István 90
 Kisszántói Pethe Ferenc 114

- Klapka-család 119, 120
 Klapka György 122
 Kleemann József 120
 Klein János 101
 Klein Samu 130
 Kleinmann Frigyes 128
 Klics Károly 147
 Kliegl József Péter 139
 Klósz Jakab 75, 101, 104
 Kner Imre 130
 Kner Izidor 130
 Knezevits István 117, 118
 Koberger Antonius 39, 41, 59, 63
 Kocsi Sándor 75
 Kódexművészet 11, 12, 27, 29, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 39
 Kollektor 65
 Koller Lipót 118
 Kolor-offset 146
 Kolozsvári nyomdászat 75, 80, 81, 82, 106–114, 132
 Komáromi nyomdászat 83, 97, 117, 131
 Komjáti Benedek 59
 Komlos András 85
 Komplet gyorssajtó 106, 133
 Kondor Árpád 4
 Kordovánbőr 39
 Korrektor 38, 44, 50
 Korvinák 35, 40, 63
 Korvin Testvérek 129
 Kosmos Rt. 125
 Kossuth Lajos 71, 72, 73, 91
 Kovács Mihály 114, 121
 Kozma Vazul 68
 König Ferenc 129, 130
 König Frigyes 20, 102, 103, 106, 107, 133–136
 Könyvkötés 43
 Könyvkötőcéhek 40
 Könyvkötői dísz 39
 Könyvkötői típus 25
 Könyvnyomdai Munkások Egyesülete 5
 Könyvnyomdászok Szakköre 20
 Könyvtábla 39
 Kövesdy Dániel 140
 Községi Nyomda Rt. 127
 Kraft Gáspár 67, 85
 Krausz Dávid 116
 Krausz Soma 129
 Kun László 38
 Kunoss Vilmos 128
 Kurfürst István 124
 Kurfürst Miksa 124, 128
 Kurtzböck 114
 Kurzív betűk 28, 31, 32
 Kutenberg 17, 53
 Kúttor Sámuel 92
 Küstermann-gép 137
 Labdamester 51, 102
 Lactantius 36, 44
 Láncoz könyvek 39
 Landerer Anna 60
 Landerer és Heckenast 71–73, 82, 122
 Landerer János Sebestyén 60, 69, 70, 104
 Landerer Katalin 60, 82
 Landerer Lajos 71, 72, 73, 122
 Landerer Lipót Ferenc 60
 Landerer Mihály 60
 Landerer Mihály János 71
 Landerer-nyomda 26
 Lapszéili dísz 12
 Lauer-nyomda 44, 55, 57
 Le Bé Guillaume 47, 48
 Légrády Testvérek 76, 124
 Leiszek Miklós 65
 Leitner M. L. 125
 Lengyel Márton 113
 Lesser 45
 Lettner Gottfried József 67
 Lettres de forme 45
 Lettres de somme 45
 Leukográfia 147
 Liberty-sajtó 118, 136
 Ligatúrák 11, 32, 38
 Lightning Press 110
 Lignamine 17, 44
 Linotype szedőgép 134, 135
 Lionardo da Vinci 39
 Lipcse 26, 42
 Lipsiai Rheda Pál 86
 Liszka Mihály 107
 Litfass Károly 116, 131
 Litográfia 146
 Longobard írás 28
 Lonkay Antal 128
 Lórántffy Zsuzsanna 105
 Löbl-család 127
 Lőcsei nyomdászat 102, 104, 105
 Luchtman Sámuel 89
 Ludlow-Typograph 140
 Lúdtoll 28
 Ludvig István 130
 Luft Hans 43
 Lukács László 74, 92
 Luminográfia 147
 Luminotype szedőgép 143
 Luther Márton 26, 43, 79
 Lyoni nyomdászat 45–48
 Machold Fülöp 121
 Madarász Endre 118
 Madarász testvérek 74, 91
 Madden 16
 Magister artis impressoriae 41
 Magni Basilii de Legendis Poetis 56, 57
 Magyar Bibliophil Társaság 56
 „Magyar Grafika” 125
 „Magyar Hírmondó” 67, 87
 Magyar István 96
 Magyar Kurír 86
 „Magyar Mercurius” 67, 83
 Magyar Nyomda 128
 „Magyar Nyomdászat” 124
 Magyar oklevelek 32, 38
 Magyar Pénzjegynyomda 126
 Magyar Távirati Iroda 126
 Magyar Testvérek 121
 „Mahnung der Christenheit” 13
 Mainz futás 14, 17
 Majoli 40
 Majuszkulák 28, 30
 Makai Nyíró János 106
 Makói nyomdászat 131
 Malatin Antal 72, 118
 Malatin Mátyás 72
 Mamut-sajtó 110, 135
 Mancskovics Bálint 64, 93, 96
 Manlius János 93–96
 Mantegna 39
 Manul-nyomatás 147
 Manuzio 39, 41, 44, 45, 51
 Máramarosszigeti „cs. kir. státusnyomda” 120
 Marcellin-Légrand 48
 Margitai István 89
 Margitai János 89
 Mária Terézia 69
 Márki prépost 69
 Markovits Vilmos 127
 Márkus Samu 129
 Maroquin 39
 Martens Dierik 49
 Másolók 11, 31, 32, 37
 Matrica 23, 24, 27
 Matricasajtó gép 142
 Matthaeus de Cracovia 14
 Mátyás király 35, 40, 54–58, 63
 Mátyus Péter 87
 Mayer Rezső 119
 Mazarin-biblia 14
 Medákovits Dániel 118
 Medgyesi Pál 90, 120
 Méhes Sámuel 114
 Meisenbach György 145
 Mellis Juhász Péter 81, 82, 83
 Mélynyomatás 144, 147, 148
 Mentelin János 12, 16, 41, 57
 Mercanilla betűk 39
 „Mercurius Veridicus” 83, 101–104
 Merkantil-Nyomda 127
 Mertens Eduard 147
 Meszlényi Márton 115
 Michek Antal 119
 Miehle-gép 107
 Miksa császár imádságos könyve 61
 Miletits Szvetozár 118
 Miniatúrák 11, 35
 Minuszkulák 28–35
 Miskolci Ferenc 89
 Miskolci nyomdászat 91, 92, 116
 Missale Poseniense 33
 Misszale-típus 32
 Moilerus Miklós 101
 Molnár Mór 131
 Momoro Antoine-Francois 48
 „Mondolat” 90
 Monoline szedőgép 130
 Monophoto szedőgép 143
 Monotype-Supra-Komplett 140
 Monotype szedőgép 138, 139
 Moravus Matthias 57, 58
 Morelli Gusztáv 123
 Moretus János 50, 51
 Mórlicz Miklós dr 125, 138
 Mórlicz Miklós szedőszerkezete 138
 Mori Gusztáv 9, 25
 Mödlhammer József 72
 Multikolor 148
 Musée Plantin-Moretus 51
 Müller Adolf 74
 Müller Emil 74
 Müller József 74
 Müller Károly 127
 Nádasdi Ferenc 116
 Nádasdi Tamás 77
 Nádtoll 28
 Nagy Imre 116
 Nagy István 84, 113
 Nagy János 72
 Nagy Károly 28
 Nagy Lajos 32
 Nagy Sándor 75, 123, 126, 128
 Nagyszebeni nyomdászat 114, 115
 Nagyszombat nyomda 60, 65
 Nagyvárad nyomdászat 85, 86, 115, 116, 132
 Nassaui Adolf érsek 14, 15, 40
 Négyszínű nyomatás 146
 Negyvenkét soros biblia 11, 12, 16, 25, 26, 30, 32
 Németalföldi nyomdászat 49–53
 Németi Ferenc 67, 83
 Németi Mihály 89, 107
 Német nyomdászat 40–44
 Nemzeti dal 156
 „Neue Zeitung” 94
 Neugebauer József 117
 Neumayer Ede 128
 Neuner Frigyes 118
 Noséda Gyula 75, 76
 Notaresca betűk 39
 Nottenstein János György 60
 Novák László 3, 7
 Novakovic Iván 65
 „Nova Poseniensia” 68, 83
 Numeister János 12, 45
 Nyelv fejlődése 149
 Nyelvújítás 90
 Nyomdafesték 22, 23
 Nyomdai szabadalom 95, 117
 Nyomdász címer 23
 Nyomdászegyesületek 148
 Nyomdászsztrájkok 44, 46
 Nyomóhengeres gyorssajtók 103, 106, 107
 Nyomtató munkások 38
 Obrál-nyomatás 147
 Ockenfusz Antal 72
 Ocsvai Ferenc 114
 Oecolampadius 44
 Officina 127
 Offset-nyomatás 144, 146, 147
 Okolicsányi és Társa 92
 Oláh Miklós 81, 83
 Olasz nyomdászat 44, 45
 Olommatricák 24, 27
 Orell, Füssli & Co. 44
 Ornamentálás 32, 37, 38
 Orotyp szedőgép 142, 147
 Osterlamm Károly 122
 Othmar Sylvan 41, 55
 Otmár Bálint 60
 Otthon-Nyomda 127
 Öntömüszer 10, 23, 24, 25
 Órmény írás 34
 Paep János 59
 Paganini-nyomda 45
 Páldi Székely István 82, 113
 Pálfalvai Károly 92
 Pallas-nyomda 75, 123
 Pál László 113
 Palmerius 17
 Pálóczi Horváth Ádám 97
 Pánczél Dániel 86
 Pannartz Arnold 44
 Pápai Ernő 126
 Pápai nyomdászat 84, 96, 116
 Pápai Páriz Ferenc 108, 110
 Papirosalmok 38, 45, 69, 77, 112
 Papirusz 28, 39
 Párizsi nyomdászat 37, 45–48
 Pataki József 113
 Pataki Sámuel 113
 Pátria Rt. 124
 Patrícia 24, 25, 26, 27, 32
 Patrón 18, 23
 Patzko Ferenc Ágoston 67, 85
 Patzko Ferenc József 67, 87
 Patzko Jozefa 68
 Paul Károly 118
 Pax Rt. 129
 Pázmány Péter 43, 60, 68, 78, 96, 109
 Pécsi Lukács 60
 Pécsi nyomdászat 117, 118, 131
 Pelmart Lambert 49
 Perger Ferenc 117, 118
 Perger Sándor 118
 Perzsa írás 28
 „Pester Lloyd” 76, 125
 „Pesti Hírlap” 71, 72, 76
 Pesti Könyvnyomda Rt. 122
 Pesti Lloyd-Társulat nyomdája 125
 „Pesti Napló” 74
 Pesti nyomdák 67
 Péter Jenő 123
 Petersheimi János 16
 Petőfi Sándor 66, 72, 92
 Petrózai Trattner János Tamás 69
 Peypus Fridrik 42, 54
 Pfister Albrecht 12, 16, 38
 Planotype 122
 Piscator 153
 Pigmentnyomás 145
 Plantin Kristóf 50, 51, 110
 Playertípus 147
 Pleitz Ferenc Pál 119
 Poldini Ede 76, 128
 Porzolt Jenő 143
 Posner Alfréd 126
 Posner Károly Lajos 126
 Potemkin Alfonz 72
 Pozsonyi nyomdák 67–71, 82, 83, 97, 131
 Praelum 22, 89, 90
 Prandtner Lipót 118
 Pray György 65
 Pray-kódex 33, 37
 Prefektusok 65
 Prés 9, 20, 21, 22, 23
 „Pressburger Zeitung” 70, 85
 Preszburger Frigyes 128
 Prohászka János 72
 Prohászka József 72
 Propaganda nyomdája 44
 Prototipográfusok 20
 Psalterium 13, 14
 Pullmann Tivadar 50
 Punktúra 22
 Pusztai Ferenc 124
 Rábai István 120
 Rábely Miklós 131
 Rácsrendszert 31, 32
 Rácz Ádám 116
 Rajzolva-írás 31, 32

- Rákóczi Ferenc 83
Rákóczi György 78, 85, 105, 115, 116
Rákóczi-manifestum 89
Ráma 21, 22
Ramazetter Károly 116, 118
Rambault kivégzése 48
Raphelengius Ferenc 50, 51
Raszter 146, 147
Ratdolt Erhard 25, 41, 45, 59
Rát Mátyás 87
Redlitz-család 101
Regiomontanus 41
Regisztr 12, 21, 22
Reichard-család 116, 118
Renouard 45
Réthy Lipót 119, 128
Révai Miklós 87
Révai Testvérek 126
Rewich Erhard 39
Rézkarc 55, 147
Rézmetésés 91, 147
Rheda Pál 86
Rheda Péter 86
Rhenius György 105
Ries Jakab 74
Riessinger Sixtus 45
Riffe Hans 8
Rigler József Ede Rt. 124
Rimai János 88
Ripoll-kolostor 22
Robonyi Géza 121
Roche Antal 113
Rodt Berthold 12
Roigny-család 22
Római betűk 28, 30
Romwalter Károly 116, 131
Rósa Viktor 130
Rotációs gép 111, 114, 115, 135, 136
Rotterdam Erazmus 16, 44, 50
Rovásírás 27, 28
Róvó Aladár 127
Royer Ferenc Antal 68, 69, 70, 117
Royer János Pál 68, 82, 83
Roys Ferenc 65
Róza Kálmán 125
Rózsafi (Ruzicska) Mátyás 117
Rozsnyai János 87, 89, 105
Röck István 136
Rövidítés 29, 31, 32, 35
Rubrikátor 35
Rudnyánszky Antónia 126
Rusch Adolphus 57
Sághy Ferenc 65
Saint Bride's Institute 49
Sajtómester 51, 102
Sambuch György 101
Sárosi Gyula 91, 94
Sárvár-újszigei nyomda 58, 77, 78, 79
Sárospataki nyomdászati 105
Sárpataki Mihály 107
Sasbach Konrád 9
Sauer János 104
Sauervein Géza 116
Schams Ferenc 66
Schedel Ferenc 66
Schellhorn-biblia 13
Schlenker Samu 128
Schlesinger és Wohlaier 128
Schmidt József 119
Schmidt Miklós János 116
Schneider Károly 154
Scholderer Viktor 25
Scholtz Kristóf 96
Schöffner János 16
Schöffner Péter 12, 13, 15, 16, 23, 26, 32, 38, 41, 57
Schönsperger Hans 36, 41, 61
Schreiber Alajos 97
Schultz Dániel 101, 104
Schwabachi betű 27, 36
Schweitzer Félix 122
Schweitzer József 72, 73
Sculletti Kristóf 96
Seiderlich János 101
Semsey Miklós 104
Sennowltz Adolf 94, 96
Sensenschmid 42
Serlio 59
Severini Márk 70, 101
Sibolli Demeter 93
Siess-család 116, 118
Simonyi Zsigmond 33, 90
Simplex-szedőgép 141
Singrinus János 43, 66
Slovacsek József 120
Snell Johannes 53
Sógor György 117
Somogyi Gedeon 90
Somogyi Károly 74
Spira János 44, 57
Stádium-Nyomda 124, 126
Stanhope lord 20
Steger Ernő 120
Stein János 114
Steinfeld Béla 105
Stephaneum Rt. 125, 126
Stephani János 101, 121
Stereotípálás 25, 48, 137
Stop-rendszer 103
Streibig-család 116
Strutius (Strauss) 58, 78
Swaybold Frank 53
Sweynheym Konrád 44
Szabó Dezső 122
Szabó György 113
Szabó Károly 54, 78, 85
Szacsay Sándor 86, 87
Szalárdi János 115
Szamaritánus betűk 30
Számmer-család 116, 117
Számok írása 27
Szántó írás 28, 29
Szatmári Pap Sándor 82, 113
Szatmárnémeti Pap István 120
Szebeni Nyíró János 77
Szebeni Tamás 58
Szedőgépek 122, 123, 126, 127, 130, 131, 134, 135, 138, 139, 141—143
Szegedi Nyomdászati 120, 131
Székely Artúr 122
Székesfehérvári Karádi Pál 114
Székesfehérvári nyomdászati 116, 117, 131
Székesfővárosi Házi Nyomda 124
Székési Mihály 115
Szelényi 130
Szemere Bertalan 92
Szemlőgót betűk 36, 44, 57
Szenczi Kertész Ábrahám 79, 82, 106, 108, 114, 115, 116
Szenczi Molnár Albert 104, 105, 108, 109
Szent József 105
Szent-Gellért-Nyomda 128
Szentiványi Márton 65
Szentképek 9
Szepessy Ignác 118
Szepesváraljai Bernard Máté 96, 116
Szigeti Mihály 90, 116, 120
Szigler testvérek 117
Szikszai Fabricius Vazul 86
Szilády Károly 118
Szilágyi János 113
Szivásl András 106
Szkriptorok 31, 35, 37
Szocius 90
Szodóli Nagy Benjamin 118
Szókúpy János 154
Szőnyi Nagy István 87, 111
Sztárai Mihály 82
„Talpra Magyar” 72
Tahy Gyula 118
Tahy Rozália 118
Taizs József 118
Taizs Mihály 118
Tanay József 122
Táncsics Mihály 66, 74, 92
Tauchnitz-nyomda 42
TéglYES sajtó 21, 102, 103, 118, 119, 133
Telegdi Lajos 92
Telegdi Miklós 60, 66, 93, 95
Telegdi Pap Sámuel 89, 113
Teleki Mihály 112
Temesvári államnyomda 120
Temesvári nyomdászati 120, 121
Tetoválás 28
Tevan Andor 131
Thalia-Kultúra Rt. 129
Thaly Kálmán 103, 104
Theuerdank 36, 41
Thomas de Aquino 15
Thorne-szedőgép 141
Thorwaldsen Bertel 18
Thotmic-szedőgép 143
Tichy-család 116
Tilsh János 114
Tinódi Sebestyén 75, 80
Tisznova Márton 53
„Titulgelde” 51
Toldy Ferenc 91
Tollvonások 37
Tolnai Simon 126
Tolvay Imre 65
Tomencsek János 118
Tortls, B. de 25
Tory, Geofroy 25, 47
Tótfalusi Kis Miklós 46, 82, 89, 99, 104, 107—114, 130
Tóth Endre 91, 92
Tóth Ferenc 90
Tóth István lovag 120
Tóth János 116
Tóth József 154
Tóth Kálmán 74
Tóth Lajos 90, 91, 92, 116
Töltési István 88, 117
Tönkö Szilágyi István 89
Török írás 28
Török István 114
Török János 83
Török Mihály 84
Träger Antal 72
Tranger József 124
Trattner János Tamás 38, 67, 69, 82, 118
Trattner-Károlyi-nyomda 70, 117, 120
Trattner Mátyás 65, 69
Trinigravúr 148
Trócsányi Zoltán 56
Tudományos Társulatok Sajtó-vállalata 66, 126
Turóczy János 41, 56, 59, 62
Turóczy Mihály 117
Türkenkalender 13, 15
Türsch Dávid János 70, 101
Typar-gép 147
„Typographia” 148
Typograph szedőgép 131
Typon-papíros 147
Tyro 65, 90
Tyroler Salamon 154
Udvari János 113
Uher Ödön 143
Uher type szedőgép 143
Ujfalusy Lajos 131
Ujságüzem 129
Ujvárosi József 92
Unciális betűk 28, 29, 30, 31, 36
Ungarus Petrus 58, 59
Ungi Pál 87
Ungvári nyomdászati 132
Unitype szedőgép 141
Universal szedőgép 131
Urschitz Jakab 72, 122
„Utolsó ítélet” 10
Vahot Imre 66
Válaszúti András 106, 115
Van der Linde 7, 17
Vándor nyomdászati 37
Van Kiel Kornéliusz 50
Vankó Dániel 72, 136
Van Swieten báró 69
Vascosan-család 22
Vas Gereben 92
Vasvári Pál 72
Vatikáni nyomda 44
Velencei nyomdászati 37, 44, 45
Veselávin Dániel Ádám 53
Venkovits Károly 130, 149
Verancsics Antal 82
Verbóczy István 43, 67
Vérei József 122
Veres Balázs 67
Veresegyházi István 107
Veresegyházi Szentyei Mihály 106, 107
Verseyhy Ferenc 60, 66
Verzális betűk 28
Vészetes betűk 28
Veszprémi nyomdászati 116
Vetterli János 121
Vicentius 39
Vidacs János 72
Vidal-nyomtatás 147
Vitoris Jeromos 53, 59, 78
Világosság Rt. 126
Vincze György 89
Virág József 72
Viski István 113
Viski Pál 89
Viridarium 37
Vitéz János 41, 54, 56, 59
Vltézkötéses betűk 39
Vizsolyi biblia 64, 93
Vogel Károly 114
Vörösmarty 66
Wachtler Fülöp 72
Waffard 48
Wagner András 72
Wagner Bálint 77
Wagner János József 118
Wajdits József 117
Waldvogel Prokop 17
Wallaszky Pál 54
Walter Ernő 128
Weber Simon Lajos 97
Weber Simon Péter 97, 117
Wecheliuss-család 43, 116
Weiler és Degener 118, 136
Weinmüller Bálint 97, 117
Weiss János 72
Weiss Leopold 127
Weisz L. és F. 129
Wells könyve 16
Werböczy-nyomda 123, 129
Werfer-család 104, 130
Wesselényi Géza 130
Westfalewicz Antal 124
„Wienerisches Diarium” 101
Wilckens-nyomda 124
Winterburger János 43, 59
Wintzler Márton 114
Wittich Ivo 18
Wohnitzky Zakariás 81
Wodianer Fülöp 76, 125
Wokál János Vencel 105
Wözner Ignác 122
Wörner J. és Társa 136
Wynkyn de Worde 49
Zahoray Alajos 120
Zay Ferenc 82
Zell Ulrich 41
Zend írás 34
Ziegler Sándor 122
Zorba rabbi 49
Zrinyi György 85, 94
Zsidós írás 30
Zsigmond király 15, 63
Zoltáros könyv 13, 14, 23, 26, 37, 41

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÉSZÜLT

A KÖNYVNYOMTATÁS FÖLTALÁLÁSÁNAK ÖTSZÁZADIK ÉVÉBEN

FELELŐS KIADÓ: SCHMIDT BÉLA

BUDAPEST 1940. VILÁGOSSÁG KÖNYVNYOMDA RT.

FELELŐS NYOMDAVEZETŐ: DUKAI KÁROLY